The family, however fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana i-Khuihama as he himself says —

* سکؤ ںلہ سں کور جاگیر سولڑی
لسگڑی در کہوہامہ بالہ مہولڑی

'When the Sikhs confiscated our jagir my father settled down in Khuihama ,

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen This is evident from the closing chapter of his Majm uah in which he offers advice to them

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician He had a great veneration for the family saint Makhdum Shiekh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in ' اعجاز غریب

* مر اوسڑم از سعادت حال تقدیر
جناب شیخ حمزہ چھوم دلی پیر
جدس مااس بمی بب تاج اسلام
کوڑن بس شیخ غازی ناو زاکرام

By divine bounty I had the good luck of having Shiekh Hamza as my religious preceptor it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi

Our author was however later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in اعجاز غریب

* مر کر سیرو سیاحت ہرکرالم سپاہ کیاہم بزرگی زمانم

Opt. Cit.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also —

1. " گلستان اخلاق " (*Gulistan-i-Ikhlaq*).—A long moral poem in Persian composed in 1283 A. H. = 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. " خریطہ اسرار " (*Kharita-i Asrar*) —A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H = 1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Gamru. It has also not been published so far.

3. " اعجاز غریبہ " (*Aijaz-i-Ghariba*) —A long poem in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end It was composed in 1299 A. H = 1882 A. D and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

---

*See J A. S B Volume IX No 5, 1913, P-195.

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in " اعجاز غریبہ " where he says —

خداوندا نگهدار ملک کشمیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلمان که هم اندر ظلم مجبور
ز کرمت احسانت شاد و مسرور

O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy

In 1295 A H = 1878 A D when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun the Dogra Governor of Kashmir caused extreme distress to the people our author was overwhelmed by grief Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D 1885 A D) It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah This introduced our author to higher circles and when Sir W R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered He acknowledged the services of the author in his book The Valley of Kashmir in these words —

* My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village & agriculture life What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers

---

Valley of Kashmir by W R. Lawrence published by Henry Frank London 1895 P 454

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the presen publication

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان معظم دوران
عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم واجلالهم

میرساند که

فرمان لازم الاذعان که درباره تصنیف کتاب جغرافیه کشمیر بنام این کمترین صادر شده بود پیرو ورود ارزانی فرمود رجای واثق آنست که در تمهید و تسوید آن بدل و جان کوشش کرده اید۔ چونکه تاحال کسی از مؤرخان کشمیر ذکر مکانات متبرکه اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر بران در ترتیب این مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود۔ امیدوارم که بنام کسی پندت ساستروان ارشاد صادر شود که بموجب کتاب نیلم مت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و تیرتها وغیره بنده را مندرج گرداند۔

احوال ملک بوعیکه بود بدستور۔ بعض رعایا آباد و بعض مفرور۔ جهات کنندگان مفرور مالگزاران مفرور۔ بدنامی منتظمان مشهور۔ در آبادی آینده در بعض جاها گمان قصور۔ در بے بودی مالیات قصور شده در تشریح و توضیح آن معذور۔
زیاده آفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد۔

عریضه
غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh

He has planned his work in 4 volumes Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader The rest

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir has a wealth of details and is very interesting In topography the author however does not evince the depth of vision and scholorship characteristic of Sir Aurel Stein in 'Ancient Geography of Kashmir though he covers a much vaster field The account of flora and fauna archaeological remains and monuments ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge

Volume II is devoted to the political history of Kashmir According to his own statement he has relied on the following authorities —

I ' وقائع کشمیر (*Waqia-i Kashmir Allama Ahmed*) already mentioned above It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana s Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya (whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 414 A. D and 474-521 A D A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below —*

1	Hiran Deva	30	Years.
2	Rama Deva	69	
3	Vyasa Deva	56	,
4.	Drona Deva	58	,,
5	Simha Deva	54	,
6	Gopala Chand	13	3 months
7	Vijayanand	25	,,
8	Sukha Deva	44	,
9	Ramanand	57	,,
10	Sandhiman	65	,,

* Section I note 72 page 73 Stein s Raj Trangini Volume I.

In this connection PP 15 37 & *71-76* of volume II *may* please be referred to

II ' واقعات کشمیر (*Waqiat-i Kashmir*), by Khawaja Muhammad Azam Dedamari (D 1179 A H = 1765 A. D) It is a short history of Kashmir in Persian and besides *political history, gives a brief account of Muslim mystics and* poets of Kashmir It has been a popular source of information for later writers (C F Hadaiq ul Hanfia Tazkira-i Ulema-i Hind Tarikh i Gauhar i Alam etc) Its manuscripts are found *in all the main manuscript collections in India and England* It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed Publishers Srinagar, under the guidance of the ast Persian Chronicler of Kashmir Mufti Muhmmad Shah Saadat (D 1952 A D) An earlier edition appeared in 1886 at Lahore Urdu translation of this work by Munshi Ashraf Ali of Delhi College was published in 1846 A D in Delhi

2 بہارستان شاہی (*Baharistan i Shahi*) —It is one of the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymous author Popular tradition believes his name to have been Mirza Mehdi He himself refers to his great grand father in the book as under —

وجد بندہ مسود بی اوراق کہ ملا حسام الدین نام داشت از عزیزی مرید بابا حاجی ادھم شدہ ہمراہش بود و بوعظ وے جماعت درویشاں راہدایت میکرد— والد بابا حاجی ادھم بازمان سلطان زین العابدین دربند حیات بود—

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A H = 1324 A D he says —

"تاکنوں کہ دویست وهفتاد سال گزشت"

This gives the date of starting the compilation as 994 A H = 1586 A D while the chronogram at the end gives 1023 A. H = 1614 A D as the date of completion He says —

بر پرسیدم زعقل راست تدبیر
بگفتا "نامۂ سامان کشمیر" ۱۰۲۳ ھ

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

III. "تاریخ ملک حیدر چادورہ" (*Tarikh-i-Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais-ul-Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan [son of Hussain Shah Chak Sultan of Kashmir (1563 – 1570 A D.) and not Yusaf Shah Chak the penultimate Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof Storey*] to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir and became a Governor of Kashmir It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor He says .—

" .....دراں هنگام مهرالنسا را جهانگیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے که بعرض
خدیو جهان مطاع رسانید این بود که حیدر ملک و علی ملک کشمیری هردو برادر
خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت اند- انها را طلب نموده سرفراز باید کرد-
............بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر
گردانیدند وچون بشرف آستان بوسی اختصاص یافتیم بیش از لیاقت نوازش فرموده
درسلک بار یافتگان درگاه آسمان جاه گیتی پناه آفتاب شعاع ابوالمظفر نورالدین جهانگیر
بادشاه غازی انتظام یافتم بمنصب امیرانم و بانعام و اکرام شاهانم بر لقب چغتائی معزز
گشتم و حکومت کشمیر بپاداش آن خدمت بالقب رئیس الملکی که منسوب بایالت و
امارت آن ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد -

بلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 1029 A H = 1619 A D The book has not been published Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum

---

*Reiu's Catalogue Vol I P-297 b, Persian Literature by C A Storey P 680 & manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar Folio 42

IV ' نظام الوقائع یا وقائع نظامیہ (*Nizam ul Waqia* or *Waqia i Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam ud Din S/o Shiekh ul Islam Mulla Qawwam ud Din It is a supplement of Waqiat i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827 1831 A. D) The author of this book died in 1240 A H = 1824 A D) A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam ud-Din Sahib the present Mufti i Azam of Srinagar

V ' تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو (*Tarikh-i Moulvi Hidayat Ullah Mattoo*) This is an earlier supplement of Waqiat i Kashmir up to the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A D) The author died in 1206 A H = 1761 A D The book is quite rare now

VI تاریخ شاهنامہ محمد توفیق سامی و شایق " (*Tarikh i Shahnameh Muhmmad Taufiq Sami and Shayaq*) (in Persian verse)

In imitation of Mahmud of Ghazni Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami Nawid Rahaj Matin Hassan Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints The project fell through due to the death of the Dewan The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections The rest are exceedingly rare

VII تحقیقات امیری (*Tehqiqat-i Amiri* by Amir ud Din Pakhliwal—D 1282 A H = 1865 A D) —This also is a very rare book It is an adaptation of Waqiat-i Kashmir, Waqia i Nizamia and Lubut-Twarikh i-Baha-ud Din Khush-nawis and brings down the account to 1828 A. D

VIII لب التواریخ بہاءالدین (*Lubb ut Twarikh-i Baha-ud Din*) —It is a short history of Kashmir in Persian from the

earliest times to 1828 The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i Sulaiman*) —It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787—1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari It has not yet been published. Two manuscripts copies of it are available in our collections.

X " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Tawarikh* by Mulla Abd-un-Nabi) —It is a short history of Kashmir in Persian up to the reign of Maharajah Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI " تاریخ هادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not yet been possible to locate it.

XII " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H. = 1647 A D), Kalim (D 1062 A H = 1652 A. D) Khisali (Harawi circa 17th century A. D) Mir Elahi (D. 1063 A H = 1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H.= 1663 A D). Pir Ghulam Hassan's own copy of these poems has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

Tarikh i Malik Haider Chadura Tarikh i-Naryan Koul Ajiz noticed below) and Tarikh-i Birbal Kachru (noticed below) It contains very interesting appendices on products arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A D A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar

XIV ' گلاب نامہ *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A D) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State The book has been written after the model of Abul Fazl s Akbarnamah and shares its virtues and vices It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close of Maharajah Gulab Singh s career It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar i Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot Jammu

XV منتخب التواریخ (*Muntakhab ut-Twarikh* by Pt Narayan Koul Ajiz) —It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan the Mughal Governor of Kashmir in 1122 A H = 1710 11 A D The author compared Malik Haider s florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department from British collections

---

* An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar & microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the Information Department of this State.

XVI. " مجموعهٔ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII 'Kashmir Hand Book" by J Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII "Northern Barrier of India" by FredrickDrew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford, London in 1877 A D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D It describes the physical conditions of the country, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Tarikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co., London in 1895 A D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D , Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

XXI "گلدستۂ کشمیر" (*Guldasta-i-Kashmir*) by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu It was lithographed in 1883 A D in Lahore It is a partial and unauthentic work

XXII "جام جہان نما" (*Jam-i Jehan Numa*) —There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah In the latter there is a section on Kashmir It is probably this latter work to which our author refers*

The author cites the following works of minor importance also in his sources —

I "قصص الہند" (*Qasis ul Hind*) —Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M Muhammad Hussain Azad The book was printed at Lahore in 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878 & 1884 A D and 1894 A D

II "واقعات ہند" (*Waqiat-i-Hind*) —There are three books of the same title detailed below

a "واقعات ہند" *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zia-ud Din The book was printed in 1863 & 1865 A D in Lahore

b "واقعات ہند" *Waqiat-i Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad It was printed in 1866 A D in Lucknow

c "واقعات ہند" *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim ud Din 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A D

*History of India Elliot & Dawson Volume VIII PP 15 184

† India Office Library Catalogue Volume II Part II P 92 and British Museum Catalogue of Hindusthani Books page 162.

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خرد افروز " (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed). It is an Urdu translation of "Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A D The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kahla wa Dimnah" of Hussain Waiz It is based on *Panch antra.* The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools", 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D[3]

5 " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore, including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on Geography.

---

1 India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147, and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228, 289

2 India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-143 British Museum Supp Catalogue of Hindustani books, PP 26-27

3 Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.

4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhmmad Shah Shayaq and published by the same publishers under the title of Zikar ul Wasleen in 1365 A H = 1946 A D

vii خوارق السالکین ' *Khawariq us-Salikeen* also known as ' *Tarikh i Hadi* by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A H = 1697 A D is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii تاریخ شایق *Tarikh-i Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan s Shahnameh of Kashmir noticed above

ix تاریخ باغ سلیمان ' *Tarikh i Bagh Suluiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above)

x واقع نظامیہ *Waqia i Nizamia* by Mulla Nizam-ud Din (noticed above)

xi خمسہ بہاءالدین *Khamsa i Baha ud-Din* by Mulla Baha ud Din Mattoo (D 1248 A H = 1832 A D) It is a collection of the following five Masnavis in Persian —

a Sultania on the life of Makudum Shiekh Hamza

b Naqash bandia
c Qadriya
d Chastitiya
e Reshinama
} On Muslim mystics of these orders

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A H = 1852 A D

xii تحقیقات امیری *Tahqiqat i-Amiri* by Amir ud-Din Pakhliwal (noticed above)

xiii مجموعۂ شیوا *Majmuah i Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author It has already been referred to above A family

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D 1327 A H = 1908 A. D) a poet of repute and author of "Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq-us-Salikeen" and is divided into the following five chapters: -

a Syeds.
b. Reshis
c. Other Mystics & Saints.
d. Ulema
e. Majzubs

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir It is very unfortunate that the author, in spite of his liberal outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however, been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections Our grateful thanks are due for this to Khawajah G A Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof Ghulam Muhmmad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A D) down to 1309 A H. = 1891 A D. This part unfortunately is very brief There is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two It appears that he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A H = 13th November, 1898 A D and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir Bibi Khatun a pious woman of his village A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last

اہ غلام حسن بلبل باغ سخن
رفت ازیں حوض حس حاسب مسدونکو
ہاتف برملہ مال ازپے تاریخ سال
عمر وولادت وصال گفت زیرک بیت خو

٦٨ ١٢٤٩
بلبل باغ اصفیا آمدو ساحد برسس

١٣١٦
ازپے سال وفات یافت حسن بہشت کو

Just two years before his death in 1314 A H he presented a manuscript of the present work to Khanqah i Mua lla as a Waqf The set bears his seal It is this manuscript that has been followed by us The authenticity of this manuscript is, therefore unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T N Khazanchi Superintendent of Archaeology Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department On assuming charge of this newly created department I found that the text of the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed Of Volume I only a few plates had been printed These were discarded and the text was re edited with critical notes in the interest of

further research and to make this first publication on history of Kashmir in "Kashmir Series of Text and Studies" as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been-printed and could not be discarded without serious loss and delay had, therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan,* Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor, other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press at Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in

the successive volumes and the library edition which is expected to follow

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara i-Auqaf Khanqah i Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence has made it possible to publish this voluminous work

Raj Garh
Srinagar
January 1954

(Sd) SAHIBZADA HASSAN SHAH

ASSISTANT DIRECTOR

Research & Publication Department

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹م	پر بہاز درجہ	پر بہا ز دجہ
۴۰۲	۵م	واہمیں سوامی	ودمس سوامی
۴۰۳	۳م	پردہ گستی	پردہ گفتی (کذا فی الاصل)
״	״	خنداں بھون	خندہ بھون
۴۰۴	۱م	میتر	متیرہ
۴۰۵	۱م	مناور جدید	مناور جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵م	زرالت	رذالت
۴۱۳	۴م	مستغل	مشتغل
״	۱۲م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳م	پیرزادہ	پیرزادہ بدرجہ اول
۴۱۹	۳م	می دارند	می دادند
״	۱۷م	کمہار	کمار
۴۲۰	۹م	ماقوم	با قوم
۴۲۱	۱م	ابنار	انبار
״	۲ح	نورع	نورخ
۴۲۴	۹ح	سوم اند	سوم اندر
״	۱۲ح	منعکش	منعکس
۴۲۶	۲ح	سہ	۱۲۵۰ھ
۴۲۸	۲م	خویشاوندی	خویشاوندی
״	۳ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰م	اربعہ ومذہب خود	اربعہ را بہر جا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ح	کانہیلے	دکانہیلے
۴۴۷	۱۳ح	بضائح	نصائح
۴۵۰	۳م	بانک	نانک
۴۵۴	۳م	عند الفرورة	عند الضرورة
۴۵۹	۹م	امی رفت	اومی رفت
۴۶۱	۱۲م	مردگان	مردہ ہائے (کذا فی الاصل)
۴۶۲	۲م	حاکم شدہ	حاکم کشمیر شدہ
״	۹م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	۱م	خانہ آتش	خانہ تلاشی آتش
״	۱۵م	سابقہ	سابقہ مورخان
۴۶۶	۳م	او	اورا
۴۶۸	۱۳م	ابر قعر	از قعر
״	۱۴م	فتح شاہ	سلطان فتح شاہ
۴۷۱	۸م	باس الخیر	پاس الخیر
۴۸۰	۲م	بور (مجوم) جو	بوز جو
۴۸۷	۱۴م	کشتہ	گشتہ
۴۸۸	۱۴م	المعظمة لله	العظمة لله
۴۸۹	۱۷م	ہمراہ اہل شیعہ (مکرر)	×
۴۹۶	۴م	. . . .	وشالی زار راسنگ زارے بہم رسانید
״	۶م	لختہ	لختۂ برف از آسمان

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۴۹		درمتن از سطر چهاردهم از سهو نساخ این شعر قلم زده است	یکو تاریخ نمایش بست گفتا انقلابی بهادر از اساسش بارگاه عید قربانی
〃	۱۸م	تعمیر	تعمیر مسجد
۳۴۴	۹م	کارند آیجا رسید	کاره نکوا انجامید
۳۱۱	۱۳م	صحیم	صمیم
۳۴۶	۵ح	عروة الوشقی	عروة الوثقی
〃	۱ح	حریقة العامره	حوزه عامره
۳۴۷	۱۳ح	سنه ۱۲۷۵ھ	سنه ۱۱۷۵ھ
۳۴۸	۱۱م	مسموع می باشد	مسموع می شد
۳۴۹	۱م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد همدانی	شیخ سلطان کشمیری به تجویز میر محمد همدانی
〃	۱ح	هشت وبه	هشت باره
۳۵۳	۱م	رودریه الیتری	دریا لیشری
〃	۱۴م	کنکره	کنگره
۳۵۵	۷م	پوشش جود	پوشش زمستانی جود
۳۵۶	۲م	یک شال است یا دو شال است	یکشال است یا دوشال است تعریف بیگ گفت آقا دوشال است
۳۵۷	۱م	پنجاه هزار را	پنجاه هزار روپیه را
۳۵۸	۵م	ٹیکا	پٹکا
۳۶	۶م	ادینجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳م	این دو تحفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵م	کارخانه داران	مدرس ساخته شاگردان و مزد کارخانه داران
۳۶۵	۴م	ملیه	مبلغه
۳۶۶	۷م	ارم صاحب	وائن صاحب
۳۶۹	۳م	پھولاکر	پنڈت پھولاکر
۳۷	۱م	ڈکر	تو ہلہ
۳۷۷	۹م	موزون ثبت کرده است	موزون اعتقاد مصنف زبان انگریزی تصنیف کرده است
۳۰۸	۹م	مشهور در ملک	مشهور عربی در ملک
۳۸	۵م	ناسمال	ناسال
۳۸۱	۵م	مسموع شد	معروف شد
〃	۱م	سٹ نالو	ستہ نالو
〃	۸م	نادریت	نادریت
۳۸۳	۶م	عسبان	عصیان
۳۸۴	۱۵م	کشتی سلامی دار	کشتی نام سلامی دار
〃	۱۶م	برای برداری	برای بار برداری
۳۸۶	۱۲م		آباد ساحب
〃	۱۴م	سنه ۳	سنه ۳۲
۳۸۹	۴ح	می رسیم	می رود
۳۹۱	۴م	محوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵م	خواجه اکم	خواجه اکرم
〃	〃	مدر	بر مدر
〃	۱۵ح	این دین	این مذهب دین
〃	۲ح	کائے	نگاه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۰	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۵	۳ م	شہرے	شہرے جدید
۲۹۵	۱۸ م		قبہ
″	۲۱ م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹ م	صحفۂ	صفحۂ
″	۱۷ م	رہ	راہ
۲۹۸	۱ م	مرسد	مرشد
″	۱۱ م		باغات صلوبداراں
″	۱ ح	ننخش	برششں
″	۶ ح	او	رو
۲۹۹	۱۱ ح	در نوزدہ	در نوردہ
۳۰۲	۷ ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴ م	اولی گفتہ بودند	اولین گفتہ بودند
۳۰۷	۱ ح	نروچھی	نلوچھی
″	۴ ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴ م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴ م	تاریخ	تاریخ بنالیش
۳۱۵	۱۲ م	در ڈل	واقع در ڈل
۳۱۶	۳ م	پل نابدکھی	پل نابدکھی، پل شادی پورہ
۳۱۹	۴ ح	در ہتے آمد	در ہتے آمدہ بود
۳۲۲	۱۴ ح	نوشتہ	بود
۳۲۳	۱ ح	ہمراہش	ہمراہیش
″	۱۲ ح		پرستیدہ
۳۲۴	۱ ح	میر سید ہمدانی	میر سید علی ہمدانی
″	۷ ح	—	×
″	۱۰ ح	..	بلیست
″	۱۱ ح	بقول..	بقول
″	۱۲ ح	رفتند...	رفتند
۳۲۵	۴ ح	فقرہ بسم اللہ	آیتہ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم
″	۱۰ ح	ذخیرہ الملوک	ذخیرۃ الملوک
۳۲۷	۱ م	متولد	متوار گردد۔ سید گفت غلط، بچہ مادہ برنگ سیاہ سفید دم اکنون متولد شود
″	۲ م	سید فرمود بود	سید فرمادہ بود
″	۳ م	باز داشت	باز داشت تا کہ
۳۳۲	۱۱ م	جوں	چوں حضرت
″	۱۷ م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶ م	حسین چک	حسین شاہ چک
۳۳۸	۱۲ م	بسیارد	بسیارد خطوط
۳۳۹	۱۳ م	بازگاہ	باز روز

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۲	۱ ح	سکه	سکه
〃	۴ ح	سکه	سکه
۲۲۱	۵ م	ار برف یر	دیر برف
〃	۱۲ م	ایل	ریل
۲۲۱	۱۵ م	ـــه	سـه
〃	۱۶ م	ـــه	ـــه
〃	۱۷ م	ـــو	ـــو
۲۲۴	۱۲ ح	اریک	از حوالهٔ
۲۲۵	۲ ح	که	زیرا که
۲۲۷	۱۶ م	فرار نمود	فرار اختیار نمود
۲۳	۱۳ م	خودرا	×
۲۳۲	۲ م	جهد	سهت
〃	〃	میثاق	یساق
〃	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
〃	۱۵ م	کرتاه	کرناه
۲۳۳	۵ م	تری	بری
۲۳۴	۲ م	وبسیب	وے بسبب
۲۳۵	۳ م	علام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
〃	۷ م	حان افستانی	خاں فشانی
۲۳۶	۸ م	ملازم	ملازم
〃	۱ ح	وادی دریائے (دلتته)	وادی جهلم
〃	۹ م		ـــہ
۲۳۷	۱ م	علام خان	غلام علی خان
〃	۱۴ م	سعاکی بے بیاکی	سعاکی و بیاکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴	۳ م	دران	درانی
〃	۱۲ م	کشمیر	کشمیررا
۲۴۳	۸ م	عظیم آبادی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	حویلی	پرگنه حویلی
〃	۷ م	تقطیع	تقطیع
۲۴۸	۱ ح	برهت کتی بود	برهت کتها
۲۵۲	۱ ح	چه	چون
۲۵۵	۲ م	دران	دران جا
۲۵۶	۸ ح	مردار خوراند	مردار خوار اند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	متصل	متصل پرگنه رسته آدول
۲۶۹	۳ ح	وصولیائی	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	(سنه)	(سنه)
۲۷۳	۸ ح	نظام کهنه	نظام کهنه شده است
۲۷۶	۱۱ م	سی چپکار	سی و چهار
۲۷۸	۶ م	۹۵ یه	۹۵ یه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۹ ح	رتانی ورامد	رتانید
۱۴۷	۲ ح	احفلو بامرا	احفلو بامر
۱۵۳	۱ ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت نوکاکشتی
۱۶۲	۸ م	می بایست	می بالیست
۱۶۵	۸ م	شتخن	اشکن
۱۶۶	۸ ح	درہندی اورا	درہندی
۱۶۷	۱۲ ح	خشتک	پخشتک
۱۶۹	۷ ح	دارائے	دوائے
۱۷۱	۸ م	درچہارم درسوم خشک	درچہارم سرد، درسوم خشک
۱۷۵	۱ ح	یونانی	بہ یونانی
۱۸۰	۵ م	ینودند	ہندوبند
؍؍	۲ ح	مبنی	مبنی
۱۸۱	۷ م	بہی	بہی
۱۸۲	۱۱ م	الوکہ ا	الوکہ میوہ آن حفص
۱۸۳	۹ م	۴۷	۲۷
؍؍	؍؍	تانچہ	تمانچہ
۱۸۴	۷ م	گرم وتر	سرد وتر
؍؍	۲۵ م	انارف	انار (ف)
۱۸۵	۱۲ م	می شد	می باشد
۱۸۶	۷ م	آش کردہ می خورند	آش آرد کردہ می خورند
؍؍	۱ ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۹ م	ستہ وت	ستہ توت
۱۹۰	۶ م	ذرہ وایج	ذرا ریج
؍؍	۱ ح	بجمع ذرد ج ارنج	بزبان اردو نیلبنی مکھی
۱۹۷	۱۳ م		دراس، ۱۵ میل ساحل رودبار
۱۹۸	۱۴ م	تارکنند	تابار کنند
۲۰۱	۵ م	۷۱	۱۷
؍؍	۱۰ م	۲۹۸ میل میزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱ م	کوہ شوپ	کوہ شوپ کوری
۲۰۶	۴ ح	نگروشہ	نگروشہ را
۲۰۷	۴ م	آں سری نگمہ	آں از سرینگر
۲۰۹	۱۹ م	راہ دمری	براہ کوہ مری
۲۱۱	۳ ح	برادر دیگر	دیگر برادراں
۲۱۳	۱۷ م	مرزبان آنجارا قلعہ	مرزبان آں را در قلعہ
۲۱۴	۱۶ م	دد	داد
۲۱۵	۹ م	درپانزدہ یوم دہ ہزار نفر	پانزدہ یوم و دہ ہزار نفر
۲۱۶	۳ م	شد	شدہ
؍؍	۶ م	یلغار	محاصرہ
؍؍	۱۴ م	خلارع	بعطای خلارع
۲۱۸	۲ م	۱۹۴۹ب	۱۹۲۹ب
۲۲۰	۱۵ م	معانت	معاونت

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹ م	کره	کرده
۹۲	۲ ح	سی صد	سرمد
۹۳	۱ م	جماعته	جماعت
۹۵	۱۳ م	ریره دڈر	زیره دڈر
۹۷	۲ م	فراداں	فراداں مردماں
〃	۵ م	کنارهٔ تالاب	بر کنارهٔ تالاب
〃	۲ ح	بفتح طاء	بکسر طاء
〃	〃	جائے	جائے
۹۸	۱ ح	سرد	سر
۹۹	۶ م	ریمیان	درمیاں
〃	۱ م	شلعت	شلغت
۱	۱ م	متواستیم	متواستیم بود
〃	۸ ح	سبل الاحتقار	سبیل الاحتقار
۱	۹ ح	پرگنهٔ ناکام	پرگنه ناگام
۱۱	۶ م	عاررا آری رائے	عاررا عار آری رائے
۱۲	۳ م	تحت التعاع	تحت الشعاع
〃	۶ م	ساتیاں	ستاساں
〃	۹ م	موضع تولو	موضع لولو
۱۴	تنبیه	بعد سطر ۱۰ این عبارت از سهو کاتب متروک شده است	سنگ شالمار برنگ سرحال ازمی باشد نگین و تکمہائے قباراں می سازند سنگ کار بسیار موجود
۱۴	۱۳ م	معادن کشمیر	معادل کشمیر
〃	۱۷ م	ماردافعی	ماروافعی
۱۰	۱۲ م	کان انگشت	کاں انگشت
۱۱۲	۱۶ م	جالیست	جاری است
۱۱۳	۱ م	کھہل	کہل
۱۲۱	۱ ح	ملائع	منبع
۱۲۲	۶ م	بهشت	بهنت
۱۲۳	۲ م	مهایم	مهاتم
〃	۳ ح	می یرند	می پرند
۱۲۴	۲ م	حاکساں	حاکماں
〃	۸ م		×
〃	۱۳ م	جوش می زند	جوش می زند العلم عند الله
۱۲۷	۸ ح	کهر	کهره
۱۲۸	۸ م	انفاس	الفاس
〃	۳ ح	آں واحد	آں واحد
۱۳	۱ ح	حالی است	حالی است (صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعه
۱۳۹	۳ ح	ترادد می کند	می ترادد
۱۴۱	۲ ح	نام سنسکرتیست دریائے دہت	نام سنسکرتی دریائے دہت است
۱۴۳	۴ ح	حطیرهٔ	حظیرهٔ
۱۴۴	۱ ح	سیخ کمان	سنج کمان
〃	۵ ح	دو راه	در راه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶ م	شش	ششش
"	۱۱ م	گرده	گرده
۲۹	۶ ح	اروبا	اروپا
"	۷ ح	الڑ مذبور دریں وقت	آلۂ مزبور دریں ایام ہم
"	۱۱ ح	کنبیری	کنیری
"	۱۵ ح	آنکس عرب بود تا امر شد	آں کس عرب علی نام از ہمراہیاں کولمبس بود کہ ایں بشارت
۳۰	۱۵ م	نموده	نمود
"	۱ ح	ایں امر واقع شده	شد
"	"	شده	داد
۳۱	۳ م	بر جهاز	کلنبس بر جهاز
"	۱۰ م	آنگا	آنگاه
۳۳	۱۰ م	گفته شده آں	گفته شد دآں
"	۱۲ م	سیاحان	سیاحان
۳۵	" ح	نقشہ اوربا	نقشہ اروپا
۳۶	۲۰ م	سه کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	مُبی	مُبنی
۴۲	۲ ح	میل	×
۵۱	۲ ح	نظرے بہ عقیدۂ علماء طبقات الارض	ایں نظر بعقیدۂ علمائے طبقات الارض
"	۳ ح	ولایات گاندهار	وو لایات گاندهار
۵۸	۹ م	برزند	بردند
۵۹	۴ ح	درینجا	ہم انجا
"	۶ ح	تا امروز از ہیچ یکے - الخ	تا امروز کسے جواب اینہا نہ نگاشتہ است
"	۱۰ ح	نفحات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کان	کان
۶۲	۴ ح		و یک
۶۳	۹ م	تغلیط	تغلیط را
۶۶	۱۲ م	لحاف	لحاف
۷۳	۴ م	اقعی	افعی
۷۴	۱۱ م	با سند لازمی پیوندد	با سند لازم پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	بسار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیر و
"	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
"	۱۰، ۱۱ ح	نمبره ۶ سے ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷ تک برصفحہ ۸۲ ایں نزد ما "قیامت" و نزد "ہنود" برلے است	ایں نزد ما "قیامت" و نزد ہنود "پرلے" است
۸۲	۶ ح	متبعینش	متبعینش
"	۸ ح	ہستمدلکا	ہستا ملکا
۸۳	۴ ح	کلاشش	تلاشش
"	"	تاریخته	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگال	بانگال را
۸۶	۱۷ م	ایں دیار	ایں دیار است

اغلاط

قبل از مطالعه اغلاط ذیل را تصحیح فرمایید

م — متن ح — حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱	۴ م	مملکت ار	مملکت او بز
،	۱ ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ ح	تعابه	تغابن
۳	۱۵ م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳ م	مقتدایاں	مقتدایان
،	۷ م	دلور	دلو
۶	۸ م	سهروده	سهروردی
۸	۱ م	عمادت	عبادت
۸	۹ م	تریخ	تاریخ
۹	۱۳ ح	در تاریخ کشمیر	در صفحهٔ اول
۱۰	۱۱ ح	مزور	مزبور
،	۱۶ ح	جهلیت نامه	جلیت نامه
۱۱	۱ م	لارنس	انس (INCE)
،	۲ ح	مراد از ولی آف کشمیر الخ	مراد از انس مؤلف هینڈ بک آف کشمیر سپنک اینڈ کمپنی کلکته
،	۱۲ م	لاعنت	لعنت
۱۲	۹ م	تمکن	تمکین
۱۳	۱۵ م	آسمان	آسمان اول
،	،	مدوراند	مدور اند
،	۱۸ م	بالقسر	بالقسر
۱۴	۸ م	محیط	محیط عالم
،	۱۱ م	فلک الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
،	۱۶ م	ماسد	مماسد
۱۵	۱ م	سکان	سر سکان
،	۱۱ م	دواره	دوازده
۱۶	۱۴ م	سمت	بسمت
۲۱	۲ م	۱۹۱۲ء	۱۹۱۲ء میلادی
۲۲	۳ م	تما کند	تمام می کند
۲۲	۵ م	گرود	گرده
۲۲	۱۷ م	تمام کند	تمام می کند
۲۲	۱۴ م	دوره کند	دوره می کند
۲۳	۱۳ م	در حالت بدون قمر	در حالت بودن بدر قمر
۲۴	۷ م	واکه	یک
،	۱۱ م	گرده	کرده

ہ

و

ن

ش

ز

س

ح

خ

پ

ب

فہرست نامہائے جاہا

الف

ی

ع

ز

س

ب

پ

فہرست نامہائے کساں

۳۰- سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء۔

۳۱- سفرنامہ بیرن ہیوجل۔ چھاپ سنہ ۱۸۴۵ء۔

۳۲- سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چھاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۳۳- سفرنامہ وائن۔ طبع سنہ ۱۸۶۱ء۔

۳۴- سفرنامہ مارکوپولو وینسی مرتبہ مینوئبل۔ چھاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء۔

۳۵- شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۷۷ء

۳۶- طبقات اکبری چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۳۷- عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چھاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ آباد سنہ ۱۹۲۸ء

۳۸- گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چھاپ نولکشور لکھنو۔

۳۹- قرآن کریم۔

۴۰- قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی۔ چھاپ سنہ ۱۹۲۶ء۔

۴۱- کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ریو۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو چھاپ سیلی سروس اینڈ کمپنی لنڈن۔

۴۲- کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چھاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء

۴۳- کنگس توزک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء۔

۴۴- گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشا دت چھاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء۔

۴۵- گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپا رام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی۔

۴۶- لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چھاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔

۴۷- مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

۴۸- مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی۔

۴۹- مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء

۵۰- ناردرن بیریئر آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب۔ چھاپ سنہ ۱۸۷۵ء۔

۵۱- نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء۔

۵۲- واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چھاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سری نگر کشمیر

۵۳- ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔

۵۴- ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔

۵۵- ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء۔

۵۶- ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء۔

۵۷- ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ریو۔ اے۔ ایچ۔ فرانک چھاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء :

فہرستِ مدارک و مآخذ

۱۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد اوّل طبع نہم سنہ ۱۸۷۵ء
۲۔ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف سر اورل سٹائن چھاپ سنہ ۱۸۹۹ء
۳۔ اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کیتھ چھاپ سنہ ۱۹۲۸ء
۴۔ اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک
۵۔ الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابوریحان البیرونی طبع سنہ ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔
۶۔ اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابو الفضل بن مبارک ناگوری چھاپ نولکشور پریس لکھنو
۷۔ امر کوش (لغت زبان سنسکرت) طبع بمبئی سنہ ۱۹۲۹ء
۸۔ ببلوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی اے سٹوری چھاپ لیوزک اینڈ کمپنی سنہ ۱۹۳۵ء
۹۔ بہارستان شاہی تصنیف ملا سعید اللہ شاہ آبادی کشمیری مخطوطہ موسوم تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۴۷ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔
۱۰۔ پرشین لٹریچر مؤلفہ سی اے سٹوری حصہ دوم۔ چھاپ لیڈن سنہ ۱۹۳۵ء
۱۱۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر
۱۲۔ تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلی سری نگر کشمیر۔
۱۳۔ تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بہ تاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین سرائے بل امیرا کدل سرینگر کشمیر چھاپ سنہ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)
۱۴۔ تزک جہانگیری چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔
۱۵۔ تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چھاپ سنہ ۱۹۴۳ء۔
۱۶۔ تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۶ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر
۱۷۔ تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔
۱۸۔ تاریخ جموں و ریاست ہائے محمودہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع سنہ ۱۹۳۹ء۔
۱۹۔ تحفۂ ماسٹر تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی لبرٹی روڈ لاہور سنہ ۱۹۲۰ء۔
۲۰۔ جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے چھاپ پیسہ اخبار مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔
۲۱۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی چھاپ سنہ ۱۹۲۵ء۔
۲۲۔ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم چھاپ سنہ ۱۸۹۱ء۔
۲۳۔ چیمبرز انسائیکلوپیڈیا جلد نہم طبع سنہ ۱۹۲۳ء۔
۲۴۔ چہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام سنہ ۱۸۷۰ء۔
۲۵۔ دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔
۲۶۔ راج ترنگنی اردو مترجمہ ٹھاکر اچھر چند۔ سال طبع سنہ ۱۹۱۲ء
۲۷۔ راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائن چھاپ سنہ ۱۹۰۰ء۔
۲۸۔ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ تصنیف میجر کینیتھ میسن صاحب چھاپ دہرا دون سنہ ۱۹۲۲ء
۲۹۔ سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکل سمتھ صاحب چھاپ کلکتہ سنہ ۱۸۴۷ء۔

بلند شد و ازاں دخان بیروں آمد۔ و دردے آوازے بود مثل دو بدن گوسالہا
ہمفدہ درخت از صدمۂ آں از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم کرد
و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیرہا خشک کرد و سنگہائے
گراں از جائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۱۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری ۷ ماہ پارچ آنقدر
پرندۂ خورد مثل کبک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے استاد
غائب شدند۔ و درمقام گوجراں ۲۳ر ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق
جنوبی شعلۂ کلاں تر از ماہ بر آمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز
از ستارگاں ہمراہ داشت۔

ایضاً[۱۵۱۸]۔ ۲۹ر ماہ اگست ۱۲۸۹ھ ہجری بمقام سین پیڈ واقعۂ صوبۂ
بولیسویہ آوازے ہولناک مسموع شد کہ جبال ایں بلدہ خسف گردید یک قطعۂ
زمین چہار ہزار گز در طول و دو ہزار گز درعرض با امکنہ و بساتین دریک لمحہ
زیر زمین فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۱۵۱۷ شاہ پور ضلع ایست در پنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔
رقبہ = ۴۷۶۴ مربع ؎

۱۵۱۸ مطابق ۲۴ر جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؎

بر ساحل شد کہ قریب سہ صد ہزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ در ۱۲۴۲ھ [۱۵۱۳] در بصرہ طاعون افتاد کہ تا چہار روز طول کشید روز اول ہفتاد ہزار کس، روز دوم ہفتاد و یک ہزار کس، روز سوم ہفتاد ہزار و دو نفر، روز چہارم یک نفر فوت شدند۔ ذکرہ ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانہ حال در ۱۲۸۸ہجری [۱۵۱۴] ستارہ دارے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چہاردہ ہزار میل کہ از زمین تا ماہ سال می کشند۔

ایضاً۔ در شہر شاماخی معمولۂ روس زلزلہ ہائے پیتواتر آمد کہ اول تمام شہر ہلاک گشتہ و جز چند خانہ ہیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ در ۱۲۸۹ہجری [۱۵۱۵] بمقام ارج بومبہ خسف افتاد و دہ بیج میل کشید۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در جزیرۂ جیپان [۱۵۱۶] ۲۲ ماہ مئی زلزلۂ عظیم آمد و زمین منشق گردید۔ و از ان آب کثیر جوشید کہ تمامی شہر خمدا غرق گشت و معدنِ سیم کہ در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً ہمدریں سال در شہر منشری وقت زوال آفتاب گردبادی

(مسلسل) بورده سالہ قمری بروز سہ شنبہ تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر نشست۔

(قاموس المشاہیر ص ۱۱۶)

۱۵۱۳ھ مطابق ۶۸۳ء۔

۱۵۱۴ھ مطابق ۱۸۷۱ء۔

۱۵۱۵ھ ۱۸۷۲ء۔

۱۵۱۶ھ غالباً جاپان۔

تیغے ازاں درست کنند ممکن نہ شد کہ اجزاے آں مثل جاورس باہم اتصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسماں بزیر افتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[۱۵۰۹] گفتہ کہ در سنہ ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود برعزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در سنہ ۶۴۶ھ[۱۵۱۰] در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد و چوں روز منور شد و ہمدراں ایّام کافۂ انام بہ قحط غلّات مبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[۱۵۱۱] شبے از لیالی ذوالحجہ ؟ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہیچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعدازاں صوتے چوں رعد شدید مسموع خلایق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدّت آں ماہیاں از قعر دریا برآمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان اویس[۱۵۱۲] در سنہ ۷۶۰ھ باشے مفرط در

۱۵۰۹ابن جوزی متوفی ۱۲ رمضان سنہ ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون سنہ ۱۲۰۱ء ؎

۱۵۱۰ ۱۲۴۸ء

۱۵۱۱ یعنی المطیع باللہ متوفی سنہ ۳۶۳ہجری مطابق سنہ ۹۷۴ء ؎

۱۵۱۲ سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در سنہ ۱۳۵۶ء مطابق رجب سنہ ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد و در سنہ ۱۳۷۴ء مطابق سنہ ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بوجود آمد که دو سر و دو گردن داشت در یک بدن -

ایضاً - قاضی میر حسین یزدی در شرح امامات مرتضوی گفته که در شهر یزد طفلی متولد شد که سخنان می گفت و قرآن میخواند - و از احوال عقبهٔ حشر می داد - و سرے بزرگ داشت - بعد دو سال وفات یافت -

ایضاً - از ابوعلی[۱۵۰] منقول ست که در حوالیٔ جرجان[۱۵۱] آهن پاره که به وزن یک صد و پنجاه من بود از هوا در افتاد و اهالیٔ آن حوالی آواز عظیم شنیدند و او را قطعهٔ[۱۵۲] بریده برد والیٔ جرجان بردند - و سلطان محمود غزنوی قدرے ازاں طلب داشت - چوں فرستادند شے هرچند جهد کرد - که

[۱۴۹] عبدالله بن اسعد المعروف بامام یافعی از ساکنین شهر یافه ملک شام بود لیست ولادتش تاریخ معلوم نشده - از اهم خصوصیات امام یافعی این است که شیخ استاد شاه نعمت الله قادری است - اکثر مورخان ۷۶۷ھ مطابق ۱۳۶۶ء سال وفات آنحضرت بیان کرده اند - از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی مدائح القرآن و روضة الریاحین فی حکایات الصالحین و خلاصة المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادر و مرآة الجنان فی حوادث الزمان اند - در کتاب آخر الذکر احوال تواریخه از ابتدائے اسلام لغایت ۷۲۳ھ مندرج اند - گویند که اس کتاب میں بھی دلچسپ حوادث است (ایضاً صفحه ۲۸۹) مراد حسن از تاریخ یافعی همیں کتاب مرآة الجنان فی حوادث الزمان است -

[۱۵۰] یعنی ابوعلی سینا (۳۷۳ھ — ۴۲۷ھ = ۹۸۳ء — ۱۰۳۷ء)

[۱۵۱] جرجان حالا استرآباد در قدیم صوبهٔ بود در گوشهٔ جنوب بحر خضر (کیسپین) به فارسی گرگان و به یونانی نام هرکینیا معروف بود ۔

(جامع اللغات اردو ص ۳۴۸)

[۱۵۲] (۳۵۷ھ — ۴۲۱ھ = ۹۶۷ء — ۱۰۳۰ء)

نورع کسے را دید ند و اورا دخترے شد نیز بر ہمیں ہیئت بود و سلطان اورا نزد مستنصر عباسی[۱۵۰۲] فرستاد۔

ایضاً۔ در عہد الجایتو[۱۵۰۳] سلطان دخترے در وقت بلوغ زہار زود کرد و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتیں از فرج او بیرون آمدہ مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دخترے بود کہ اورا در حالت زفاف بر زور دخول شوہر رجولیت پیدا شدہ زن خواست و بچہ ہا آورد۔

ایضاً۔ مردے را دخترے بود چہار سالہ۔ روزے آں دختر حرکتے عنیف بر خود کرد کہ زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبل را بشگافت و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمدہ آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامہ قطب الدین[۱۵۰۴] در شرح کلیات قانون آوردہ کہ دختر نجم الدین حفص کہ از علمائے خوارزم بود فرزندے کہ سرش چوں سر آدمی و بدنش چوں مار بود و خود پیش مادر آمدہ شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکہ دراں جوانے بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمدہ شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا بعد دو ماہ مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی[۱۵۰۵] در تاریخ خود گفتہ کہ در ۴۸۵ھ در بغداد دخترے

۱۵۰۲ المستنصر باللہ عباسی ثانی متوفی ۱۲۴۲ء ؛

۱۵۰۳ مراد از محمد خدا بندہ الجائتو متوفی ۱۳۱۶ء است ؛

۱۵۰۴ قطب الدین علامہ شاعرے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ ۱۷ رمضان المبارک ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری ۱۳۱۱ء واقع شد۔ از تصانیفش شرح کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۴۴)

۱۵۰۵ بر صفحہ دیگر ؛

بیمۂ بریں او بشکل دختران بود تیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بود و یک سر کہ پیش از سر دیگر مرد و آں یکہ قریب پنج شش ماہ درحیات بود۔

ایضاً۔ درعہد سلطان ابوسعید[۱۵] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بود کہ تمام اندامش را موی یوں موی خرس داشت و لحیۂ او تا کمر اما کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ دربلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پر موی بود مانند خرس و دنداں بزرگ داشت و شکلش را کسے نمی دید مردماں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں نحمہ عریب آوردہ است۔

ایضاً۔ درجامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۱۶] ایں

(مسلسل) باب دوم درمیاں حنانان ایران پیشتر از اسلام۔

باب سوم۔ از ابتدائے پیغمبر اسلامؐ لغایت عہد بنی عباس۔

باب چہارم۔ درمیاں دودمانہائے اسلامی بہ دوازدہ فصول۔

باب پنجم۔ درمیان ائمہ و مجتہدین و قراء و محدثین و قرآن شعراء عصر۔

باب ششم درخاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمۂ ایں کتاب علی السبیل الاختصار بزبان انگلیسی بدست دکتور گے برادن کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطہ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ء) است (ملخص از برٹش لٹریچر مصنفہ سی۔ اے سٹوری حصۂ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

[۱۵] یعنی ابوسعید خان بہادر بن الجائتو (۷۱۶ھ — ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ء — ۱۳۳۵ء)

[۱۶] سلطان شمس الدین التمش متوفی ۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ء

ہیپ رڈن کہ سنگلاخ است عمیق فرادا فرادا بہ زیر افتادند و تباہ شدند۔

ایضاً در سنہ ۱۰۲۴ھ [۱۴۹۴] در نواحی شوپیان ہم چنیں بہ سبب شدّت بارش باران متصل کوہ پیر پنچال کوہ پارہ بر فرق آں رود خانہ مثل آبشارے بہ زیر می افتاد از بیخ برکندہ در پرگنہ شاورہ منتشر ساخت۔

ایضاً۔ در عہد شاہجہان سنہ ۱۰۵۵ [۱۴۹۵] در موضع بدرو پرگنہ آڈون [۱۴۹۶] ہنگام ہیجان برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبارناک شد یک لختہ از آسمان افتاد کہ طول آں ہفتاد درعہ و عرض آں سی درعہ و ضخامت آں ہفت و نیم درعہ بود و تا دو سہ روز ذوبان یافت۔

ایضاً در عہد جہانگیر شاہ سنہ ۱۰۲۶ھ [۱۴۹۷] در موضع پانپور [۱۴۹۸] از یک عورتے دو دختراں پشت بہم چسپانیدہ متولد شدند کہ دنداں ہا بر آوردہ بودند۔ بعد زمانے فوت شدند۔ ہم چنیں واقعات و عجائبات بسیار بہ قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع می آیند چنانچہ در تاریخ گزیدہ [۱۴۹۹] آوردہ است کہ در قزوین زنے دخترے آورد کہ

۱۴۹۴ھ مطابق ۱۶۱۵ء ؛ ۱۴۹۵ھ مطابق ۶/۱۶۴۵ ؛

۱۴۹۶ھ پرگنہ آڈون درمراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ؛ ۱۴۹۷ھ مطابق ۱۶۱۶ء ؛

۱۴۹۸ھ پانپور قصبہ ایست مشہور بر کنار رود جہلم بہ شاہراہ جموں و کشمیر ہفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجہ اجتا سنہ ۸۱۲ء تا سنہ ۸۴۹ء بنا کردہ شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشہور آفاق است ؛

۱۴۹۹ھ تاریخ گزیدہ مصنفہ حمداللہ مستوفی در سنہ ۷۳۰ھ (۱۳۲۹ء/۳۰) بنام خواجہ غیاث الدین محمد پسر رشید الدین فضل اللہ نوشتہ شدہ است۔ بنائے ایں تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل اللہ مذکور الذکر است و بلحاظ عناوین بہ شش ابواب درج ذیل منقسم است۔

باب اوّل در بیان انبیا و اولیاء (بقیہ بر صفحہ دیگر)

حادثات متفرقه

در عهد راجه سرین دلود کامن دیو سنه ۵۵۶ کلیوگ بر بلندی چکدر متصل بیج باره
پارۀ عظیم الجثه از آسمان افتاد که تا دو روز متحرک بود و تا مدت یک سال لاسته او
ضایع نگشت۔

ایضاً در عهد راجه اندهه جد قسمت سنه ۳۰۲۸ کلیوگ بر دامن عربی کوه بر موکته
در حالت شدت برف و رعد و تگرگ و صاعقه آن قدر باران سخت در دو سه ساعت
ببارید که از پرگنه کوہامه[129] باره قریه مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب
اولر رسانید و در ساحت دهات مذکوره سه چهار درعه زمین هم برداشته خاک آن
در جزیرۀ ولر به جا رسانید و سنگ رایے ظاهر گردانید۔

ایضاً در سنه ۷۲۴ه[1291] ذوالقدر خان ترک که از احفاد چنگیز خان بود مع هفتاد و
دو هزار سوار جرار بر کشمیر یورش آورده تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی
به غارت برده ملک را بے چراغ فرمود و بعد عرصۀ هشت ماه قصد مراجعت کرده از
راه گهوڑی مع پنجاه هزار نفر محبوسان این دیار در ماه مگهر و پوه[1292] روانه شد و بالای
کوه رسیده آن قدر برف بارید که از آن ها یکے سلامت به مقام زنده نماند۔

ایضاً در سنه ۹۲۳ه[1293] جماعۀ از اهل هنود بر وقت موعود استخوان‌های مردگان
گرفته به سر موکته گنگا رفتند و بالای کوه مهالت مرگ شبانه به آواز غول بر خواسته
کوچ کردند و در تاریکی شب راه گم کرده قریب به هزار کس زن و مرد از بالای کوه

---

[129] پرگنه کوہامه یکے از پرگنات در کامراج (کشمیر غربی)

[1291] مطابق ۱۳۲۳ء

[1292] مطابق ماه نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی۔

[1293] مطابق ۱۵۱۷ء۔

شیعہ ہا چندکس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محمدیاں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ برخے بہ اہل شیعہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردۂ آنا میاں دو چند نقصان و زحمت عاید گشت۔ محبوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علامہ و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] ہا مور شدند۔ محبوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ بہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

و خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرج دربار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دریا دلی ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا "جگر سوخت"[۱۴۸۹]۔

[۱۴۸۸] قلعۂ اوڑی دعالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ و ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ این قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلہ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است۔

[۱۴۸۹] ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء

دراں جا جمع گشتہ دوار ہائے مسجد اہل شیعہ را یار ابداً هلند - اما مباں مجروح کردہ با ہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ دوکان داراں را غارت کردند و سباں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلٰے استغاثہ نمودند۔ و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکام بر دافعت این امر خطرہ نمود و مردم مستعیت بوقت مراجعت از شیرگڈھ در شہر شہرت افترا انداختند کہ وزیر پنوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد۔ بہ سمع این خبر مردم قلاش و اوباش اعکر فساد افروختہ بوقت چار گھڑی صبح جاہہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ بہ غارت پیوستند و تا ہنگام ہہ لوحت (نو گھڑی) وزیر از خواب خوب بیدار نہ شدہ تا کہ مال و متاع و جاہای شیعہ ہا بہ باد رفت۔

پس وزیر بسید علادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک گھڑی دو پہر بہ طرح و تماشا مشغول بود۔ پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند۔ موجب آں سپاہاں طلوعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و غیر ملزم محبوس شدند۔ روز دوم از صادند قوم ہنود برای تفحص و تجسس مال

(مسلسل) و آں جا جا القاہے ساساحت و در ہمیں اثنا رحلت فرمود۔ و در حوالی بوتہرہ آسود۔ زیارت حضرت مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ بعضے گویند کہ در عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع بالہ سوپرگنہ ناگل توطن فرمودہ بود بعدۂ بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در بوتہرہ سکونت نمودند و ہماجا آسود اقرب لصدق روایت آخرہ است۔ ناہید علی مردان خان (۱۶۵ء ـــــ ۱۶۵۷ء) بیارت گاہ میر سید محمد مدنی مرجع خاص و عام بود و بعد آں گو بہ کشف شد (واقعات کشمیر ص ۴۶)
۱۲۸۷ء یکے لفظ مدی بمعنے ساعت۔

همراه داده فرمود که بوریاهای مسجد از ماتم سرا کشیده در مسجد جامع برسانند۔ سنیان به اعانت سپاهیان در ماتم سرا دست انداز بوریه‌ها شده بودند اہل شیعه به شورش آمده آتش جنگ و جدل افروخته سنیان را ردّ و بدل گفتند۔ همان وقت تمام باشندگان شهر را خبر شد از گریبان عناد سر کشیده خانهای شیعه‌ها را به آتش افروختند۔ اندوخته آن‌ها از مال و متاع و اسباب تمام به غارت بُرده دریک دو پهر با خاک فنا آمیختند و پردهٔ ننگ و ناموس آن‌ها دریدند۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاه بعض نسوان را به خنجر کشیده ریز ریز گردانیدند۔

تاراج دهم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنه ۱۲۸۹ ۱۴۸۵ سمو سنه ۱۹۲۹ ب به عمل آمده۔ وجه این است که دریں سال دو سه ماه آتش وبا دریں ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمهٔ اجل گشت دراں اثنا مردمان در مساجد و خانقاه برائے دفع ایں بلا به خدا التجا می کردند اہل شیعه در محله مدین صاحب متصل خانقاه بر زمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما میاں انداخته به سجود و رکوع درآں جا قیام می کردند و سنیان را ایں سخن ناگوار می شد۔ ۱۱ ماه رجب روز عرس سید محمد مدنی ۱۴۸۶ خاص و عام بازدحام تمام

۱۴۸۵ھ ۱۸۷۲ء :

۱۴۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد همدانی قدس سره بود۔ باتفاق ایلچی امیر تیمور در عهد سلطان سکندر به کشمیر آمده چوں گوشهٔ خوب و دل نشین دید بار اقامت انداخت۔ امّا برائے ادائے بعض عهود باز توجه بولایت ماوراءالنهر فرمود و زود مراجعت نموده با اہل و عیال در محلهٔ رانبواری سکونت کرد۔ چوں سلطان را معلوم شد به زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس به قدوم جوار خود راضی کرد (بقیه بر صفحه دیگر)

ساخت عطا محمد خان واقع شد باعث آن این است که اهل شیعه بروز
عاشورا در ماتم سرا علانیه سب و تبرا به نام اصحاب کبار ظاهر کردند و در مرثیه
گوئی و خواره رانی مبادرت نمودند - این رفتار خاطر خاص و عام برآشفته و
سواهن کابل را آتش غیرت به جوش آمد به موافقت اوباشان شهر و قلاشان
دهر دست تطاول دراز کرده مال و مکنت آن ها به هر جا غارت کرده به آتش
قهر و غضب خانمان آنها را در طرفة العین توده هائے خاکستر نمودند و در
ننگ و ناموس آن ها دست انداخته از بے حرمتی دقیقهٔ نگذاشتند -

تاراج نہم - در نظامت ہمان سنگھ سنه ۱۲۸۳ھ [۱۲۸۴ / ۱۲۴۶] به ظهور پیوست
وجه آن مؤرخان چنین بیان سازند که در تالاب خوشحال سر لوح زارے
که معروف است گیاه آن را بوریا ها مسوج کرده از عهد ابراهیم خان معمول بود
که نصفهٔ آن برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفهٔ دیگر را بساط ماتم
سرای حذی بل می کردند -

درین سال اهل شیعه را به سبب حکومت سنگان حال دیگر به خاطر
راه یافته بود بنابر شرارت اندرونی بوریا های حصه مسجد جامع هم در ماتم سرای
خود فرش کردند - سنیان را این حرکت دشوار آمد تا که بروز غرهٔ ماه عاشورا
باهمدیگر گفتگو کرده پیش ناظم استغاثه بردند - ہمان سنگھ حکم داد که بوریا های
معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیده دهند - مردم شیعه چند روز به
تغافل گذرانیده بوریه ها از دست نه کشیدند - علاوه بران بروز عاشورا سب
و تبرا و نقلید تابوت شهدا نمودند و چند کس از سنیان در پیش ہمان سنگھ
از عدم حصول بوریای مسجد عرض قصه گذرانیدند - ہمان سنگھ دو نفر سپاہان

۱۲۸۳ھ مہان سنگھ اردلی　　۱۲۸۴ھ ۱۸۶۷ء

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریاں را تاراج ساخت۔ عاقبت
ابوالبرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت
کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج
منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل
شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ
در ننگ و ناموس آنہا دقیقۂ فرو نگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز
بباد دادند "عام التشویش"[1479] تاریخ است۔

تاراج ہفتم۔ در حکومت بلند خان[1480] مردماں برای صلوۃ استسقا
در عیدگاہ رفتند و شیعہ ہای جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[1481] نوشہری کلام
بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ جڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را
غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و
بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم۔ در عہد فرمان دہی عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۶[1482] و

[1479] ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۵ء ؛

[1480] بلند خاں بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) ؛

[1481] خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنا بر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولیٰ داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ درسال یک ہزار و بیست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضۂ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

[1482] ۱۸۰۱ء ؛

روداد و تنظیم و تنسیق امور سلطنت چیزی به وقوع نیامده بیداران بی انتظامی
بهم رسید که عنایت الله خان از نیابت صوبه بی دخل شده در حضور
مستغنی گردید. و از حضور عبدالصمد خان[1476] سیف الدوله بنظامت کشمیر مامور.
چند مختارالیه با ورود خود عبدالله خان ده بیدی را نایب ساخت. و از
دست وی رتق و فتق امورات ملکی صورت نبست. آتش بغی و عناد و
شعلهٔ شر و فساد بدستور مشتعل بود تا که در ماه محرم ۱۱۳۴ھ سیف الدوله
با فوج قاهره از لاهور یلغار کرده وارد خطه گردید. تاریخ "خرد خان آمد از
لاهور"[1477] ملا شرف الدین با جمعی از معاندان به حسن تدبیر گرفتار کرده به قتل
رسانید و باغیان و طاغیان بلکه اکثر اعیان شهر را سیاست مالی و جانی بواقعی
نموده از باندکل تا خواجه بازل هیچ کس بدار کشید و اهل هنود را دستار
بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخره پوشیدن که از یک هم سال
ممنوع بود تجویز داد. بعد تنبیه عوام و تدارک انام مهمت و استحکام
مهام مملکت بکام دل نموده ایام شش ماه درین کشور بُرده روانه حضور گشت.

باراج ششم. در ایام حکومت برکات خان[1478] شیر الله خان به
اتفاق راهبانی کوهستان لباس بغاوت پوشیده شهر و رستاق را به هر
جانب تاراج کرده ملک بی چراغ نمودند. چند روز در محله خدی بل
همراه اهل شیعه همراه اهل سنت جنگ آتش داشته علم بغاوت افراخت و

[1476] از ۱۱۳۳ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ع—۱۷۲۳ع)۔ [1477] ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ع؛

[1478] بقول صاحب نگارستان کشمیر ص ۲۱۸ این واقعه در ایام حکومت نواب اسعد یار خان صوبه دار (۲) ۱۱۵۰ھ—۱۱۵۴ھ (۱۷۳۷ع—۱۷۴۱ع) و تنبیهش ابوالبرکات خان نایب بود رونما گردید؛

مومن خان حاکم صوبہ مقرر شدہ مشار الیہ در ہیرہ پورہ رسیدہ بود کہ محتوی خان بغرض ملاقات در خانہ شاپور خان بخشی کہ از اہل تشیع بود عجلت نمود۔ در انجا سید اظہر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باہمدیگر گنگاش کردہ محتوی خان را با جمعی از قلاش و اوباش بروز چہارشنبہ آخر روز ۲۱ ماہ ذیقعدہ ۱۱۳۲ھ [۱۱۴۷] بہ قتل رسانیدند۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ بر سر محلہ جڈی بل ریختند مردم شیعہ کہ در ایام فساد با اہل ہنود اتحاد و اتفاق کردہ مورچال عظیمی بستہ مضبوط بودند الحال بگنگاش قتل محتوی خان متہم گشتہ ہجومیان بر سر آنہا تاختہ بہر جا نہب و غارت ساختہ خانمان آنہا در مہلکہ آتش انداختہ از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و بافعال ناشایستہ پردۂ ننگ و ناموس آنہا دریدہ نامہ ہای خود سیاہ کردند و در محلہ جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان درمیان خانقاہ میر شمس عراقی پناہ گزین شدہ دروازہ مسدود کردہ بودند۔ اہل فساد از باز پرس یوم التناد نترسیدہ خانقاہ مذکورہ را از روی عناد آتش کشیدہ ماہرویان سیمیں بدن را بباد دادہ طفلان بے گناہ را خاکستر نمودند۔

المعظمۃ للہ این چنیں حادثۂ تباہ و واقعہ جانکاہ بر مردمان شیعہ گاہے بہ عمل نیامدہ بود کہ در عرصۂ یک پہر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آن ہا تباہ گشت۔

بعد ازاں ہجومیان ملا اشرف الدین پسر محتوی خان کہ در واقعۂ فساد پدر مخفی شدہ بود برآوردہ بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند۔ ہمدراں روز مومن خان وارد شہر گشتہ فتنہ و فساد و بغی و عناد زیادہ از سابقہ

۱۱۴۷ھ مطابق ۱۳ ستمبر ۱۷۱۹ء : ۱۱۴۵ھ بقول خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص ۲۳۴)

شہید سرگذشت شیخ الاسلام بتعمیہ تاریخ البشارست :

بالای طاق پیهان مانده بود و فوج شاهی در ماندکدل و صراف کدل سرگشته
تحولف در بهست مردمان می گردند. لیکن مردم عوام به غیرت آمده در بازار و فلاتش بوده
فوج شاهی را تباهی نمودند. یک طرف هجوم‌ها باهنگ جنگ از معبر کوچه های
تنگ مانند لهنگ سے در تنگ سرگشته لشکریان را از گوله های سنگ می زدند
یک طرف بازاریان از خانه برخاسته سنگ های برادو و احجار نمک و غیره بر سر
سپاهان بی محابا می کوفتند یک طرف زنان و طفلان از دریچه و الوان و بام
خانه‌ها سنگ باران افتاده هاون و تبالی کوب و باس[۱۴۷۳] های سفالین که از خاکستر
پر کرده بودند بر فرق سر مردان و سران جنگی انداخته بیحال می کردند

میگویند که دو عورت بردمان جانه کتان کسان بالای بام رسانیده
بر بارک سرکشان انداخته هفت کس از جهان گذرانیدند دران حالت احوال
قیامت برپا شده شور و غوغا بر فلک کشید و افواج شاهی را در حصر ماندکدل
هجوم شده آنقدر سپاهان در بالانار غرق شدند که آتش مسدود گردیدند و از هر
سو آتش عظیم واقع شده چلاک بسیار و مال و متاع بی شمار طعمهٔ آتش های نار
گشته فوج شاهی را شکست عظیم رسید و میر احمد خان را عمل شکست گردید ماجرای
این بلوای جانکاه به سمع بادشاه رسیده عنایت الله خان که از جانب پادشاه
ناظم صوبه مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبه معزول کرده عبدالله خان
ده بیدی را خلعت نظامت خطهٔ کشمیر پوشید و از دست او مثله عوام و
تمشیت احکام ملکی به شده هرج و مرج بدستور مانده سیاهی و ترالی روز افزون
گشت خصوصاً محتوی خان به صوابدید بعضی متصدیان محال صرف خاص را متصرف
و منتظم شده متمردان و باغیان را جره سیری افزود. انگاه از جانب عنایت الله خان

۱۴۷۳ باس لفظ هندی به معنی ظرف خاکی. جمع باسن ها.

نمود۔ عوام کالانعام بہ شورش آمدہ بحکم حکّام بربام گذشتہ چند تن مزاحمت کردن
گرفتند۔ مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب مکنت و ثروت و مدخل پادشاہی
بصناعت یک کرور روپیہ از خود داشت و قصر دولتش در نواب بازار و کوٹھی تجارتش
در صراف کدل بجای داعنال معروف بود۔ دراں ایام عبرت انجام سوارہ در راہ می
رفت مردم عوام او را از سواری بے دخل کردہ دستارش طوق گردن انداختہ در
خاک ذلت آمیختند۔ وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان
پناہ گرفتہ و برای حفاظت خانماں و مال و جان خود چند نفر سپاہاں ازو گرفتہ
رجعت بخانہ نمود۔ در اثنای راہ مردم عوام بنابر زجر و توہین او باز ازدحام کردند
سپاہاں بہ معاونت او پای استقامت افشردہ بہ جہت تخویف عوام صمصام
از نیام برکشیدند و ہجومیان را ترس و ترہیب دادہ آشوب بے بردہ شتند۔ ازیں
غوغا مردم فلاش و اوباش بشورش آمدہ سپاہاں را یکدم بہ عدم رسانیدند و
مجلس رای را مجروح و مضروب ساختہ بر خانمان او ریختند و مال و متاع و
اسباب و خانۂ او بغارت بردہ قصر و دکانش را در یک آن خاکستر نمودند۔

گویند مجلس رای دراں حالت بجاں فرسای نیم جان بود۔ تمامی کاغذات
داد و معاملۂ مردماں و اسناد و حجت ہای دام داراں کہ از بیست و چہار لک
افزون بود از دست خود در آتش سوزانیدہ ہر کس را بحل نمودہ از جان درگذشت
بعد در ایں فتور مردم عوام از آتش غرور زیادہ تر مشتعل گشتہ خانہای اہل
ہنود را از ہر سو آتش کشیدند و مال و متاع و اسباب و دولت آں ہا بہ
غارت بردہ آشوب قیامت برپا کردند۔ بوقوع ایں واقعہ میر احمد خان را
دست و پا گم گشتہ بہ ہمت و مشورۂ متصدیان افواج شاہی را برائے تنبیہ
ہجومیاں و گرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت۔ محتوی خان در میان خانقاہ معلی

نائب صوبہ شدہ بود واقع شد وجہ آں این است کہ ملا عبد النبی ملقب بہ محتوی خان
کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم[۱۴۷] بہادر بہ مصاحبت و مجالست ارباب گشتہ
بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بود پسانہ از خطۂ دلپذیر بہ منصب جاگیر بانعام
تا قوم و سادات خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و مواسات تمام
حاصل کردہ رفتہ بود افزود۔ یکے از پنڈتاں این دیار بر اصادت موضع چندرہ سیر
کہ در تعلق جاگیر او بود مستحق بود پنڈت مذبور برای رفع بعض قصور و فتور آں
آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرراں دفتر کہ اہل ہنود بودند از استدعای رسوم
بودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ با ہمدیگر گفتگو کردند تا کہ کار
بہ چشو و دشنام رسید محرراں دفتر بہ طعن مذہبی او راسخت رنجانیدہ
اخراج مرام نمودند۔ پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگی
پنڈتاں زیادہ تر ازاں بیان نمودہ طبیعت او مشتعل گردانید پس محتوی خان برای
سہ فرقۂ پنڈتاں قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار
بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوم دستار بر سر نہ بندند۔ سوم جامۂ یا پوش پولہ در
پا اندازند۔ چہارم طفلاں بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

انگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر علتۂ اہل
ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفت آں نہ دید بلکہ منصبداراں
و معتبراں اعیان ایں ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ محور اجرای احکامات
ملا نہ شدند لیکن سخن مذہب عوام افتادہ بود۔ جمع کثیر پیش میر احمد خان رفتہ
برای اول احکامات محورۂ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

۱۴۷ ابو النصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالم گیر
پادشاہ غازیؒ (واقعات کشمیر ۲۱۱، ۲۱۲)۔

طرف مردم عوام و خوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان و میرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر و میرزا سلیم و میرزا حلیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور و پسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی در خانۂ صوبہ دار ترک آمد و رفت نمود و ملا محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ او را ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صد خواری و اہانت کشتند۔

مدعا کہ درمیان شہر بہ خون ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور و غوغا برداشتند۔ فدای خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی از عوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و قلیح نگار و بخشی و رئیسان شہر مثل حاجی بانڈے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام بایں رعب و ہراس از شورش باز ماندہ حقیقت حال بگوش عالم گیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبہ داری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سرنامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات بازگشت بوطن رسیدند[۱۴۷۰]۔

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان سنہ ۳۲[۱۴۷۱] کہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۰] واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶ ؛

[۱۴۷۱] ۱۷۱۹ء ؛

نقشبندیه بود در سال آمده عوام را از غارت منع کرد و به حاکم شرع و
نایب صوبه پیغام نمود. امّا در سنه سامان از ناظم و قاضی توقف به وقوع
آمد پس حضرت خواجه به هفت چنار [۱۲۶۷ھ] بر آمده نشستند ازین رو ناظم
صوبه به الحاح تمام خواجهٔ مذکور را باز آورده سامان را به سزا رسانید لیکن
درضمن مقصدی [۱۲۶۸ھ] خواجه به حضور نوشت. خواجه حسب مطالبه حضور در دهلی
رفت و بعد زیارت مقابر شاه جهان آباد در لاهور مراجعت کرده دران جا
رحلت فرمود.

تاراج چهارم. در عهد ابراهیم خان سنه ۹۶ [۱۲۶۹ھ] در محلهٔ حسن آباد
عبدالشکور و پسر او صادق نام همراه یک شیعی خصومت و نزاع نموده
در حق اصحاب کرام حضرت سید امام زبان تشنیعت کشودند. و اهل سنت
مرافعه به قاضی نمودند. سامان به اعلام قاضی در پناه ابراهیم خان که شیعه
بود ماندند. موجب آن قاضی محمد یوسف به شورش آمده با صوبه دار مکابره
فرمود. دران اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیده غارت نمودند باز
فدای خان پسر ابراهیم خان به حمایت مردم حسن آباد بر آمد و از بین

(مسلسل) خواجه محی الدین را جهت ترویج طریقهٔ خانقاه بعد اجازت پادشاه
به کشمیر فرستاده در سال هزار و بیست و نه (۱۶۴۴ء) هجری رحلت آن مخدوم در لاهور
واقع شد. مقبرهٔ متبرکهٔ حضرت ایشان در انجا مرجع خاص و عام است.
(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ ـ ۱۳۹)

[۱۲۶۷ھ] هفت چنار محله ایست از سرینگر قریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براه
گل زام باغ [۱۲۶۸ھ] مراد ازین مقصدی ظفر خان صوبیدار کشمیر است.
(ایضاً ص ۱۳۸) [۱۲۶۹ھ] ۱۶۸۲ء.

بسوزانیدند و میر شمس عراقی را مزبله کرده شیعه ها بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس و مال و جان آن ها بباد داده از راه پنوچه مفرور شده با فوج اکبر شاه پیوستند۔

تاراج سوم۔ در عهد حکومت ظفرخان سنه ۱۰۴۵ھ [۱۲۶۵ھ] مردمان شهر برای قوت خوری در بابه سکومه رفته بودند۔ درمیان شیعه سنی نزاع افتاد و شیعه ها از روی بے پروائی سب صحابہ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابوالقاسم مرافعه کرده اعلام شرعی به نام سابیان گرفتند۔ صوبدار که از اهل تشیع بود در احضار آن ها مساهله نمود و مردم عام بشورش آمده بعضے خانهای شیعه را غارت کرده بسوزانیدند۔ خواجه خاوند محمود [۱۲۶۶ھ] که از خاندان

۱۲۶۵ھ ۱۶۳۵ء:

۱۲۶۶ھ حضرت ایشاں خواجه خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشاں میر سید شریف است که به پنج واسطه بحضرت قطب الابرار خواجه علاؤ الدین عطار قدس سرہٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول به کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرموده متوجه به هندوستان شدند و در آنجا نیز مردم را مستفیض نموده باز به کشمیر مراجعت فرمودند در محله که ایں وقت مسکن اولاد ایشان ست، سکونت اختیار کردند و خانقاه و اصل آں مکان خانهٔ حسین شاه پادشاه کشمیر بوده است تعلق به خادمان حضرت خواجه گرفت۔ مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چوں روز بروز رواج طریقه در تزاید شد اراده خانقاه وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاه حضرت میر ویسی بابا در اشم به جنبش برداشته آورده دریں موضع نصب کردند تا از ویرانی بآبادی بیاید۔ و آنجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاهور توطن فرموده مرشد السالکین (بقیه بر صفحه دیگر)

ما علی بکار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از تناکی کوب سرش کوفتہ جسدش بہ خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل رسانیدند۔

و میرزا اسمال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر اورا بہ سرش آوردہ یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہدان سب صحابہ برئے ثابت گشتہ یعقوبی قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا" گفتہ اند۔

تاراج دوم ۔ در ۹۹۴ھ وقتے کہ میرزا قاسم خان باعساکر اکبر شاہ برای تسخیر کشمیر در ہیرپورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و مقاتلہ در ہیرپورہ پیش قدمی ساخت سید یوسف خان بیہقی از مارک ٹ وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ تقریب گرفتہ در کھامہ با عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بکہ شمسی چک پیوستہ باہم دیگر عہد و پیمان بستہ در شہر آمدند و پسران ابن خان شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان در زندان داشتہ بود از حبس کشیدہ اند و بہ اتفاق مردم عوام محلہ جڈی بل را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بود

(مسلسل) ندارند لیکن بے ساختگی و ظاہر آرائی می زنند۔ و ہیچ کس را بد می گویند۔ زنان خواہش دیائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت می خورند و زن می کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند باس ست کہ مردم آزاں بہرہ در شوند و خود ازاں تمتع بر می گیرند قریب دو ہزار کس ازیں گروہ بودہ باشند۔"

۱۳۶۳ھ ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء ۱۳۶۶ھ ۱۵۸۵ء

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جَو ز جَو

تاراج اوّل۔ در ۹۵۵ھ[1460] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عیدی رینہ[1461] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بود بسوزانیدند و لاشۂ شمس عراقی از گور کشیدہ در سر گین سگاں طعمۂ آتش کردہ مقبرۂ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی[1462] کہ از مریدان

[1460] ۱۵۴۸ء ؛

[1461] عیدی رینہ پسر موسٰی رینہ از خانوادۂ رام جندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عیدی رینہ خواست کہ بامداد جہانگیر بڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد ولے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عیدی رینہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ برخلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعدِ انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عیدی رینہ آمد ولے بوجہ عناد دولت چک تغلب عیدی رینہ دوامے نہ پذیرفت۔ عیدی رینہ در ۱۵۵۱ء وفات یافت ؛

(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

[1462] ریشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام ریشی شہرت داشتہ۔ محمد نور الدین جہانگیر نسبت این طائفہ در تُزک خود (ص ۳۰۶ چاپ مطبع نولکشور لکھنو) چنین می نویسد :-

"و طائفۂ فقرا می باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

اشتعال شانزدہم - در زمان حکومت گلاب سنگھ سنہ ۱۲۶۷ھ از محلۂ ٹینکی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلۂ زیندار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعال ہفدہم - در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۲ھ بار در محلۂ ٹینکی پورہ وقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ سوخت۔

اشتعال ہژدہم - ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۵ھ در ملک کشمیر قحط واقع شدہ بود۔ مدت شش ماہ تا ستان بارش باران موقوف شد در شہر دہ ہزار خانہ سوخت شد ہیچ روزے بغیر آتش نمی بود۔ از آں جملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بہادروں سنہ ۱۹۳۵ از خانہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا مسجد قاضی زادہ یک ہزار خانہ در یک دو ساعت افروخت و بر سبیل بارہای شدہا بہمہ مرتبہ خانہ ہای اہل شیع را آتش کشندہ خاکستر کردہ اند۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصار دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً بر ہیچ کسے سب و تبرا نمی کنند - اما گروہ شیعۂ کشمیر در تعصب و کینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند - بیت - دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سنّی بلخ و شیعۂ کشمیر - کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب و شتمت اصحاب سید المرسلین صلے اللہ علیہ وسلم ازنکاب می نمایند و غیر ازیں عادتے دیگر پسندیدہ نمی دانند موجب آں سنیاں را آتش تعصب بجوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دودمانہای ایشاں دود ہمی کشند۔ بیت:-

۱۲۵۷ھ / ۱۸۵۰ء -　　۱۲۵۸ھ ۱۸۷۵ء -

۱۲۵۹ھ ۱۸۷۸ء +

آتش کشیدہ بہ بیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتعال یازدہم - در حکومت عطیۃ اللہ خان سنہ ۱۱۵۲ھ [۱۲۵۲] فخر الدولہ از طرف نادر شاہ ناظم کشمیر شدہ بود۔ درین جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او نمودہ باہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آں بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتعال دوازدہم - در نظامت منصور خان سنہ ۱۱۵۸ھ [۱۲۵۳] ببر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیاں متفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتعال سیزدہم - در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ روی داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔ [۱۲۵۴]

اشتعال چہاردہم - در زمان ناظم آزاد خان سنہ ۱۱۹۹ھ [۱۲۵۵] در محلہ ٹینکی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ توز بہ ہوا عبور کردہ از سد قاضی زادہ تا اہلہ مر وجبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتعال پانزدہم - در عہد عبد اللہ خان سنہ ۱۲۱۵ھ [۱۲۵۶] از محلہ صراف کدل چند محلہ با خاک آمیخت۔

۱۲۵۲ھ ۱۷۳۹ء ؛ ۱۲۵۳ھ ۱۷۴۵ء ؛ ۱۲۵۴ھ این اشتعال در سنہ ۱۷۴۴ء رونما شد۔ ۱۲۵۵ھ ۱۷۶۵/۶ء ؛ ۱۲۵۶ھ ۱۸۰۰/۱ء ؛

استعمال پنجم۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصہ ۸۹۰ھ [۱۴۳۶ھ] مدۃ العمر بود با ہمدیگر متنازع بودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ سوزانیدند کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

استعمال ششم۔ درعہد سلطان حسن شاہ ۸۸۵ھ [۱۴۳۷ھ] در محلہ اسکندرپورہ با علاء الدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت مسجد جامع و خانقاہ معلٰے ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

استعمال ہفتم۔ در ایام حکومت دلاور خان ۹۳۹ھ [۱۴۳۸ھ] در اسکندرپورہ آتش ظاہر شدہ تا راجوار کدل و صراف کدل وغیرہ بار دہ ہزار خانہ سوخت شدند مسجد جامع دوبارہ با خاک آمیخت آنگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

استعمال ہشتم۔ در حکمرانی افتخار خان ۱۰۸۶ھ [۱۴۳۹ھ] از کاوہ ڈارہ آتش مشتعل گشتہ با مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ با خاک آمیخت عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبہ ثالث برخصص فرمود۔

استعمال نہم۔ در ساعت ولایت خان ۱۱۲۳ھ [۱۴۵۰ھ] بعد حادثہ سیلاب از محلہ صراف کدل آتش افروختہ با محلہ بلچ مرست محلہ بہ قدر چہل ہزار خانہ بباد رفت۔ مصرعہ:۔ پارۂ را آتش برد و پارۂ را آب برد۔

استعمال دہم۔ در زمان ابو البرکات خان ۱۱۵۵ھ [۱۴۵۱ھ] آتش واقع شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داراں نزاع درمیان افتادہ بود عرۂ ماہ رجب پلہای بہت شکستہ با ہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نصف شہر

[۱۴۳۶ھ] مطابق ۱۴۹ء۔ [۱۴۳۷ھ] ۱۴۸ء۔
[۱۴۳۸ھ] ۱۶۲ء۔ [۱۴۳۹ھ] ۱۶۷۵ء۔
[۱۴۵۰ھ] ۱۷۱۱ء۔ [۱۴۵۱ھ] ۱۷۳۷ء۔

ترقیدہ ضلع کھانیار و رعناواری تلف شد۔ از فتح کدل تا سنبل شش پل ویران ساخت ہفت روز بارش بود۔

واقعات آتش

اشتعال اوّل۔ وقتے کہ راجہ پرورسین[۱۴۴۳] شہر سرینگر معمور ساخت گوبند سی و شش لک خانہ آباد شدہ بود۔ ناگاہ بہ حادثہ آتش سمت شمالی کوہ ماران نصف شہر سوختہ خاکستر گردید چنانچہ دریں زمان پنج شش درعہ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ نمونۂ ہماں آتش است مردماں ہمی کشند۔

اشتعال دوم۔ راجہ للتادت در ایام حکومت خود راجۂ بنگالہ را برخلاف عہد بر قتل رسانید وکسان او آمدہ باللتادت محاربۂ عظیم نمودہ نیمۂ شہر را آتش کشیدہ دو بت خانہ بزرگ ویران کردند۔

اشتعال سوم۔ درحکمرانی راجہ ابھی مینو[۱۴۴۴] ۳۸ سنہ ی بسیارے از محلات شہر بہ حادثہ آتش برہم شد راجہ نندہ گپت تجدید تعمیر آں نمودہ شہر آباد ساخت۔

اشتعال چہارم۔ در زمان حکومت سہہ دیو[۱۴۴۵] ۷۲۶ھ ہجری ذوالقدرخان بمعۂ ہفتاد و دو ہزار سوار درکشمیر آمدہ تمامی شہر را آتش کشیدہ مشتعل گردانید و ساکنان شہر را قتل عام کردہ ملک بے چراغ نمود۔

[۱۴۴۳] راجہ پرورسین دوم۔ ۶۵۵ء

[۱۴۴۴] (۶۹۵۸ ـــــ ۶۹۷۲)

[۱۴۴۵] ۶۱۳۲۲

طغیان نهم - در ایام صوبداری نوازش خان[۱۴۳۵] سنه ۱۱۴۳ه به سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد۔ عمارات و محصولات تلف شد۔

طغیان دهم - در وقت دل دلیر خان[۱۴۳۶] سنه ۱۱۴۸ه سیلاب طغیانی نمود هزاران خانه‌ها ویران و برهم شد و در صحن خانه‌ها و میدان‌ها مدتی آب موجود بود۔

طغیان یازدهم - در ایام حکومت افراسیاب خان[۱۴۳۷] سنه ۱۱۶۰ه بباعث سیلاب ده هزار خانه تلف شده پل‌های بهت شکسته محصولات و عمارات را تباهی رسید = طغیان ملک = تاریخ است۔

طغیان دوازدهم - در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر[۱۴۳۸] سنه ۱۱۸۴ه طوفان آب پلهای بهت شکسته عمارات برهم خورد۔

طغیان سیزدهم - در عهد جمعه خان[۱۴۳۹] سنه ۱۲۰۲ه دریای بهت طغیانی شده سد قاضی زاده را دروازه شکسته حصهٔ شمالی شهر غرق آب گشته دار و عقار و مال و منال مردم تباه شد۔

طغیان چهاردهم - در حکومت عبدالله خان[۱۴۴۰] سنه ۱۲۱۴ه دریای بهت سر به فلک کشیده محصولات بیرونی تلف شد۔

طغیان پانزدهم - در عهد کرنل میهان سنگه[۱۴۴۱] سنه ۱۲۵۲ه پل کهل دیهاره و یامپور و امیراکدل فرو ریخت۔

طغیان شانزدهم - در حکمرانی[۱۴۴۲] شیخ غلام محی‌الدین سد قاضی زاده

۱۴۳۵ھ ۱۷۳۰ء   ۱۴۳۶ھ ۱۷۳۵/۶ء   ۱۴۳۷ھ ۱۷۴۷ء

۱۴۳۸ھ ۱۷۷۰ء   ۱۴۳۹ھ ۱۷۸۷/۸ء   ۱۴۴۰ھ ۱۷۹۹/۱۸

۱۴۴۱ھ ۱۸۳۶/۷ء   ۱۴۴۲ھ ۱۲۵۷ھ درسال ۱۸۴۱ء

راجہ پرورسین استوار کردہ بود ترقیدہ و تالن مرگ را طوفان نمود تا کہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم۔ در عہد راجہ للتادت[۱۴۲۹] سنہ ۷۷۶ ب طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در للتپور دولت خانہ خود بنا نمود عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم۔ در ایام حکومت اونتی ورما[۱۴۳۰] سنہ ۹۳۶ ب حادثۂ زلزلہ از کوہ کھادنیار کوہ پارہ غلطیدہ آب بہت را سد راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم۔ در عہد راجہ پارتھ[۱۴۳۱] سنہ ۱۰۱۵ ب واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم۔ در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین[۱۴۳۲] سنہ ۱۴۳۶ ب سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم۔ در حکومت علی خان چک[۱۴۳۳] سنہ ۹۸۲ھ در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم۔ در زمان ابراہیم خان[۱۴۳۴] سنہ ۱۰۸۹ھ خانہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداران درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد = تاریخ است دراں ایام تزلزل نیز واقع شد۔

۱۴۲۹ھ (۷۲۵ء — ۷۵۳ء)

۱۴۳۰ھ (۸۵۵ء — ۸۸۳ء) ۱۴۳۱ھ مطابق ۹۱۷/۸ء

۱۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ء

۱۴۳۳ھ مطابق ۱۵۷۴/۵ء

۱۴۳۴ھ ۱۶۶۸ء

رنبیر سنگھ سابر رعیت بروری و درما دلی ستم رسیدگان زلزلہ را ارعایت برسم حضور دہ موت سی ہزار روپیہ نقد وجنس عطاو مرحمت فرمود زمینداراں وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیہ معمولی تخفیف فرمود۔ و در بارہ مولہ وسوپور باج گدر یوب و جنگل کہ معمول بود معاف فرمود۔ زلزلہ شدید حسب براب۔ "طغیان کسر[۱۴۲۵]" تاریخ است۔

سیلاب ہائی کشمیر

طغیان اوّل۔ گویند در چشمہ زمان[۱۴۲۶] بحادثہ زلزلہ کوہ کھادسار علاحدہ سر چشمہ ادلربانگ از زمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ تا ہیچ پارہ سیلاب بود۔ قصہ آں گذشت۔

طغیان دوم۔ در ایام سلطنت راجہ دُرلب دردن[۱۴۲۷] سنہ ۱۴[۱۴۲۸] بہ سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق و آب گشتہ شد و تال مرگ کہ

[۱۴۲۴] صحیح دُترہیول ترکیب کشمیریست بہ معنے زلزلہ شمالی۔ دُتر بمعنے شمال و ہیول بمعنے زلزلہ۔ واین جا مراد زلزلہ شدید است۔

[۱۴۲۵] ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۴ء پنڈت آنند کول بامزئی دگوں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱) ماسوائے این دو زلزلہ ذکر زلزلہ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ ل بر دو ماشیل درسال ۱۸۷۸ء رونما شد بروز ہشتم درین زلزلات بردہ مکانات بہ زمین آمدند و جملہ سکان آنہا بہمان وقت زندہ مدفون شدند۔

[۱۴۲۶] یعنی بعہد راجہ سندیمن (۲۱۰۲ ق م – ۲۰۸۲ ق م)۔

[۱۴۲۷] دُرلابھوردھن (۶۲۷ء – ۶۶۳ء)

[۱۴۲۸] مطابق ۶۳۵ء۔

جا ہا رنگ سبز و آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔
و در موضع لرہ ڈورہ پرگنہ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی
کہ بہ قول حکما باعث زلزلہ است بیشتر دراں جا نفوذ کردہ تراب مہین و
عجیب سفید و نمایاں گردید و بہ صدمۂ نفوذ ابخرہ قطعۂ زمین آں جا بہ طوالت
ہفت صد و عرض سہ صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفتہ و در
جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان ایں خسف بعضے
قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استادہ ماندہ بودند اکثر جا ہا
تبدّل زمین واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نہ کردہ باز ہم سہ صد خانہ
از جا برکندہ ما بقی ترقیدہ و خرقیدہ ساخت و در دولت خانہ شاہی ہم
چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر بہ جانب شیر گڑھ خرابی
ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نہ رسید۔
و در بعض دیہات حادثہ زلزلہ محسوس نہ گردید تا عرصہ سہ ماہ شدت
بیشتر داشت کہ درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد پس ازاں
یک دو مرتبہ در ہفتہ لرزہ می کرد تا چہاردہ ماہ اثرش باقی بود مردماں در
صحرا بوریا خانہ ہا قرار دادہ از خوف می لرزیدند۔
۳۵۰۰۰
و بہ وقوع ایں حادثہ در کل قلمروِ کشمیر سی و پنج ہزار جاندار
بے جان گشت ازاں جملہ مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں دہ ہزار و از
نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد
و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاہ کس۔ بقول مورخان در کوہستانِ
کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید کہ بہ ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر
دفعہ سخت تر زلزلہ می آید چنانچہ در السنۂ عوام لفظ (وتر بنل) مشہور است

درگذشت و خانقاه معلّی را کلس کنگره بام غلطید.

سانحهٔ یازدهم. در دوران حکومت کرپارام سنه ۱۲۴۳ھ بتاریخ ۲۲ ماه ذوالحجه[1418] پاسے از شب گذشته زمین در زلزله آمده شورِ محشر برخاست اکثرے از خلق خدا بدار البقا درگذشت. زمین ها خسف شده خانه ها با خاک آمیخت و خانقاه معلّی را کلس کنگرهٔ بام بر زمین افتاد تا عرصهٔ سه ماه بشدت بود و تا نه ماه گاه گاه عود می کرد.

سانحهٔ دوازدهم. در حکومت رنبیر سنگه سنه ۱۲۸۰ھ[1419] سمت ۱۹۲۰ بتاریخ ۲ ماه بهادرون[1420] بوقت پاس آخر زمین بجنبش آمد. در حدود کروهن و بانگل اکثر جاها زمین بترقید لیکن جاها و خانها را چندان آسیب نرسید تا عرصهٔ سه ماه باقی بود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت.

سانحهٔ سیزدهم. ایضاً در آخر حکومتِ رنبیر سنگه سنه ۱۳۰۲ھ سمت ۱۹۴۲ بتاریخ ۱۹ ماه جیٹھ مطابق ۱۵ شعبان[1421] در شب برات بوقت ۳ بجے صبح ناگاه زمین در زلزله آمده شور محشر برخاست بواقعهٔ جنبش سخت درمیان قصبهٔ سوپور و باره موله و حدودِ بانگل[1422] و کروهن[1423] زیر و بالا کرده تمامی جاها فرو ریخت. دران نواح مستمر طوفان کرده زمین به هر جا بترقید و بعضے

[1418] مطابق ۵ جولائی روز سه شنبه ۱۸۲۸ء.

[1419] مطابق ۱۸۶۳ء.

[1420] بهادرون یعنی ماه بهادون تقویم هندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلسی.

[1421] مطابق ۳۰ مئی روز شنبه ۱۸۸۵ء.

[1422] بانگل پرگنه است در کامراج (مغربی کشمیر) این حشمت جغرافی آف کشمیر ص ۲۶۱)

[1423] ایضاً ایضاً ایضاً ایضاً

تیار کردہ بودند "طغیان بے حد" تاریخ است۔

سانحۂ ہفتم۔ در زمان نیابت دل دلبر خان سنہ ۱۱۴۸ھ (۱۲۱۴ھ) ۲۲ ماہ ذیقعدہ زلزلۂ عظیم کہ نشان قیامت کبریٰ بود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماہ این زلزلہ در ولولہ بود اما مثل دفعۂ اوّل شدت نداشت و در شب و روز چند بار جنبش می نمود بحدے کہ مردمان مایوس از جان می شدند تاریخ این زلزلہ از آیۂ کریمہ (ابتلی المؤمنون وزلزلوا زلزالا شدیدا) اقتباس کردہ اند۔

سانحۂ ہشتم۔ در ایام حکومت کریم داد خان سنہ ۱۱۹۳ھ (۱۲۱۵ھ) ساعت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدت یک نیم ماہ سخت جانکاہ بود مردماں در صحرا زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بودند فقط

سانحۂ نہم۔ در عہد آزاد خان سنہ ۱۱۹۹ھ (۱۲۱۶ھ) بہ وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماہ متراکم بود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضایع گشت۔

سانحۂ دہم۔ در حکمرانی سردار عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۸ھ (۱۲۱۷ھ) پنجم ماہ محرم زلزلۂ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار بدار القرار

۱۲۱۴ھ مطابق روز جمعہ ۲۴ ماہ مارچ سنہ ۱۷۳۶ء ؛ ۱۲۱۵ھ ۱۷۷۹ء ؛

۱۲۱۶ھ مطابق ۱۷۸۴ء - آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاہ درّانی از ابتدا سنہ ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء ؛

۱۲۱۷ھ مطابق ۲۷ر اپریل روز چہارشنبہ سنہ ۱۸۰۳ء ؛

و خانه‌ها با خاک یکسان گشت سطح زمین را شگاف های وسیع ظاهر شد و بعضے
سرچشمه های قدیم غایب گشته سرچشمه‌ها نو شدند تا عرصهٔ یک هفته یک
زلزله در جنبش بود و تا دو ماه زمین قرار گرفت حالات عجیبه رو داد - می گویند در پرگنه
آدول متصل شده مرگ حسن پوره و حسن پوره نام دو موضع بر کنارهٔ دریای ولتو
مقابل یک دیگر به مسافت یک میل بودند هم تسبے زمین معمورهٔ هر دو ده منحرف گشته
بجای حسین پوره حسن پوره رسیده و بمقام حسن پوره حسن پوره پدیدار رسید -
چنانچه الحال زمین زرعی حسن پوره بطرف حسن پوره است و اراضی باشندگان
حسن پوره بجانب حسن پوره واقع میان هر دو ده دریای ولتو می گذرد این
سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنه کامراج ضلع ناور کوه پاره علیحده گشته
صد کس هلاک ساخت -

سانحهٔ پنجم - در عهد حکومت یوسف خان[۱۲۱۲] سنه ه ۳ ماه صفر حادثهٔ
زلزله رو داد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گهواره در تزلزل و حرکت بود
لیکن چندان نقصان جان نه رسید -

سانحهٔ ششم - در ایام صوبه گی ابراهیم خان[۱۲۱۳] اولاً سیلاب طغیانی
نمود بعد آن به حادثهٔ زلزله سخت جاها برباد رفت و خانه ها به فضا پیوست
مدت مدید به مداومت زلزله احوال مردم در تزلزل بود - مردمان زلزله خانه ها جداگانه

۱۲۱۲ه ۱۶۶۹ء :

۱۲۱۳ه ابراهیم خان صوبیدار کشمیر در عهد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاه
غازی بود باوقات مختلف چهار مرتبه (اولاً در سنه ۱۶۶۲ء و ثانیاً از سنه ۱۶۷۸ء تا سنه ۱۶۸۶ء و ثالثاً از
سنه [illegible] تا سنه [illegible] و رابعاً در سنه [illegible] بعهد محمد معظم شاه بهادر) صوبیدار کشمیر شد سانحهٔ متذکره در
سال ۱۰۹۴ه مطابق سال ۱۶۸۲ء وقوع شد چنانکه از تاریخ این زلزله مفهوم می شود :

مدت چہل یوم ہمگی در نفس شہر ہنگامہ نمود گرم کردہ اکثرے از خلق خدا بعدم رسانید
ہم درین سال آسیب قحط ہم بشدّت بود۔

زلزلہ ہای کشمیر

سانحۂ اوّل۔ وقتے کہ بجائے تالاب اولر شہر سندمت نگر آباد بود
ساکنان آں جا بہ ارتکاب افعالِ شنیع مورد عتاب گشتہ در عہد سندر سین[۱۴۰۸]
شبانۂ زلزلۂ عظیم واقع شد کہ تمام شہر ویران گشت و سطح زمین کفیدہ چشمۂ آبے
ہمچناں جوشید کہ تمامی شہر را دریک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمہ را
"اولرناگ" می گویند پیشتر مشہور وہا گفتہ شد۔

سانحۂ دوم۔ در عہد راجۂ اونتی ورما[۱۴۰۹] سموت ۹۴ بہ شبانہ زلزلۂ
عظیم واقع شد۔ پارۂ از کوہ کھادہ نیار کہ بطرف بارہ مولہ است در قعر دریای بہت
غلطیدہ منفذ آب مسدود گردانید و سطح زمین را تا مقام ژیج بارہ غرق سیلاب
نمود و تمامی دہات و مزروعات تباہ شدند۔ آنگاہ بہ تدبیر سویہ دانا سنگہای
کوہ از قعر آب کشیدہ آب را بدر رو دادہ ساحت زمین نمودار شد۔

سانحۂ سوم۔ در ایّام حکومت فتح شاہ سنہ ۹۰۷ھ[۱۴۱۰] ۱۲ ماہ اسوج پاسے
از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شدہ خلق خدا بسیار ضایع گشت و خانہ ہا
بہ باد رفت۔ تا عرصۂ سہ ماہ زمین و زمان در ولولہ بود۔ آنگاہ بہ مرور قرار یافت۔

سانحۂ چہارم۔ در وقت اسمٰعیل شاہ سنہ ۹۶۰ھ[۱۴۱۱] زلزلۂ سخت
واقع گشت گویا زلزلۂ قیامت بود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

۱۴۰۸ھ (۲۰۸۲ ق م ——— ۲۰۴۱ ق م)

۱۴۰۹ھ ۸۵۵ — ۸۸۳ء : ۱۴۱۰ھ ۱۵۰۱ء : ۱۴۱۱ھ ۱۵۵۲ء :

ایں گلستان استیلا نموده مدت یک ماه روز بروز ترقی و متزاید بود۔ ہزاران ہزار ازاں حادثہ روزگار بدار القرار درگذشتند۔

حادثۂ پنجم۔ درعین حکومت شیخ غلام محی الدین سنہ ۱۲۶۲ھ [۱۴۲] اوائل ماه رجب ظاہر شد تا آخر ماه رمضان از مردمان ایں گلستان سرمایۂ جان را غارت کرده در بادیۂ عدم رسانید و بعدم امکان مردگان برہنہ و گاہ پوشیده ابدان بدر فگندند۔

حادثۂ ششم۔ در حالت فرماں روائی رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۷۴ھ [۱۴۳] مطابق سنہ ۱۹۱۴ب [۱۴۱] در ماه مگھر ویوه خلق خدا را در گورستان برف دفن کرده ہزاراں ہزار ساد رفتند۔ انگاه سه ماه مہلت داده در ماه بساکھ و جیٹھ سنہ ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدت دو ماه بار دیگر شور و شر برداشته عالمیان را از سر گذرانید۔

حادثۂ ہفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۴ھ [۱۴۴] سمت ۱۹۲۴ب وبا واقع شده تا عرصۂ سه چهار ماه ہزاراں نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثۂ ہشتم۔ ایضاً در عہد شوکت مہاراجہ موصوف در سنہ ۱۲۸۹ھ [۱۴۵] در ماه ساون سمت ۱۹۲۹ب وبا ظاہر شده تا عرصۂ سه چهار ماه آدمیان را طعمۂ اژدہای اجل نمود۔ ہمدراں ایام تاریخ ستعه ہم واقع۔ تاریخ ایں حادثه "جگ سوخت" گفته اند

حادثۂ نہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۳ھ [۱۴۶] سمت ۱۹۳۳ب وبا مراحم مردم گشته تا عرصۂ سه ماه بمرتبه دیگر عود کرده بسیارے از خلق خدا در بادیۂ عدم گذرانید۔

حادثۂ دہم۔ ایضاً در حکومت مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۶ھ [۱۴۷] سمت ۱۹۳۶ب

---

[۱۴۰] سنہ ۱۸۴۵ء　　[۱۴۱] سنہ ۱۴۱ھ (۱۸۵۷ء — ۱۸۵۸ء)

[۱۴۲] سنہ مطابق ۱۸۴۶ء　　[۱۴۳] سنہ ۱۸۶۷ء　　[۱۴۴] سنہ ۱۸۶۷ء

[۱۴۵] سنہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء　　[۱۴۶] سنہ ۱۸۷۶ء　　[۱۴۷] سنہ ۱۸۷۸ء

حادثۂ اوّل - در زمان حکومت احمد بیگ خان [۱۳۹۵] سنہ ۲۴ [۱۳۹۶] ھ واقع گشتہ حالتے گذشت کہ بغیر تکفین و تجہیز مردگان را بدریا انداختند و حسن شال تمام مردے مشغول بود تمامی متعلقانش با خاک آمیختند او مواشی بسیار داشت ہیچ کسے پرداخت آنہا نکرد روبہ جنگل نہادند این حادثہ تا چہل روز در تزاید بود

حادثۂ دوم - در عہد آزاد خان [۱۳۹۷] سنہ ۹۸ اا ھ بر ساکنان این دیار طاری شدہ ہمگی در نفس شہر ہزاراں مردم بہ وادی فنا در گذشتند - و در اطراف دہات ہیچ کسے ضایع نہ شدند -

حادثۂ سوم - در ایّام حکومت دیوان موتی رام [۱۳۹۸] سنہ ۱۲۳۵ ھ ازکافۂ انام این مقام انتقام کشیدہ ہزاراں خاص و عام را بر ازدحام تمام درین ہنگام در خیام عدم رسانید -

حادثۂ چہارم - در وقت شوکت دیوان کرپارام [۱۳۹۹] سنہ ۱۲۴۳ ھ بر متوطنان

[۱۳۹۵] احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عہد حضرت نورالدین محمد جہانگیر پادشاہ غازی از سنہ ۱۶۱۵ء تا سنہ ۱۶۱۸ء بود :

[۱۳۹۶] ۱۶۱۵ء :

[۱۳۹۷] آزاد خان (۱۱۹۸ھ ـــ ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ء ـــ ۱۷۸۵ء) صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ درّانی (۱۷۷۲ء ـــ ۱۷۹۳ء) :

[۱۳۹۸] دیوان موتی رام پسر دیوان محکم چند است - در سنہ ۱۲۳۵ ھ مطابق سنہ ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر شد - در عہدش پنڈت بیربل حاکم مال شد - بیربل با مسلمانان تعصب تمام داشت و در ادای ہمگی شرائع اسلام مزاحمی شد - مسجد جامع کہ از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اہمیت تاریخی دارد بحکم این صوبیدار مقفل گردید - بعہد او ہیچ کسے را جرأت نہ بود کہ در مساجد اذان دہد - (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ - ۲۴۰) :

[۱۳۹۹] ۱۸۲۷ء :

خانه تلاشی کردند هر جا که دانه یافتند بردند و به وقوع خانه آتش قحط افروخته
شد بسا دودمان‌ها بی دود گشت اکثرها به عدم آباد عالم طعمهٔ سگان و جانوران
شدند. چونکه راه‌های پنجاب تمام مسدود بودند موجب آن هزارها مردم بر
جبال و اسواق به سبب بندش راه‌ها ضایع گشتند و درمیان شهر فی نفر
نیم آثار شالی بوسیده بعد یک هفته و یا بعد دو هفته رسد می دادند فی روپیه
سه آثار غله در بازار امکان نبود۔

مهاراجه رنبیر سنگه بنابر علوّ همت و دریا دلی بعدد یک لک و نود
و پنج هزار و هفت صد و چهارده من غلات از پنجاب آورده در شهر رسانید
و درمیان شهر غریب خانه‌ها مقرر نمود و خراس و دکان خود خالی کرده مردمان
را جان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنه ۱۲۹۷ [۱۲۹۳ھ] ه
از درگاه الهی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفی گشت و از فرقهٔ مسلمانان عالم
یک حصه تلف شده دو حصه باقی ماندند و از اهل هنود هیچ کسی را به این
حادثه چشم زخم نرسید فقط

حادثهٔ وبای کشمیر

در زمان سابقه حادثهٔ وبای عام جائے بر زبان نمی آمد۔ شاید واقع
نشده باشد [۱۲۹۴ھ] ابتدای حکومت شاهان چغتای آنچه بوقوع آمده است حواله
قلم گردد۔

۱۲۹۳ھ ۱۸۷۹ء۔

۱۲۹۴ھ بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثهٔ وبای طاعون در عهد راجه هرش (۱۰۸۹ء — ۱۱۰۱ء) درکشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱)

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و
ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلات موجودی را در وجہ طلب و تن خواہ
ملازماں فروخت۔ متوسلاں در عرصہ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در
ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خروار موجود بود۔ دیوان موصوف بنا بر نیک نیتی نمود
باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثارِ قحط
معلوم نہ شد۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت
خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ دریں جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ
را غلات پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید۔ دیوان در ماہ کتک شصت
ہزار خروار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خروار یکبار دادہ قحط
برطرف نمود۔ دریں واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نہ رسید۔

واقعۂ نوزدہم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں
در ۱۲۹۴ھ [۱۲۹۲ھ] سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا درو طلب بود باراں
مثل تار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصۂ دو نیم ماہ متواتر و متراکم بود۔ دریای
بہت طغیانی گشت و تالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت
آں چہ بہ درو رسیدہ بود در خرمن ہا پوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر
نرفت و ذخایر موجودی دو لک خروار در کارسازی از دست داد تا ایام بہار
آثار قحط ظاہر نہ شد۔

اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند وزیر حکم داد کہ در
دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

۱۲۹۲ھ ۱۸۷۷ء

برای تیاری ضروریات کشمیر مامور ساخت۔ آنہا بہ کمال جوش و خروش ضبطِ غلات شہر ہا نمود نائرہ قحط شعلہ بہ آسمان رسانید رنجیت سنگھ بہ استماع اخبار قحط از لونچھہ مراجعت بہ لاہور نمود و خوشحال سنگھ بہ سبب تظلم ذلدی و ضبطی غلات باروت خانۂ قحط را آتش انگیخت مردمان مثل لقمۂ آتش جوع سوختند با در ماه کتک کہ شالی ہنوز درود نہ شده بود برف بہ کثرت بارید فصل زیر برف ضائع گشت و تنگی قحط بہ چنان شدت بود کہ مردمان زیورات و آلات و اسباب خانگی بہا فروختند لاشۂ مردگان زندگان بے تحاشا می خوردند اکثر با طفلان بہ فلوس و لقمہ با دیگران بخشیدند دو آثار برنج روپیہ را دستیاب نمی شد

در سنہ ۱۲۵ کرنیل میاں سنگھ بر نظامت کشمیر مامور شد وقتیکہ در شیرگڑھ رسید شبانہ بر سر بالا قصر برآمده در تمامی شہر جائی روشنی چراغ بہ نظرش نرسید و آواز مرغ صبح از ہیچ سو نشنید و در میان اسواق و بازار ہیچ دستگران روئیده دید در دریای غم و اندوه مستغرق گردید۔ پس بہ کمال جد و جہد غلہ از شالی وغیره از پنجاب و پہاڑ دستیاب کرده تخم زراعت کنانید و تخم مرغان از پنجاب طلبانید و بہ احسان فراوان آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دوم ارزانی رو داد۔

واقعۂ قحط نہم۔ در عہد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام درریون در سنہ ۱۲۸۱ھ[۱] سموت ۱۹۲۱ در فصل شالی اندک خامی شده ہیچ کسے را خیال قحط بخاطر نرسید۔ در ایام بہار تنگی غلہ واقع شد کہ با وجود موجودی غلات مردمان را بغیر رشوت و کارسازی و صعوبت و جان باری دانۂ امکان نمی شد۔ مہاراجہ

[۱] ۱۳۹۱ھ = ۱۸۶۴ء

واقعۂ چہاردہم۔ در زمان سلطنت احمد شاہ درّانی سنہ ۱۱۶۹ھ[۱۳۸۵] کہ راجہ سوکھ جیون مل حاکم شدہ بود۔ بسبب کثرت بارش گرانی غلّہ واقع شد۔ و خواجہ ابوالحسن خان باندے کہ مختار مالیہ بود متکفل این امر گردیدہ ذخیرۂ غلّات کہ اندکے بود بہ حسن تدبیر بہ قدر کفاف ہر کس را خانہ بخانہ رسانید۔

چون اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم بیکار ماندہ بودند خواجۂ نامدار یک لک خروار از غلّہ کشیدہ رعایا را بطور مساعدہ تقسیم نمود کہ سال نو بہ جنس خواہیم برد رفتہ رفتہ تا سال سنہ ۱۲۵۰ھ[۱۳۸۶] نزد مردمان آن مقدار دوام باقی ماندہ بود کہ سال بسال فی خروار یک ترک و فی روپیہ یک آنہ بالائی می گرفتند۔ آنگاہ معاف شد۔

واقعۂ پانزدہم۔ در زمان حکیم نوردین خان سنہ ۱۱۷۹ھ[۱۳۸۷] نقصان مزروعات و قلّت محصولات بحدے رسید کہ خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔

واقعۂ شانزدہم۔ در عہد سردار عظیم خان سنہ ۱۲۲۹ھ[۱۳۸۸] بسبب خامی فصل قحط سر کشیدہ خروار شالی بہ شانزدہ روپیہ می فروختند و زندگان گوشت مردگان حلال دانستند۔ یک دو سال بہ شدّت گذشتہ تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود۔ "قحط سال عظیم"[۱۳۸۹] تاریخ است۔

واقعۂ ہفدہم۔ در ایّام حکومت رنجیت سنگھ و صوبہ داری شیر سنگھ در سنہ ۱۲۴۸ھ[۱۳۹۰] سموت ۱۸۸۹ ب اوایل بہار مہاراجہ رنجیت سنگھ برای سیر کشمیر در حدود پونچھ خیام احتشام افراخت و جمعدار خوشحال سنگھ و شیخ غلام محی الدین بیشتر

۱۳۸۵ — ۱۷۵۵ء :

۱۳۸۶ — ۱۸۳۴ء :

۱۳۸۷ — ۱۷۶۵ء :

۱۳۸۸ — ۱۸۱۳ء :

۱۳۸۹ — ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء :

۱۳۹۰ — ۱۸۳۲ء :

اں جا تحتہ علات بہرکس معترض شدہ طرفہ شہر آشوبے العمل آمد مردم عوام
بسبب اضطرار بعض و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فصلت خان داروغہ
عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ بہ مسجد
جامع بردند و دراں جا ہنگامہ دعوعا کردہ ہر دو فاضل بہ قتل رسانیدند و خانہ ہای
بسیار بہمت غلہ داری غارت کردہ بہ آتش افروختند۔ ہم دریں سال ہمہ ہای
مظفر آباد شورش کردہ ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعہ سیزدہم۔ در ایّام پادشاہی محمد شاہ و ساعت افراسیاب خان
سنہ ۱۱۵۹ھ[۱۳۸۳] بہ سبب بارانِ ہمہ ہا مردمان خستہ حال و پامال شدہ بودند علاوہ براں
در موسم بہار بہ سبب بارش باراں آبادی مرزوعات مطلقاً بہ شدہ قحط شدید
ظاہر گشت و غلہ فروشاں بہ موجب بے رحمی غلات غائب کردہ بہ باد قہر الٰہی
در ندل گرفت روپیہ را دو آثار برنج بدست کسے نماندہ زیور و آلات و ملبوسات
خاک بہا فروختند و مردگاں قحط زدہ را اوّل کاہ پوشیدہ دفن می کردند بعد آں
بدریا انداختند چنداں کہ کثرت موے آب دریا ہم متعفن گشت۔ عاقبت سگ و
گربہ و طیور بہ خوردن مردگاں بر زندگاں دست نہادند و بعضے گرسنگاں طفلاں
خود نوش جان کردند۔ ہزاراں دختراں و طفلاں کہ قیمت آں ہا زیادہ از دو سہ
تنگہ نمی بود بہ فروخت آمدند ثلثے بہ ہلاکت رسید و ثلثے معدوم گشت و ثلثے
باقی ماندہ ہفت ماہ زیادہ برشدت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و در سال
دوم قحط وبالستی بود کہ ہفت روپیہ را خروارمی فروختند "قہر مردم کشمیر"[۱۳۸۴]
تاریخ است۔

۱۳۸۳ھ ۴۶-۱۷۴۵ء

۱۳۸۴ھ ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء -

نائب صوبہ شدہ بود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رُو بہ ویرانی نہاد خلق خدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلّات موفور از پنجاب و لاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدین منوال درگذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان ۱۰۵۷ھ[۱۳۷۸] ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برودت ہوای خریف نقصان کُلّی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و مردمان بعدم قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلّات موفور از گجرات و ملتان و لاہور فرستادہ و بطور خیرات از امراء و حرم خانۂ خود مبلغ بسیاری گرفتہ قحط زدگان را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر کہ حفظ اللہ خان[۱۳۷۹] حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلّات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہانبانی محمد شاہ غازی[۱۳۸۰] و نیابت اعظم خان ۱۱۳۶ھ[۱۳۸۱] بہ باعث کثرت باران قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت و برنج حکم طلا گرفت و خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔ اثر آن تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ و حکومت احترام خان ۱۱۴۴ھ[۱۳۸۲] بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

[۱۳۷۸] ۱۶۴۷ء ؛

[۱۳۷۹] درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است ؛

[۱۳۸۰] (۱۱۳۱ھ — ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء — ۱۷۴۸ء)

[۱۳۸۱] ۱۷۲۳ء ؛ [۱۳۸۲] ۱۷۳۱ء ؛

بود گفت تا تو رنده باشی۔
و در ۹۸۶ھ [۱۳۴۴] علی شاه بروز عید به چوگان بازی مشغول بود ناگاه در
وقت کج شدن علّے در روده بود در ماه بی الفور چوگان صاحب از دست
داده در ملک عدم آسود آنگاه قحط رونمود شد۔ [۱۳۴۵]
نقل است کہ پیش از وقوع قحط ریتی شاه مستانه در راه می رفت
و چند دانهٔ طعام از مزبله برداشته گفت اے عزیزہ جہاں چرا خود را این قدر
بے حرمت کردهٔ ؟ چند سے یہاں باش ؟ ناگاه به سبب بارش غیر موسم در ستمبر
سه سال قحط افتاد و ریتی شاه مجذوب که از قوم علی شاه بود هر روز به مطبخ
امی رفت و می گفت که دیگدان گرم مکنید۔ روزے در شبستان علی شاه در آمد
روجۂ او ابراہیم را لوت بسته بود۔ علی شاه از در در آمده۔ او را به زجر بیرون کشید
تا که مستانه در مطبخ در آمده تمامی دیگ ها واژگون کرده گفت۔ آتش سرد بماند۔
آنگاه در عیدگاه بر آمده بر چوب دستی که بران سوار شده می دوید همان
چوب را به ریسمان گرفته همی کشید و می گفت (مت کر گنگل ہنت رُکھ کھار)
یعنی دیوانه شروع غله رانی کرده خروار به یک فلوس ارزش یافت۔ دران ایّام
قحط رونمود شد۔ و در عهد لوہر چک یک فلوسه را یک خروار شالی فروختی بود۔ [۱۳۴۶]
واقعۂ هشتم۔ در ایّام سلطنت اکبر شاه ۱۳ [۱۳۴۷] که میرزا علی اکبر

[۱۳۴۴] ۱۵۷۸ء۔
[۱۳۴۵] طبقات اکبری چاپ ولکشور ص ۶۲۹ و فرشته جلد دوم ص ۳۶۵۔ لاکن مؤخر الذکر
سال وفات علی شاه ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء نگاشته است۔
[۱۳۴۶] (۹۸۷ھ ـــ ۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ء ــ ۱۵۸۰ء)۔
[۱۳۴۷] ۱۳ = ۱۶ء۔

بہ قیمت پانصد فلوس سکۂ ہرش دیو ارزش بافت و پشم گوسفند و آرد جو ہم بوزن مس می فروختند و نام و نشانِ نمک و مصالح نابود بود۔

واقعۂ چہارم۔ در عہد سلطان علاء الدین ۷۵۸ھ [۱۳۶۹ھ] ہجری بہ سبب بارش بے وقت قحط واقع شدہ مردمان بسیار تلف شدند۔

واقعۂ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در ۸۳۵ھ [۱۳۷۰ھ] ہجری بہ حادثہ کثرتِ بارش محصولات خام ماندہ قحط ظاہر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراوان وقف محتاجان کردہ جان بخشیِ قحط زدگان فرمود۔

واقعۂ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاہ ۹۳۹ھ [۱۳۷۱ھ] سلطان سعید خان والی کاشغر چہار ہزار سوار برای تسخیر کشمیر تعین ساختہ۔ تمامی زمستان در جدال و قتال بسر رسید۔ و در ماہ ہار معرکہ بہ صلح انجامید۔ و بہ موجب فساد زراعت بمراد نشدہ قحط و سختی بہ مرتبۂ روئید کہ پدر از دہان پسر و مادر از دست دختر لقمہ بزور می گرفت و تا عرصہ دو سال بسیارے از خلق خدا ضایع شدند۔

واقعۂ ہفتم۔ در حکومت علی شاہ چک ۹۸۴ھ [۱۳۷۲ھ] ہجری در ماہ اسوج بارش برف شدت نمودہ در ملک کشمیر قحط غلہ بہ مرتبۂ افتاد کہ گوشت مردگانِ قحط زدہ زندگان می خوردند۔ علی شاہ خزینۂ معمورۂ خود بہ محتاجان صرف نمودہ غم و غصۂ خلق خدا بر خود گرفتہ تا کہ دو سال بدین منوال در گذشت و در سال سوم زینی شاہ مجذوب [۱۳۷۳ھ] در راہ دید از و پرسید کہ اے مستانہ این حادثہ تا چند خواہد

۱۳۶۹ھ ۱۳۵۶ء ٭ ۱۳۷۰ھ ۱۴۲۰ء ٭ ۱۳۷۱ھ ۱۵۳۲ء ٭ ۱۳۷۲ھ ۱۵۷۶ء ٭

۱۳۷۳ھ زینی شاہ چک برادر مسعود چک دیوانۂ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم حمزہ کشمیری رح اللہ تعالی حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرۂ زینی شاہ در منتہائے کامراج بمقام درگمولہ مشہور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ٭

قحط سالی ہای کشمیر

واقعۂ اوّل ۔ در حکومت راجہ تونجین سنہ ۳ کلجگ بہ حادثۂ برف و باران
کہ در ماہ بہادروں دو سہ ہفتہ متواتر بود بہ وقوع عامیٔ فصل قحط عظیم برخاست
کہ مردمان گوشت انسان غنیمت می دانستند راجۂ بندہ پرور بنا بر انصاف اول اغلات
موجودی وقف محتاجان کردہ بعد آن خزائن و دفائن مصرف نمودہ مردمان الجوع
الجوع می گفتند ۔ راجۂ مذکور مجبور ماندہ از چارہ و تدبیر معذور گشت و از بیمار
بماران جوع رنجور شدہ تا بانگاہ در شبستان خود درآمدہ بہ غرق و حرق جان
خود اقدام نمود زوجۂ او کہ واک پشٹا نام داشت شوہر خود را از اتلاف و سوختن
مانع شدہ گفت کہ بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرۂ لطف
و کرمش بے پایان بہتر آن است کہ امشب من و تو از مادمی درگذشتہ بہ عجز و
زاری بہ جناب حضرت باری ملتجی گشتہ از تلاطم امواج رحمت و جوار رستگاری
می خواہیم تا بادکہ بہ پذیرائی التجای بے ریا از ما این بلا رفع گردد ۔ راجہ بہ رہنمونی
زوجۂ خود تمام شب بدرگاہ کبریا التجا کردہ ۔ فردا ایشان قوم موسی مَن و سلوی
از سما نازل شد یعنی ہر ایشان را دو کبوتر بریان ہر روز درکنار می رسید تا
مدامیکہ غلات پختہ شد ایام سختی درگذشت ۔

واقعۂ دوم ۔ در عہد راجہ یارکھ ۱۳۶۴ہ کہ بہ کثرت باران رودبارہا طغیانی
شدہ مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد ۔ مردگان بلا دم اندحال
طعمۂ ماہیان شدند ۔

واقعۂ سوم ۔ در حکومت راجہ ہرش ۱۳۶۹ در سنہ ۱۱۶۹ بکرمی بہ باعث کثرت
بارش و سیلاب محصولات تلف شدہ قحط شدید واقع شد کہ یک خروار شالی

۱۳۶۴ (۶۹ ۱ ــــــ ۶۹۳۷)۔ ۱۳۶۸ مطابق سنہ ۱۱۲۲ء۔

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چائی پہاڑی وافر شدہ از عرصہ چند سال مرداں عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳] ۔ ہم در اواخر ۱۳۰۰[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابراں می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵] ۔ پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمیکشند۔

تماکو[۱۳۶۶] ۔ ہم دریں صد سال مروّج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون ۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب ۔ پیشتر بحکم رنبیر سنگھ ممنوع بود۔ لیکن عیّاشاں مخفی طور شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مرداں ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث شدائد کشمیر

مؤرخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہ ہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند امّا وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشاء کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ درکشمیر چائی شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند:

۱۳۶۴ ۱۸۸۲ء: ۱۳۶۵ قسمے است از سفوف کہ مردمانِ عادی بوقت ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنفہ چیمبرص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است:

۱۳۶۶ یعنی تنباکو :

یا رکسد ظاہر شدہ اعلیٰ درجہ مردم بداں رغبت می کردند و در عہد احاضر چائی صورتی و چائی سیاہ دیگی وارد گشت کہ بسبب ارزانی بعضے ایام می نوشیدند و حاصلان بزر و شال آن عشب و صبر می دانستند و بعضے عوام ہوس چائی پوست درخت عرعر پختہ کردہ آب آں بدل چائی رغبت می کردند و بعضے بارگ ہای درخت بہی کوفتہ جوشیدہ آں مثل چائی می نوشیدند۔

نورہ صاحب مؤلف فقیرے کامل بود۔ وے رسالہ رنگ دار ایح کہ از قسم حشیش است بترکیب چائی جوشاندہ بدل چائی می نوشید و از شرح مذکور چائی خوش می شود۔ در دکمر دتیب را معدہ است۔ ہمچنیں چائی مخولی مردماں بہ چند قسم می نوشیدند۔

(مسلسل) انگلستان در وسط قرن ہفدہم میلادی وقتیکہ ملاحان ولندیزی چائے را در مقدار قلیل از ممالک شرقیہ بانگلستان بردند

در ۱۸۲۳ء شجرۂ چائے در مادیں ولایت آسام (ہند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے از شرکت شرقی ہند کہ در آں ایام در ہندوستان تغلب غاصبانہ داشت۔ برائے آوردن تخم چائے بطرف مملکت چین روانہ کردہ شد۔ ولے چوں معلوم شد کہ برائے آوردن تخم چائے چینی در آسام تواں رویند ۱ و وفد مربور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت مذکورہ صدر کاشت چائے در موضع کاؤں" آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت مذکورہ قائم شد۔ در عرصۂ قلیل ہند در پیداوار چائے چناں اہمیتے حاصل کرد کہ حالا اکثر ممالک دنیا از ہند چائے می گیرند۔ ولایت ہائے ذیل از مراکز چائے ہندی است ۔

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بہار ۴ اوڑیسہ ۵۔ یو۔ پی۔ ۶ پنجاب

(ملخص از چمبرز انسائیکلوپیڈیا ج ۹ ص ۸۹۴)

۱۳۶۲ھ تاریخ اخبار ۴

خورش مردمان کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان این جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار و کسانیکہ محتاج ہستند عند الضرورۃ مکائی دگال و ارزن وغیرہ اجناس می خورند و ہانجیاں متعلقہ تالاب اول مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و بنڈتاں بروز فاقہ برت ہا[۱۳۵۹] بجائی پھل ہار[۱۳۶۰] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چای مسلماناں جایز می دارند عند الضرورۃ والرغبتہ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند و گوشت مرغان و ماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم و قرع و بادنجان و حلبہ و اسفاناخ و سرمن وغیرہ ترکاری ہا معمولست گاہ گاہ ہندبای دشتی و کاہو و کاسنی و بقولات کوہی می خورند۔

چای[۱۳۶۱]۔ در باستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چای سبز از راہ

۱۳۵۹ھ برت در ہندی بہ معنی روزہ ؛

۱۳۶۰ھ "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بہ معنی میوہ و "ہار" بمعنے خوراک۔ پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہً مشتمل بر میوہ جات باشد ؛

۱۳۶۱ھ محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد و محشی کان فیوکس است ظاہر می شود۔ پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از ۳۵۰ء از کتابے کہ بولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است این امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحہ دیگر)

و پیراہن فراخ و طویل شدہ کشادہ و آستین نیز دراز یک ہم درعرچوڑی[۱۳۵۵] دار مروج بودند و آستین را برابر مرفق چاکے دربند برای کشادن دست کہ آن را قورانہ می گفتند ہمدران ایام کانگری دربغل گرفتن رواج یافت۔

و درعہد میر راحد رمسلمانان ازار فراخ آستین لبسد بودند و ہنڈتان بر وضع قدیم ماندند و سر درعہد افاغنہ محمدیان آستین پیراہن فراخ کردند و بجائے کفش زرپائی دریا کشیدند و پنڈتان[۱۳۵۶] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذاشتہ قورانہ موقوف نمودند اما آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و درعہد سنگان چادری کھای دُرمہ پوشیدن شروع نمودند و در بالستان چادر کرپاس مروج ساختند و دستار را تقفل نمودند۔ درین زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است این قدر فرق می دارند کہ پنڈتان پیراہن آستین دراز و چوڑی دار و ازار[۱۳۵۷] حسب معمولی قدیم دیگڑی[۱۳۵۸] کہ طوالت آں عالبًا تا بیست درعہ وعرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند بخلاف آں محمدیان آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و لنگوٹہ ململ بر سر بندند عمومًا چادری پٹو با پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است۔

و از چند سال کرتی و شمہ بدیختہ دار درون پیراہن می پوشند و کفش ہای پیچ دار لچکے تسرا ہمور دریا می اندازند و نیز عمومًا پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہل دربار و دولت مندان پیرایش یوعہ و انگرکہ وغیرہ بہ وضع ولایت می سازند۔

۱۳۵۵ یعنی تنگ و چست۔ ۱۳۵۶ برہمان کشمیر۔

۱۳۵۷ پاجامہ۔

۱۳۵۸ پگڑی ہندی عمامہ باشد۔

در لشکریان خود بدستور ملازم ساخت ہمہ ہا متوطن ایں دیار شدند۔

و در سنہ ۱۲۹۰ھ[۱۳۵۱] قریب سی و دو ہزار زن و مرد بتفرشماری ایں فرقہ مقرر شدہ در پرگنۂ اولر و کامراج و بیروہ وغیرہ اکثر جاہا بود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملت خود راسخ ہستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینہ مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت پٹّو[۱۳۵۲] پنج لباس می پوشیدند کرتہ۔ پاجامہ۔ درمہ۔ کاٹزن۔ لونگی۔ امّا کرتہ جامۂ بود مثل پیشواز دامن فراخ و از سینہ تا بندِ دست چسپان مثل جامۂ مردم کشتواڑ و پاجامہ ہم مثل کشتواڑیاں تنگ و چست می پوشیدند۔ و درمہ طول آں ہفت ہشت درعہ و عرض یک نیم درعہ تا دو درعہ از پٹّوی مالیدہ دوختہ گردا گردِ آں ڈوری[۱۳۵۳] چسپانیدہ سہ پیچ بر بدن می پوشیدند۔ پیچ اوّل بر سر۔ پیچ دوم بر کتفین۔ پیچ سوم زیر بغل راست۔ پس طرفین را بر گردن گرہ می دارند۔ و کاٹزن پٹّوی مہین[۱۳۵۴] دہ دوازدہ درعہ کہ عرض آں پنج شش گرہ می بود بر سر می پیچیدند۔ و لونگی بہ درازیِ شانزدہ درعہ بر کمر می بستند و پولہ کہ از ریسمان کاہ معمولست زن و مرد در پا می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر کہ مردمان ہندوستان و ترکستان در ایں جا وارد شدند و باشندگان ایں جا دستار شصت درعی و کفش ازبکی یعنی میخ دار

۱۳۵۱ھ مطابق ۱۸۷۳ء ۔ ۱۳۵۲ھ پٹّو بہ زبان کشمیری جامۂ پشمین را می گویند۔

۱۳۵۳ھ ڈوری بمعنے رشتہ باشد و ایں جا بہ معنے رشتہ است کہ بچند رشتہ مالیدہ باشد۔ ۱۳۵۴ھ باریک۔

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بهم رسانیده مذهب خود را فروغ دادند و حیله‌های آنها همراه شاهان درانی بارها علم تعاوت افراشته محاربات[۱۳۴۷] عظیم کرده اند. و بعد تنزل شاه زمان[۱۳۴۸] ستارهٔ اقبال رنجیت سنگه از لاهور طلوع کرده پنجاب دیره‌جات و ملتان[۱۳۴۹] و کشمیر در قبضهٔ اقتدار درآورده در استحکام مذهب خود کوشیده شهریار نامدار مشهور روزگار گردید

و در ۱۲۳۴ه[۱۳۵۰] سایهٔ حکومتش بر دیار کشمیر افتاد. جمعی کثیر از سکان پنجاب که همرکاب عسکر ظفر انتخاب بود معه عیال و اطفال سکونت این محال اختیار کرده عوض تنخواه زمین زرعی جاگیر یافته از دست خود آباد کرده حقوق ملازمت ادا می کردند. موجب آن این گروه را سکان جنسی نام کرده اند. بعد انتقال رنجیت سنگه راجه گلاب سنگه والی این ملک شده بعض سکان جنسی را

۱۳۴۷ه تفصیل این محاربات در "هسٹری آف دی سکهس" تصنیف کننگهم باب سوم و چهارم ملاحظه شود ۔ ۱۳۴۸ه شاه زمان که همیشه عزم فتح هندوستان در دل داشت در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشست در ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولی در نتیجهٔ واقعات که در مرکز رونما شده بود مراجعت فرمای کابل شد شاه زمان در ۱۷۹۸ء دوباره عازم هند شده بلا مزاحمت عنصری بر لاهور متصرف گردید امّا بعد یک سال به سازش برادر خود محمود لاهور را گذاشته به کابل رفت رنجیت سنگه که ستارهٔ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانسته والی لاهور گشت شاه زمان در ۱۸۰۳ء از دست برادر مغرور نابینا کرده شده بعد از چند سال از موت طبعی درگذشت ("هسٹری آف دی سکهس" از صفحه ۱۱۹ تا ۱۳۲) ۔

۱۳۴۹ه فتح دیره‌جات و ملتان بر دست مهاراجه رنجیت سنگه بالترتیب در ۱۸۲۳ء و ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ۱۳۵۰ه مطابق ۱۸۱۸ء ۔ رنجیت سنگه سه مرتبه سعی فتح کشمیر شد یکے در ۱۸۱۲ء دوم در ۱۸۱۶ء و سیوم که کوشش آخرین است کشمیر را در سال ۱۸۱۹ء از دست جبار خان درّانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ۔

حکومت شاہان دہلی وہن و سستی دید بر اطراف و بلاد پنجاب رایت بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا نانک و گورو انگد در فقر و فنا و صلح و صفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعد ازاں امر داس و رام داس مخترع ملت گشتہ امر و نہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملت گردانیدند۔ و تا عہد ہرکشن ہر کسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود در آوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرا ماندہ در

(مسلسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گورو ئے سکھاں است۔ در ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنند پور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ این است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردان پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اختیار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بہ حرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ہمیں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش را کشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقوم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ و نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام ناندیڑ (دکن) کہ نزد سکھاں بنام ابچالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدر آباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ و گرنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشیر جلد دوم ص ص ۷۰۳ و ۷۰۴)

بعد از آن در عهد عالمگیر تیغ بهادر مسکن و ساده حکمرانی شده با اورنگ زیب
مخالفت نمود. و پادشاه او را چندگاه [۱۳۴۵] حبس کرده قتل فرمود. بعد انتقال گورو
گوبند سنگه [۱۳۴۶] حال ملک داری به خاطر آورده جمعیت بهم رسانید. چون در

(مسلسل) بنا بر حرمتِ پدرش گورو ارجن مل او را دوازده سال به قید گذاشت و بعده از
راه شفقت رها کرد. سکهان گورو هرگوبند را بالوهیت می‌پرستند. اعتقاد شان بود که خداست
روز یک شنبه سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید.
(دبستان مذاهب ص ص ۲۳۵ - ۲۳۷)

۱۳۴۳ھ گورو هر رائے نبیرهٔ گورو هرگوبند است. در ۱۶۴۵ء گورو مسلّم شد سکهان این گورو
را محل تعظیم می‌دهند. به قول ملا محسن فانی گورو هر رائے آخرین گورو بود که با او (محسن فانی)
بسیار آشنا بود و مکاتبه می‌داشت. گورو هر رائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتارپور فوت شد
(«دبستان مذاهب» ص ۲۳۸ و «هسٹری آف دی سکهس» ص ۶۱)

۱۳۴۴ھ گورو هرکشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیده در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین
اورنگ زیب عالمگیر پادشاه غازی جانشین پدر گردید در ۱۶۶۴ء چون از دهلی مراجعت
نمود در عرض راه بعارضهٔ چیچک وفات یافت («هسٹری آف دی سکهس» ص ۶۲)

۱۳۴۵ھ سبب قتل گورو تیغ بهادر این بود که او پیشهٔ بغی و عناد و قطاع الطریقی در
متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کرده بود و توانگران مسلم را غارت می‌کرد. بنا
برین فوج شاهی به مقابلهٔ تیغ بهادر روانه شد. تیغ بهادر بعد از محاربهٔ بسیار مع تعداد
کثیر از رفیقانش گرفتار شد. اغلب است که در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاهی به پاداش بغی و
عصیان مقتول شد (هسٹری آف دی سکهس تصنیف کننگهم ص ۶۵) ولے در الفاظ سوہن لال
مصنف عمدة التواریخ گورو تیغ بهادر در نتیجهٔ اعلائے که برائے مارب داده بود از دست یک
نفر جلاد کشته شد (دفتر جلد دوم ص ۳۷). ۱۳۴۶ھ گورو گوبند سنگه (بقیه بر صفحهٔ دیگر)

داماد امر داس ہفت سال و گورو ارجن ۱۳۴۱ھ بست و پنج سال و گورو ہرگوبند ۱۳۴۲ھ ہشت سال و گورو ہررائی ۱۳۴۳ھ سیزدہ سال و گورو ہر کشن ۱۳۴۴ھ سہ سال بعد یک دیگر جانشینی کردہ دولت و جمعیّت بہم رسانیدہ درگذشتند۔

(مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر بادشاہ خیلے احترام و اعزاز داشت۔ (''ہسٹری آف دی سکھس'' ص ۵۱) :

۱۳۴۱ھ گورو ارجن دیو پسر خوردترین رام داس گوروئے چہارم سکھاں است۔ در سال ۱۵۶۳ء بمقام گووندوال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش برتھی چند کہ میلان دینوی داشت نظر انداز کردہ شد و ارجن دیو در ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ این سانحہ تخم عداوت برتھی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجۂ برتھی چند ہم این کینہ را ہوا داد۔ درین اثنا چندو کہ از حکام آن زمانہ بود خواست کہ دختر خود را در عقد پسر گورو ارجن آورد۔ امّا مؤخر الذکر از قبول این نسبت ابا کرد۔ پس برتھی چند و چندو ہر دو خلاف گورو در حسد و دشمنی کمربستہ شدند۔ از شومی قسمت دران ایّام گورو ارجن دیو شہزادہ خسرو را کہ پسر حضرت نور الدین جہانگیر پادشاہ غازی بود و دران آوان رایت بغی افراشتہ بود پناہ داد و در حق او دعائے فتح و کامرانی کرد۔ پرتھی چند و چندو کہ چنین موقعہ از خدا می خواستند۔ از سازش ہائے متفاقیہ و شکایت ہائے سلسلہ پادشاہ را برین داشتند کہ گورو ارجن دیو در معرض ہدف عتاب شاہی شود۔ عمال ہوا خواہ چندو بغیر علم پادشاہ گورو را پیچ و تعذیب کردند۔ چون گورو دید کہ از دست شان مفر نیست از شاہ اذن طلبیدہ از بہانہ غسل بہ رود راوی رفت و حسب اعتقاد سکھاں در انجا از چشم مردماں نہفتہ شد (ہسٹری آف جہانگیر مصنّفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸) :

۱۳۴۲ھ گورو ہرگوبند بعمر یازدہ سالگی بعد از وفات پدر در ۱۶۰۶ء بر مسند خلافت متمکن شد ملّا محسن فانی می نویسد کہ گورو ہرگوبند وضع سپاہیانہ پیش گرفتہ برخلاف پدر شمشیر بست و نوکران نگاہ داشت و شکار کردن گرفت۔ نور الدین محمد جہانگیر (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بسوزانند تا که فریقین را باهمدیگر به قتال و جدال نوبت رسید. دران حالت دیدند که از تابوت لاشهٔ بابا غائب شده بود و هر کس بجز چادر فرود غایت بالاپوش چادره دو حصّه کرده یک حصّه مسلمانان در گور دفن کردند و حصّهٔ دوم هندوان در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کرده هر دو جا طغیانی شدند.

پس از وفات بابا نانک گورو انگد[1338] جانشین شده سیزده سال گذرانید و بعد وفات او گورو امرداس[1339] بیست و دو سال و گورو رامداس[1340]

[1338] نام اصلی گورو انگد لهنا (در پنجابی کسے را گویند که متصل مواجب از سرداران باشد) بود چون انگد خدمت گورو نانک به دل و جان کرده بود لهنا خود را بنام انگد که عبارت از جزو اصل نانک باشد موسوم کرد (دبستان مذاهب ص ۲۲۵)

بقول کننگهم (هسٹری آف دی سکهس ص ۴۹) گورو انگد از قوم تیهان که شاخے از قوم کهتری است بود. در ۱۵۵۲ع بمقام کدور که بر رود بیاس (پنجاب) است فوت شد. در صحبت نانک از همین قدر است که او روایتیکه از بالا جی نانک شنیده بود در خط تحریر آمد مع بعض منظومات خود را که در تعریف مرشد گفته بود جزو گرنتھ صاحب (کتاب مقدس سکهان) ساخت.

[1339] گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است. بروایت کننگهم در تاریخ مذکور صفحه ایضاً گورو امرداس از قوم بهله شاخ کهتری بود. در ۱۵۰۹ع (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کرده در ۱۵۷۴ع (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد. از کارنامه هائے بزرگ این گورو (جلسه) تفریق اداسیان (تارکان دنیا) از فرقهٔ سکهان است. در عهد گورو امرداس پیروان دین سکهی خیلی ترقی نمودند جلال الدین محمد اکبر که وسیع المشربی در خمیر خویش داشت بصلاح گورو موصوف را بخود می شمرد.

[1340] گورو رامداس از قبیلهٔ سودهی قوم کهتری بود. در ۱۵۳۴ع متولد گردیده در ۱۵۸۱ع فوت شد. (بقیه بر صفحه دیگر)

مردانہ از قوم ڈوم - مردانہ ہمیشہ در نواختن سیتارہ و سرود مامور بود - و بالا خدمت[1333] بالامی کرد - اوایل سنہ نہصد ہجری بابا نانک در ایمن آباد پتن گاہ مقیم شدہ[1334] بود - و دراں ایام بابر شاہ برای تسخیر ہندوستان عزم کردہ در ایمن آباد رسید - بابا نانک بمع جملہ ہا بہ بیگاری گرفتار کردہ پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد - گفت بابا را ایں دم شراب بہ نوشانند - بابا گفت نشاء ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیدہ ام کہ نشاء آں باودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت ہندوستان فرزندان ترا تا ہفت پشت مبارک باد -[1335]

بعد آں بابا در گوروداس پور رفتہ دراں جا دھرم سال[1336] تعمیر ساخت و آں را کرتار پور نام نہاد - عیال و اطفال خود دراں جا طلبیدہ کافہ انام از اہل ہنود و اسلام مطیع خود نمودہ بہ عمر ہفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶ بکرمی[1337] از دنیا نقل نمود - مسلماناں خواستند کہ او را دفن کنند و ہنداوں عزم کردند کہ او را

۱۳۳۳ھ نسبت مردانہ بجز ایں امر معلوم نہ شدہ کہ او قوالے بود مسلمان کہ در نواختن رباب ید طولی داشت - ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسی وے آمدہ ہدیہ از گورو نانک طلبید - نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد - ہمہ عمر در رباب نوازی گذاشت (دٹن ماسٹرز مولفہ پورن سنگھ ص ۲۴) ؛

۱۳۳۴ھ مطابق ۱۴۹۴ء ؛

۱۳۳۵ھ بقول گیبرٹ محشی "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۰ از ردی گرنتھ یعنی از ابواب "اسا راگ" و "تیلا نگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف ہمیں قدر معلوم شدہ کہ بابا نانک خبر تباہی دہے (؟) و حملہ ہائے بابر بحثیت فاتح دادہ بود - ۱۳۳۶ھ "دھرم سال" در ہندی بمعنے رباط و مسافر خانہ باشد - ۱۳۳۷ھ ۱۵۳۹ء ؛

شو کہ خدا شناس اقدام میں بدانشو نکتند[۱۳۳۱]۔ مختصر کہ مُوحدِ کامل بُود و از حرق عادات
اُو دفترہا نوشتہ اند۔
می گویند کہ روزے نواب دولت خاں نماز می خواند و نانک از دُور مے
دید نواب بہ اُو عتاب کرد کہ چرا نمازنہ کردی گفت تو در عین اِس نماز در قندہار
خرید اسپاں می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد ہمچناں یک روز قاضی
او را در نماز خواندن مجبور ساخت چوں قاضی از نماز فارغ شد او را ہمچناں استادہ
دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت تو در فکر بماری فرزند و در خیال علطیدن
کرۂ مادی در چاہ پریشان بُودی من طفیل کہ نماز می گذارم۔
و در مکۂ ہردوار چند کس از برہمناں دید کہ رُو بہ مشرق کردہ ارواح
مُردگاں خود را آب می دادند۔ نانک[۱۳۳۲] رو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت
برہمناں او را بے حس انگاشتہ گفتند کہ چرا رُو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت
در کرتار پور زراعت من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پور
صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید گفت پس از ایں عالم
بعالم دیگر ارواح مردگاں شمارا چگونہ آب می تواند رسید۔
و دو کس از رفقا ہموارہ ہمراہ او می بُودند یکے بالا از قوم جٹ دوم

[۱۳۳۱] ایں واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نیست کہ حسن از کی نوشتہ است
مگر بہ قول گریٹ مخشی (ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم ص ۴۱) سیاحت گورو نانک
بطرف عرب دیگر محقق نہ شدہ است۔
[۱۳۳۲] بقول ملا محسن فانی (دبستان مذاہب ص ۲۲۳) نانک قائل وحدت باری تعالے
بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت و خمر و گوشت و خوک را حرام
شمردہ ترک حیوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیوان امر می فرمود۔

دولت خان مختار شده به خواهش ثانی و مسلمانان را بدل و بیشاری کرد۔
مخالفان خیال غبن کرده او را به محاسبه گرفتند۔ و به ارادهٔ مولا در حساب تزویر
دیدند دران ایام در علاقهٔ پٹیاله تزویج نمود۔ و دو پسر یکی سری چند[۱۳۳۰] دوم بھن
ازو متولد شدند۔ عاقبت به زن و فرزند و مال و ملکیت مایل نگشته از همه
قطع علایق نموده به خدا پرستی مشغول شد و در کوه و صحرا بیرون از خوردن و
خواب بریاضات شاقه اوقات بسر می برد۔

گویند سه روز در آب دریای راوی به یاد خدا غوطه زن بود۔ هنود و
مسلمان را به صلح کل یکسان می دانست و با هر کسی خوردنی ها می خورد۔ اگر مسجد
می دید فی الحال به نماز اقامت می کرد ۔ اگر در بت خانه می رسید اصنام
را پرستش می ساخت۔

می گویند که در بلاد مسکون سیاحت کرده زیارت مقابر و مساجد و
تیرت ها و منادر از هر جا نموده به عبور دریا به طواف حرمین الشریفین رسیده
به فنای کل هر سو جلوهٔ خدا میدید۔

روزے پایهای خود به طرف بیت الله کرده او را خفته دیدند گفتند
چرا پای خود به سوی خانهٔ خدا کردی۔ گفت من از هر سو خدا را می بینم هر

۱۳۲۹ "مودی خانه" یعنی مخزن غله۔ و مُودی بضم میم آن است که غلات بدست او باشد
(دبستان مذاهب ص ۲۲۳)

۱۳۳۰ این سری چند همان کس است که در تاریخ به حیثیت بانی فرقهٔ اوداسی "مشهور است
امّا لچھمن چون ایام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو
معلوم نه شده۔ ملا محسن فانی (دبستان مذاهب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفته است۔
شاید سبب او این باشد که پدرش در قریهٔ کرتارپور فوت شد و تعظیماً سکھان آنان را کرتاری گفته باشند

بلوغ بہرہ افروخت از علم فارسی و حساب رسمی بہرۂ آموخت[1326]۔ روزے پدرش
چہل روپیہ ہمراہ دادہ بہ دہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران
درخواست نان ازو نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا
احتیاج نان است نقد را چہ کنیم۔ نانک بہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ
فقیران رسانید ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت
تجارت آخرت۔ پدرش آشفتہ بہ زجر و توبیخ او را زدن گرفت یکے از اہل اسلام
کہ ہمسایۂ او بود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشتغال دنیا حال بہ
کردہ بہ خدا جوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چنداں التفات
نمیکرد۔ اما مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالو مل در
سلطان پور علاقۂ کپورتھلہ در پیش دولت خاں[1327] پٹھان کہ از خویشان سلطان
ابراہیم[1328] لودی بود ملازمت میکرد۔ بابا نانک ہم بطفیل برادر خود بر مودی خا[1329]

(مسلسل) در ایام نانک این قریہ در قصبۂ "رائے بھوا" بھٹی بود۔ (ہسٹری آف دی سکھس
تصنیف میلکم ص ۸، دستور نامہ خالصہ جلد اول ص ۳-۲۹۲)

۱۳۲۵ھ بروایت کنگھم سال پیدائش "بابا نانک" ۱۴۶۹ء میلادی است (ہسٹری آف دی
سکھس ص ۳۹)۔

۱۳۲۶ھ مصنف سیر المتاخرین (جلد اول ص ۱۱) نوشتہ است کہ معلم گرو نانک میر سید حسن
ہمسایۂ اش بود این مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود

۱۳۲۷ھ دولت خاں از یکے سرداراں خانداں لودی بود۔ این دولت خاں ہمیں است کہ بابر
بادشاہ را ترغیب فتح کردن دہلی نمود۔ مرد عالم و شاعر نغز گو بود در ۱۵۲۶ء چندے قبل از
فتح دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اول ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ھ مدت سلطنت از ابتدائے ۹۱۵ھ مطابق ۱۵۰۹ء تا ۹۳۲ھ مطابق ۱۵۲۶ء۔
(بقیہ بر صفحہ دیگر)

مصنّفہ خود بہ نظر ایشاں می رساند و نشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جملہ حسین بطکو نام شخصے از کمینہ مردمان ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملّت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمئ بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملّت افراخت فوراً دو سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شیر احمد خان ہمہ بدل و جان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعد آں بہزار شاہ نام شخصے از مریدان صدیق حسن خان طوق ایں ملّت در گردن انداختہ در محلۂ نروره بہ اشاعت ملّت خود ساعی شد۔ فی الحقیقت اخگر ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کساں افتادہ است۔ امّا بہ خوف حاکم نامدار شرر آں در زیر خاکستر پنہاں است۔ عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سکھاں

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۸۸ھ[۱۳۲۱] کالو مل نام شخصے از قوم کھتری[۱۳۲۲] پٹواری[۱۳۲۳] موضع تلونڈی[۱۳۲۴] بود۔ گورو نانک از صلب او ظہور[۱۳۲۵] نمود۔ چوں بہ سن

۱۳۲۱ھ مطابق ۱۴۸۳ء ۔ ۱۳۲۲ھ "کھتری" گروہ دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالو مل از بیدیاں کہ طائفہ از کھتریان است بود (دبستان مذاہب چھاپہ نولکشور پریس لکھنؤ ص ۲۲۳)

۱۳۲۳ھ "پٹواری" بفتح یاء و سکون نا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحب "دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلۂ دولت خان لودھی می کرد

۱۳۲۴ھ تلونڈی دیہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحہ دیگر)

کرده تشنیع صاحب ملکه به خیال حصول جاه و ثروة و اشاعت این ملت سید احمد خان
را بر خلافت بر انگیخته و جمع کثیر فراهم آوردند و بدست غزا با فوج رنجیت سنگھ
در حدود پشاور و ڈیره غازی خان و ہزاره بارہا مقابله نمودند عاقبت ہمه ہا در
بالاکوٹ حدود پشاور مقتول شدند - از آن باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این
ملت روز بروز در ترقی است چنانچه اکثرے از علمای نامدار آن دیار این طریق را شعار
خود دانسته تا حال چہل کتاب در مانند آن تصنیف کرده اند -

خصوصاً قاضی زمانه سید صدیق حسن خان نواب بھوپال که از علمای برجسته
روزگار است در اشاعت این ملت مجتہد وقت شده در ثبوت این ملت و توہین
مذاہب اربعه و برد مقلدان دفترہا نوشته است و ما چند کس از ساکنان این
دیار به ترسیل رسل و رسائل ابواب مؤاخات و مواسات مفتوح داشته کتابهای

۱۳۲۰ کتاب تقویت الایمان بزبان اردو است و در کلکته مطبوع شده است اول کمر است
این کتاب بدو حصه منقسم است بحصه اول تصنیف مولانا شاه اسمعیل و حصه ثانی که در
مرتبه از کرده عز خیال کرده مسود.

در تمہید کتاب حضرت شاه اسمعیل تردید این امر می کند که کلام خدا را فقط دانایان می
توانند فہمید خدا خود می گوید که ما قرآن مجید را بطرف امی مرسول داشته ایم

بقول شاه اسماعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری ولابدی است یکے
اعتقاد وحدت خدا و دیگر معرفت رسول بسیارے از مردمان اقوال بزرگان را ہادی و رہبر
دانسته اند لیکن برای ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست تا وقتیکه اقوال بزرگان
موافق قرآن باشند موجب عمل نیستند.

باب اول از تقویت الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگان و اولیاء و
فرشتگان بخلاف شرع حقه گرداند (تاریخ ہسٹری آف دی سکھس مصنفه کننگہم ص ۱۸۰،۱۸۱)

از اقربای مولوی عبدالعزیز[۱۳۱۹] بود اوّلاً مرید او شده بطفیل او جمعی کثیر در حلقۂ مناً بعت او در آمدند۔ و مولوی اسمٰعیل کتاب تقویتہ الایمان[۱۳۲۰] در تائید کتاب التوحید تصنیف

(مسلسل) غیر مشروع کلیتہ ممنوع گردید و شرک و بدعات را قلع قمع شد۔ حضرت موصوف اطاعت کتاب و سنت و اثبات توحید باری تعالےٰ را مقدم داشتہ تلقین کردند۔

در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف بر مشورۂ مولوی شاہ اسمٰعیل شہیدؒ کہ یکے از نائبین آنجناب بودند خواستند کہ مسلمانانِ کشمیر را کہ در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دہند۔ چوں بہ بالاکوٹ کہ چہل و پنج میل شمال ایبٹ آباد برلب رود کنہار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں کہ در سرکردگی شہزادہ شیر سنگھ بود مقافصتہً بر مجاہدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیانِ اسلام جام شہادت نوشیدند۔ ایں حادثہ در ماہ ذیقعدہ ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاہیر جلد اوّل ص ۳۱۴ وہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸ اکشیر جلد دوم ص ۷۳۴) ٭ ۱۳۱۸ حضرت مولوی شاہ اسمٰعیل شہید (۱۷۸۱ — ۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا عبدالغنی و نبیرہ حضرت شاہ عبدالعزیز محدثؒ دہلوی بودند۔ در آخر حلقہ بگوش ارادت حضرت سید احمد شہیدؒ شدہ و در جنگ سکھاں ہمراہی آنجناب کردند و ہمانجا شہید شدند۔ از تصنیفات شاہ اسمٰعیل شہیدؒ رسالہ در اصول فقہ و تقویتہ الایمان معروف است (جامع اللغات اردو ص ۱۹۸) ۱۳۱۹ عبدالعزیزؒ (شاہ) محدث دہلوی خلف الصدق حضرت امام شاہ ولی اللہ محدثؒ دہلوی بودند۔ پیدائش آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دہلی شد و نام تاریخی "غلام حلیم" نہادہ شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند۔ حضرت شاہ عبدالعزیزؒ عالم باعمل و محدث مشہور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتب سرالشہادتین و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماہ شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافتہ است:— عمر

بے سرو پا گشتہ انداز دست بیداد اجل عقل و دین لطف و کرم فضل و ہنر علم و عمل (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۶۴)

بقیہ بر صفحہ دیگر

در بلاد یمن و مسقط و نجد سیر و سیاحت می کرد. و به مطالعهٔ کتاب التوحید مذهب وہابیه
را خود قبول ساخته به جانب هند باز رجعت نمود. دران جا مولوی اسماعیل دهلوی ۱۳۱۵ که

(مسلسل) ایشان سرشار گشته پیروان خود را بلبع جهاد و سرفروشی کردند. فی الفور جمع عدد
افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند. چون مظالم سکھان بر مسلمانان پنجاب و سرحد از حد گذشته
بود حضرت جهاد با سکھان مقصد اولین تحریک خود قرار دادند. در ۱۸۲۶ء حضرت سید شهید رح از راه
خیرپور (سند) وارد غزنی و قندهار شدند. قبیلهٔ بارکزئی که از ساکنان این خطه اند به سردمهری
و بی اعتنائی پیش آمدند. اما یوسفزئیان که مابین پشاور و دریای سنده سکونت کنند
حضرت موصوف را وعدهٔ امداد خود دادند. افراد این قبیله که از جنگجویان آن ولایات محسوب می
شوند وجود آنجناب را به مقابلهٔ یار محمد خان حلیف مهاراجه رنجیت سنگھ غنیمت شمرده معاون و مددگار
آنجناب شدند. از پشاور این لشکر مجاهدان اولوالعزم اسلام براه چارسده و نوشهره وارد اکوڑه
(خٹک) شدند. درین جا حضرت موصوف لشکر سکھان که به سرداری بدھ سنگھ سندھیاوالیه
بود، در ماه دسمبر ۱۸۲۶ء پس پا نمودند. گویند که درین اثنا یار محمد خان کوشش زهر دادن آنجناب
کرد لاکن ناکام شد.

بعد چندی در ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان هزیمت خورده فوت شد. در نتیجهٔ این جنگ سلطان محمد
برادر یار محمد خان بر شهر پشاور قابض شد. در ۱۸۳۰ء جنگ سوم مابین افواج خالصه (سکھان) و
مجاهدان اسلام وقوع یافت. سپه سالاری سکھان بدست هری سنگھ نلوه و جنرل الارڈ بود. درین
جنگ حضرت سید شهید رح با قلت افراد پسپا شدند. لاکن ازین صدمه بددل نشده بعد از
چند ماه لشکر خویش را ترتیب نو داده بعد از معرکهٔ خونین سلطان محمد خان حلیف سکھان
را مهزوم کرده قابض پشاور شدند.

حضرت سید احمد شهید رح یکی از ائمهٔ اسلام و اعاظم ملت اسلامیهٔ هند شمرده می شوند. حکم
آنجناب در پشاور کشیدن شراب بند شد. در عرصهٔ قلیل اعمال ناروا (بقیه بر صفحه دیگر)

وے را بہر جا قتل عام کردہ تخم وہابیان از جہاں بر داشت لیکن در حدود مسقط و یمن بعضے کساں را اعتقاد مذہب او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔

دراں اثنا سید احمد خان ۱۳۱۷ که از اعاظم ہندوستان بود بہ بہانۂ حج چند سال

(مسلسل) نام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۸ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی او را نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ فوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ حضرت سید احمد شہید رح پیشرو ے تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اُتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبد العزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبد العزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبد القادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند۔ حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدست حق پرست حضرت شاہ عبد العزیز رح بیعت کردند۔ الا در مسئلہ تصور شیخ کہ طریق سلاک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست۔ حضرت شاہ عبد العزیز ازیں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفرین خواندند حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتند، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸ — ۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گلولہ اندازی کما حقہ واقف شدند چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک مصاحبتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند، حضرت موصوف بہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود لعنتش فرمود و ہمدراں ایام سعود در مکہ ورود کردہ ساکنان مکہ از صغیر و کبیر حاضر بود و گفت شما بگوئید کہ کدام کس از شما بر کفیر من حکم فرمودہ است ہمہ ہا اشارہ بہ مولوی عمر بودند او در پیش خود استادہ کردہ گفت "السلام علیك یا شیخ المکة والحرب" مولوی در جواب گفت "وعلیك السلام یا شیخ النجد" سعود گفت مرا نسبت بہ ابلیس دادی۔ مولوی گفت ہمچنانکہ تو مرا بہ وطن یاد کردی من ہم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت بہ کدام دلیل مرا کافر میدانی گفت بہ دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونہ گفت پدرت می نویسد کہ ہرگاہ کسے بہ یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است ای سعود تا حال ہیچ کسے مگر در دنیا مسلمان نبود کہ جمیع صحابہ و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السلام علیك ایہا النبی" ہمیشہ در نماز می خوانند مگر بزعم شما ہمہ ہا کافر بودہ اند ہر کس کہ حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا کہ بہ دلائل بسیار او را ملزم ساخت سعود خشم آلود شدہ بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرہ شدید بر کشید (یا احکم الحاکمین) ہمان وقت بریدے از جدّہ رسیدہ خبر رسانید کہ محمود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود بہ استماع این خبر سعود پا محمود را دست و پا گم شدہ مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ آنگاہ سعود در جدّہ فرمود آمدہ تلافی فریقین روداد و بعد قتال و جدال بسیار سعود منہزم رسید هرب السعود الخارجی تاریخ یافتند۔ ابراہیم[۱۳۱۵] پاشا[۱۳۱۶] با تحفف تعاقب نمودہ متعاقب

(مسلسل) (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۹۷)

۱۳۱۴ قسمے است از کشتی کہ بہ ریت تنزل می رود۔

۱۳۱۵ ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء – ۱۳۱۶ ابراہیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر بود در ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در ۱۸۱۹ء از محاربات وہابیہ و فتوحات دیگر (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بود در تصرف خود نمود و شریف مکّہ با خیل و خدم در جدّہ گریختہ رفت و بعضی اہالیان مکّہ بخوف جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت۔

وسعود بعد نہب و غارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیّبہ نہادہ دست تطاول دراز کرد و ساکنان شہر را مثل واقعۂ حرّہ قتل عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل و کلند آوردہ اساس فیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردمان ترسیدند و در شعاب اختفا خزیدند۔ پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعان مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثرہا مطیع و منقاد خود گردانید۔

و در سنہ ۱۲۲۳ھ[۱۳۱۱] پنجم جمید الثانی سلطان محمود[۱۳۱۲] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود۔ و محمد علی پاشا[۱۳۱۳] جانشین بُرلیش بہ سبیل اگن بوٹ[۱۳۱۴] برای گوشمالی

۱۳۱۱ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی سنہ ۱۸۰۸ع ؛

۱۳۱۲ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۷۵ — ۱۸۳۹ع) پسر احمد چہارم است۔ بعد معزولی عم خود سلطان سلیم سوم در سنہ ۱۸۰۸ع سی و یکم سلطان گردید۔ در سنہ ۱۸۲۱ع یونان از ترکان آزاد گردید و در سنہ ۱۸۲۸ع جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۴۸۴) ؛

۱۳۱۳ھ محمد علی پاشا (نائب) در سنہ ۱۷۶۹ع متولد شد۔ وقتیکہ مابین انگلیسیاں و فرانسیسیاں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ۔ وارد مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیسیاں معاونت انگلیسیاں کند۔ در سنہ ۱۸۰۱ع چوں فرانسیسیاں شکست خوردند و از مراجعت انگلیسیاں در مصر ہرج و مرج واقع شد۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد۔ از روئے معاہدۂ سنہ ۱۸۴۱ع انگلیسیاں حق اولادش نسلاً بعد نسلٍ بر سلطنت مصر تسلیم کردند۔ محمد علی پاشا در سنہ ۱۸۴۹ع فوت شد و بجائش نبیرۂ او محمد اسمٰعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

در سنه ۱۲۱۸ھ[139] عبدالوهاب به قضای خود از جهان درگذشت و پسرش سعود که بسیار
زاد و هشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود و رایت علم تجبر افراخته صمصام چون
آشام از نیام آخته قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شهر طائف قتل عام ساخته
دران جا مسجد حضرت ابن عباس[140] از بنیاد برانداخته به هر جا شطرنج نهب و
غارت باخته ارادهٔ کشور ملکی نمود. و پیش از ورود خود کتاب التوحید با هدایا و عهد
جدید بر دو شریف مکه رساند و شریف مکه، محرم بود ترجمهٔ کتاب مذکور در
پیش علمای وقت که دران جا برای طواف مجمع بودند گذرانید.

و بعد مطالعه و مراولهٔ آن مولوی عمر ابن عبدالرسول که از علمای نامدار
بود جواب آن بدیهه تصنیف کرده بر مصنف آن حکم تکفیر تحریر نمود و مولوی عقیل و مولوی
حسن مغربی و مولوی عبدالملک مهر تصدیق بر آن ثبت فرمود. دران حالت مخبر دیار
طائف وارد مکه شده خبر ورود سعود به مسامع مجامع رسانیدند و به خوف او اهل
مکه و حاجیان اطراف در بیت الله درآمدند و ابو حامد خطیب مکه بر منبر برآمده
مردمان را تحریص و ترغیب غزا نموده. چون سعود پدر فرمود. روز شنبه هشتم محرم
سعود داخل مکه شده صمصام خون آشام بر قتل عام از نیام برکشید و در
ذیل حرم مکه در بیت الله اهل اسلام را از خاص و عام کار به اتمام رسانید
و در خزانهٔ بیت المال که طلا و نقره و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

[139] ۱۲۱۸ھ مطابق ۱۸۰۳ء

[140] حضرت عبدالله ابن عباس رض عمزادهٔ نبی اکرم صلی الله علیه وسلم سه سال قبل از هجرت به مکه مکرمه متولد شدند در تفسیر قرآن مجید مهارت تامه داشتند. عرصهٔ چند در خلافت حضرت علی کرم الله وجهه حاکم بصره بودند آخر بعمر هفتاد سالگی در ۶۸۷ء مطابق ۶۸ھ واصل بحق شدند (قاموس المشاهیر جلد دوم ص ۷)

۱۲۰۵ھ
۱۲۱۸ء بروز جمعه بر منبر بر آمده تقریر کرد که "در سلطنت روم هرج و مرج واقع شده. اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شما را برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بود هر کس که از ابنای جنس خود افضل می دانید او را بر جهانبانی و حکمرانی مستقل بگذارید" ـ حاضراں بدیهه در جواب گفتند که بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی نیست فی الحال او را بیعت نموده به خطاب امیر المومنین ملقب کردند ـ

پس عبدالوهاب بر مسند حکومت نشسته مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیده برده و بعضے کتب های فقه بسوزانید و در شان انبیا و اولیاء رطب و یابس گفت ـ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و بر منار های کعبه و مدینه درود و سلام هر که می خواند از تیغ گذرانید ـ و زیارت روضهٔ مطهره و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت ـ می گفت یا رسول الله گفتن کفر است علم صرف و نحو و لغت بدعت است اما نت الله یا ولی الله نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیله دانستن و ولی الله را در قبر ندا کردن و نذر و هدیه به نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است ـ می گفت از کردهٔ پیغمبر این عصا بما بسیار مدد کند ـ پسران و خویشان خودش که هر کسے لایق و فایق بودند برائے حکومت و قضایا به اطراف و اکناف فرستاده حکم داد هر کس که متابعت مذهب ما نه کند و بر کتاب التوحید عمل نه سازد او را به قتل رسانند ـ موجب آں در کوهستان نجد و یمن وغیره متابعان مذهب اربعه و مذهب خود را رواج دادند ـ

۱۲۰۸ھ ۱۸۰۳ء :

می داشت بحسب تقدیر درسنہ ۱۲۲۳[۱۳۵] سلطان سلیم[۱۳۶] در روم خروج کردہ فرزندان
عبدالحمید خان[۱۳۷] متوفی را از سلطنت معزول داشتہ تا عرصۂ یازدہ سال در بلاد
روم طبل حکومت نواختہ از دست مصطفیٰ خان کشتہ شد و در سلطنت روم فتنہ
و فساد و بلیہ و عناد روی داد عبدالوہاب موقع غنیمت دانستہ در

(مسلسل) باری تعالیٰ است عقیدۂ شفاعت و وسیلہ جوئی نوعے از شرک است
ہمچناں استغاثات از مقابر اولیاء شرک است۔

نہضت وہابیہ در ابتدای قرن نوزدہم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در
عرصۂ قلیل بیشتر از مردمان متبعین این جماعت شدند۔

(اسلامک ریویو، انگلستان شمارۂ دسمبر ۱۹۵۱ء)

۱۳۴ شاذلیہ فرقہ ایست از مسلمانان منسوب بہ الشاذلی بانی او ابوالحسن علی بن
عبداللہ الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ — ۱۲۵ھ) یکے از صوفیان مراکش و
بانی فرقہ شاذلیہ بود از تالیفاتش اوراد و وظائف حزب البحر والبر و حزب الفتح و
حزب الکبیر یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور)

۱۳۵ مطابق ۱۸۰۸ء۔

۱۳۶ سلطان سلیم ثالث پسر مصطفیٰ ثالث سلطان روم است در ۱۷۸۹ء بعد وفات
عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد در عہدش محاربہ عظیم مابین فرانسیسیاں و
روسیاں افتاد فرانسیسیاں از دست انگلیسیاں شکست خوردند در ۱۸۰۷ء برخلاف
او بغاوت شد و از تخت معزول کردہ شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۷ چھاپ جامع
اللغات کمپنی لاہور) ۱۳۷ عبدالحمید خان اول بن احمد ثالث (۱۷۲۵ — ۱۷۸۹ء) در
۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست در عہدش محاربہ ہائے عظیم مابین ایرانیاں و روسیاں افتاد
کو چیزے کہ در مقبوضہ سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیہ بر کریمیا و بسربیہ قابض
شدند (ایضاً ص ۵۷۸)

این مذہب را تائید نمودہ شیوع ساخت۔ انگاہ در حکومت چکان مذہب
شیعہ را قوت پیدا شدہ مردمان جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملت
شدند و در عہد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پذیرفتند۔

اشاعت مذہب وہابیہ

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است کہ عبد الوہاب[۱۳۰۳] نام
شخصے بود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیہ[۱۳۰۴] بہ علوم غریبہ آراستہ
و بہ فنون عجیبہ پیراستہ۔ شاید بہ ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح
ہوای نفسانی یا بہ نظر حصول شوکت و حکمرانی برخلاف مذاہب اربع مذہبے
دیگر از خود ابداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابے
جدید مسمی بہ کتاب التوحید تسوید نمود۔ و جمیع مجتہدان و مسلمانان سلف را
حکم تکفیر دادہ از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیرے مطیع و منقاد خود گردانید
ایضاً برای ترویج مذہب خود خارخار تسخیر ممالک ہموارہ بہ خاطر

(مسلسل) چون بہ فنون عادم آراستہ بود قبولیتی بہم رسانید۔ نزد سلاطین و امراء زمان خود
اعتبار بسیار داشت۔ چون رحلت نمود در محلہ بابا پور (محلۂ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود
از شعر و سخن بہرۂ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

۱۳۰۳ درست محمد بن عبد الوہاب ہے متوفی ۱۲۰۶ھ قائد تحریک نشاۃ ثانیہ ملت اسلامیہ است
کہ بہ حسن مساعی آن جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت۔ آنجناب نہضت خود را
نام "مذہب التوحید" دادہ در احیاء کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند۔ در ممالک غربیہ این تحریک
بنام "وہابیت" شہرت دارد۔ "تحریک وہابیہ" حقیقتۃً تحریک جدید نیست بلکہ ہمان تحریک و
نہضت است کہ امام ابن تیمیہ حرانی ہے قریباً پنج و نیم صد سال قبل در سنہ ۱۳۲۸ھ برائے احیاء
ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔
خلاصۂ تحریک وہابیہ این است کہ عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیہ بر صفحہ دیگر)

یافته به کشمیر می آمد و بابا علی بکثرت و هنگامهٔ تمام به استقبال او برآمده و اعتقاد
تمام بهم رسانیده در خانقاه خود نشانید. و مریدان خود حوالهٔ او میکرد و اظهار
نسبت سید محمد نوربخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک
فرصتی بازار خود گرم کرده با هر کسی اختلاط و ارتباط فرمود رفته رفته مذهب
شیعه را به تدریج رواج داد و به سعی و ترغیب بابا علی بعضی امرای کشمیر
مطیع و منقاد او گشتند در محلهٔ چدی بل خانقاه دو طبقه بساخت و دران
جا سکونت نموده و خلوت ها بجا آورده بر باطن شاه درمیان شهر شهرت
یافت و با ملازمان سلطان معرفتی بهم رسانیده بظهور خوارق و کرامات مردم
ساده دلان را فریب داده به مذهب خود گردانید و درمیان شهر و اطراف دهات
به اعانت مخلصان بابا اسماعیل در انحراف مذهب حتی الامکان کوشیده جهال
ساده دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تا حیات محمد شاه
هیچ کسی اشاعت مذهب تشیع اصلاً نتوانست کرد. دران اثنا ملک
کاجی چک که خالوی محمد شاه و مدار المهام سلطنت بود به اتفاق غازی خان
و ملک موسی رینه رجوع به شمس عراقی نموده به مذهب او گردیدند و مطیع
و منقاد او شدند و شمس عراقی با طاعت آن ها تقویت یافته به اجرای
مذهب خود علانیه مشغول شد و کتابی احوط نام در مذهب شیعه تصنیف
کرده شایع ساخت و بابا علی در محلهٔ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشته
مذهب خود را فروغ بخشید. و هم بابای حسن آباد و بابا پوره وغیره
از اولاد بابا علی مذکور اند.

بعد ازان در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب[132] و شیخ حسن چدی بل

---

[132] بابا طالب اصلش از اصفهان است. در زمان حکومت چکان کشمیر رسید (بقیه صفحه دگر)

که از فضلای اہل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[۱۳۰۰] میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کیمخشی که از پوشش خاص سلطان بُود برای حسن شاه آورده و اظہار غرایش بعض تحایف نمود۔

ہمدراں ایام حسب مشیت آلہ سلطان حسن شاه پوستین حیات دریده ازجہان فانی درگذشت۔ و میر شمس عراقی تا عرصۂ ہشت سال دریں جا اقامت نموده و خود را بنا بر تقیہ در سلک مریداں بابا اسماعیل کبروی که شیخ وقت بود درآورد و ارادت خاص به اُو ظاہر کرده تبنیتے بہم رسانید۔ چون برتقیۂ ذاتی و وضع شائستگی و آراستگی ظاہرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم غریبہ می دانست شاید بابا اسمعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت این مغل غنیمت پندارند۔ موجب آں بابا علی نجار که از خلفای برجستۂ حضرت بابا بُود برابط ظاہری و باطنی باوے پیوست با ہمدیگر خلوص و یگانگی ظاہر نموده متحد گشتند تا که میر مذکور عقیدۂ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعۂ او بعضے کساں را اغوا نمود۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز بطرف خراسان رجعت کرد۔

چونکہ[۱۳۰۱] سلطان حسین میرزا از خلل باطنی اُو آگاه گشته از نوکری خودش معزول نمود بنا بریں بعد عرصۂ دوازده سال باز عازم کشمیر شد۔ پیش از آمدن خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت بابا اسماعیل به کبر سن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سید محمد نوربخش

۱۳۰۰ھ (۱۴۶۹-۱۵۰۶ء)؛ ۱۳۰۱ھ صحیح "چون" است؛

یافت به کثرت اختلاف ملل مذهب اصلی را خلل دیده خواست که در قلمرو خود
یک ملت مروج سازد. چون که دخول به مذهب شیوه عسر ممکن بود و در مذاهب
دیگر متردد مانده با دل خود قرارداد که بامدادان هر که را اول صبح می بینم بمذهب
او می گرایم علی الصباح جناب سید شرف الدین معروف به بلبل شاه که بر
ساحل آن روی دریای بهت نماز ادا می کرد به چشم خود دیده نماز و نیاز
او پسندیده به کمال خلوص او را طلبیده به مذهب او گروید و به متابعت او
طوعاً و کرهاً خلقی بسیار که به مذهب مختلفه بودند مسلمان گردیدند همگی برهمنان
و بدخواهان بر دین خود استوار مانده از خوف کسی مترسیدند بعد آن سلطان
سکندر در ایام حکومت خود جم غفیرے به مذهب خود شامل کرده به بت
شکنی اشتهار یافت.

و نیز حضرت میر سید علی همدانی قدس سرهٗ و حضرت میر محمد همدانی
قدس سرهٗ رونق بخش این دیار شده از فرقهٔ هنود جمعی کثیر به تالیف قلوب
و اظهار کمالات خود مسلمان نمودند پس ازان تا عرصهٔ پانصد سال درین ملک
حکومت شاهان اسلامیه باقی بود به مقتضای اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ
روز بروز فرقهٔ محمدیه را ترقی به وقوع آمده مذهب هنود شستی پذیرفت چنانچه
فی زماننا درین ملک دو حصه مسلمانان و یک حصه هنود خواهند بود. اکنون
در فرقهٔ محمدیان سه گروه شده اند یکی اهل سنت و جماعت دوم اهل تشیع
سوم وهابیهٔ خارجیه.

اشاعت مذهب شیعه

مورخان می نگارند که در سنه ۸۹۲ھ (۱۲۹۹ھ) در عهد سلطان حسن شاه میر شمس عراقی

۱۲۹۹ھ مطابق سنه ۱۸۸۲ء

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان ایں جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و خویشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی بہمیں سبب واقع است کہ لوگا گہ رکھیشر رکھیشر باشندۂ ایں دیار در پیش بیاس منیشر برای استفادۂ علوم رفتہ بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیرہ برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستک[۱۲۹۶] موجز انتخاب کرده آورد کہ مطابق آں پنڈتان ایں جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ و عطاران ایں جا تمام از فرقۂ شود در باکھتری ہستند و عورات آنہا قصابہ[۱۲۹۷] سرخ بر سر می بندند و حلقۂ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگرہ[۱۲۹۸] مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیّہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہب محمّدی صلی اللہ علیہ وسلم بالکل شایع نہ بود۔ بعد واقعۂ ذوالقدر خان کہ راجہ ہای کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعے قلیل بہ مذاہب مختلفہ در ایں جا بالقیۃ السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملّت خود بہ صرافت نہ بودند۔

ریخچن شاہ کہ بہ مذہب بودھ بود وقتیکہ بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ھ پُستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تاء و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؎

۱۲۹۷ھ درست "کسّابہ" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد کہ زناں از برنجان خورد و زیور مزیّن کرده بر سر دارند ؎ ۱۲۹۸ھ ڈوگرہ قومے است مشہور از نواح کوہستان شوالک و مضافات تحصیل سانبہ و رام نگر در صوبۂ جموں (ریاست کشمیر) ؎

اطراف و اکناف گوشہ نشیں و خلوت گزین شدہ بودند بہ تحمل حوادث د
واقب بر ملّت خود راسخ ماندہ سرمایۂ سعدت از دست ندادند تا کہ سلطان
زین العابدین در حکومت خود فرقۂ برہماں را بہ دور مرحمت و احسان نواخته
و بہ خواندن علم فارسی مشغول ساخته بکار و بار ملکی دخیل شدند- و کسانیکہ بخواندن
علم سنسکرت مستقیم ماندند- الحال عام فرقہ ہنود را بمنزلۂ پیر و مرشد و رہنما
و معنی ہستند و باشتہار شہرت خیرادیشی بڈھ شاہ بسیارے از ممرد بان
این جا اکثرے از برہماں ہندوستان کہ شوق سکونت این دیار تمنا
بخاطر می داشتند معاودت نمودہ درین ملک بود و باش اختیار نمودند- چونکہ
بسبب واقعہ ذوالقدر بحال ملل و مذاہب این جا باختتام رسید- ازاں
وقت باز از فرقۂ ہنود ہمگی برہمن- و شش و شودر درین ملک بود و باش می
دارند ازاں جا کہ برہماں این جا یک فرقہ اند اما بکار ۲ دو فرقہ شمردہ شوند-
یکے ملماسی یعنی باشندگان قدیمی این دیار دوم بانہ ماسی یعنی نو آمدہ اطراف
دیگر و درین دو فرقہ ہمگے برای یک امر اختلاف مردم ہنود را کہ بحساب
سال قمری ایام لیتے بود بعد عرصۂ سہ سال یک ماہ قمری زاید می شود و آں
ماہ زاید را ہر گاہ ملماسیاں در جیٹھ وضع کنند پس بانہ ماسیان بخلاف
ایں با دو بار وضع خواہند کرد و فرقۂ ملماسیاں در ماہ جیٹھ دوم و
گروہ بانہ ماسیاں در دوم ماہ ہا برای رہایش ارواح مردگاں خود بر
چشمۂ میچھ بوں بدر و خیرات می سازند فقط -

این کہ پنڈتاں این جا از دست برہماں بلاد دیگر اکل و شرب نمی
سازند وجہ این است کہ در سالف زماں یکے از ہلاک خوراں درین جا وارد
شدہ ہمراہ برہمناں این جا بدلے شریک ماکول و مشروب شدہ بود

بود برای خود مذہب بودھ پسندیدہ باشندگان خطۂ کشمیر ہم بہ انقیاد امراد مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آئین آن مروج نمودند۔ بعد آن شاکھ سہم و ناگ سین کہ از فضلای بودھ بودند ترویج این مذہب در این جا بہ خوبی نمودند۔ و پس از عرصۂ چند گاہ چندرا چارج با علمای بودھ بحث و مناظرہ کردہ مذہب شیو را باز فروغ بخشید۔ انگاہ شنکر اچارج کہ فقیرے مرتاض بود با علمای بودھ مذہب بحث و مناظرہ ہا کردہ مردماں را باندازِ نصایح راہ ہدایت نمودہ شیو مذہب را در ہند و کشمیر باز رواج داد۔

بعد آں بہ مرور دہور در ملک کشمیر مذاہب مختلفہ واقع شدہ۔ بعض ناگ پرست۔ بعضے آفتاب پرست۔ بعضے آتش پرست۔ بعضے دیوتا پرست شدہ از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خدا پرستی راسخ ماندہ بودند۔

د در ۷۲۴ھ (۱۲۹۴ھ) در واقعۂ ذوالقدر خان تمامی ساکنان کشمیر زیر تیغ آمدہ در نفس شہر ہمگی یازدہ کس بہ مذاہب مختلفہ موجود ماندہ بودند۔ کسانیکہ در کمین گاہ جبال متواری شدہ بودند بر آمدہ در اطراف دہات بود و باش اختیار نمودند و بہ موجب عدم انتظام حکومت و بہ سبب کثرت حوادث و شداید ہر کسے از صداقت ملت خود معرا ماندہ کالانعام شدہ بودند۔ ہمدراں ایام رینچن شاہ طوق مذہب اسلام زیب گردن ساختہ اکثرے از باشندگان این جا طوعاً و کرہاً در حصن متین دین محمدی در آورد۔

بعد ازاں سلطان سکندر بت شکن (۱۲۹۵ھ) لوای تغلب افراشتہ و ہر جا بت شکنی کردہ اکثرے از اہلِ ہنود مسلمان نمود۔ امّا بعضے برہمناں کہ در

۱۲۹۴ھ ۱۳۲۳ء ؎

۱۲۹۵ھ رجوع شود بہ حاشیہ ص ۱۰۴ تاریخ حسن جلد اوّل ؎

بهم رسانده که آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است که در مادهٔ ذاتی یکدیگر را تفاوت و تجارت ندارند.

پس سبب نجات انسانی همان است که مخلوقات را یکسان دانسته از جمیع تلذذات شهوانی و هوا و هوس و مرادات نفسانی اجتناب کرده به صداقت و پاکیزگی و خلوص و یگانگی را راسخ مانده بنسبت جمیع مخلوق خیر و صلاح و نیک اندیشی و مهربانی مبذول داشته خود را نروان یعنی فانی بخدا پندارند همچنین تعلیم های شایسته به شاگردان خود آموزش داده هر کسی را برای نشر این ملت به اطراف و اکناف مامور ساخت. ساکنان بهار و مگدهه[۱۲۹۲] دیش را در زندگانی خود معتقد این ملت گردانید و پیش از سنه بکرمی دو صد و هشت سال راجه اشوک تاج حکومت هندوستان بر سر نهاده برای خود مذهب بودهه اختیار نمود در اندک فرصت ساکنان اقلیم هندوستان و ملک برهما و چین و ختا را مطیع و معتقد این ملت گردانید. همدران عرصه راجه کشمیر[۱۲۹۳] که همنام راجه اشوک

[۱۲۹۲] نام قدیم اطراف ولایت بهار هند شرقی بود.

[۱۲۹۳] نزد محققان این امر محل نظر است که بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکی کشمیری و دیگر هندی) بودند یا یک. از راج ترنگنی دو آشوک مفهوم می شوند و اینکه آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک هزار سال مقدم بوده است

دکتور ستاین در مقدمهٔ راج ترنگنی جلد اول ص ۷۴ و دین ص روایت کلهن را ناقابل اعتبار قرار داده است و همین از بیان دکتور نلینکس دت (مقدمه گلگت مینوسکرپٹس ص ۷ چاپ ۱۹۳۹ء سرینگر) مفهوم می شود. بروایت ایشان آشوک موریا در اواخر زندگانی خود کشمیر را فتح نمود و از مشورهٔ وزیرش "موگلی پت تس" داعیان مذهب بده باطراف عالم روانه کرد. مجهنتکا یکی از عالمان بزرگ این مذهب برای نفوذ کشمیر متعین گشت.

۱۲۹۱

درین بہار رواج یافت لیکن چہار ورن مقرر شدند یکے برہمن دوم کھتری سوم ویش
چہارم شودر۔ ازان میان برہمنان این ہما براکل کاسنی دشتنی وغیرہ اعلاف در
لباس حقیر قناعت کردہ بوفور ریاضات شاقہ و ترک لذات و شہوات مہذب
الاخلاق و مشہور آفاق شدہ بودند۔ پس بمقتضای مشیت ایزدی بیش از
سنہ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنۂ کوہ ہمالیہ راجہ پیدا شدہ
کپل وست نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاکمنی کہ در
آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بتعلیم و تلقین
برہمنان مرتاض فوراً بدرجۂ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خداداں نام نہاد و
بعد چندے بحرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدۂ

(مسلسل) سنہ ۱۲۹۱ھ مذہب شیو در کشمیر کہ معروف بہ "ترکا شاستر" یا "ترکا شاستر" بالمخففاً "ترکا" است
قسمے از تثلیث وجودی است۔ بقول ڈاکٹر جگدیش چندر چٹرجی مصنف "کشمیر شیوازم" حصہ
اول ص ۳ چھاپ سرینگر ۱۹۱۴ء مذہب شیو در کشمیر در ابتدا قرن نہم یا در آخر قرن ہشتم میلادی
شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی این کیش از سہ انواع درج ذیل اند:۔

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی و عملیات می بندد۔

دوم سپندہ شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہائے
فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول و خلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانی فرقہ
پرتی بگیا در کشمیر سوم اند بشمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد او را بہ ضبط آورد شاگردش اودیاکر
است۔ مؤیدان فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش و تعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم
می کنند۔ معتقدان سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی در حالت ریاضت و زہد بر قلب طالب
منعکس می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدت خدا یقین دارد ؛ سنہ ۱۲۹۱ھ گروہ ؛

ہلاک شورش می سازند۔

مذاہب کشمیر

دریں وقت باشندگاں خطۂ کشمیر ہمگی سہ فرقہ است۔ ہنود مسلمان سکھ کیفیت ہر یکے بدفعات مستقلہ گفتہ آید۔

مذہب اہل ہنود۔ مؤرخان باستان خطۂ کشمیر را از ابتدا شامل آریہ ورت[1288] می دارند چنانچہ در زمان تحقیق دریں ملک مذہب آریہ بودہ است بلکہ بعضی ناگ پرستی[1289] می کردند۔ انگاہ بہ تعلیم و تربیت بزرگ رکھشران مذہب شو[1290]

1288ھ آریہ بمد الف وسکون را و فتح یا وسکون ہا بمعنے قوم نجیب و ورت بفتح واؤ وسکون با بعد دیسکرت بمعنے حلقہ باشد مراد از آریہ ورت (اقامت گاہ آریہ) سرزمین ہند است۔ سا بر تحقیق مؤلف انسائیکلو پیڈیا آف برٹینکا جلد دوم ص ۶۷۲ (شمارہ نہم مطبوعہ ایڈنبرگ) آریہ لفظ سنسکرت است بمعنے شخص عالی نسب ابتدا ایں لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد لاکن بر دیدم آریہ کسے را می گویند کہ در معبود لمئے ہندو آگہی دار اے اعتماد و اعتقاد کلی باشد در زمان مابعد معنی آریہ کلیۃً تبدیل شدہ بمعنے شخصے شد کہ بہ یکے از سہ قوم یعنی برہمن وکھتری و ویش منسوب باشد

لہ امر گوش کہ کتاب ہم لغت سنسکرت است معلوم می شود کہ آریہ از ار کہ بمعنے رہین است ماخوذ است دریں صورت قیاس است کہ اطلاق آریہ بر مردمان دہقان و مزارعین می باشد۔ 1289ھ ناگ بفتح نون وسکون الف در سنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد ڈاکٹر مالکنادت در مقدمۂ کٹلگ میوسکرپٹس جلد اص ۱۱ می نویسد کہ "مار پرستی در کشمیر از قدیم مروج بود از ہمیں ایں اعتقاد باطراف ہند شائع و منتشر گشت تا حال ایں امر کہ کشمیریاں ناگ پرستی می کردند از رات ترنگنی و نیلہ مت پوران ہم می شود۔ ازیں کتب ایں امر بپایۂ ثبوت رسیدہ است کہ کشمیر از آب پیدا کردہ شدہ است دار مارہا کہ اہم آنہا نیلہ بود محفوظ ماند 1290ھ برصفحہ دیگر

است و این قوم از اقوام دیگر نہایت بد خُو است در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبہ گی بے ہمتا شب و روز زبان فحش و دشنام کاری وا می دارند۔ از دختر فروشی و قحبہ گی عار نمی دارند۔ چنانچہ باشندگان دیار کشمیر بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری قوم ڈوم و ہانجیاں در ربع مسکون ہمیشہ بدنام۔

قوم گلبان[۱۲۸۶]۔ بد خصلت قومی است کہ اسپان زمینداران برائے کاہچرائی در یلاق ہا می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک ہستند کرنیل میان سنگھ این قوم را بہ قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیہ کردہ بود۔ گلاب سنگھ تمامی اقوام گلبانان در حبس خانہ مغلول ساخت۔ رنبیر سنگھ ہمہ ہا مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت تا کہ مردمان اندک آسودند۔

قوم چوپان[۱۲۸۷]۔ مویشیاں مردمان برای کاہ چرائی در مرغزار ہا می برند۔ در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان ہستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند۔

قوم بکت۔ برای کسب معشیت تشبیہ ہر قوم می سازند۔ طفلان خود را رقص و سرود آموختہ از بچہ بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی ہمی کنند۔

قوم کنجراں۔ ذاتی قومے نیست ہر کس کہ برین کار اصرار نمود داخل این قوم شد۔

قوم پارہ دوز۔ در اصل چمار ہستند از پنجاب آمدہ درین جا متوطن شدہ اند۔ و در زمان سلاطین مسلمان گشتہ ہلاک خوری ترک کردہ اند۔

قوم چوہر۔ این قوم ہم از پنجاب آمدہ اگرچہ مسلمان شدہ اند ہنوز

۱۲۸۶ لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کردہ است (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۲)۔

۱۲۸۷ در کشمیری "پوہل" نیز گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

جہالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انباز. ازان جمله گروه اوّل ہتره ہانجیان اند که علاف و هیزم درکشتی های کلان بشهر می رسانند. البته این فرقه در بے تمیزی و بے حیائی میدان مسابقت مرعی نمی گذارند و گروه دوم[۲] ماهی گیران تالاب اولر و ڈیمبه ہانجیان جهیل ڈل وغیره معروف اند آثار گروه ہتره ہانجیان در امور رذالت و جہالت زبردست هستند. گروه سوم[۳] ڈونگه ہانجیان

(مسلسل) کسیکه درکشتی رانی اظهار ناقابلیت خود کند. دیگر ہانجیان او را طعنهٔ "شودر" می دهند وقت سوال ہانجیان خود را به نوع معیوب می کنند لکن درست این است چنان که از نمائندهٔ این قوم معلوم شده که ہانجیان اصلاً شاهان بوده اند -

بقول لارنس پدر ہانجی در عیال خود مرتبهٔ بزرگ دارد اولاد ہر سه اموال کسبه بدست پدر می دهند و او چنان که رعایتش باشد به عیال خرج کند. پسر ہانجی تا وقتیکه پدر او را اجازت نمی دهد متأهل نمی گردد لارنس ہانجیان را به طوائف ذیل منقسم کرده است -

(الف) ڈیمبه ہانز. ایشان مع کشتی های درکولاب ڈل در زمین کاشت سبزی سر می کنند.

(ب) گری ہانز. ایشان در کولاب ولر سنگهاڑا جمع می کنند.

این هر دو طائفه در میان ہانجیان سر های خود را بلند می دارند

(ج) ملاحان بهت

(د) ڈونگه ہانز. که از دختر فروشی و دیگر افعال ناشائسته عار ندارند ازین میان بدترین ملاحان ناله ہانز اند که بنام بار ہانز شهرت دارند.

(ه) ہاک ہانز. این طائفه در دریاها شہتیر رانی می کنند.

(س) گاڈ ہانز یعنی ملاحان ماهی گیر. زنان این طائفه در دشنام طرازی و بدزبانی شهرت بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۳ و ۳۱۴).

ہستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند کہ راجہ پرورسین ہنگام تسلط ہندوستان از قوم ڈوم وچنڈال و پلیح وسانسی و ہیئع کہ ہمہ ہا ہلاک خواہستند پلاٹن سفر برای تصفیۂ شوارع و بار برداری وغیرہ ملازم کردہ بعد اختتام ایّام محاربہ و مجادلہ من جملۂ پلاٹن مذکور یک یک نفر برای محافظت مال و دولت مردمان و نگہبانی چارپایان دہ بدہ مقرر ساختہ ماکول و مشروب آنہا بخانہ بہ خانہ راتبۂ مشخص گذاشت چنانچہ تاحال معمول است و تا عہد سنگان ہرگاہ کسے را مال بہ دزدی می رفت از ڈوم دہ تاوان می گرفتند مدعا کہ ذریات آن ہا دریں ملک کثرت پذیرفتہ تسلطی حاصل کردند و در عہد سلطان کشمیر مسلمان شدہ ترک ہلاک خوری نمودند و با قوم مسلمانان در ماکول و مشروب مخلوط شدند۔ وسیاہی چہرہ و تیرہ درونی خصلت ذاتی دارند و در ہر کار مستعد و چالاک ہستند بالفعل پرورش گاوان دہات و انصرام احکامات حکّام و شقداری و سزاولی و چوکیداری و سایئسی و محافظت خرمن ہا و بردن قسط بہ توشہ خانہ و رسانیدن خطوط حکّام بہ مکتوب الیہ بذمۂ آنہاست و در دزدی و حرام خوری و بے حیای ممتاز اند و در قحبہ گی و حرام کاری بے انباز۔ اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ و گنائی و خان و ملّہ وغیرہ ملزوم می دارند۔

قوم ہانجی[۱۲۸۵] - مجازاً دریں قوم سرگردہ اند۔ امّا در رذالت و بدخوی و

۱۲۸۴ بعض گویند کہ اقوام ڈوم از اولاد قدیم جاک اند (حاشیہ ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

۱۲۸۵ ملاحان کشمیر از اہم ترین اقوام کشمیر است۔ اگرچہ اطلاع صحیح نسبت اصلیت شان محال است لیکن از ادّعائے شان کہ بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می توان گفت کہ راجہ پربت سین این قوم را از سنگل دیپ آورد۔ ملاحان اصلاً از "ویش" بودند و ہمین است (بقیہ بر صفحہ دیگر)

قوم ملک۔ داں قبیلہ نیست ملک خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر تمامی رؤسا و مصاحبان و جاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دادند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان را ہمیں لقب بخشیدند۔ در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ از شیخ ہستند۔ دریں وقت مردم ڈوم خود را ملک می گویند۔

قوم گنائی۔ بزبان کشمیری مستی را گویند و قبیلۂ گنای از قوم بزہم سکو کار و ذو الاقتدار بودہ است و ازینجا دند ازیں قبیلہ اکثر مارئیس نامدار و اولیای کبار یادگار۔ از انجملہ ہمت گنائی تام مستحق مکو کار مشہور روزگار است۔ و سے کار گو سعد حقانی بر خود قبول نمود۔ اکنوں در رتبت او تمام کار گو سعد حقانی می سازند و در زمرۂ طائفہ داران داخل شدہ اند سوای آں قوم ڈوم کہ نہایت ارزل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند ازیں رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است۔ اکنوں مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند۔

قوم ریشی۔ ذاتی قومے نیست اما ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیان کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند۔

اقوام طائفہ داران

در اقوام طائفہ داران دو گروہ اند۔ ازاں جملہ گروہ اوّل مثل نجار و گلکار و آہنگر و کمہار و قصاب و دباغ و زرگر و گادر و حمار و تیر گر و حرد وغیرہ اہل حرفہ در شرافت و رزالت میانہ روی اختیار کردہ اند۔ ہمیشہ با اقوام خود خوشی می سازند۔ چنداں بے حیائی و بے شرمی مرعی نمی دارند۔ گروہ دوم قوم ڈوم و گلکاں و ہانجی و ویریاں و نکت از جمیع اقوام ارزل الناس و بدکردار

از قبیلۂ راجہای چندربنسی راجپوت ہستند کہ جد آنہا راجہ سوسرم چندر اوایل ۱۲۷۹ھ ۸۰۵ھ از نگر کوٹ آمدہ دیس بیانا سال ۸۲۵ھ بعہدہ سپہ سالاری و مدار المہامی ۱۲۸۰ھ نسلاً بعد نسلٍ ممتاز بودہ اند۔ بعد آں راون چند مسلمان شدہ بخطاب رینہ یعنی مدار المہامی سرفراز گشت چنانچہ احفاد او تا عہد اکبر شاہ بر عہدۂ ریاست و مدار المہامی مستقل بودہ اند۔ اینکہ قوم لون خطاب رینہ گی با خود شامل می دارند غلط است و آں قبیلہ علیحدہ است۔

پنڈت۔ از قوم برہمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی باقی دارد۔

قوم کول۔ از احفاد دتاتری رکھی برہمن بودہ اند لقب قدیمی باقی دارند۔ ۱۲۸۱ھ اما اقوام بتو و مانتو۔ ٹھکر و پرے۔ وانی پرہ پڈر تری کنبی مسلہ صوفی وغیرہ در عہد ہنود شاید زمیندار پیشہ از قوم شودر یا کایتہ بودہ اند و بعد اسلام ہم بہماں نام مشہور اند۔ ذکر آنہا جائے در تواریخ یافتہ نشد ہمگی ملک احمد بتو و سیدہ مانتو و جہانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بودہ اند۔ فقط۔

قوم چک۔ جد آنہا لنگر چک از دارد آمدہ ۱۲۸۲ھ۔ در عہد سلاطین احفاد او بر عہدۂ کوکرگی و مدار المہامی مستقل بودہ اند در ۹۶۰ھ ۱۲۸۳ھ خود سر شدہ مدت سی و پنج سال در کشمیر شاہی کردہ اند۔

۱۲۷۹ھ مطابق ۱۱۰۶ء :   ۱۲۸۰ھ مطابق ۱۳۲۴ء :

۱۲۸۱ھ بعض گویند کہ بتو و ٹھکر از کشتواڑ آمدہ اند (حاشیہ ادبی آف کشمیر ص ۳۰۶) رائے اکثر مسلمانان این است کہ اصل مردان قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و ایتو و ریشی و مانتو برہمن است (ایضاً صفحہ مذکور)

۱۲۸۲ھ جیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) :   ۱۲۸۳ھ ۱۵۵۲ء :

قوم ملّہ۔ لقبے عرضی بر چہار طائفہ مقرر کردہ اند۔ یکے ملّائی مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر محراب و منبر مردم گدراں می سازند۔ دوم مردم گورکن کہ مردگاں را دفن ہمی کنند۔ سوم غسّال کہ میت را غسل می دہند۔ چہارم قبیلۂ در زمینداران مشہور است و آں اصلی است۔[۱۲۷۷]

(اکنون تشریح قبائل زمینداران کہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنوز موجود است کردہ آید ماگرے۔ ڈانگر۔ بابک۔ باسرے۔ ڈامر یعنی ڈار بٹ۔ لون[۱۲۷۸] راتھر ازیں ہفت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شدند از قوم کھتری بودہ اند بار ہا بغی و فساد و زبدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آں در تواریخ قدیم مشروح است

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آں ہا بدستور موجود ماندہ است ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے از اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشروح است۔

قوم رینہ۔ دو گروہ اند۔ گروہ اوّل از قبیلۂ راجہ است آں ہا را رازداں ہم می گویند۔ بعد اسلام رینہ لقب قدیمی باقی داشتند گروہ دوم

۱۲۷۷ بقول لارنس بسیارے از ملاحان و ڈوم نیز لقب "ملّہ" بر خود اختیار کردہ اند۔ نزد ایشاں ایں لفظ محرّف "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی باں اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸)۔

۱۲۷۸ لارنس قبیلۂ لون را از ویش و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مردمان در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۶) دہقانان میگویند کہ ایشاں از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

بہم رسانیدہ اند۔ و اولاد آن ہا نسل پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحہ مستقل ماندہ شیوۂ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مسلط بستند و بر موقع صلاحیت و تقوی یا مردم سادات خویشی و قرابت جا بر می دارند و ہم زانوی آن ہا می نشینند و کسانیکہ از شیوۂ پیر و مریدی درگذشتہ بکارہای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاہ۔ ذاتی قبیلہ نیست بلکہ لقب فرعی است یعنی کسے کہ بہ اعمال صالحہ و افعال شایستہ مقبول خلایق گردد او را بابا یا شاہ می گویند۔ رفتہ رفتہ اعقاد و ذریت آن ہا نیز بہمین لقب نامزد می شوند پیش ازین مردم پیرزادہ اینجا را بابا می گفتند۔ اکنون شاہ گفتن بہ نسبت پیرزادہ ہا مروج شدہ است فی الاصل شاہ لقب عام است۔ یعنی ہر کس کہ ذرۂ از قوت ظاہری یا باطنی پیدا نمود او را شاہ می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی۔ ہم لقبے است فرضی یعنی ہر کس کہ بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید او را ملّا یا مولوی می گویند۔ و دریں ملک چند خاندان عالی شان بود کہ آن ہا را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون ہمگی خاندان مولوی ابو الخیر کہ ہمیشہ آفتاب علم در خاندان آن ہا روشن می بود موجود است۔

وسلسلی) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریان یا باشندگان قدیم مدغم شدہ اند (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردان یوسف زئی در حمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغانان را مہاراجہ گلاب سنگھ برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ در بیروہ اکثر دیہات در قبضۂ افغانان سوانی و بنیری تا حال موجود است۔ افغانان جہی بودہ بسبب عقد و مواصلت با کشمیریان اصلیت خود را فراموش کردہ اند۔

قوم کرٹ۔ گویند جدآں ہا خواجہ حسن کابلی در عہد اکبرشاہ تعمیر باشی قلعۂ ناگرنگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظہ قلعۂ ایک عدد کلیٹھ کہ بزبوے است مشہور شال خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آں اورا کلیٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان اکثر مردم پٹھان در زمان شاہان افاغنہ از کابلستان آمادہ درکشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم جیسری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتنائے نماندہ است چراکہ اکثر مردم ڈوم و ہانجی کہ ملازم پیشہ ہستند بالسوار فروش کہ جیسد گاہ در کابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم ی دارند۔

قبایل قوم شیخ ١٢٧

اصلی باشندگان کشمیر کہ در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت لسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داران شاخہای ایں فرقہ است۔

قوم پیرزادہ۔ از جمیع اقوام شیخ فرقۂ پیرزادہ اول است بہمیں سبب کہ اسلاف آں ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ ومریداں ومعتقداں

١٢٧ علاوہ براں نام ہائے آں قبائل افغان کہ درکشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و تو گیجری (ختک) وشتہ است مردماں جیسری یا آفریدی کہ در ورنگ ہامہ بود و باش می کنند تاحال زبان قبیلۂ خود برقرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خودی دارند محل اقامت یوسف زئی تریہ جمل است وسوائی دسری و الٰہی دیہات سردہ را آباد کردہ اند مہاراجہ گلاب سنگھ پیر لسیائے از افغاناں را برائے محافظت سرحد از افغانستان دیتا طلبیدہ درکشمیر آباد ساخت افغاناں یخی پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بود و باش اختیار کردہ اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزا است کہ مردم زمانہ آں را ترخیم کردہ اند و اکنون میرزا را میر می گویند و لقب میر درمیان سادات و مغلان مشہور گشت ایں قدر فرق است کہ مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچہ میر مبارک و میر مقبول و مغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچہ عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچہ میر نازک قادری۔

قوم بیگ۔ در عہد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاہان چغتائیہ دریں جا آمدہ اند۔ اکثر ہا منصب دار و رئیس عالی مقدار بودہ اند اکنون احفاد آں ہا پیشہ زری و چاکری اختیار کردہ اند شرافت آن ہا برذالت مبدل گشتہ است۔

قوم اشائی۔ در زمان سلاطین کشمیر دریں جا آمدہ اند۔ گویند جد آں ہا از مقام عیشاور کہ دہے است در ممالک خراسان آمدہ در مصاحبت بڈھ شاہ سرفراز شدہ بود۔ حالا مردم کشمیر عیشاور را اشائی مخفف کردہ اند۔

قوم بانڈے۔ درعہد شاہان چغتہ از ترکستان آمدہ صاحب ثروت و حکومت بودہ اند در کشمیر متوطن شدہ موضع بانڈرپورہ جاگیر یافتند موجب آن آن ہا را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جد آں ہا در عہد سلاطین از ترکستان آمدہ موضع بچھ پورہ در کشمیر جاگیر یافتند و دراں جا سکونت می کردند موجب آں قوم آنہا را بچھ خطاب دادہ اند۔[۱۲۷۵]

قوم گانی۔ گویند جد آں ہا از محال گورگان آمدہ دریں جا متوطن شدہ بود موجب آن گورگان را مردم خطۂ کشمیر ترخیم کردہ گانی نام نہادہ اند۔

۱۲۷۵ نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص - ۳۰۹) ایں پنج قوم یعنی میر۔ بیگ۔ اشائی۔ بانڈے۔ بچھ مغل ہستند ؛

از روی قدردانی سلاطین دریں ملک آمده بود و باش ایں جا اختیار کرده اند و شجرۂ انساب آنها تا حال برابر می گردد و درحالت موجوده هر کس که بطریقۂ صحبت و پیر مریدی مستقل مانده است شرافت و سادت او معتبراست و هر کس که با فعال دیگر مشتغل شده است سیادت او را چندان اعتبارے نیست و از زمرۂ سادات عالی تبار در زمان ما هشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریه از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۶۳] رضی الله عنه - دوم سادات نقشبندیه از اولاد حضرت خواجه خاوند محمود[۱۲۶۴] رحمتہ الله علیہ - سوم سادات اندرابیه از احفاد میر مبارک اندرابی رحمتہ الله علیه چهارم سادات مصطفی و بیهقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیهقی رحمتہ الله علیهم پنجم سادات ده مدی ششم سادات دوارکی از ذرّیت سید داؤد دوارکی رحمتہ الله علیه هفتم سادات همدانیه از احفاد سید تاج الدین که عموی حضرت امیر است قدس سرّه - هشتم سادات متفرقه که از امصار دیگر آمده دریں جا سکونت می دارند و ازاں جمله بعضے با کار زمینداری سازند -

و درین زمان بعضے جهلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامها اختراع می سازند از ینجا بسبب عدم امتیاز هیچ کسے بار پرس آنها نمی کند -

قبایل فرقۂ مغلان

مردم ایں طایفه در زمان سلاطین کشمیر از خراساں و ترکستان دریں جا آمده

[۱۲۶۳] مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی ؒ است در ۵۶۱ هـ مطابق ۱۱۶۱ء و اصل بحق شده اند -

[۱۲۶۴] ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۴ء

مردم کشمیر اصلا یافتہ نمی شود و اصلیت قوم تحقیق محققاں نمی گردد۔ امّا در دہاقین نام قوم و قبیلہ بر زمینداراں باقی است۔

وجہ پنجم۔ آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند۔ چنانچہ پکھلیوال و کاوسہ و ایشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آنہا معلوم نمی شود۔ فقط۔

وجہ ششم۔ آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیر و تبدل واقع شدہ است۔ چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سر و پا ماندہ در کار زمینداری افتادہ اند و فی الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند و با زمینداراں خویشی و قرابت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے و کیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں و شہر باشان کہ تا حال بر صرافت خود مستقل ہستند گفتہ شود۔ و برائے تشریح آں چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سالفہ راجہای ہنود۔ دوم زمانہ سلاطین کشمیر۔ سوم عہد شاہان چغتائیہ۔ چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ۔ فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بہ نظر می آیند سید[۱]۔ مغل[۲]۔ پٹھان[۳]۔ شیخ[۴]۔ امّا بہ انقلاب دورِ زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طایفہ دار می گویند و آں مردم حرفت ساز و پیشہ ور ہستند۔

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی قدرت امیر تیمور و بعضے

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند۔ خود را بخطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصۂ یک دو پشت رذالت اصلی او زایل می شود و شرافت فرعی حاصل می کند۔

وجہ چہارم آں کہ در سالقہ زمان شوخ طبعان کشمیر ہر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و ہنر دانی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را بزبان کشمیری ژٹہ می گویند چنانچہ بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیہہ یعنی شیر و ہایت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گرندگی سرپ یعنی مار و تچو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روی پست فطرتی داند یعنی نقر و ہنڈ و یعنی گوسفند و کگر یعنی مرغ می گفتند و بعضے کساں را بصدور عیب و ہنر یا بہ وقوع افعال نیک و بد لقبے معین می داشتند مثلاً ہرگاہ کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و ہرگاہ کسے صاحب صلوٰۃ می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را ہماں نام نامزد می ساختند۔

چنانکہ از نام ہائی جانوران درندہ و پرندہ و وحوش و حشرات و بہائم و از لغات عیب و ہنر و افعال نیک و بد و کارہای ساختہ و باختہ ہیچ نامے خالی نماندہ است کہ نام مردمان این دیار لاحق نکردہ اند و ہر نامے کہ نام کسے را مقرر کردہ اند آں لفظ بر قوم و قبیلہ آں ہا مدام مستعمل ماندہ است و لقب اصلی آں ہا بالکل زایل و معقود و نابود شدہ است۔ ازیں رو شرافت و رذالت

سنہ ۱۲۴۴ ہجری سنے است کہ اشارہ بحقارت می کند ۔

اسباب تجارت کشمیر آن چه که بطرف لداخ و یارکند می رود				
سوا کشمیری و پشاوری	برنج	پست سنگ آبی	سختیانه	اقسام اسلحه
پٹوی رنگین	کمری اسپ پرموار	تهانهای چکمی	زربفت و کمخواب	جوراب ها
تیل ساه	روغن زرد	شهد	ادویات عطاری	تنل گجد
تیل ساه	ظروف مس	پاپوش	اسپان گوٹ	عکاوان

اشیای تجارت آن چه از اسکردو به کشمیر می آید				
کشمش خشک	زیرهٔ سیاه	فردشال ساده	گگل سفید	توت خشک

اقسام پشمینه کشمیر

آن چه که مال پشمینه در کشمیر ساخته شود اقسام آن این است ـ

پشمینه کانی[126] ـ جوره کانی قصابهٔ کانی رومال های کانی ـ شاه پسند ـ جامه وار ـ جامه شده ـ

پشمینه عملی کار ـ قصابه ـ رومال گلوبند ـ پٹکه دوشال چوغه ها ـ انگرکه ـ کمربند سربند لنگوٹه ـ

[126] بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال همگی دو قسم کانی و عملی کار اهم بوده است اول الذکر پشمینه بود منسوج با مد جامه ها نقش کشیده کاری و ثانی الذکر منقش کشیده کاری عملی کار اوسطاً در مدت یک سال تکمیل می شد بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول اشتغال سعد بابا در عهد آزاد خان صوبه دار کشمیر از ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء بوده است ـ گویند سعد بابا این صنعت را از جامهٔ سعید که روی داغ پلئے کمتک شده بود ایجاد کرد سعد بابا در دل اندیشید که اگر داغ همچنین ماند موجب تباهی جامه گردد بنابرین داغ ها را بعد کشیده کاری پوشید و کامیاب گشت ـ
(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

آں چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید				
پشم گوسفند	کرم دانہ	پخته	افیون	شالکی کابلی
دوھسہ کابلی	نگین ہا	زلو	منیاری	چرم خام و پخته
کتاب ہا	تماکو قندہاری	برنج بارہ	نمدہای فرشی	قلم ہای برانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ہا	عطر	چوب چینی	باروت
انگوزہ	زاگ	خرمہرہ	خرما	.
مال تجارت آں چہ کہ از یارکند و لداخ و لاسہ بہ کشمیر می آید				
پشم شال	پشم توسہ	فرد پشمینہ سادہ	پٹوی پشمینہ	تہرمہ
نمدہای یارکندی	پارچہ ہای خطائی	زنفوس	لنبیری	لانکہ یارکندی
اسپان یارکندی	گل دارچینی	بادیان خطائے	پیالۂ چینی	چائے سبز
چائے سیاہ	تنبروی خطائی	مامیراں چینی	ریوند چینی	گلہ بتھر
قولی	کاٹن زین یارکندی و تبتی	جرس	گوگرد	نافہ
فیروزہ	جدوار	سلنگ	قرص ہای نقرہ	سنگ یشب
جوہای نقرہ	زہر مہرہ	سوہاکہ	بلور	لاجورد
ظروف ہای یشم (یشب)	ابریشم کورہ	کلاہ یارکندی	رنج گاؤ	طلاء سلطانے
کرم دانہ	ماہوت	قالین یارکندی	دستانہ یارکندی	شنگرف
نمک تنتی	.	.	.	.
اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود				
زعفران خالص	زردۂ زعفران	بزازی ہر قسم	تماکو	شکر تری
قند و نبات	قند سیاہ	شکر سرخ	زیرہ سیاہ	کریانہ [۱۲۷۰]

۱۲۷۰؎ لفظ کشمیری بمعنی توابل کہ در اطعمہ استعمال می کنند ؎

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود				
ادویات	نعلین چوبین	برنج	چوب دیودار	زرشک تبتی
اقسام پٹو	اسپان کوہستان[1269]	گرد سنگ	حاشیہ پشمینہ کابلی	بادیہ چینی
انگور	اقسام پشمینہ عملی کار	پوست کوکنار	گھری اسپان پرنزار	سنگ زہر مہرہ
کاغذ سفید	چوغہ پٹو	شلہ نما	زعفران	سورنی ہا
افتیمون	سور	دبہ ہای چوبین	گل بنفشہ	دسواہا
شمع زرد آلو	شہد	کتابہای فارسی وغیرہ	تخم بارتنگ	بھابھای چکیتی
عرق بید مشک	کٹھ گچھ	اقسام پشمینہ دورنگی	تماکو	ماک ؟
اقسام اسلحہ				

آنچہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید				
ادری انگریزی	ممارئی دیسی	زربفت کمخواب	سوت رسیدہ	کلاتون
جواہرات	چائی ممی پہاری	نمک سیحانی	شکر تر	ساب
شکر سرخ	قند سیاہ	مصالح رنگہا	تیزآب گوگرد	مرتبای رنگ انگاری
مرتبای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای ساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آہن ولایتی	پیالہ چینی	میوہ کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپان ولایتی	پاپوش پشاوری	لوہای پشاوری
کرباسہ	تیل کمد	اشجار ہندی	رودنگ	روپیہ ہای سکہ مختلف
چالس ملتانے	ظروف ہای گجراتی	طلا و نقرہ	کمل اریپڈی	ازاردار
سادگی	مستقی	چالدانی	مرجان	ابریشم رنگین

[1269] رجوع شود بہ حاشیہ سنہ ۸۶۳ ص ۲۶۹ از ہمیں جلد۔

ترصیص نمود۔

مندر گنیشور گنیش پنڈت[۱۲۶۸] درمیان موضع راموہ کہ جاگیر او بود ترصیص نمود سنہ ۱۸۹۴ ب۔

مندر صفاکدل۔ در سنہ ۱۹۲۱ پنڈت راجہ کاک درکر دارو غہ داغشال بود تعمیر ساخت بعد۔ وفات او پسرش رام چند باتمام رسانید۔

بت خانہ کرنیل۔ کرنیل بیجا سنگھ محاذی شیرگڑھ آباد کردہ است۔

درآمد و برآمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر درآمد و برآمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چہل لک روپیہ سکۂ کشمیری خواہد بود۔ اشیای تجارت پیداوار این دیار ہمگی در بنا در یورپ و ایشیا ہند و خراسان و یارکند و لاسہ ولداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادہای مذکورہ بہ ملک کشمیر می آید تشریح آں از نقشۂ ذیل واضح خواہد شد۔

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود				
اقسام پشمینہ کانی	تخم شلغم	چار جامۂ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بطہا	چادری ہا	حقۂ تماکو	زیرۂ سیاہ	اقسام چرم
کشوت	گیلاس	صندوقچۂ چوبین	مغز سنگارہ	بوراہا
زرد آلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بھنگ	تار پشمینہ
لوزہ	وج	اقسام پشمینہ سادہ	سوہاگہ	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبہ ہای فرشی	سنگ بلور بالائے بلور	چوب قسط
پرہای کلغی	ظروف نقاشی	بہی دانہ	پوست جانوران جنگلی	خمیر بنفشہ

۱۲۶۸ مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبان مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی است ؛

منادر جدید

مندر گدادهر - در سنه ۱۹۰۵ء مهاراجه گلاب سنگه میان شیرگڑهی آباد
ساخت - قبهٔ آن به طلا ملمع کرده - رسوم[۱۲۶۵] آن فی خروار یک پاؤ مقرر نمود -
مندر گنپت یار - در سنه ۱۹۱۱ بکرمی مهاراجه گلاب سنگه احداث نمود -
مندر پنج بهاره[۱۲۶۶] - مهاراجه گلاب سنگه در سنه ۱۹ بکرمی از سنگ های
دریه ایستری احداث نمود -

رنبیر سوامی - در سنه ۱۹۳۲ء مهاراجه رنبیر سنگه به کمال رفعت و متانت
در محلهٔ ڈل حسن یار آباد ساخت -

مندر سمادهه - در سنه ۱۹۱۴ء مهاراجه رنبیر سنگه به مقام رام باغ بر
شمشان پدر خود تعمیر ساخت -

پرتاپ سوامی - در سنه ۱۹۳۳ء مهاراجه پرتاپ سنگه ولی عهد ریاست
در محله رعناواری ترصیص نمود -

بت خانهٔ کرپارام - در سنه ۱۹۲۷ء دیوان کرپارام مدارالمهام ریاست
بالای فتح کدل آباد ساخت -

بت خانهٔ دربریبون - در سنه ۱۹۲ء متصل فتح کدل و دربریبون حاکم
تعمیر ساخت -

بت خانهٔ امیراکدل - در سنه ۱۹۳۶ء دیوان اننت رام[۱۲۶۷] مدارالمهام سلطنت

۱۲۶۵ خراج یک پاؤ حصهٔ چهارم یک سیر می باشد ۔ ۱۲۶۶ ڈاکٹر سٹائن (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۴) انتساب تعمیر بت خانهٔ پنج بهاره به مهاراجه رنبیر سنگه (متوفی ۱۸۸۶ء) کرده است ۔ ۱۲۶۷ دیوان اننت رام پسر دیوان کرپارام مذکور الصدر است بعد پدر خود حاکم شد (کشمیر جلد دوم ص ۳ ۸) ۔

مندر پچھامہ۔ از تعمیرات پیتر شرما وزیر للتادت۔

ممنادر بونیار۔ از تعمیرات راجہ ۱۲۵۹ھ در پرگنہ کھاورہ۔

مندر سہم پورہ متصل بیبرنی راجہ ۱۲۶۰ھ ... آباد کردہ است در پرگنہ دچھنہ

مین مٹ۔ از تعمیرات اننت راج ۱۲۶۱ھ در بیجبہاڑہ۔

کلشی شور۔ از تعمیرات کلش دیو ۱۲۶۲ھ در بیجبارہ۔

زنی شور۔ در موضع پاندریٹھن ۱۲۶۳ھ میان نالاب از تعمیرات جے سنگھ ۱۲۶۴ھ

ہرشی شور۔ در موضع زرپورہ جگربو آباد ساخت۔

پرتی شور۔ در پرگنہ پھاک متصل نیل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت

سنہ ۱۲۸۶ کلجگ۔

(مسلسل) بزرگ برائے کما پنیں می کرد۔ درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶-۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد۔ گویند کہ از تنۂ درخت خون جاری گردید۔ گوردھن داس و دیگراں در ایام عرس در ینجا چراغ می افروختند۔

ازیں جا معلوم می شود کہ مقام ستندہ بھوانی تا عہد جدید محل پرستش ہنودان کشمیر بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K ص ص۔ ۳۳۹ و ۳۴۰)

۱۲۵۹ھ کذا فی الاصل۔ بت خانۂ بونیار بر شارع جہلم۔ ڈو میل بالائے رام پور واقع است درمیان ہمہ بت خانہا مندر بونیار بہ حالت درستی درکشمیر موجود است۔ بقول آنند کول بامزئی نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد۔ قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن نہم میلادی می تواں نسبت داد و معنون بہ بھوانی بود۔ ۱۲۶۰ھ ابہام فی الاصل: ۱۲۶۱ھ ۱۰۲۳-۱۰۲۸ء (راج ترنگنی۔ ترنگ ہفتم شعر ۲۵) لیکن درہمیں کتاب نوشتہ شدہ بت خانۂ گشتہ ۱۲۶۲ھ ... ۱۲۶۳ھ قدیم بہبر نو دھرنی" (راج ترنگنی ج۔ ۸ شعر ۲۳۸۰) ؛

۱۲۶۴ھ از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۵ء ؛

هرایشور ونگی شور - از تعمیرات سنگر دربار در موضع یش تا حال موجود بود
بحادثهٔ زلزلهٔ سنه ۱۳۰۲ (۱۲۶۴ھ) هر دو فرو ریخت.
یروه گسی شور - از تعمیرات یروه گپت (۱۲۵۹ھ) در محلهٔ جبه‌دال کهون.

۱۲۵۵ھ ۱۸۸۴ء -

۱۲۵۵ھ از ۹۴۹ تا ۹۵ء - سکنده بهون و دار حالا جنده بهون محله سرینگر است واقع بر کنار راست
دریای جهلم مابین نوکدل و عیدگاه جنده بهون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکنده بهون
سنسکرتی ماخوذ است. جزو اول سکنده بهون اشاره به سکندگیپ مانی دیار (در زبان سنسکرت
بمعنی مقدس) مربور است جنده بهون در ترنگ هشتم مصرعه ۱۴۴۲ بحیثیت مقامے مذکور است
که در اینجا اساس (دیگیمات) راجه سوسالا فتیکه باعیان ملک مقام سورایدن مُردگان ماک تنک
سوامیؒ موجوده مائی سمه را عز محفوظ ساخت. قیاس است که درین جا در زمانهٔ قدیم میدان فراخ
و وسیع باشد. وقت موجوده چنانکه از حیط معلوم می شود به شمال مشرق و مشرق سمائے
از زمین خراب سے آباد ایستاده است عموماً این مقام برائے گورستان مسلمانان استعمال می شود
همین نتیجه از تشریح در فصل چهارم ۱۲۳ و ۶۲۸ که جنده بهون را معسکر افواج مسلح در زمان
پر آشوب حکومت محمد شاه (۸۶ — ۱۴۸۴ء) بار اول ذکر کرده است می توان اخذ نمود.

اغلب این است که "دیار سکنده بهون" گوشه است به اهتمام حقیقهٔ حوالی محله
جنده بهون چنانچه تا امروز نامش بزبان این دیار گوشهٔ مربور بنام سکنده بهون یاد کرده
می شود مقام مربور بعد طے ۲۵ گز راه بازار شمال نوکدل می توان رسید درین جا کاسب
چپ ملائے آستانی ملا محمد ناصر ایستاده است.

رام چند ریشی پسر صاحب رام برهمن عمر ۹۰ سال بیان کرده است که در عهد طفولیت
یک آستانه سے گورو صاحب داس دیدم که دران وقت به سنے عمر رسیده بود برائے زیارتش
درین جا آمد و رفت می کرد. بروز شنبه قدرے از دور به درخت بوسه (بعد رفعه آینده)

چندر اتمایکشو۔ شیشہ شای کیشو۔ امرت کیشو۔ ہر سہ بت خانہ جیا پیڈ[۱۲۵۱] در اندرکوٹ[۱۲۵۲] احداث کردہ بود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سد سوپور استوار فرمود ۸۲۸ھ۔

اونپل مندر۔ اجتاپیڈ[۱۲۵۳] در بانپور آباد کردہ بود۔

شیرہ وامس سوامی۔ در موضع مرامہ از تعمیرات اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر سر چشمہ از تعمیرات راجہ درنا سنہ ۲۲۰ کاجوگ۔

اونتی سوامی۔ در موضع اونتی پورہ[۱۲۵۴] از تعمیرات ونتی ورما۔

شیرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اُدلر از عمارات ونتی ورما از اونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکر سوامی۔ در موضع زیبون از ونتی ورما ؟

جادہ براری۔ از تعمیرات شیرورما[۱۲۵۵] از ونتی پورہ یک میل بالا ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بت خانہ گُلن۔ از تعمیرات شنکرورما[۱۲۵۶] در پرگنہ لار سنہ ۲۰۹ ہجری۔

(مسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانۂ مزبور آیا بنا بر زلازل قدریہ یا بنا بر غفلتے کہ از طرف سکان این دیار بہ قبولیت مذہب اسلام سرزدشد بہ ظہور آمد ؛

۱۲۵۱ھ از ۷۵۱ ونا ۷۸۲ء ۔

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیاپورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیاپیڈ است :

۱۲۵۳ھ از ۸۳۸ء تا ۸۵۰ء :

۱۲۵۴ھ ۸۵۵ء تا ۸۸۳ء ؛

۱۲۵۵ھ ؟　　۱۲۵۶ھ از ۸۸۳ء لغایت ۹۰۲ء :

و از بنیاد برهانش کنده صندوقی برآمده بر درِ آن از مس لوحی بسته یافتند که بعد از چند مدت هادم این بت کده سکندر نام پادشاهی خواهد بود و بصورت بد ادبار خواهد شکست۔[۱۲۵]

[۱۲۵] انتساب انهدام بت خانهٔ پرسپور بهمت سلطان سکندر از روی شواهد تاریخی محقق نشده است خواجه محمد اعظم و بابا کمال [illegible] باتفاق تهدیم بت خانهٔ مذکور به سلطان سکندر کرده اند لیکن خلاف این هر دو ملک حیدر چادوره که قریباً یکصد سال پیشتر از ایشان زیسته است شکستن بت خانهٔ پرهاسپور منسوب به میر شمس الدین عراقی کرده است چنانچه می گوید —

"چنانچه اکثر بت خانهای کشمیر را انهدام و معدوم ساخته
نوبت تخریب و شکست بت خانهٔ موضع پرسپور رسید بت ها
را شکسته و بت خانه ها را برباد کرده بودند که طاقچه از میان دیوار
ظاهر شد و دران طاقچه صندوقچه پوشیده ظاهر گشت و چون
صندوقچه وا کردند لوحی دیدند و کتابتی بخط قلم کشمیری
دران صندوقچه بود و مضمون کتابت آنکه صاحب بت خانه این
مضمون تحقیق کرده بود که بعد یک هزار و یکصد سال شخصی با کشف و
کرامات از عراق آمده این بت خانه را ویران خواهد ساخت و لعل را
بر تخته خانقاه میر سید علی همان سا کند۔" تاریخ کشمیر قلمی ص ۴۵، ۴۶

داکتر ستائن (دیباچه جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انهدام بت خانهٔ پرهاسپور بسلطان سکندر در حقیقت این نکته شک کرده است چنانچه گوید که واقعه انهدام بت خانهٔ پرهاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کلهن وقوع شده حالانکه مطابق تحریر [illegible] که انهدام مرور [illegible] عرصهٔ یازده صد سال بظهور آمده زیرا که باتفاق مورخان راجه للتادتیه بانی بت خانه شش صد سال قبل از سکندر بوده است [illegible] (بقیه بر صفحهٔ آینده)

سی و دو لک و شانزدہ ہزار تولہ نقرہ بر فرش آن تلمیع ساخت۔ ششہ[۱۲۴۶]

پرہاسہ کیشو متصل پرسپور للتادت تعمیر کردہ بود۔ ہشتاد و چہار[۱۲۴۷] ہزار پل طلای احمر بر قبہ آن تلمیع ساخت۔ تصویر مہاد و راہ[۱۲۴۸] ہیکلی کلان درست نمودہ آن را خفتان طلا در بر کردہ بود۔ و در صحن ستونے از یک تختہ سنگ بہ طوالت پنجاہ و چہار دست۔ و بروایت بعضے پنجاہ و چہار گز۔ بر فرق آن صورت گورُوجی رسم کردہ قایم ساخت و سی صد و بیست و ہشت خروار شالی برنجے را چہار ہزار صورت بودھ[۱۲۴۹] اوتار مصنوع کردہ درمیان بت خانہای پرسپور موجود داشت۔

و غیر ازین اشکال و تصاویر زر و سیم دراں جا بسیار نصب کردہ بود سلطان سکندر ہر دو بت خانہ مسمار کردہ سنگ ہای آن در سد بندی صرف نمود

(مسلسل) صحیح محل وقوعش تا ۱۸۹۲ء دریافت نہ شد۔ حالا پرگنہ پرسپور از نام این شہر معدوم خبر می دہد کلہن (راج ترنگنی۔ ترنگ چہارم۔ مصرعہ ۱۹۴) نسبت پرسپور می نویسد کہ این شہر در خوبصورتی بر اقامت گاہ اندر (خدائے ہنود) چشم می زد۔ معابد تعمیر کردۂ للتادیتہ بعض از دست جانشینانش راجہ وجرادتیہ و راجہ اونتی ورما و راجہ شمکر ورما (از ۸۴۳ء تا ۹۰۲ء) تباہ کردہ شد۔ (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

۱۲۴۶ھ در راج ترنگنی بیان کلہن این است:۔

"او (للتادتیہ) در مجسمہ مکتا کیشو ہشتاد و چہار ہزار تو لک (تولہ) زر داخل نمود۔" (راج ترنگنی۔ ترنگ چہارم مصرعہ ۲۰۱)

۱۲۴۷ھ کلہن از ذکر تعداد خاص خاموشی نمودہ است (ایضاً مصرعہ ۲۰۲)

۱۲۴۸ھ ویشنو (ایضاً۔ مصرعہ ۱۹۷)۔ (رب ہنود)

۱۲۴۹ھ ازین معلوم می شود کہ در عہد للتادتیہ مکتا پیڈ مذہب بدھ در کشمیر اوج کمال بود۔

دُرلک سوامی - درمحلۂ رسہ کدل سمت جنوب ازتعمرات دُرلک درون بود بُت شکن مسمار ساخت۔

رنبدری شور - در موضع تاپر - پرتاپ پنڈ[۱۲۴۱] آباد کردہ بود سلطان سکندر برہم زدہ - زین العابدین[۱۲۴۲] سنگ ہای آن ستد ماند کھی پاسوپور صرف نمود۔ ۳۶۲۵ بکرمی۔

ترکھون سوامی - ازتعمرات جیسدراپید[۱۲۴۳] متصل مزار ٹھگ بابا صاحب معروف ۲۸۴۶ بکرمی

تاراپیٹ - راجہ تاراپیڈ متصل مسجد جامع آباد کردہ بود سلطان سکندر مسمار کردہ مسجد و مدرسہ پیش روی مسجد جامع آباد ساخت۔

سورج مکھی - ازتعمیرات راجہ للتادت[۱۲۴۴] درموضع لتہ پور بود سلطان سکندر منہدم ساخت۔

موکتا کیشو - درموضع پرسپور[۱۲۴۵] بربلندی کردہ للتادت آباد نمود۔

[۱۲۴۱] پرتاپ پیڈ دوم (۶۸۴ء — ۶۳۴ء) - آمدکول بانی این بت جانہ رنبدر پر بھا ملکہ پرتاپ پیڈ نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۴)، تربۂ تاپر دوازدہ میل ازبارہمولہ جانب سرینگر واقع است ؛ ۱۲۴۲ (۴۲ — ۱۴۲۳ء) ؛

[۱۲۴۳] از ۶۸۴ تا ۶۹۳ء آمدکول محل وقوعش پائیں نوکدل برکنار چپ دریائے جہلم نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

[۱۲۴۴] از ۶۹۹ء لغایت ۷۳۴ء۔

[۱۲۴۵] قریباً پنج میل از نوبہ طرف مغرب قریۂ پرسپور کہ در زمانہ قدیم بنام پریہاسپور معروف بود واقع است راجہ للتادتہ بزمانۂ خود شہر پری ہاس پور آباد کردہ دارالسلطنت خود ساخت دو حکومت خود ساختہ از بت خانہائے کہ تا اکنون آثار آنہا از زمین می برآید تعمیر نمود بنقل سٹائن (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

استی سور۔ راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ برازی آباد ساخت سلطان سکندر منہدم فرمود۔

کھما دیوی۔ در موضع تھند راجہ سندیمان آباد کرده بود۔

مہگہ مٹ۔ از تعمیرات میگواہن[۱۲۳۲] در موضع مارسو پرگنہ اولرستہ[۱۲] کرمی

مہاتسری۔ از تعمیرات پرورسین[۱۲۳۳] متصل مسجد جامع بود۔ سلطان سکندر مسمار کرده از مصالح آن بنیاد مسجد جامع معمور ساخت۔

سده باوه تسری۔ از عمارات راجہ پرورسین در صحن پیر حاجی محمد۔ مدفن سلطان قطب الدین است۔

کالی تسری۔ از تعمیرات پرورسین بود سلطان قطب الدین[۱۲۳۴] ویران کرده از سنگ های آن بنیاد خانقاه معلّی ترصیص نمود۔

لوکی تسری از تعمیرات پرورسین است در ضمن آن حرم های سلطان سکندر مدفون شده اکنون بگنبد بڈھ شاه مشہور است۔ و در احاطۂ آن مزار سلاطین کشمیر حیرت افزا است۔

پرورتسور۔ از تعمیرات پرورسین متصل دولت خانۂ اکبر شاه بمقام پوکره‌بل[۱۲۳۵] درو یادگار بود۔

- ولسوشورما۔ معمورۂ پرورسین بمقام درگجن بود۔ سلطان سکندر برهم زد۔

دروس سوامی۔ آباد کردۂ پرورسین در محلۂ سوره مدفن ملک ریگی ڈار است۔

۱۲۳۲ از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۳ ع ٭ ۱۲۳۳ پرورسین دوم (۱۳۹-۶۷۹) ٭

۱۲۳۴ (۹۸ـــــ ۱۳۴۳ ع) ؛ ۱۲۳۵ یعنی پکھری کال ٭

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آں را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

بیجی شور[۱۲۲۹ھ] - راجہ بجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ک در بیج بارہ بہ کمال رفعت و متانت آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوٹی شور[۱۲۳۰ھ] - مندر آدت در موضع ...... [۱۲۳۱ھ] آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران فرمود۔

(مسلسل) "محققان بیان کردہ اند کہ ایشان بر دروازۂ نوبہار (بت کدۂ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشتہ بود۔ ' قول بوذآسف است کہ درہائے بادشاہاں محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال '۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت :-

' ہر کہ یکے ازیں سہ خصلت دارد محتاج درہائے شہاں نیست '۔"

مولانا سید سلیمان ندوی ("عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰ و ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈیمی الہ آباد، ۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذآسف" می نگارد :-

"دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذآسف" بدھ است۔ در فارسی قدیم بجائے دال ذال می نوشتندے۔ ازیں جہت ایں لفظ بجائے "بوداسف" "بوذآسف" گردید۔ بقول پروفیسور زخاؤ حرف "سف" دریں جا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذآسف" گردیدہ است"۔

و آنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "بوذآسپ" نام از مصر آمدہ دعوئ پیغمبری می کرد۔ کلیتہً محقق نگشتہ است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) یوذآسف مزبور بہ حیثیت سفیر در زمان بڈشاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس ایں است کہ "یوذآسپ" در اصل "بوذاسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بہ شمار میرفت و لبیاسے از وہارہائے (معبد ہائے) ایں دریں سرزمین بودند مشابہت اسمی مابین ایں ہر دو چیزے دیگر موئید ایں خیال است۔ روایتے عام کہ "بوذاسف" در اصل حضرت مسیح علیہ السلام بودند ظاہراً ضعیف است ؎

۱۲۲۹ھ ہمان "وزیہ ایشری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی مکرر نوشتہ است۔ ۱۲۳۰ھ مندر بھوتیش یا موجودہ بھوتیشور نزدیت خانہ نندی کھیشتر زیر ان کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران معلوم می شود کہ بھوتیشور از قدیم ترین زیارت گاہئے کشمیر است (ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱) ؎

۱۲۳۱ھ کذا فی الاصل محل نوشتش در حاشیہ ؎

للبادت مرمت آن نمود. چون سلطان محمود در صحن آن نماز پیشین خوانده بود
سابران سلطان سکندر از انهدام آن برد نمود لیکن بحادثه زلزله سنگ
مدار سقف آن شکسته شد. سلطان زین العابدین در سنه [۱۲۲۵] چهار ستون سنگین
قائمهٔ سقف آن استوار نمود. چنانچه بر یک ستون دو سطر منقوش است.
سطر اول این سطور بر داشت خواجه اکرم بن مرجان سال پنجاه. چهار کت سری
سطر دوم معمار این ستون راجی هستی زرگر پنجاه و چهار. بر دیوار شمالی
زندان سنگین آن منقوش بود (درین وقت یوزاسف نام جوانے از مصر
آمده دعوای پیغمبرزادگی می‌کند [۱۲۲۸] سال پنجاه و چهار) در حکومت گلاب سنگھ

(مشکل) را شائع نموده است که باشندگان کشمیر را از قوم یهود ثابت کرده است. اقتباس
ذیل مؤید این رائے است :-

درین جا موسلی نام عام است از آثار قدیمه که تاکنون درین سرزمین دستیاب شده اند
ثابت این نظریه می‌شود که کشمیریان از قوم اسرائیل تعلق دارند فی الحال از تذکره بر کوه [illegible]
تا این روز بنام تخت سلیمان خوانده می‌شود

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر که با اورنگ زیب به کشمیر آمده بود مقام مذکور را بر
عمارات قدیمه بر تخت سلیمان گفته است کلهن زراح ترنگنی (کتاب اول سطر عدد ۳۴۱) تپه
مذکور حتماً از نعمر گوپادت قرار داده است در زمان ابوالفضل سرزمین روایت بنام سکان
کنده متداول بود. (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳) ۱۲۲۷ھ ۱۴۶۹ء =

۱۲۲۵ھ اغلب است که یوز آسف در اصل یوداسف یا بودا آسف بود. چون در املاء فارسی حرف یاء
با حرف باء با آسانی مختلط می‌گردد، در محاوره عوام از غلطی بودآسف شد.
ابن ندیم (در فهرست ص ۳۴۵ مع نوشتی تکلمل) می‌گوید —
«برد محققین درین امر هیچ شکی نیست که اهل سرب «بدهه»
را «بوداسف» می‌گویند»
مسعودی (در مروج الذهب ج ۴، ص ۴۹ چاپ پیرس) می‌نگارد — (بقیه صفحه دیگر)

نیایش کرده خانقاهے بنا نمود که آں را دچاشر خانقاه می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ
خانقاه ویران کرده بت خانہ خود برلب دریا آباد ساخت۔

زیشٹی شور[۱۲۲۶ھ] ۔ بر قلّہ کوہ سلیمان راجہ سندیمان در ۲۸۰ ک آباد کرده
است و در ۲۶۷۴ ک راجہ گوپادت ترمیم آں کرده بود و در ۱۵... ب بار دوم راجہ

(تسلسل) منقولین نه مشتملت وجہ تسمیہ

جی در قرن یازدہم سکندر اعظم "وجہ تسمیہ" را تباه خواهد کرد۔ ظاہراً قابل اعتماد نیست۔ مزید
براں ڈاکٹر سٹاین در صداقت ایں کتبہ کہ بعد از واقعۂ انہدام رو داده محل شک قرار داده است
بقول او موید ایں عبارت غالباً یکے از قبیلہ "باچہ بٹ" (عالم سنسکرت) بوده است :

۱۲۲۶ھ مراد از جیشٹیشور است یکے از اسماء شوجی معبوده اہل ہنود است۔ سٹاین (این
شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۹)۔ ایں بت خانہ تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بت خانہ مابین محققان آثار قدیمہ موضوع بحث و مباحثہ است۔ جنرل
کننگھم و لفٹننٹ کول اورا بہ زمانۂ جلوکا (۲۰۰ ق م) منسوب کرده اند۔ لیکن قول ایشاں بنا بریں
مقبول نیست کہ تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے کہ دریں ضمن وارد است محل شک و
... نیہ است۔

فرگوسن (صفحہ ۲۲۵ جلد ۱) مندر زیشٹی شور را از زمانۂ جہانگیر ثابت کرده است
دریں ضمن بیانش ہمیں طور است۔ "بت خانہ کہ ما می بینیم تعمیرش بدست یک ہندوے گمنام
بہ اعزاز شیوجی در شاہ وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عہد جہانگیر بادشاہ شروع کرده شده
بود۔ در ۱۰۶۹ھ چنانکہ بر یکے از دیوارہائے کنده می بینیم تعمیر مزیدش متروک شد۔ ۱۰۶۹ھ
اول سال تخت نشینی اورنگ زیب است۔ از ہماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانہ
نا مکمل ماند۔ امروز ایں بت خانہ یکے از آثار ہائے بسیار قدیم در کشمیر شمار می رود۔
جسوبیٹ کارٹو کہ در ۱۷۰۸ء تاریخ خود "ہسٹری آف دی مغل ایمپائر" (بقیہ بر صفحہ آئنده)

بود سہ صد ذرع ارتفاع داشت در جوف گنبد آں کاشی بہ طلسم معلّق ایستادہ
بود کہ کالبد او از اطراف صحت کردہ بودند دہ لک اشرفی در طمع حیہ آں
صرف شدہ بود اہل ہنود آں بت کدہ را بہا ساز متبرک می دانستند راجہ
وتنی در ماد[ر] عہد خود آں را مرمت نمود[1224] سلطان سکندر بر انہدام آں متوجہ
شدہ ہنگام شکستن از سنگ ہای آں متعلقہ ہا برساس ہنود آں را حمل بہ
کرامات معبوداں خود می کردند تا کہ از بنیاد آں سنگے ظاہر شد کہ بر آں منقوش
بود (بسم اللہ مثری بہ بشت ثو دیہ الیسری)[1225] یعنی بسم اللہ انسوئے
است کہ بزاں می کنند دربہ الشتری را سلطان سکندر از سنگ ہای آں

(مسلسل) توصیف شے چنیں می نویسد:-

"قدیم قصبہ کہ ذکرش در سابق رفت در شکل شمع ایشور تا حج بردر
موجود بہ ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر کہ تقریباً دو میل بالائے یکردھرا واقع
بود نامش از ساکن گاہ قدیم "شو شمع الشورہ" می گرد ان معبودہ تا
این دفت در وحج بردر پرستندہ می شود معلوم می شود کہ این مقام از عرصہ
قدیم در کشمیر مرجع عوام ہنود بود ہمیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب
اول ص ۳۸ مترجمہ سٹائین) رفتہ است۔ روایتے کہ تعلق اشوک باین معبودہ
ظاہر کنند یک ثبوت پختۂ قدامت این است۔ اکثر مؤرخان کشمیر قدیم ذکر
این معبودہ کردہ اند۔

۱۲۲۳ھ راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمہ سٹائین ۔

۱۲۲۴ھ (۸۸۳ — ۴۸۵۵/۲) ۔

۱۲۲۵ھ بقول سٹائین (حاشیۂ بر شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ
این بود:- ایکا دستے تتم ورشم سکیندرہ مہا کل بسم اللہ یت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کرده و درون و برون طاق ستون ها گذاشته و چهل گز و پنجاه گز بلندی آن
بتعلیجه و منقرنس یک پاره بر بالای آن چهار ستون سنگ یک پاره گذاشته - این که
پیش طاق درون و برون شکل دو ایوان داشته باشد بر یک سنگ یا بدو سنگ
پوشیده شده - ایوانے را طول بیست گز و عرض هفت هشت گز و سر ایوان که سنگ
یک پاره است منقرنسها و منبطها و شرفه و سنگ دندان و پس پوشها و پیش
پوشها همه منفرق به نقوش و تصاویر که بر شرح راست نیاید و بعضے صورت ها
بر هیئات مخنده و گریه ساخته اند که کس حیران ماند و درمیانه کرسی عالی از سنگ
تراشیده و بالای آن گنبدے بتمام از سنگ چنانچه در شرح او تقریر عاجز و
بیان او قاصر است در عالم این چنین عمارتے دیده و شنیده نه شده چه جای
صد و پنجاه بت خانه دیگر که در ملک موجود است فقط۔

راجه للتادت در ایام راجگی خود آن بت کده را مبلغات کثیر صرف
کرده مرمت نمود و به طلا تلمیع فرمود - سلطان سکندر[۱۲۲۱ھ] در انهدام آن یک سال
کارخانه جاری ساخت و دیوارهای آن فرو ریخت - امّا در انهدام اصل بت خانهٔ
درون عاجز آمد - عاقبت بجوف آن از هیزم برساخته آتش افروختند و
تصاویر آن درهم برهم کردند - نامه نگار آن عبرت خانه معاینه کرده بر بعضے ستون ها
تلمیع طلا هنوز اثر می داد۔

وزیه البشری[۱۲۲۲ھ] - راجه وزیانند[۱۲۲۳ھ] در اوایل کلجوگ سنه ۳۳۴ تعمیر آن کرده

۱۲۲۱ھ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۲ء) ؛

۱۲۲۲ھ مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی - وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند - قصبهٔ وج برور (بیجبهاره) که تا حال در کشمیر جنوبی بر فاصلهٔ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزیه البشری برنام همین بت کده آباد است - مسٹر سٹاین در اینشینٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ص ۱۸۳، ۱۶۴ در

(بقیه بر صفحهٔ دیگر)

گذاشتہ اند بہ حدے تنگ در رکہ کا عد درمیان او می رود۔ د طول ہر سنگ از سہ گز تا ہشت گز و حجم آن یک گز و عرض آن از یک گز تا پنج گز کہ عقل بہ آوردن و برعمارت بر آوردن الفتہ امساع می کند۔

اکثر آن بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط د مربع کہ ارتفاع آن در بعضے مواضع ناسی گز باشند و ہر ضلع آن کمابیش صد گز و در طرف درون ستون ہا گذاشتہ در بالای ستون مفرشہا کلہ مرصع نہادہ و بر بالای آن تعلیہا ماندہ اکثر ستون و تعلیچہ بہ التمام از سنگ یک پارہ و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشتہ و عرض ہر طاقے از سہ گز تا چہار گز باشند و پیش طاقے دروازہ دار دران محاذ نصف

(مسلسل) " نام قصبہ ماتنڈ اکنون (۱۸۹۹ء) نام پرگنہ متن رندہ است جو راج ا را مارتنڈ لش گفتہ است ابوالفضل در آئین اکبری مع تذکرہ بت کدۂ متن چاہے را نیز ذکر کردہ است کہ نزد مسلمانان کشمیر بچاہ ہاروت و ماروت شہرت دارد" (بیس شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۶ تا ۱۷۸)

پنڈت آر سی کاک در قدامت بت کدۂ مرقوم چنین می گوید:۔

"ما بر شکوکت کلہن در ذکر مارتنڈ ی شوری تاریخ ملبوس قسمے غیر یقینی شدہ است اعلب این است چنانکہ از طرز تعمیر ش ہویدا است بنیاد مارتنڈ از دست راجہ للتا دتہ در وسط قرن ہشتم میلادی نہادہ شدہ است (این شنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں طرز خیر الکنگہم لست ابو تحاہ اظہار کردہ است چنانچہ گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجہ رانا دتہ نہادہ شد لکن تکمیل احاطہ اش از دست للتا دتہ شد

(حاشیہ این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۷)

تعمیر آں نہایت حیرت افزا است۔ میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں بت کدہ باین عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیدہ است چنانچہ مطلقاً ملاطہ در شے نیست بے پن دسا سوراخ سنگ را بالای ہم دگر

(مسلسل) بر سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حصّہ جدا و کلا منقسم است چشمہ بیستے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود این ہر دو را به پیدائش معبود آفتاب یعنی مارتنڈ منسوب کردہ است۔ معبد مذکور وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔ مارتنڈ در منطقہ جنوبی کشمیر بعلاقہ اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔ شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیر آن با اہمیت خاص منتخب گردید۔ کلہن دریں الفاظ او را ستودہ است۔۔

"عجوبۂ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوارہائے فراخ و وسیع۔ درمیان احاطۂ بزرگ۔"

آثار و بقایائے ایں معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد لیکن تاہم یک نمونۂ عمدہ از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازیں معلوم تواں کرد کہ راجہ کیلاش در وفات یافتن زیر دیوارہائے ایں معبد شادمانی محسوس کردہ (۱۰۸۹ء) ہمچنیں پسر وے ہرش او را تعظیم بسیار می کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوارہائے فراخ و عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للّادتیہ در عہد خود نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج او را باز مرمت فرمود۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

گڑہی شوہ لوہ۔ منصور خان در ایام نعادت ءود آباد ساخت۔

قلعہ کوہ ماراں۔ در سنہ ۱۲۲۶ھ[۱۲۱۷] عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت ستارہ شیخ امام دین ایضاً ہمگلا سنگھ در میان آں متفحص گشت مایراں مہاراجہ موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود۔

قلعہ بارہ مولہ۔ سردار عطا محمد خان در ایام نعادت آباد نمود کہ ادتہ زلزلہ سنہ ۱۳۰۳ھ[۱۲۱۸] فرو ریخت۔

گڑہی اوڑی سردار ہری سنگھ در سنہ ۱۲۳۶ھ[۱۲۱۹] تعمیر آباد ساخت۔

قلعہ مظفر آباد۔ مظفر خان بمبہ آباد کردہ است۔

بت خانہ ہای کشمیر

در زمان باستان راجہ ہای دوران بت خانہ ہای فراوان زمان این گلستان آباد کردہ بودند ازان جملہ بعضے ہا از دست سلطان سکندر مسمار شدہ بعضے ہا بطوارق زمانہ فرو ریخت میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد کہ در عہد من دو صد و پنجاہ بت خانہ متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود من جملہ آں ہا بنا ہا عالیات و امارات بعضے ساختہ کردہ عبرت افزاست کیفیت آں ہا مختصر یاد کردہ شود۔

مارتانڈ سے تور۔ راجہ رام دیو در سنہ ۹۵ کلجوگ بر کرہ ۱۰۲ تمام آباد کردہ بود

۱۲۱۷ھ ۱۸۱۲ء ۔ ۱۲۱۸ھ ۱۸۸۵ء ۔ ۱۲۱۹ھ ۱۸۲۱ء

۱۰۲ ۲۹۴۶ ــــ ۵ ۳ ق م۔ ڈاکٹر سٹائین لست این بت کدہ چنین نوشتہ است:۔

"تقریبا یک میل جنوب مامروُ بہ پرستش گاہ بمرگ مارتنڈ

کہ از زمانہ قدیم تا امروز متبرک شماری مسم این بت خانہ (بقیہ برصفحہ دیگر)

دہاراجہ گلاب سنگھ تمیم آں شروع کردہ بود - اما چناں کہ بعد بست جہار سال فرو ریخت -

قلعۂ شیر گڑھ - امیر خاں جوان شیر در سنہ ۱۱۹۴ھ[۱۲۱۱] آباد نمود - دہاراجہ گلاب سنگھ و رنبیر سنگھ در تعمیرات آں بسیار ترقی فرمود - اکنون دارالسلطنت کشمیر دراں جاست - رنبیر سنگھ آں را نر سنگھ گڑھ نام نہاد[۱۲۱۲] -

گدھی کہنائی - در سنہ ۱۱۴۵ھ[۱۲۱۳] امیر جوان شیر ترتیبش نمود -

گدھی بیروہ - در سنہ ۱۱۸۴ھ[۱۲۱۴] لعل محمد خاں[۱۲۱۵] تعمیر ساخت و در ایام افغانان دراں جا خشو گشت -

گدھی بیروہ عبد اللہ خان استوار نمود در سنہ ۱۳۰۷ھ[۱۲۱۶] بہ حادثہ زلزلہ فرو ریخت -

---

(مسلسل) ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست - فرزندے از و نماند - بادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ کوسہ بود (مآثر الامرا جلد اول ص ص ۶۷۱ و ۶۷۲) :

۱۲۱۱ھ ۱۷۸۰ء - ہمچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سونہ لانک (سونہ در کشمیری زر و لانک جزیرہ) در کولاب ڈل از یادگار ہمیں امیر خاں است (بہار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

۱۲۱۲ھ ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۱، ص ۳۱۴) در انتساب نام نر سنگھ گڑھ بمہاراجہ ہری سنگھ موجود غلطی کردہ است :

۱۲۱۳ھ ۱۷۳۲ء - سال ۱۱۴۵ھ غالباً از سہو کاتب است زیرا کہ دریں ایام کشمیر زیر خاندان چغتائیہ بود و امیر جوان شیر از صوبیداران عہد افاغنہ دراں است کہ مدت حکومت شاں در کشمیر از سنہ ۱۱۶۶ھ تا ۱۲۳۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود اغلب ایں است کہ تعمیر "گدھی کہنائی" در وقتے مابین ۱۱۸۷ھ تا ۱۱۹۰ھ (کہ مدت حکومت امیر خاں است در کشمیر) واقع شد :

۱۲۱۴ھ ۱۷۶۴ء : ۱۲۱۵ھ لعل محمد خاں ختک : ۱۲۱۶ھ ۱۸۸۴ء :

آن قلعه شهر پناه موسوم به قلعهٔ ناگرنگر تا ده سال بر صرف نمود این ابیات بر سنگ دروازه جنوبی آن منقوش است تاریخ ـ

بنائے قلعهٔ ناگرنگر شد — به حکم پادشاه دادگستر
سر شاهان عالم شاه اکبر — تعالیٰ سایه الله اکبر
شهنشاهے که در عالم مثالش — نبود است و نخواهد بود دیگر
کرور و یک لک از مخزن فرستاد — دو صد استاد هندی جمله چاکر
نکرده هیچ کس بیگار اینجا — تمامی یافتند از مخزنش زر
چهل و چار از ظهور پادشاهی — هزار و شش تاریخ پیمبر

الصاً

بنائے قلعهٔ ناگرنگر به عون الله — به حکم حضرت ظل الله اکبر شاه
بسعی خواجه محمد حسین[۱۲۱] گشت تمام — خجسته در عهد ظل الهی اکبر شاه
بقای دولت این شاه تا ابد بادا — بحق اشهد ان لا اله الا الله

[۱۲۱] که برادر قاسم خان میر بحر است سال پنجم جلوس عرش آشیانی همراه منعم بیگ خانخانان از کابل آمده شرف ملازمت دریافت چون منعم خان پسر خانخانان و حیدر محمد خان آخته بیگی (که خانخانان هر دو را به کابل گذاشته بود) ناسازگاری بهم رسید پادشاه فرمان طلب به حیدر محمد خان آخته بیگی فرستاده ابوالفتح برادر زادهٔ خانخانان را به کابل برائے کمک غنی خان روانه فرمود نام برده باتفاق مومی الیه غنی کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیده باز بحضور رسید در سفر کشمیر در رکاب پادشاهی بود چون در راستی و درستی کم همتا بود بنا بر موافقت با مزاج عرش آشیانی کوکب شد آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و به منصب هزاری ممتاز گردید۔
سال پنجم جهانگیری چون حکومت صوبهٔ کشمیر به هاشم خان برادر زادهٔ او (که مرزبانی اوڈیسه داشت) مقرر شد پادشاه او را تا رسیدن هاشم خان به بندوبست صوبهٔ مذکور روانه فرمود سال ششم بحضور رسیده دولت پابوس یافت و او اخر همین سال مطابق (بقیه بر صفحه آینده)

قلعہ سیبر۔ در ۱۶۵۵ گابوگ راجہ اشوک شہر سیبر[۱۲۰۱] در پرگنہ کھاورپارہ آباد ساخت و حوالی شہر مذکور قلعہ شہر پناہ در غایت متانت و استواری احداث نمود۔ اکنون شہر و قلعہ معدوم۔

قلعہ آہنین پرسپور۔ راجہ للتادت[۱۲۰۲] در پرسپور از خشت ہای آہنین کہ بہ ملاط سرب چسپانیدہ بود۔ قلعہ آہنین استوار نمود۔ اکنون مردمان آں جا زمین کاویدہ خشت ہای آہن ہمی کشند۔

قلعہ ناگام۔ از تعمیرات راجہ بالادت۔

قلعہ ہرش۔ از تعمیرات چیٹ جیاپیڈ[۱۲۰۳]۔

قلعہ ہانجک۔ از تعمیرات[۱۲۰۴] ؟۔

قلعہ گلنہ گیر۔ از تعمیرات گلنہ چندر[۱۲۰۵] در پرگنہ لار در ۵۵۰ ہجری۔

قلعہ سلر۔ بلاد چند پسر رکھلہ چندر در موضع سلر پرگنہ دچھن پارہ در ۶۲۰[۱۲۰۶] ہجری۔

قلعہ سوپور۔ از تعمیرات ریگی بھک بود۔ عطا محمد خان تجدید آں نمود۔ و در ۳[۱۲۰۷] بہ سبب زلزلہ منہدم شد۔

قلعہ ناگرنگر۔ اکبر پادشاہ در ۹۹۶[۱۲۰۸] شہر ناگرنگر باسواق و دکاکین و کوٹھی ہای[۱۲۰۹] رنگین و دولت خانہ خاص زیر دامنہ کوہ ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ بنائے شہر سیبر از "راجہ ترنگنی" محقق نہ شد۔

۱۲۰۲ (۷۵۳ — ۷۲۵ء)۔ ۱۲۰۳ (۷۸۲ — ۷۵۱ء)۔

۱۲۰۴ البیاض فی الاصل۔ ۱۲۰۵ ۱۱۵۵ء۔ ۱۲۰۶ ۱۲۲۳ء۔

۱۲۰۷ ۱۸۸۵ء۔ ۱۲۰۸ ۱۵۸۷ء۔

۱۲۰۹ کوٹھی ہا جمع کوٹھی ہندی بمعنی "کوشک عالی شان"۔

شهری درجهٔ اوسط نیز همین وضع می باشد امّا از یک هزار من تا یک
هم هزار من بار می تواند برداشت. شهری خورد نیز بدین نوع می باشد. امّا از دو
صد من تا یک هزار من بار بردارد که آن را بهواری می گویند و درمیان این کشتی ها
مانجهیان همیشه سکونت می دارند.

قسم هفتم. کچهو که همگی باب باربرداری است طول آن از هشت درعه
تا ده درعه، عرض تا دو درعه از بام و صندوق ها مجرّا از نصف من تا یک صد و
پنجاه من بار می تواند برداشت.

قسم هشتم. کمه ناؤ که بسیار خورد می باشد بیست من بار می تواند
برداشت برای شکار ماهیان و برداشتن سنگار ها و غیره بکار می آید و آن را
کم ناؤهم می گویند.

قسم نهم. ڈینه ناؤ خورد بر درمیان آن دو کس می نشینند و برای
سر عمل سرکاری ها و میوه جات و غیره ها بحسان میسر تحریری بکار می باشد.

قسم دهم. بندوق شکاری که درمیان آن همگی دو کس می نشینند و
نوک های آن بارک است که به شبیه نوک آن همگی جای گذاشتن بندوق می باشد
درمیان آن شکار مرغابی آبی می کنند به یک ضرب بندوق ده بیست مرغ
شکار می کنند آن بندوق همان می باشد فقط.

قلعه جات کشمیر

در خطهٔ دلپذیر راجه سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصین متین
بسیار استوار کرده بودند به تطاول زمانه همه ها معدوم شدند از آن جمله بنا
بعضی حصن پیشین که تا حال موجود است ایراد کرده شود.

خاص برای نشست گاه خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تختہ بند کردہ برای اسباب می گذارند و خدمت گاران بر آں می نشینند و از یک سمت آں متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرر است و بر دو نوک آں ملاحان نشستہ کشتی را بہ مجداف ہا متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد کہ از بوریا ہا پوشیدہ می دارند و ملاحان درمیان آں ہمیشہ بود و باش خود می گذارند۔ فقط۔

قسم چہارم۔ شکاری و آں بہ ترتیب و تقطیع ڈونگہ ہمی باشد۔ نصف کم جای مطبخ وغیرہ بدستور۔

قسم پنجم۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقہ بوضع ڈونگہ سوای صندوق و مطبخ می باشد و درضمن آں پنج شش کس و دو سہ نفر ہانجیاں می نشینند و بعضے خورد تر ازاں می باشد ہمگی دو سہ کس دراں می نشینند۔

قسم ششم۔ بہتری کہ ہمگی برای باربرداری ہیمہ و شالی وغیرہ اشیا می باشد و آں سہ گونہ است کلاں۔ اوسط۔ خورد۔ امّا بہتری کلان طول آں از چہل درعہ تا پنجاہ درعہ و عرض آں پنج شش درعہ نوک ہای آن کشادہ کہ از یک جانب کشتی سلامی دار است و در زیر آں دو سہ حجرہ کہ ہانجیاں[۱۲۰۰] برای بود و باش و اناث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرّا می گذارند۔ و درمیان آں از یک نیم ہزار من تا دو نیم ہزار من پختہ بار ہمی کنند۔

[۱۲۰۰] ہانجیاں جمع ہانجی بمعنی ملاح و کشتی بان۔ در کشمیری ایں لفظ "ہانز" بہ نون غنہ تلفظ می شود۔ ایں قوم نسب نامۂ خود را بحضرت نوح علیہ السلام می رسانند۔ و کشتی ہا کہ در و سکونت می کنند بہ "ارک" (کشتئ نوح) نسبت می کنند۔ (کشمیر ج۔ دوم۔ ص ۵۸۷)۔ شمارہ کسانیکہ در کشمیر در کشتی ہا بود و باش می کنند بہ سی و دو ہزار نفر تخمینہ کردہ اند ؎

درعہ می باشد دو طرف لوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مربع سازند و فراز آں آسمانہ ما در زیر آں حکام وسلاطین می نشستند و از دو جانب ملازمان چہل ویمجاہ کس نشستہ بہ مجدا ہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بست درعہ تاسی درعہ و عرض سہ چہار درعہ می باشد و بر نوک آں سنگلہ۱۱۹۵ مربع نشستہ دارند مثل گنبد خیمہ ساں تیار می سازند کہ حکام و سلاطین دراں می نشستند و در عقب آں تا نوک دوم ملاحان نشستہ در آب می دوانند از کردۂ قسم اوّل زودی می رسانند۔ ایں دو کشتی خاص برای سلاطین و حکام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بست درعہ تاسی درعہ عرض سہ چہار درعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و بار برداری۱۱۹۶ مقرر است و درمیان آں یک تیمیں

(مسلسل) "کرہ ناؤ" (کرہ بمعنی خانہ و ناؤ بمعنی کشتی) است مائی وے مسٹر کین راڈ انگلیسی است دکشمر ان سن لائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ریوسی۔ ای ٹنڈل بسکو چاپ سل لی سروس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ ص ۱۸۸) ۔

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بہ کشمیر رسید از ملاحظہ کردن کشتی ہائے ایں جا خوشنود بہ شد حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شود درچند روز در دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پر شد از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایام ہم تجارت کشمیر منحصر بہ کشتی ہا بود۔

۱۱۹۵ سنگلہ لغط انگلیسی بمعنی "کوشک" ۔

۱۱۹۶ ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۵۸۷) تخمینۂ بار برداریٔ ڈونگہ قریب ۲ من ہندی کردہ است ۔

خانہ ہای کشمیر

در سالف زمان ساکنان این گلستان خانہ ہای دو آشیانہ و سہ آشیانہ و پنج آشیانہ از چوب ہا[۱۱۹۵] تراشیدہ بہ کمال متانت تعمیر می کردند۔ امّا در واقعات آتش تباہ می شدند انگاہ خانۂ دو طبقی ہمگی از سنگ و خشت برافراشتند و بہ حادثۂ زلزلہ ویران گشتند۔ پسانہ بہ تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانہ ہای سہ آشیانہ و چہار آشیانہ دار مرکب از چوب و سنگ و خشت برافراختند تاکہ از آسیب زلزلہ و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز ہمیں مروّج است و طاق ہای غرفہ و پنجرہ و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر است[۱۱۹۶] و بام خانہای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و در میان شہر بام خانہا را اول تختہ نشانیدہ بالای آں نوز فرش گسترده خاک می ریزند و در اطراف دہات خانہای دو طبقی و سہ طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند کہ در طبقہ سفلی چہار پا و در طبقہ اوسط بود و باش خود و در طبقۂ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ہا را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی ہای این دیار بہ چند قسم می باشند کہ بہ سواری آں ہا از اننت ناگ تا بارہ مولہ میان بہت می گذرند و بابت بار برداری و غیرہ سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و اُلر و غیرہ بسیار بکار می آیند۔ ازآں جملہ :۔

قسم اوّل۔ لِرہ ناؤ[۱۱۹۷] کہ طول آں از سی درعہ تا چہل درعہ و عرض چہار پنج

۱۱۹۵ بنائے خانہ ہا از چوب در عہد جہانگیر نیز در رواج بود (توزک جہانگیری ص ۳۰۳)

۱۱۹۶ واقعات کشمیر ص ۸۲ :

۱۱۹۷ در ایں ایّام "ہاؤس بوٹ" (کشتئ خانہ نما) انگلیسی یکے از قسم ترقی یافتہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مقرر اند بسبب عدم اسقاط ماه بود اختلاف سخت واقع می شود که منجر به خصومت
می گردد بنا بر آن بابا آیت الله بتلر که منجم کامل بود موجب حساب تاریخ مطابق قاعدهٔ
اصلی سنه کشمیری استخراج کرده است که هرگاه در تاریخ اصلی فتور افتد بر تاریخ
هندوان عمل سازند و هیچ فرق نه افتد. چنانچه نامه نگار در عرصهٔ سی سال امتحان این
قاعده نموده گاهی منحرف نشد. بعضی مردم جهول بنابر تعصب آن را پسند نمی دارند.

میلهٔ عرس حضرت شیخ العالم	۲۶ پوه	مگر گٹ تریخ [۱۱۹۴ء]	میلهٔ عرس حضرت هردی ریشی	عره پوه	کاتک روه تریخ
میله بابا نسیب الدین غازی	۱۴ هار	جیٹھ گٹ تریخ اول	میلهٔ عرس زین الدین ریشی	۱۲ دهک	جهتر روه تریخ چهاردهم
میلهٔ بابا حنیف الدین رینگام	هفتم دهک	جهتر روه تریخ نهم	میلهٔ میر بابا حیدر تولهٔ مولہ	۸ بایت	ساون روه تریخ دهم
میلهٔ چوک بابا صاحب بابا پور	۲۱ پوه	مگر گٹ تریخ هشتم	میلهٔ عرس بابا پیام الدین ریشی	۳ دهک	جهتر روه تریخ پنجم
میلهٔ عرس شاه بالو صاحب	۲۴ جیٹھ	بساکه گٹ تریخ یازدهم	میلهٔ عرس شیخ بهاءالدین گنج بخش	۳ جیٹھ	پچھت سوٚدی پنجم

۱۱۹۴ء گٹ پچه (گٹ در کشمیری معنی تاریکی و پچه معنی پانزده روز) که به هندی اندهیرا پچه
و بدی می گویند عبارت از تاریخ پانزدهم تا سی ام یا بستم هر ماه قمری هندی باشد که ایام
تاریکی است و مقابل او روه پچه (روه در کشمیری معنی مهتاب و پچه مثل سابق) یا شکل پچه یا سدی
است که از تاریخ اول ماه هندی تا تاریخ چهاردهم است.

ونیم گھڑی معمول است، درایام ہای سال قمری سہ صد و پنجاہ و چہار یوم و بیست و دو گھڑی[۱۹۳] معروف و دریں صورت سال قمری را از کردہ سال شمسی یازدہ روز و شش گھڑی کم و زاید می شود چنانچہ در ایام ہای سہ سال غالباً یک ماہ اضافہ می گردد و آں ماہ را ماہِ لوند نام نہادہ اند۔ سلطان شمس الدین برای حفظ موسم و اوقات تخم ریزی زراعت سال قمری را باسال شمسی تعدل و مساوات نمود۔ بناں براں حکم داد کہ عرصۂ دو سال و نہہ ماہ گذشتہ ماہ لوند باسم ہماں ماہ نہم از حساب ساقط سازند یعنی دو ماہ بہ یک نام و تاریخ نمایند۔ مطابق فرماں او سنہ کشمیری در حساب و کتاب و نوشت و خواند و عرس اولیا وغیرہ در ملک رواج کلی یافت۔ لیکن مردمان کشمیر موجب سلیقہ شود و سنۂ مذکور ہمگی آحاد می نوشتند و مآتہا ساقط می کردند۔ چنانچہ نظیر آنہا بر بعضے تواریخ مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است۔ زیرا کہ بر ستون بت خانہ کوہ سلیمان سال پنجاہ و چہار نوشتہ است۔ حالانکہ تا آں وقت یک صد و پنجاہ و چہار سال از سنہ کشمیری گذشتہ بود یک صد ساقط کردہ ہمگی پنجاہ و چہار نوشتہ اند و ششتے کہ زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہان چغتہ افتاد آں ہا سنہ کشمیری منسوخ کردہ سنۂ ہجری و سنۂ جلوس خود مروج کردند۔ اما اسماء شہور عربی در السنۂ عوام کشمیر نہ گشت تا حال زمینداران ایں جا اسماء شہور بہ زبان کشمیری مستعمل می دارند۔

از ابتدای عہد سنگان لاہور باز سنۂ بکرمی دریں ملک رواج یافت حالا حساب ہندیاں و کشمیریاں خلط ملط می رود۔ مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست کہ ماہ لوند ساقط کردہ حساب خود برابر می دارند۔ لہذا در سال سوم بابت ماہ لوند فتور و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میلہ ہای آستانہ جات کہ بہ حساب کشمیری

[۱۹۳] نزد مولوی محمد صادق علی "سال قمری عبارت از سہ صد و پنجاہ و ۔۔۔ و بست و دو گھڑی باشد۔"

مشہور است دیں سلطان شمس الدین در عہد خود سنۂ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آں از جلوس ایشاں تا ماہ سنہ ۷۲۵ھ اختراع فرمود و اسمائے شہور ماہ رسال کشمیری موافق سنۂ یزدجردی[۱۱۹۰] معمول داشت چنانچہ ماہ حمل ویک۔ ماہ ثور، جیٹھ۔ ماہ جوزا، ہار۔ ماہ سرطان، شراون۔ ماہ اسد، بادریت۔ ماہ سنبلہ آشت۔ ماہ میزان، کارتک۔ ماہ عقرب، موکھر۔ ماہ قوس، پوہ۔ ماہ جدی، ماگ۔ ماہ دلو، پھاگن۔ ماہ حوت، چیتر۔

و نوروز این سنہ در ضمن ماہ حمل بر در چیت سوودی سوم مقرر ساختہ و آں روز را سونت[۱۱۹۱] نام نہاد کہ مردمان کشمیر مراسم آں روز مثل عید بجا می آوردند۔ ماہ قمری کشمیریاں را با ماہ قمری ہندیاں ہمگی سرِ دہ روز مطابقت دارد و با ماہ شمسی عالم از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماہ شمسی ہندیاں ہر گاہ ہار می باشد اہل کشمیر آں را شراون می گویند۔

باید دانست کہ ایام ہای سال شمسی سہ صد[۱۱۹۲] شصت و پنج روز و ... بردہ

[۱۱۹۰] سنہ یزدجردی تاریخ فارسی مطابقت دارد۔ مبدأ این تاریخ از اول پادشاہی یزدجرد است تعداد ایام سال یزدجرداں برابر سال رومیاں است لاکن ہر ماہ را سی روز گیرند پنج روز در آخر اسفندار زیادہ کنند و آں روز را خمسۂ مسترقہ گویند (حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ص ص ۵ ۱۱ ۵)

[۱۱۹۱] سونت بضم سین و سکون بقیہ حروف و نون غنہ در کشمیری "بہار" را گویند۔

[۱۱۹۲] یک گھڑی مساوی ۲۴ دقیقۂ انگلسی (منٹ) یا ۲½ گھڑی مساوی یک ساعت انگلسی باشد از ایں قرار یک سال شمسی بحسابیکہ حسن نوشتہ است عبارت از سہ صد شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقہ باشد و ایں خلاف آنست کہ مولوی محمد صادق علی در حاشیۂ اکبرنامہ جلد دوم ص ۱۱ نوشتہ است بروئے یک سال شمسی عبارت از سہ صد و شصت و پنج و ربع روز باشد۔

گلدستۂ کشمیر[۱۱۸۷] ۔ پنڈت ہرگوپال بزبان اردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصب و جانب داری مختصر گفتہ است ۔ اہل ملل آں را پسند نمی کنند ۔ غیر ازیں حالات حکام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ التواریخ[۱۱۸۸] و جام جہاں نما وغیرہ مشروح و مبسوط است ۔

سنۂ کشمیر[۳]

صاحب و تاریخ کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہ ہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۱۸۹] مروّج بود ۔ وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید ۔ سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت اما اسماء شہور در ملک

[۱۱۸۷] در مطبع فارسی آریہ ۔ لاہور ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است ؎

[۱۱۸۸] یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است ؎

[۱۱۸۹] سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تا حال نہ صرف مابین ۔ برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ سٹائین)

پروفسور بوہلر از حوالۂ "الھند" ج ۔ دوم ۔ ص ۸ تصنیف ابوریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۷۶ ـ ۳۰۷۵ ق ۔ م ۔ شد ۔

بقول سٹائین از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را باین سنہ منضبط دارند ۔ در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود ۔ ازیں سنہ تا حال (۱۹۵۲ء) ۵۰۲۶ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۵۰۲۷ لوکک جاری است (تمہید مزبور ص ۵۸) ؎

را مرد ترجمہ کتابیست مختصرے با عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن اسامی روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

دستور التواریخ[۱۱۸۴] - ملا عبد الغنی جانباری با عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرۂ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر - پنڈت دیارام کاتب مختصر و منظوم با عہد مہاراج ۹ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبان انگریزی

جموں اینڈ کشمیر[۱۱۸۵] مسٹر ڈرو صاحب احوال تمامی قلمرو مہاراج از جموں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزوں ثبت کردہ است۔

تاریخ لارنس صاحب[۱۱۸۶] مسٹر لارنس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزوں ثبت کردہ است۔

۱۱۸۵ مراد از جموں اینڈ کشمیر ٹیریٹریز تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب FREDERIC - DREW EDWARD - است کتاب مذکور در ۱۸۷۵ء باہتمام اڈورڈ سٹینفورڈ STANFORD در لندن مطبوع گردیدہ است ۔

۱۱۸۶ مراد از "ویلی آف کشمیر" تصنیف سر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است در ۱۸۹۵ء کتاب مذکور باہتمام ہنری فورڈ در چھاپہ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را السں صاحب نوشتہ است شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شاں با الفاظ سلوک جی کنند - چناں کہ در تلفظ مردم کشمیر عیاں است ۔

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم وغیرہ ضبط کردہ است۔
و در بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام ابوالفضل را مات نمودہ است
لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سراہی درج کردہ است۔ ہمگی اہل
ہنود را مفید و مرغوب۔

گلزار کشمیر۔[۱۸۲] تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ
مختصر و موزون بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است
خلاصۃ التواریخ[۱۸۳] ۔میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخہ رازہ رنگینی

---

[۱۸۲] در ۱۸۷۰ء و ۱۸۷۱ء در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتدا ۱۸۷۰ء و در اختتام ۱۸۷۲ء و ۱۸۷۱ء درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔ اے سٹوری ص ۶۸۶)

[۱۸۳] یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔ اے صدر بلدیہ سری نگر و دیگرانہاں در کتاب خانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوطہ ہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود است۔ مطابق روایت صاحب "کشمیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین وقایع نویس از ابتدا تا ۱۲۷۵ھ مطابق ۱۸۶۱ء تاریخ کشمیر درین درج نمودہ است۔ اوراق ۱۷۰۔ حجم "۵ x ۸"
سطور ۱۳۔ ہر سطر سہ اینچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین مع ۱۲۷۵ھ درج است۔ میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ بتاریخ ۲۲ اکتوبر ۱۸۶۱ء ختم نمود۔

[۱۸۴] مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در سہ جزو است و بحیثیت مجموعی باین تفصیل ۶۰۴ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔ جزو ثانی ۴۵۴ صفحات جزو ثالث ۱۰۰ صفحات وجیز التواریخ در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ باختتام رسید۔ یک نسخۂ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

کردہ است اہل ملل را مرعوب ملست۔

لُبّ التواریخ[۱۱۷۸] ۔ ملا بہاؤ الدین تا عہد شیخ غلام محی الدین[۱۱۷۹] احوال راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است۔

تحقیقات امیری ۔ خواجہ امیر الدین پکھلوال حالات حکام و سلاطین و حضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است۔

منتخب التواریخ[۱۱۸۰] ۔ منشی نرائن کول تا عہد عالمگیر حالات راجہ ہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است۔

مجموعۂ تواریخ[۱۱۸۱] ۔ مصنف آں سربل پنڈت کاچرو ۔ احوال راجہ ہا و

[۱۱۷۸] یک نسخۂ آن در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود است

[۱۱۷۹] یعنی ۱۲۴۵ تا ۱۸۴۵ء (۱۲۶۱ھ)۔

[۱۱۸۰] در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ماحصلش ایں است —

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری عارف خان نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مؤلف بزبان سنسکرت کہ بازدہ ترنگ می گویند باین ہیچمدان را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مؤرخان دیگر کہ اعتماد را شاید مطالعہ کند و ترجمۂ مزبور را بہ فارسی حالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگان ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

[۱۱۸۱] یک نسخۂ آن در کتاب خانۂ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلیکیشن حکومت جموں و کشمیر و دیگر در کتاب خانۂ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است۔

نظم کردن تاریخ کشمیر ماموری ساخت و ہر یک شاعر را یک یک حصّہ تفویض نمود۔ ہمیں که در تصنیف آں شروع کرده بودند سکھ جیون راچشمان از حدیقہ بیرون کشیدند اکنون از تصنیف ملّا توفیق قریب دو ہزار بیت و از طبع زاد ساحی تخمیناً یک نیم ہزار بہ نظر می آید و از تصنیف عبدالوہاب شایق[۱۷۵] کہ تذکرهٔ اولیا ذمّہ او بود۔ قریب شصت ہزار بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان[۱۷۶]۔ میر سعد اللہ شاہ آبادی منظوم کرده است بہ متابعت خواجہ اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عہد جمعہ خان[۱۷۷] ضبط

۱۷۵ء این جزو از شاہ نامہ در خاندان میرزا غلام مصطفےٰ مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است (ملاحظہ کنید تذکرہ مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول)۔

۱۷۶ء "باغ سلیمان" بہ حساب ابجد ۱۱۹۴ اعداد می دہد و غالباً ہمیں سال آغاز این کتاب است زیرا کہ ورود جمعہ خان در کشمیر بحیثیت ناظم در ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء شده است۔ یک خصوصیت قابل ذکر در وجہ تسمیہ این کتاب "بہ سلیمان باغ" این است کہ مؤرخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان" می نامند زیرا کہ این سرزمین نزد ایشان محل ورود سلیمان علیہ السلام است۔ نقول "باغ سلیمان" در کتاب خانہ محکمهٔ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانهٔ آصفیہ حیدر آباد دکن یافت می شود۔ اوراق نسخهٔ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد است۔

۱۷۷ء جمعہ خان ہوتک زئی یکے از ناظمان کشمیر در عہد افغانان درّان (۱۷۵۲ء — ۱۸۱۹ء) بود۔ بقول مفتی عزیز الدین مصنّف "احسن التواریخ" جمعہ خان بتاریخ ۲۷ ماه شعبان المعظم ۱۲۰۲ھ (۱۷۸۷ء) کابل را بہ عزم پکھلی الوداع نموده در ماه رمضان داخل کشمیر گشت۔ جمعہ خان مسلسل چہار سال بر صوبیداری کشمیر فائز بود۔ بالآخر در ۱۷۹۳ء بعارضهٔ اسہال درگذشت۔ اولاً در احاطہ سید قمر الدین خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعده نعشش را بہ قندھار بردند۔

احوال راجہا و سلاطین و تذکرہ حضرت اولیا و علما و صلحای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و اختار تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسندیمی دارند لیکن معتمد اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی[۱۱۴۳] محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات مرحمزہ کبری بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو۔ تا عہد مسرداد خان ضمیمۂ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ[۱۱۴۴] مصنفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کریارام ضمیمۂ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرہ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامۂ کشمیر۔ راجہ سوکھ جیون در عہد خود از شعرای وقت متین و نوید۔ وساطی و توفیق و راضی و حسن و شایق ہفت کس انتخاب کردہ بر

{مسلسل} ۵ اسحار الخلد

۶ ثمرات الاسحار

۷۔ شرح کبریت احمر

مخطوطہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے اروپا و ایشیا یافت می شوند۔

۱۱۴۳ بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۷۵ تمہید) یک نسخۂ این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن بوہتہ سری نگر کشمیر موجود است ؁

۱۱۴۴ بقول ڈاکٹر صوفی مزبور یک نسخۂ این کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری۔ مجددی محلہ خانیار سید واری سرینگر موجود است ؁

تاریخ حیدر ملک[۱۱۷۰]۔ درعہد جہانگیر شاہ مطابق راجہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خودستائی و تعصب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی[۱۱۷۱]۔ معروف بہ راجہ ترنگ مصنف آں از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است۔ احوال آں نیز مطابق ترجمۂ راجہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروح است لیکن از تعصب و خودستائی خالی نیست۔ میر شمس عراقی را ستایش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر[۱۱۷۲] از تصنیفات خواجہ اعظم دیدہ مری است۔

۱۱۷۰ خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

۱۱۷۱ تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ء۔ بقول اے۔سی۔سٹوری از عہد مسلمانان در کشمیر مکمل بحث نمودہ است۔ نسخہ ہائے وے درکتاب خانہائے بی۔ نمبرہ ۲۹۷ (۸) و ۲۹۷ (ٹی) ایتھے نمبرہ ۵۰۹؛

۱۱۷۲ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیر الزمان خان کشمیری مجددی است۔ در ۱۱۰۰ھ مطابق ۹۰-۱۶۸۹ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱-۱۶۹۰ پیدا شد۔ خواجہ اعظم شاگرد ملا عبداللہ و مراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است۔ در طریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۲-۱۷۲۱ است۔ در ۱۱۸۵ھ مطابق ۲-۱۷۷۱ء از درد گردہ فوت شد۔ خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود۔ موسیو سی۔ اے۔سٹوری (پرشین لٹریچر حصہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل با و منسوب کردہ است:-

۱۔ فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲۔ فوائد المشائخ در فقر۔

۳۔ رسالہ اصابۃ الجبر۔

۴۔ تجربات الطالبین

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

تواریخ فارسی

وقائع ملک کشمیر۔ کہ در زمان سلطان زین العابدین ملا احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و رتناکر مع احوال سی و پنج راجۂ گم شدہ کلہن پنڈت بمطابق رتناکر بانبساط کردہ است و از تعصب و حماقت داری مبرّا و عبارتش مصفا۔

تاریخ ملا نادری۔ در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم۔

تاریخ قاضی حمید۔ در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آں نایاب۔

تاریخ ملا حسن قاری[۱۱۶۶]۔ در افواہ مشہور است و کیفیت آں غیر معلوم۔

منتخب التواریخ حسن بیگ[۱۱۶۷] در عہد [۱۱۶۸] تصنیف کردہ است بہ نظر نامہ نگار نرسید۔

تاریخ سید علی[۱۱۶۹] خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

۱۱۶۶ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است لقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملا حسن قاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

۱۱۶۷ حسن ابن محمد الخاکی شیرازی۔

۱۱۶۸ السامی بے الاصل لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مصنفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر ۱۹ھ مطابق ۱۶۱۰ء نوشتہ شد یک نسخۂ این کتاب در کابل بردایم عبارت ترت آرنا جادہ ابن سمار زیر نمرہ ۲۳ یافت می شود۔ ۱۱۶۹ یک نسخہ ازیں کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ بوہبہ سری نگر موجود است (کشیر جلد اوّل)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود۔ بوکر صاحب جستجو کردہ نسخۂ کتیبم اندر بہم نمود۔ اما بہ علت اغراق پسند نہ فرمود۔

زینہ ترنگنی۔ ضمیمۂ راجہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج[۱۱۶۴] بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شری ور[۱۱۶۳] تکملۂ آں نمودہ است۔

تاریخ اودھ بٹ[۱۱۶۵] ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است۔

۱۱۶۳ شری ور یکے از مورخان عہد بڈشاہی است۔ بوجہ تکمیل تاریخ جونراج کہ بعد فوتش نامکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است۔ ڈاکٹر صوفی اورا اقبال پنڈت کلہن نوشتہ است۔ از کارنامۂ شری ور این است کہ بعد وفات بڈشاہ این مرد یوسف زلیخائے جامی را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آورد و بنام "کتھا کوتکا" موسوم کرد۔ کتاب مزبور در چاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است۔

(کشیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ جونراج یکے از عالمان بزرگ و محقق زبان سنسکرت است۔ در تاریخ دانی ثانی کلہن بود و تمام کتاب رازہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد۔ بادشاہ اورا انعام کثیر داد۔ جونراج در ۱۴۵۹ء وفات یافت۔

(کشیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ یکے از محققان زبان سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھر وید بہ مہاراشٹرا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد۔

مصنف آن بعدم وثوق حکمرانهای اولیں کل گوگ ترک نموده است و همگی احوال دو
هزار و یا نصد سال تا عهد سکهه می نگارد البته عظمت است۔ عصر این
نام تاریخ چهولاکر و کهولارارج [۱۱۶۳ه] ویدمه مهر و کهیم اندر [۱۱۶۲ه] و سورب و ترپور و پراحر مٹ

مسلسل) بطرز ثانی وے متعین گردید۔ در عهد جهانگیر ملک حیدر چادوره زاده ترنگنی را به عامه
مختصر نموده بتاریخ کشمیر موسوم کرد در سنه ۱۸۳۵ء اداره رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکته"
نسخه زاده ترنگنی که بر مخطوطه ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد۔ در سنه ۱۸۵۲ء زاده ترنگنی
مع ترجمه در فرنچ زیر اهتمام اداره ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شائع گردید در سنه ۱۸۹۲ء سر اورل سٹائن
نسخه راج ترنگنی با معتمد از چاپ خانه بمبئی شائع کرد۔ هشت سال بعد همین کس زاده ترنگنی
را بزبان انگلیسی ترجمه کرده در سنه ۱۹۰۰ء حلیه الطباع پوشانید بقول رنجیت پنڈت این ترجمه سر
ناکمل بود چنانچه در سنه ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نهرو وقتیکه در قید بود راج ترنگنی را
مکمل ترجمه نمود ڈاکٹر صوفی این ترجمه را بسیار ستوده است۔ یک ترجمه زاده ترنگنی در اردو" از
پنڈت ایشر چند شاه پوری نیز یادگار است این ترجمه سنه ۱۹۱۲ء کرده شده است و مطبوع است
۱۱۶۲ه کهیم اندر پسر پرکاش اندر برهمن است در عهد راجه است جائیکه اکنون بساط بارع
دارع است پیدا شد۔ مورخان اگرچه از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند لیکن از کارنامهائے
ادبی اش قیاس نموده اند که وے مابین سنه ۹۳۰ء لغایت سنه ۱۰۶۶ء پیدا شد کهیم اندر یکے از
پسران پدرش بود کهیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری
مثل نجاری و آهنگری سهم حظ وافر داشت بعمر ۲۵ سال در حلقه ازدواج داخل شد و یک
پسر سوم اندر که اتالیق پسر راجه است بود ازو یادگار ماند۔
کهیم اندر صاحب تصانیف کثیره است که مشهورترین از آن درپ دلن بیر پریمی باشامدل
غرور) دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برهت کتها (قصص و روایات) است کیتهه
ازو مصنفاتش به تفصیل بحث نموده است (کشمیر جلد اول ص ۲)۔ ۱۱۶۳ه بر صفحه آینده)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ وے در دیباچہ کتاب می نگارد کہ من
دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ ایں نسخہ تصنیف کردہ ام و از پوران ہای مذکورہ دریں
ملک نام و نشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راج ترنگنی در ملک مشہور است

(مسلسل) کہ بحوالی سنہ ۴۹ --- ۱۱۴۸ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سیر اورل
سٹائن مترجم راج ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد:-

"کلہن را با تنقید نگاہ باید کرد زیرا کہ سلسلۂ تاریخش غیر معتبر و ماخذہاش
غیر صحیح و دلش نیز در تہذیب گرائیدہ است۔"

راج ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است
تفصیل مصرعہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است:-

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔
۲- ۱۷۱ ایضاً
۳- ۵۳۰ ایضاً
۴- ۷۲۰ ایضاً
۵- ۴۸۳ ایضاً
۶- ۳۶۸ ایضاً
۷- ۱,۷۳۲ ایضاً
۸- ۳,۴۴۹ ایضاً

بقول آر۔ ایس پنڈت راج ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج
چوہان و دو صدی قبل ورود خاندان شاہ میری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمۂ راج ترنگنی بہ فارسی بہ حکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت
نامش "بحر الاسمار" بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبدالقادر بدایونی بہ تکمیل و (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد۔ و نیز در تلفظ آن آواز ہای عجیب معمول است کہ در ہیچ زبان ہمچنان یافتہ نمے شود۔ چنانچہ یک حرف بہ چند آواز ادا می کنند و یک لفظ بہ چند معنی استعمال می نمایند۔ حروف تہجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافتہ اند۔ و قاعدۂ صرف و نحو آن بعض دانشمندان خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است امّا بہ وقوع حوادث و طوارق زمانہ نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانہ محو شدہ است اکنون نام بعضے تواریخ مشہورہ یاد کردہ شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانہ راجہ اونتی ورما از ابتدای دور کلجوگ تا عہد خود احوال راجہ ہا مشروحاً درج کردہ است دریں زمان نقل آن عنقا۔ لیکن بعضے قصص آن را ملاّ احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمہ کردہ است اثر آن در ملک موجود خواہد بود۔

راجہ ترنگنی۔ پنڈت کلہن[۱۶۱] در عہد راجہ جے سنگھ بہ وقف الفاظ منظوم

(مسلسل) پارۂ ہندوستانی و عربی و بقیۂ آن الفاظ تبتی دارد۔"

(سفرنامہ دانش جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۶۱] پنڈت کلہن پسر چمپک وزیر ہرش (۱۰۸۹ - ۱۱۰۱) است۔ بقول ڈاکٹر صوفی کلہن از قبیلۂ برہمان است نامش کلہن در پراکرت (زبان مروجہ) ماخوذ از کلیان است کہ در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند۔ کلہن بلحاظ مذہب متبع شیو بود۔ لیکن رغم ایں ہمہ مداح بدھ نیز بشمار می رود۔ چیزے کہ او را مشہور آفاق گردانید کتابش راجہ ترنگنی است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دہور در الفاظ آں فتور آمدہ کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" و مُنش را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بہ سبب تقرب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرمان روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بہ سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کردہ زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و دہ لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترعہ کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ مخلوط نوا ہند بود۔ ۱۱۶۰ھ

[مسلسل] بحث ست کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ ؟ و اگر بود رسم الخطش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل دادہ است چنانچہ می گوید:۔

"اگرچہ اہل کشمیر زبان خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوہ ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند"۔ (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)

از قول ابوالفضل "ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مُراد ازیں خط "شاردا" است کہ بقول لارنس منزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است وقتے در کشمیر مستعمل بود۔ فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال نظم صوتیِ زبان کشمیری است مروج است ؛ ۱۱۶۰ھ دریں ضمن قول صحیح راوئی ایں است :۔

من از شخصے با سند صحیح خبر دادہ ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی [بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید]

بعضی شاگردان سست کار در ماه دو سه روپیه کار کرده باقی دار سرکار مانده از کاسهٔ گدائی نان می خوردند.

و در سنه ۱۹۲۴ب مطابق سنه ۱۲۸۴ھ مهاراجه رنبیر سنگھ از باج مبلغ چکلی یازده روپیه تخفیف نمود و در سال سنه ۱۲۸۷ از طرح شالی که فی نفر یازده خروار حساب دو روپیه چهار آنه چکلی معمول بود چهار آنه معاف فرمود. و در بدل ماهوارهٔ نقدی عمل پشمینه دادن تجویز داده که تا عرصهٔ ده سال عوض باج شاهی و طرح شالی عمل پشمینه از کارخانه داران می گرفتند و بسبب کساد بازار مهاراجه مذکور را در تهان های پشمینه نقصان کلی عاید گشت و اهل کاران هم بسیار خورد برد نمودند. چونکه کارخانه داران بسبب کساد بازار زیر بار خراب شدند بدین وجه در سنه ۱۹۳۳ بکرمی سنه ۱۲۹۳ھ مهاراجه بامداد از باج ۲۷ عشه ۱۱ روپیه معاف نمود و در سنه ۱۲۹۴ همگی یازده روپیه فی نفر باج مقرر شده طرح شالی سراسر تخفیف یافت.

و در سنه ۱۲۹۵ھ مطابق سنه ۱۹۳۵ب[۱۱۵۷] بسبب قحط و کساد بازار تا لغایت حال تباه شده باج داغ شال سراسر معطل گشت و بجای آن روانگی پشمینه فیصد بست روپیه و شال فروشی در پرمٹ فیصد یازده روپیه جمله فیصد سی و یک روپیه مقرر گشت و در سنه ۱۳۰۳[۱۱۵۸] هجری آن هم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت.

زبان کشمیر[۱۱۵۹]

در عهد اول زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بوده است و بمرور

۱۱۵۷ ۱۸۷۸ء　　　　۱۱۵۸ ۱۸۸۵ء

۱۱۵۹ نزد اهل لسان کشمیر این زبان بنام کوشر شهرت دارد. لارنس در ویلی آف کشمیر ص ۴۵۴ برین امر اتفاق کرده است که اصل کشمیری از سنسکرت است لیکن این امر محل (بقیه بر صفحه آینده)

آئین معمولی بدہد۔

و در حکومت شیخ غلام محی الدین[۱۱۵۵] دلیپت[۱۱۵۶] داروغگی یافت و برآئین مقررہ میان سنگھ نوزدہ روپیہ در باج افزودہ طرح شالی بدستور میان سنگھ مقرر داشتہ دوکان و دو نیم نفری مشخص کردہ یک صد و ہفتاد روپیہ سر دوکان باج مقرر نہاد۔ دراں زمان ہمگی پنج ہزار دوکان بود و بیست و دو نفر شال بافان بہ خوف ظلم سر انگشتان خود قطع کردہ از شال بافی خلاص شدند۔ از کردۂ ظلم حاکماں آسیب کارخانہ داران بہ نسبت آن ہا جانکاہ بود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارۂ خود بندخلاص کردہ شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی خروار دو آنہ تخفیف نمود۔ و از کارخانہ داران سہ نفر سہ روپیہ انعام دہانیدہ و برمزدوری چہارم افزون کردہ از طرح شالی حصہ سوم بہ ذمۂ کارخانداران گذاشتہ کارخانہ داران را نعل در آتش افگندہ شاگردان دل خوش گردانید۔

و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بیست و ہفت ہزار نفر و یازدہ ہزار دوکان بود۔ پنڈت راجہ کاک در بہ مساوی دوازدہ لک روپیہ بمعہ طرح شالی ٹھیکہ۔ دار محال داغ شال شدہ شال بافان را سر نفر چہل و ہشت روپیہ چلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقہ باز بندش ساختہ شاگردان ذمۂ کارخانہ داران کردہ یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آن شالبافان مقہور و مجبور ماندہ و از صبح تا شام کار کردہ فی ہزار سیخ را۔ چہار و نیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جملہ بعض شاگردان در ماہ زغنت ہشت روپیہ کار کردہ منجملہ آں پنج روپیہ خراج شاہی دفع نمودند بر دو سہ روپیہ قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] ز ۱۱۸۳ تا ۱۱۸۴ء

[۱۱۵۶] صحیح "دلیپت" است و آنچہ در کتب ست نوشتہ سہو کاتب است

آسودگی یافتند و در اندک زمان شمار دہ ہزار دوکان آباد شدند۔

و در عہد کرپارام مصر[۱۱۵۳] بولا ناتھ کہ برہمن او بود داروغۂ داغ شال شدہ سر دوکان سہ لفری[۱۱۵۰] ہشتہ روپیہ باج مقرر کردہ طرح شالی بدستور جواہرمل معمم داشت و باج داغ شال مع محصول گذر آں دوازدہ لک روپیہ داخل خزینہ می ساخت۔

و در عہد میاں سنگھ[۱۱۵۴] بسبب ظلم بولا ناتھ و طغیان قحط ہمگی یک ہزار و دوصد دوکان باقیماندہ بود نرخ شالی فی خروار یک روپیہ بود و میاں سنگھ سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی بحساب دو روپیہ طرح دادہ در سال دوم آئین جواہرمل مروج ساخت و در عرصۂ چہار سال شش ہزار دوکان سہ لفری آباد شدند بعد آں رام دیال داروغگی یافتہ شالبافاں سپرد کارخانداراں نمودہ سال اوّل سر دوکان متلفتہ و طرح شالی بیست خروار بحساب دو روپیہ و میتہ پوش رضا پنج خروار بقیمت ۱۱/عہ مقرر بود۔ و قطعی حکم داد کہ شاگرد کسے کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نرود یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان ہر کس کہ بنشست تا ابد غلام اوست شالبافاں بسبب انتظام بدش نہایت مظلوم شدہ معلوک گشتند کارخانہ داراں بسبب آں تعدّی سرمایہ ہا بر داشتہ خود دولتمند و مالدار شدند۔ سال دوم سر دوکان دونیم خروار طرح افزودہ یعنی بست و ہفت خروار و ہشت ترک کہ قیمت آں عہ مقرر نمودند سر ہر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاہ روپیہ مشخص کردہ کہ آں را آئین نام نہادند مدعا کہ شاگرد کارکنند یا نہ کنند

[۱۱۵۳] لالہ ناظم کشمیر در عہد سکھاں از ۱۸۲۷ لغایت ۱۸۳۱ء

[۱۱۵۴] لالہ میاں سنگھ ۱۸۴۱ — ۱۸۴۴ء

داغ کردہ حوالۂ خوردی کہ ضامن شالباف می بودمیکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آں داگذار نوشتہ می دادند وضبطی پشمینہ بر نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج نام اورا سزا می دادند مصرعہ۔ ہر کہ آمد براں مزید نمود۔

درعہد مختار الدولہ۱۱۵۰ فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت۔ و درعہد عطا محمد خان۱۱۵۱ ہجدہ ہزار دوکان بود۔ درعہد عظیم خان۱۱۵۲ بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آں بعد تیاری تھان شامل باج وصول می کردند۔

و درعہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود۔ فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آں بدعات بسیار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمت سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمت آں دو روپیہ از کردۂ نرخ بازار علاوہ بود۔ ایں قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا دارو غۂ داغ شال شدہ بود۔ وے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردۂ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ مابقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد وے چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت۔ دریں صورت شالبافان تھان ہای خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند۔ دریں صورت باوجود ترقی باج و بدعت ہا شال بافان

۱۱۵۰ شیر محمد خان مختار الدولہ یکے از ناظمان کشمیر درعہد افغاناں در ۱۱۹۶ء ؛

۱۱۵۱ ناظم کشمیر (۱۳ — ۱۸۰۶ء) ؛

۱۱۵۲ ایضاً (۱۸۱۳ء) ؛

نرخ بازار قیمت آں افزوده ساکنان شهر را طرح می دادند چنانچه باسندگان شهر را تاوان و نقصان آں باعث خرابی و سبب ویرانی می شد۔ خصوصاً طایفه شال بافان که در آں زمان چهار صد دوکان سه نفری بودند به سبب طرح علات زیاده بر پریشان می گشتند۔

و در عهد حاجی کریم داد[۱۱۲۵] طرح زعفران و علات موقوف شده بدل آں طایفه شال بافان را سر هر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۱۲۶] تجویز یافت و آں را قصور شالی نام نهادند۔ بعد آں بصلاح پنڈت دلارام[۱۱۲۷] قلی که پیش کاره او بود بر تهان پشمینه باج مقرر کردند چنانکه تهان پشمینه را بر کچهری[۱۱۲۸] داغ شال آورده آں را قیمت کرده فی روپیه سه پائی باج مقرر بودند۔

گویند روز اول بارده فلوس آمدنی داغ شال بود۔ انگاه باب دزدی و کار سازی بها پا شقداران یعنی محافظان به هر طرف مقرر شدند همین که یک دو گره ٹکڑه[۱۱۲۹] بافت می شد برده در کچهری داغ شال می بردند و هنگام درستی تهان

(مسلسل) دو مانده قیمتی ده فلوس روپیه می داشت لکن در عهد ابراهیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در عارت گری و فساد از دست داد) داغ بود در ۱۸۸۵ء چنانکه معلوم خواهد شد بعهد مهاراجه پرتاب سنگه ایں در تخفیف آمد ۔

[۱۱۲۵] ناظم کشمیر در عهد افغانان از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ۔

[۱۱۲۶] ٹیکس لفظ انگلیسی بمعنی محصول سرکاری ۔

[۱۱۲۷] آسد کول ایں نام دیا رام داده است ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹)

[۱۱۲۸] کچهری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال ۔ لکن مراد مصنف ایں جا کلمه داغ شال است ۔

[۱۱۲۹] ٹکڑه بمعنی تا هندی ۔ فتح را و هندی بمعنی پاره باشد ۔

رسیدہ والی مصر جورۂ نارنجی بہ او پیشکش ساخت۔ اہل فرانس آں دیدہ پسند خاطر نمودند و بہ موجب خواہش مردمان آں جا تاجران فرانس در کشمیر رسیدہ نقشہ ہای جورہ و قصابہ وغیرہ بانواع گوناگوں فرماش دادند۔ و بازار پشمینہ بہ حدے رواج یافت تا آنکہ میرزا محمد علی کارخاندار یک جورۂ پشمینہ بقیمت دوازدہ ہزار و پانصد روپیہ چہرہ شاہی فروخت نمود۔ کارخانداران دولت و ثروت حاصل نمودہ موجب پست فطرتی دم فرعونی دادند۔ چنانچہ در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمہ و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعہ مشغول می بودند۔

منتقم حقیقی سببے ساخت کہ در ۱۲۸۶ھ[۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشہ[۱۱۴۲] واقع شدہ۔ اہل فرانس را دو صد کروڑ روپیہ جرمانہ و ہرجانہ گرفتند۔ و ہمہ ہا مفلس و بے نوا گشتہ از ہوس پشمینہ در گذشتند۔ سوای آں مردمان یورپین را خواہش آں بہ خاطر نماندہ۔ فے الحال کساد بازاری پشمینہ بہ حدے رسید کہ جورہ و قصابہ بافتن موقوف کردند۔ تاجران پشمینہ یکسر دیوالی[۱۱۴۳] شدند۔

کیفیت داغ شال[۱۱۴۴]

در عہد شاہان افاغنہ زعفران و غلات کہ از مال سرکار می بود۔ حکام از کردۂ

۱۱۴۱ھ مطابق ۱۸۶۹ء۔ اما لارنس سال نامبردہ ۱۸۷۰ء نوشتہ است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمۂ دیگر در ۱۸۷۷ء (وقتیکہ قحط سالی مردمان کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (ویلی آف کشمیر ص ۳۷۵) ؛ ۱۱۴۲ھ جرمنی ؛ ۱۱۴۳ھ مفلس و قلاش ؛ ۱۱۴۴ھ صنعت شالبافی چنانکہ سابقاً در حاشیۂ گذشت بذریعہ محکمۂ منضبط بود (حالا ؟) کہ او را داغشالی می گفتند۔ ہر شال کہ در کشمیر تیار می شد مہر ایں محکمہ داشت۔ بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغشال در حویلی مجلس رائے (کہ در ۱۶۸۵ء از پنجاب آمدہ بہ کشمیر آباد شدہ بود (بقیہ بہ صفحہ آیندہ)

و در عہد عبداللہ خان سند کچلے نام تحفے اعلیٰ از لعداد تشریف آمدہ بود۔ عبداللہ خان او را بوقت رخصت یک جورہ باری عطا فرمود سند موصوف در مصر رسیدہ جورہ مذکور والی مصر بطور تحفہ گذرانید۔ دراں ایام پولین سکرٹر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کوریج۔ گلدستہ ہاکہ بر گوشہ ہائے شال باشد۔

نوٹ۔ ہماں کوریج است کہ مذکور شد۔ قیمت از ۴۵ تا ۷ روپیہ

۶۔ حاشین پشمینہ از ۲ تا ۴ ایضاً

۷ نقش از ۲ تا ۵ روپیہ۔

۸ چہار خانہ۔ طول غیر متعین طول ۱½ گز از ۵ تا ۱ ایضاً

۹۔ گلبدن طول غیر معین عرض از چہاردہ گرہ تا یک گز۔ از ۵ تا ۶ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی طول ۳½ گز۔ عرض ۱½ گز۔ از ۵ تا ۷ ایضاً۔

۱۱۔ تحین با کلاہ از ہشت آنہ تا چہار روپیہ۔

۱۲۔ جراب یا مورہ جورد از یک روپیہ تا چہار روپیہ۔

۱۳۔ مورہ پشمینہ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانہ ہا) از ۳ تا ۱۵ ایضاً۔

۱۵۔ در پردہ (پردہ) بقیمت ہموار۔

۱۶۔ کاری اسپ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کاری فیل۔

در عہد سکھاں صنعت شال بر عروج بود۔ مورکرافٹ سیاح کشمیر در ۱۸۲۳ء می گوید ۔

"آمدنی کہ از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی دو لک روپیہ سالانہ است"

اختراع نمودند و تجارت آں بجائے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتہ در قلمرو روس پسند کردند۔ تاجران روس نقشہای بوتہ و قصابہ اختراع کردہ۔ تجارت آں با قصی الغایت رسیدہ۔

(مسلسل) (م) سادہ از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً۔ در خانہا مستعمل می شود

۲۔ شملہ با طوق کمر مستعمل در اہالیانِ آسیا۔ طول ہشت گز و عرض ۱½ گز۔ رنگ ہائے مختلف دارد۔ قیمت از ۵ تا ۲۰۰ روپیہ۔

۳۔ دوشالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً۔ برآمد بہ تبت فقط۔

۴۔ گاش تریح یا پٹکا یا دستار۔ طول از ہشت تا دہ گز و عرض یک گز۔ رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد۔ از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ۔

۵۔ مندیلہ۔ یک قسم آں زنجیر می دارد و دیگر بغیر زنجیر۔ مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا دہ گز و در عرض دو از دہ گرہ و بقایا اقسام پشمین علی اسبیل الاختصار بال[۱] پوش قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ۔ گلوبند[۲] از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ۔ پستان[۳] بند از ۵ تا ۳۰ ایضاً۔ لنگوٹہ[۴] از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً۔ پوستین[۵] از ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ ایضاً۔ اتریح[۶] از ۲ تا ۱۰ ایضاً۔ ازاربند[۷] از ۱ تا ۱۵ ایضاً۔ تکیہ[۸] مثل قیمت جمودار۔ خلیلہ[۹] از ہشت آنہ تا دو روپیہ۔ طاق[۱۰] پوش مثل قیمت جمودار۔ خوان[۱۱] پوش از ۳۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمین مروج اند:۔

۱۔ سادہ پشمینہ۔ ۲۔ جامہ وار یک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳۔ شال طویل بغیر حاشیہ و پل و کنج۔ ۴۔ ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیض بجسم خود می پیچند۔ ۵۔ کلاہ ہا و پوغہ ہا

پل۔ کشیدہ کاری را گویند کہ بہر دو سرہائے شال می باشد۔

ڈھور۔ کشیدہ کاری ایست کہ بر چہار گوشۂ شال باشد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

آں را پسند کردہ در سال قریب چہل پنجاہ ہزار را شال بوتہ دار برای اُو و پاس تیار می کردند۔ مردمان ایں جا آں قسم را بوتۂ محمد شاہی نام کردہ بودند و در ۱۱۶۵ھ[139] ملک کشمیر در قبضۂ شاہان افاغنہ رفت و از روی ورود ملا کسوت پشمینہ را طلب گار شدند و مردمان ایں جا بہ اختراع انواع رنگ ہا در صنعت و حرفت آں روز بروز برکت و رسائی پیدا کردہ جامہ وار[142] خط دار و بوتہ دار و کورہ ہای دور دار وغیرہ اقسام

[139] ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است (ملاحظہ کنید ویلی آف کشمیر ص ۱۹۲، کشمیر ص ۲۹۷)

[142] مورکرافٹ و ٹربیک (ساحان انگلیسی در کشمیر ۲۵ — ۱۸۱۹ء) کہ مطالعۂ صنعت پشمینہ بالاستیعاب نمودہ اند اقسام شال درج ذیل نوشتہ اند:-

۱ جامہ وار آں است کہ در لباس استعمال می شود۔ ایں قسم شال مربعہ باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد از ایں اقسام ذیل باشد۔

(الف) خط دار قیمت از سہ صد تا پانصد روپیہ۔

(ب) مہرمت از ۵ تا ۳ روپیہ۔

(ج) اسلمی مع سیزدہ اقسام جامہ وار۔ علاوہ ایں اقسام ذیل نیز داخل جامہ است:-

(د) چہار باغ از ۳ تا ۳۵ روپیہ۔

(ہ) حاشیہ از ۱ تا ۱۷۵ ایضاً

(س) چاند از ۵ تا ۲ ایضاً

(ط) چھوتاہی از ۱ تا ۴۵ ایضاً

(ع) شش مشتی از ۲۵ تا ۲ ایضاً

(ف) فرنگی از ۴ ۵ ایضاً بملک روس برآمد می شود۔

(ق) مازآمسی از ۱ تا ۲۵ ایضاً بایران و آرمینیہ برآمد می شود

(ل) تارا رومی از ۱۲ تا ۳ ایضاً۔ ایضاً بہ ترکی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

را گویند) چنانچہ از ممالک کوہستان وسط ایشیا نوعے از چادر می آید۔ آں را شالکی می گویند۔ میرزا حیدر پرسید ایں یک شال است یا دو شال است۔ گویند وجہ تسمیہ دوشال ہمین است میرزا حیدر بہ نظر اختراع او را انعام بخشیدہ برای تیاری آں باز تجویز داد۔

روزے شاگردے فرد پشمینہ بافت می کرد نغز بیگ او را بہ کدام سبب طپانچہ بر رو داد و بصدمۂ آں قطرات خون از بینی او چکیدہ بر صفحۂ پشمینہ قطرے اند اشحات خون ظاہر شد و نغز بیگ نقطہای خون بر ورق پشمینہ زیبا دیدہ از روی بیدار مغزی تار پشمینہ را رنگ ہای سرخ و سبز و زرد دادہ بر سیخہای شاخے پیچیدہ در بافتن پشمینہ نقطہای ملون منسوج ساخت۔ ہم چنانکہ بر شالکی نقطہ ہای سرخ و سبز منسوج می باشند چہ اختراع اول ہماں قسم بودہ است۔ رفتہ رفتہ تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی دادہ شال زنجیر دار و کنارہ دار اختراع نمودند و نقطہا و خطہا وغیرہ نسج می کردند۔ آنگاہ شاہان دہلی متصرف ایں بلاد گشتہ۔ در قلمرو ہند چنداں احتیاج پشمینہ نہ بود۔ باز ہم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند۔ و مردان ایں جا در نزاکت و صفای آں ہم چنان صنعت و تیز دستی بکار بردند کہ یک فرد پشمینہ بہ عرض یک نیم درعہ عند الامتحان از حلقۂ انگشتری گذرانیدہ اند و در عہد محمد شاہ چغتہ تیز دستان ایں جا بر[1] عاشی شال بہ انواع رنگہا در بافتن گلہا اختراع کردہ بہ نظر بادشاہ گذرانیدند۔ پادشاہ

[1] ۱۱۳۸ھ

۱۱۳۹ھ محبت شال منحصر در محمد شاہ نبود بلکہ ہمہ سلاطین مغلیہ او را ستودہ اند۔ ابو الفضل در آئین اکبری می نویسد "اعلیٰ حضرت محبت شدیدہ بہ شال می دارد"۔ جہانگیر در توزک جہانگیری ص ۳۰۵ قریب ہمیں خیال متعلق بہ جلال الدین اکبر ظاہر کردہ است۔ عبارتش ایں است:-
"شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرمودہ اند۔ از فرط اشتہار حاجت بہ تعریف نیست"

پشمینه و آئینه دار شمار شده بود در پاکتید و گرمی و نرمی آن دیده خیال کردند
که هرگاه از صوف برگالهٔ مذکور رخت و قماش ساخته شود البته نرمی و گرمی آن
مزید خواهد بود. بموجب آن هنگام مراجعت چند آثار پشم شال همراه داشتند
و در سنه ۸۰۵ھ[133] رونق افزای این دیار گشته صوف مذکور را موکشی ساخته رسیده
یک تهان پتو[134] بافت[135] کنانیدند. صافی و گرمی و نرمی آن دیده سلطان قطب الدین
متعجب گشت و زانرو معرفت ماهران اصنای تنت پشم شال طلبانیده این جا
تهان پتو برای پوشش خود هر سال تیار می کرد. بعد آن عهد میرزا حیدر حکام
و امرای این جا پتوی پشمینه[136] به قماش درست کرده ملبوس می داشتند
و در سنه ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شده از اهل خوقند[137] نغز بیگ نام
شخصے که او از امیرزادگان خطه نقد بیگ می گویند خان سامان او بود حرفهٔ شالبافی نکوئی
میدانست. وے برای پوشش میرزا حیدر یک جوره پشمینهٔ ساده به عرض یک
هم درجه تیار کرده موکشی و صفائی نموده به نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت
این چیست؟ گفت شال. زمردمان خوقند و ترکستان وغیره شال چادر پوشندی

---

[133] ۱۴۰۲ء ۰ [134] پو ۰ [135] ملائم پشمیں (توزک جہانگیری ص ۳۵)

[136] پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) که معلومات مبنی بر رسالهٔ
در شال بافی تصنیف حاجی مختار شاه اشائی مطبوعه کوه نور پریس لاہور ۱۸۸۶ء است
ادعا نموده است که صنعت شالبافی در کشمیر بسیار قدیم است این صنعت در عهد کورو و
پانڈواں در کشمیر موجود بود. ہمچناں در زمان سمراٹ رومی و اشوک اعظم پوشیدن شال برائے
درباریاں مایهٔ فخر و مباهات بود. [137] خوقند دارالخلافهٔ فرغانه اکنون شهریست در جمهوریه
ازبکستان در دولت شوروی روسیه واقع برلب دریائے سیر. درین ایام این شهر مرکز مصنوعات
چاقو و ابریشم و پنبه تیار می رود. در سنه ۱۹۲۶ء شماره آبادیش ۶۹,۳۴۴ نفر بود (کشمیر جلد دوم ص ۵۶۲ حاشیه)

بُود۔ اندریں جزو زمان بہ اہتمام احمد ڈار ملک النجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جدید

فرد۔ یکے از قدسیان از روی الہام

"عبادت خانۂ قدسیہ"[۱۱۳۰] فرمود

ایضاً از مصنف ہاتف از بہر سال تاریخش

گفت "پُرفیض مسجد جامع"[۱۳۱۳] سنہ[۱۱۳۱]

پشمینۂ کشمیر

از نفائس بدیعہ مخترعۂ کشمیر ہمگی اقمشۂ پشمینہ تحفۂ عجیب و غریب است که نظیر آں باں صنعت و ملاست و نزاکت و خوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و نرمی و گرمی و سنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج و منصور نتواند شُد که شاہان زمان و امرای دوران بہ لباس آں تفاخر و توقیر پندارند۔ و تاجران بلاد و امصار از تجارت آں امید حصول ثروت و مکنت می دارند۔ و در اشاعت صنعت و حرفت آں بیان محققان پاستان ایں است که در ۷۸۱ھ قطب ربانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بہ قدوم میمنت لزوم خود بار دوم خطۂ کشمیر را نضارت بخشیده دو سال و چند ماه در سیر و سیاحت ایں دیار رواج و رونق اسلام افزود۔

و در ۷۸۳ھ[۱۱۳۲] براه لداخ بہ خواہش سیاحت ترکستان لوای نہضت افراختہ عرصۂ سہ سال دراں سواد میمنت مواد دین قویم را توفیر و توقیر بخشیدند۔

و در حالت سفر برفانی کوہستان یک موزه که از پوست بزگالۂ

۱۱۳۰ھ ۱۳۱۳ (۱۸۹۵ء) : ۱۱۳۱ھ ایضاً :

۱۱۳۲ھ ۱۳۸۱ء :

خانقاہ جیلانی۔ سید بزرگ شاہ کہ از احفاد سید شاہ محمد فاضل قادری است از فتوحات مریداں و آمدنی جاگیرات دو طبقہ احداث نمود۔ تاریخ۔

سید ما خانقاہ جیلانی ۱۲۱۸ھ[۱۲۲]

دو سال گذشتہ بار دوم آں را بہ کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود تاریخ خانقاہ بوارث جیلاں[۱۲۳]۔

خانقاہ خواجہ شاہ صاحب۔ از تعمیرات حضرت خواجہ شاہ نار نقشبندی در محلہ سندہ واری ضلع خانیار۔ تاریخ۔ مقبل زیبا مسجد پر فیض گفت ۱۲۲۰ھ[۱۲۴]

خانقاہ غوثیہ۔ بانی آں میر حسین شاہ قادری است تعمیر اولش در ۱۲۶۱ھ[۱۲۵] ترصیص شدہ۔ تاریخ آں "خانہ خدا"[۱۲۶] بود۔ بعد آں در ۱۲۷۱ھ توسیع و ترفیع آں دو چند ساختہ بہ کمال متانت و سنگینی و زینت و ترتیب و رنگینی آراستہ نمود۔ تاریخ آں "خانہ خدا است"[۱۲۷] فرمود۔ فقط۔

مہنگہ مسجد۔ در تھنگہ محلہ ضلع خانیار عاقل میر کہ آبادر ماتحتی شاہجہان بود آباد نمود و بہ تقاعد ایام مندرس شدہ در سال ۱۲۹۰ھ[۱۲۸] خواجہ ثناء اللہ شال در بستار خرج کردہ تعمیر آں مجدد بہ حمام و خانقاہ و کنگرۂ بام بہ کمال متانت و زینت ترصیص نمود۔

خانقاہ ڈانگر پورہ۔ در ۱۳۰۳ھ[۱۲۹] نور شاہ سادہو بہ اخلاص تمام در محلہ ڈانگر پورہ معمور ساخت۔

مسجد جامع ماڈی پور۔ از تعمیرات اعیان پاسباں بہم خوردہ

---

۱۲۲ ۱۸۰۳ء　۱۲۳ ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء)　۱۲۴ ۱۸۰۵ء

۱۲۵ ۱۸۴۵ء　۱۲۶ ۱۲۶۱ھ　۱۲۷ ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)

۱۲۸ ۱۸۷۳ء　۱۲۹ ۱۸۸۵ء

بیجبیشور خانقاه - سلطان سکندر بت شکن مندر روزبہ البشری کہ از تعمیرات راجہ وزبانمند در بیج بارہ بود قلع کردہ از سنگہای آں برای خادمان سید محمد قریشی خانقاہے بنا ساخت آں را وجاشیر خانقاہ می گفتند در ۱۱۱۷ھ گلاب سنگھ خانقاہ مذکور را برانداختہ از احجار آں برلب دریا بت خانۂ نو آباد ساخت۔

جامع بیج بارہ - از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است ۱۱۱۸ھ - در ۱۱۲۰ھ ۱۱۱۹ھ حاجی غفار شاہ مرمت آں افزود۔

خانقاہ شیخ العالم - بنای اولش از بڈھ شاہ بود - و در عہد چکان بہ حادثۂ آتش افروختہ شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آں نمودہ از قبلہ منحرف ساخت - بعد اتمام آں نیکی ریشی باعانت باطنی خانقاہ را بہ قوت دوش متحرک ساختہ قبلہ اش راست نمود - و در عہد جنت ۱۱۳۹ھ ۱۱۲۰ھ بہ حادثۂ آتش باز مشتعل شدہ - خواجہ نظام دراَبو و خواجہ محمود کہ از اکابران دہر بودند تجدید تعمیر خانقاہ و روضۂ حضرت ریشی بہ کمال محبّت و خلوص نمودند تاریخ آں چنیں یافتہ اند ۱۱۲۱ھ

۱۱۱۷ھ ۱۸۶۰ء - غالباً سنہ مزبور از سہو کاتب است زیرا کہ سہ سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافتہ بود جملہ مؤرخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ ۱۸۵۷ء قرار می دہند - ثابت شد کہ برکندن خانقاہ بیج بارہ از دست گلاب سنگھ بجائے سال ۱۸۶۰ء در سال دیگر کہ اغلب سال ۱۸۴۷ء است واقع شدہ باشد۔

۱۱۱۸ھ واقعات کشمیر ص ۴۳ - تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۴۵۔

۱۱۱۹ھ ۱۸۸۴ء ؛

۱۱۲۰ھ ۱۷۲۶ء در عہد محمد شاہ غازی در نظامت عقیدت خان پسر خلیل اللہ خان

(۲۷ ــــ ۱۷۲۴ء = ۳۰ ــ ۱۱۳۷ھ) ؛

۱۱۲۱ھ البیاض فی الاصل ؛

یافت و شیخ محی الدین[1111] نام آن درست نمود و در سنه ۱۳۰۲ھ[1112] حادثهٔ زلزله با خاک آمیخت
و در سنه ۱۳۱۳ھ[1113] خواجه عبد الصمد ککرو تجدید آن فرمود۔

خانقاه سوپور۔ سلطان سکندر به تجویز میر محمد همدانی احداث کرده بود بعد آن معتقدانشان مرمت آن می کردند و به حادثهٔ زلزلهٔ سنه ۱۳۰۲[1114] از پا در افتاده خواجه عزیز الله ککرو در تجدید بنای آن بسیار کوشیدند۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بود به سبب عدم مرمت مندروس۔

خانقاه مخدومی متصل روضه حضرت مخدوم برکات خان اختراع کرده بود و در سنه ۱۲۸۸ھ[1115] خواجه محی الدین گندر و تجدید تعمیر آن نموده۔ در وسعت و رفعت آن افزوده۔

اما به سبب واقعهٔ بلوای شیعه و سنی خواجه محی الدین متهم شده تعمیر خانقاه ناتمام ماند پس خواجه ثناء الله شال که همشیره زادهٔ خواجه محی الدین بود بعد وفات خالو مبلغ ۵ هزار روپیه از خود خرج کرده تعمیر خانقاه ناتمام رسانید۔ تاریخ آن از میرزا است۔ فرد

دل پی تعمیر او تاریخ گفت
"خانقاه سازنده شاه پیر ما"[1116]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارها ترمیم یافت

جامع اسلام آباد۔ یکی از تاجران بنیاد آن رصص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آن افزود۔

[1111] شیخ غلام محی الدین حاکم کشمیر؛ [1112] ۱۸۸۴ء؛ [1113] ۱۸۹۵ء؛ [1114] ۱۸۸۴ء؛
[1115] ۱۸۷۱ء؛ [1116] ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء)۔

خادمان میاں ہاشم چشتی[۱۱۱۰] در قلعہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بود۔ الآن معدوم
جامع بارہ مولہ۔ بنای اولش از بڈشاہ بود و در عہد جہت مرمت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال و فر و مکنت
امتیاز تمام داشت . . . الا اکثر عہدات
صوبہ با اقارب او تعلق داشت۔"

(واقعات کشمیر ص ۲۶ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹-۵۲ھ (۱۶۴۲ء) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار
برائے خادمان میاں ہاشم در میان یکے از سال ہائے ۱۱۲۴ و ۱۱۳۶ھ شدہ باشد کہ وقت
نظامت عنایت اللہ خاں بہ دو دفعہ ہا در کشمیر است بشدہ۔ بنا بریں صحیح تسلیم نتواں کرد کہ
دریں ایام سلطنت ہند تعلق بہ شاہجہاں است و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ
مراد متعلق بود۔ . . عنایت اللہ خان مزبور از امرای عالمگیری و زیادہ تر از امرای
جہاندار شاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستی سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ
محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید:-

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر بجہت مصارف خانقاہ رقم
کافی مقرر کردہ گذاشت۔

۱۱۱۰ تقوی شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری از قبیلۂ سوداگران بود۔ در عنفوان جوانی مسافر
شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلۂ کونوالال بود مرید شد میاں محمد ہاشم
چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت۔ بعد
چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانہ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم
کشمیر بجہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ درحدود سنہ ہزار و یک صد و ہژدہ رحلت نمود
در جوار خانہ کہ احاطہ نمودہ بودند مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

خانقاه درگجن شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت میر محمد همدانی قدس سره در عهد سلطان سکندر تخصیص نمود۔

خانقاه چشتی۔ عنایت الله[۱۱۰۸] خان در ایام حکومت خود در سنه ۱۱۵۲[۱۱۰۹] برای

[۱۱۰۸] میر عنایت الله خان از اولاد قاضی موسیٰ شهید است۔ والدهٔ عنایت الله خان که بی بی مریم نام داشت به علاقهٔ والدهٔ خود خان بی بی دختر ملا شرف الدین میر عدل که به خدمت معلمی و اتالیقی بیگمات مسلک سرکار شاه جهان پادشاه بود در هنگام ورود رایات عالمگیری دختر خود مریم بی بی مرقوره را باریاب دولت سرائے پادشاهی گردانید۔ رفته رفته کارش ترقی یافته کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیهٔ دوم پادشاه حاصل نمود و میر عنایت الله خان پسر خود را حضور طلبیده مقرب جناب پادشاه عالمگیر ساخت۔ کمال عروج خاندان عنایت الله خان در عهد سلطنت شاه عالم بهادر بود که میر عنایت الله خان میر سامان و پسرش هدایت الله صوبیدار کشمیر بود۔

میر عنایت الله خان سه بار بمرتبهٔ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ بار اول در سنه ۱۱۲۴ھ مطابق سنه ۱۷۱۲ع در عهد جهاندار شاه۔ این مرتبه مدت صوبه داری او همگی هشت و نه روز۔ بقول خواجه اعظمی درین مرتبهٔ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنه هزار و یک صد و بیست و چهار بود۔

در سنه ۱۱۳۲ھ مطابق سنه ۱۷۱۹ع در عهد محمد شاه عنایت الله خان بار دوم بمرتبهٔ صوبیداری سرفرازی یافته سه سال در کشمیر ماند۔ این مرتبه اکثر اوقات او در حل قضیه‌هائے محتوی خان و شیعه و سنی صرف شد

در سنه ۱۱۳۷ھ مطابق سنه ۱۷۲۴ع عنایت الله خان بار سوم از تغیر اعظم خان به صوبه داری کشمیر رتبهٔ اعتبار یافت و هنوز یک سال نه گذشته بود که واقعهٔ ناگزیر عنایت الله خان در حصد روداد و کان ذلک فی شهور سنة الف و مائة و سبع و ثلثین (۱۷۲۴ع) (بقیه بر صفحه آینده)

الفی گفت عہد میر ہزار		نوشہ آباد مسجد سنگین[۵]

و در عہد سنگان لاہور بسبب قحط و وبا خلایق پریشان گشته مسجد مذکور معطل ماند. لاجرم حکام متصرف آں گشته در نزد دالت تیغ کردند و کرنیل میاں سنگھ سنگهای شرب و صحن آں برداشته در تعمیر سنت برنج نصب نمود.

خانقاه بابا اسمعیل. از عہد ہرش دیو زیر دامن کوه ماران سمت شمال متصل احمد اکدل فراز بلندی بت خانه سنگین موجود بود. سلطان حسن شاه منهدم فرود آورده از سنگ های آں برای خادمان بابا اسمعیل خانقاه دو منزلی در غایت رفعت و وسعت آباد نمود. و برای زاویه نشینان مسند و نشست حجرہ مهیا ساخت و ثالب دریا نردبان سنگین افراخت و موضع ... و ... از پرگنه لار و باغات بسیار ازشهر در وقف آں بود. تقریب چهار صد کس از لنگر خانقاه راتبه می خوردند. و از ایشان آواز خواندن ... در پرگنه بهک مسموع می باشد. لیکن چک هنگام یورش کبر شاه آں را آتش داده معدوم ساخت.[۶]

خانقاه ملک جلال ٹھاکر. در محله گوجواره معروف است الحال آں را فقط مسجد می گویند.

خانقاه شمسی. ملک شمس چک در محله ... [۷] برای خادمان بابا اسمعیل زاهد معمور کرده بود. حضرت مخدومی بیست سال در خانقاه مذکور به عبادت گذرانیدند. تا عهد افاغنه لنگر آں جاری بود. دهات بسیار در اقطاع آں مقرر داشت.

---

[۵] ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء ؛

[۶] ۱۱۰۱ ــــ ۱۶۸۹ء (۴۹۵ ــــ ۴۸۲ھ) ؛

[۷] کذا فی الاصل ؛

شکر حق کرد دعای اہل یقین	بارہ آباد گشت خانۂ دین
کرد سردار حفظ صد ہزار	مسجد بو سالصد برئیس
عاقبت رو سیاہ ملعون شد	ہر کہ از علم می نہاد درین
خبر از ہاتفی بہ یرسیدم	تا کشد سال آن مرا تلقین

(مسلسل) طعام بیار پختہ بہ مردم تقسیم می نمود وارد صادر را ہر در دولتش و
یہ عمر آن در ہمہ حال ہر کس مراعاتی می کرد۔ و در ہفتہ یک بارہ
مشاعرہ مقرر کردہ بود جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در
آخر مجلس تسلی می کنند و ہیچ کس از شعرائے نامی را کہ باہر
یکے از پیادہ دہ کس از مستعدان کمکی معین کردہ بود۔ امر فرمود
کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نماید سرحلقۂ
آن ہیچ کس عبد و بتی بود کہ بوقتی تخلص می کرد و نام اصلی
او لالہ جو است بزمان کشمیر امروز در مورد بان کشمیر نظیر
ندارد۔" (مطبوعہ ولکتور کانپور ۱۸۷۱ء۔ ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت جہاںمدار اوپر خود ساختہ در پئے آزار مسلمانان گردید ان چنین
مسلمانان را از بدل کرد و در معرولی او منتج گردید یکے از شعرا آن وقت درین امر
می گوید ۔ کشمیر گرفت بار دیگر۔ سلطان احمد بر ورشمشیر
فرمود زمان تیغ تاریخ ۔ او فتح نمود بار کشمیر
۱۱۷۵ھ

(ملخص از کشمیر جلد اول ص ۳۱۱ ۳۱۲ - ۱۳۱۳)

۳ ۱۱۷۲ھ ۱۷۵۸ء ۱۱۷۵ھ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی ماند صوبیداری
یک سال ددو ماہ از ۱۷۹۲ تا ۱۷۹۳ء

نو مسجد[۱۱۰۱] در سال ۱۰۳۲ھ[۱۱۲۷ھ] جہانگیر شاہ بہ ترغیب نور جہان بیگم از سنگ ہای تراشیدہ آباد نمودہ و احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آں بکار بردہ و صحن مسجد را بہ احجار مصدفا سنگ بیین کردہ گویا یک لخت سنگ مرتب شدہ بود طول آں از شمال تا جنوب شصت درعہ و عرض از مشرق تا مغرب ہژدہ درعہ سوای احاطۂ صحن و در خطۂ کشمیر باین متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست۔ راجہ سکھ جیون[۱۱۰۲ھ] در فحوای سنہ ۱۱۶۹ھ[۱۱۰۲ھ] در ضمن آں شاملِ خبرہ کردہ بود میر ہزار خان[۱۱۰۳ھ] در حکومت خود آں را مرمت نمود۔ تاریخ

مسلسل) دہر دو در حیات و بعد از رحلت بدین مراتب عالیہ فائز گشتہ (مآثر الامراء صفحات ۲۹۵ تا ۲۰۱) ۔ سنہ ۱۰۹۸ھ یعنی مقبرہ سید جمال الدین محدث۔ سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی ہمدانی رح بود۔ بالتماس سلطان قطب الدین بہت تعلیم و آداب دین درین شہر از حضرت امیر بہ سکونت مرخص شدہ تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود۔ بعد رحلت در محلۂ آرودٹ قریب بلبل لنگر آسود۔ در زمان خود بہ عرف الوسفی معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) ۱۰۹۹ھ ۱۸۷۲ء : سنہ ۱۱۰۱ھ مقبرہ مسجد (مسجد سنگین)۔ سنہ ۱۱۰۱ھ ۱۶۲۲ء ۔ سنہ ۱۱۰۲ھ راجہ سکھ جیون مل از قوم کھتری بود۔ اصلش از قصبۂ بھیرہ ضلع خوشاب پنجاب است۔ در کابل پیدا شد و در انجا پرورش یافت۔ اولاً در خدمت شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ درانی بود و بہ قابلیت ذاتی بہ رتبۂ صوبیداری ترقی نمود۔ در آغاز صوبیداری مسلماناں را بسیار پرورش می نمود چنانچہ مصنف خزینۃ العامرہ سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از ہم عصرانش درین الفاظ ادا ستودہ است:-

"مشارالیہ جوانِ خوش رو متصف بہ اوصاف شائستہ۔ قریب
اسلام بود۔ جمیع مزارات بزرگاں و باغات کشمیر را ترمیم نمود۔ و ہر
روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را بر سفرۂ خود الوان
اطعمہ می خوراند۔ و در ہر ماہے دوازدہم و یازدہم (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

سید محمد مدنی بطریق مسجد موی بنا کردہ بود۔ ابراہیم خان[۹۵] سید مذکور را از اہل تشیع پیدا نمودہ بر مقام مذکور تصرف خود نمود و تحدید مسجد در دروازۂ مقبرہ[۹۶] از نو کرد بر دروازۂ خانقاہ عَلِیٌّ وَلِیُّ الله منقوش ساخت و در ۱۱۸۴ھ[۱۱۹۹ھ] بسبب بلوای شنیعہ خانقاہ مسدود شد اہل سنت یقین می دارند کہ حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آن حضرت سید را از خود پندارند۔

[۹۵] ابراہیم خان خلف ارشد امیر الامرا علی مردان خان است در سال بیست و ششم سنہ (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سہ ہجری (۱۶۵۲ء) از پیشگاہ صاحب قران ثانی از والا فضل بخطاب خانی چہرۂ کامرانی افروخت در سال سی و یکم بعد از وفات پدر بمنصب چہار ہزاری و سہ ہزار سوار مفتخر گشت۔ در محاربۂ سموگڈھ در میمنۂ فوج داراشکوہ منتظم بودہ بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاہ اندیشی رفاقت شاہزادۂ مراد بخش را موصل مقصود انگاشت بعد از زوال او ابراہیم خان پیرایۂ دیگر بلا در ماں بسجدہ گاہ عالمگیر سلسلۂ سعادت گشت اما در ہماں ایام بنابر جہتے از منصب معزول گشتہ در دار الخلافہ بسالانہ موظف گردید در سال دوم از پیشگاہ خلافت بمنصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار بصوبہ داریٔ کشمیر مامور شد در سال یازدہم بصوبہ داریٔ بہار مرخص گشت تا سال نوزدہم ترک نوکری کردہ منزوی گردید۔ در سال بیست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد۔ در سال چہل و یکم از تغیر سیف اللہ خان بعظیم الہ آباد شتافت و پس از آن بحکومت لاہور امتیاز یافتہ۔ سال چہل و چہارم چون آن صوبہ بشاہزادہ شاہ عالم مقرر شد خان مزبور بحفاظت کشمیر مامور گردید در سال چہل و ششم بصوبہ داریٔ احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نکردہ بود کہ خبر واقعۂ خلد مکان رسید بعد از چند ماہ بصوبہ داریٔ کابل بمقام ابراہیم آباد سودھرہ کہ بنا کردہ از لاہور است و بطریق وطن داشت باجل طبیعی درگذشت +

از ابراہیم خان دو پسر ماندند یکے زبردست خان و دوم یعقوب خان (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نادہ پورہ مرید حضرت شاہ مشکل کشا رحمۃ بودہ اند مبلغ دو ہزار روپیہ ضرب ڈبل[۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاہ فیض پناہ معرفت خواجہ ثناء اللہ شال مرسول داشتہ بود و خواجہ موصوف خانقاہ مذکور را قابل مرمت نہ دیدہ بنابراں مبلغ بسیارے از خود دادہ و از اعیان شہر ہم قلیلے امداد یافتہ تعمیر آں از کردۂ سابقہ بہ کمال متین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و ہمگی کنگرۂ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ سہ ہزار روپیہ مبذول داشتہ کنگرۂ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جیّد گفتہ است شعر

یا اَخی اَقبِل بِھٰذَا المَسجِدِ ۔ طَاعَۃً بِاللّٰہِ وَاسجُد وَاقتَرِب

مِن بَھَاءِ الحَقِّ وَالدِّینِ دَائِمًا ۔ فِیہِ فَیضَانٌ عَلٰی مَن یَطلُب

بَانِیُ الثَّانِی ثَنَاءُ اللّٰہِ بِہٖ ۔ صَارَ اَیقَانًا بِاَجرٍ یَرتَقِب

لَو اَرَدتَ عَامَ تَعمِیرِ الجَدِید ۔ خَانقَاہُ النَّقشَبَندِیْ اِحتَسِب[۱۰۹۳]

(ایضاً فی تاریخہ) خانقاہِ عجیبِ عالی شان[۱۰۹۴]

خانقاہ سید برخوردار۔ در ۸۶۹ھ[۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلۂ دانا مزار بنا کردہ بود۔

خانقاہ سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ[۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

(مسلسل) بہ دربار حکومت مغلیہ بطرف دہلی رفتند۔ لیکن چوں دریافتند کہ توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ ہر دو کسان نام بردہ روانۂ مشرق شدند و در ڈھاکہ متوطن گشتند۔"

۱۰۹۲ مراد از سکۂ انگلیسی است کہ بہ قیمت دو چند از سکۂ ڈوگرہ مروجہ از ۱۸۴۶ء لغایت ۱۸۸۵ء می بود:

۱۰۹۳ ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء:

۱۰۹۴ ۱۳۰۴ھ: ۱۰۹۵ ۱۴۶۴ء: ۱۰۹۶ ۱۴۴۴ء:

مسجد ملا شاه - اخوند ملا شاه که استاد داراشکوه بود مقارن دارالمحل که دولت خانه داراشکوه است تعمیر مسجد سنگین به اختیار شگاف و ممتنت کار بکمال متانت در رفعت و سنگینی اعجوبۂ روزگار یادگار گذاشت.

خانقاه فیض پناه - سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[90] اویسی در موضع اشتم بر ساحل شرقی بهت خانقاهی رفیع آباد کرده بود. وبعد انتقال حضرت ولی خانقاه مذکور معطل ماند. خواجه خاوند محمود به حکم شرع در سنه ۴۲ ھ ایوان خانقاه برداشته در شهر میان باغ حسین چک آباد نمود و در ترمیم و ترتیب آن جهد بلیغ فرموده شیخ محی الدین تا سال ترمیم آن کرده بود. و در سنه ۱۳ هجری نواب احسن[91] الله خان رئیس اعظم شهر ڈھاکه که آبا و اجداد او از ساکنان ملک کشمیر در محلۂ

ح ۹۰ سید محمد امین اویسی المعروف به میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیهقی است برگزیدۂ سادات روزگار بود. در علوم ظاهری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادهم است پیر طریقت اصحاب سید هلال کبروی بودند سلطان زین العابدین را به نسبت ایشان اعتقاد کامل بود بتاریخ سلخ ماه ذی القعده ۸۹۰ھ (۱۴۸۴ء) از دست امرای کشمیر همراهی خال خود میر سید حسن بیهقی که وزیر سلطان بود مع چهارده کس دیگر از خاندان خود شهادت یافت. شهید کشمیر (۸۸۹ھ) تاریخ است تربت حضرت میر در محلۂ بلچمر سرینگر برد قبر پنجم شاه باجهد خواجه محمد اعظم دیده مری لیبی لغایت ۱۱۷۹ھ (۱۷۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ؎ سه ایضاً صفحۂ مذکوره ؎

۹۱ ڈاکٹر جی ایم - ڈی صوفی در کشیر جلد دوم ص ۷۲۹ بحوالۂ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعه ۱۹۳۴ء ص ص ۴۶ ـــ ۴۴۲ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن الله خان در ڈھاکه که ماحصل آن این است می نویسند:-

"در سنه ۱۲۳۳-۱۸۲۲ء دو برادر به ما رشکایت کردن مظالم سکھاں (بقیه بر صفحۂ آینده)

مقرر نمود و صحن مسجد پُر از درخت بود ہمہ ہا قطع کردہ چنار ہا بغرس کرد و ستونیکہ در عیدگاہ استادہ بود ساختہ اوست ۔ این وقت معدوم ۔

و در عہد عبد اللہ خان ۱۲۱۵ھ ۱۰۸۸ بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ ۔ دراں ایام عبد اللہ خان محبوس بالاحصار بود ۔ گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بود مسجد عالی از سر نو احداث نمود ۔ و در سال ۱۳۰۰ھ ۱۰۸۹ ہجری رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں تجویز کردہ بود لیکن ناتمام ماند ۔

۱۰۸۸ ۔ ۱۸۰۰ء ۔ عبد اللہ بارکزئی در ۱۷۹۵ء بحثیت صوبیدار در کشمیر آمد ۔ تقریباً یازدہ سال بریں عہدہ فائز ماند ۔ در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش جاگزین شد ۔ برائے تحصیل ایں مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید و لشکر سی ہزار مرداں تیار کرد ۔ بوجہ غلط فہمی عبد اللہ خاں را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے معزول گشت و بالآخر در بالاحصار محبوس گردید ۔

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبد اللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر آمد تا ۱۸۰۶ء ہیچ خبرے از و نیامدہ ۔ سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبد اللہ خان با فوج گراں بمقابلۂ برادر زادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد بالآخر دریں سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت ۔

الفنسٹن کہ معاصر عبد اللہ خان بود می نویسد :—

"عبد اللہ خان مرد زیرک و باہمت بود ۔ کشمیریان و افغاناں ہر دو او را محبوب می داشتند ۔ در عدل و انصاف و انتظام ملکی ہر کس باو محبت می کرد ۔ مردم علم دوست بود . . . . در ناظمان درانیاں کسے مانند عبد اللہ خان نہ بودہ است ۔" (بحوالہ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

۱۰۸۹ ۱۸۸۲ء ؛

میر ولایت سید حسین قادری — کز پئے تعمیر مسجدش کو تدبیر سد
خواستم گلبانگ تاریخش زالہام ندا — گو ز حسن سعی مسجد عالمگیر شد

محل افسوس است کہ این چنین مسجد عالی شان باین رفعت و وسعت و متانت در هیچ جا امکان نبوده بود. حقیقت این است کہ بعدم ترمیم بر کوع رجوع کرده سر بسجده خواهد نهاد پس بر تجدید آن هیچ کسے قادر نخواهد شد لهذا بر ارباب همت و اصحاب ثروت واجب بود کہ این چنین تعمیرے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عهد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد همدانی قطعۂ زمین عیدگاه از مالکان خریده برای صلوٰة عیدین وقف عام نمود۔ و تا عرصۂ چند سال خود بہ هجوم خلائق نماز عیدین در آن جا ادا میکرد۔ و در سال ۸۰۱ھ[1] علی شاه[2] فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاه برای نماز عیدین مصلّای رفیع بر اساس متین و محراب منقّش احداث نموده مسجد عالی شهرت یافت۔

در ۱۰۸۱[3] هجری اسلام خان کہ از طرف عالمگیر نائب صوبہ بود مسجد عالی را وسعت داده بہ دیوار پختہ و چوب های ضخیم بلند افراشتہ برای نماز عیدین

---

[1] ۸۰۱ھ ۱۳۹۸ء

[3] ۱۰۸۱ھ ۱۶۷۰ء

[2] ۸۲۶ھ علی شاه فرزند ارجمند سلطان سکندر است بعد فوت پدر باتفاق ارکان حل و عقد تاج سلطنت بر سر نهاد تا مدت شش سال و نه ماه ملک رانی فرمود در تاریخ هشت صد و بیست و هفت هجری (۱۴۲۳ء) برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کرده روانۂ بیت الله گردید۔ چون بہ جموں رسید بہ جهت اینکہ دختر راجہ جموں بود راجۂ آن جا بر ترک سلطنت ملامت کرده از حج آمده محرک لشکرکشی شد سلطان زین العابدین بپر این خبر دریافت۔ بہ مقام یکھل تلاقی طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاه افتاد۔ بعد چندے همان جا بحالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸ ۴۹)۔ ۸۲۷ھ ۱۴۲۴ء

و برای رفع خوف آتش فضای بیرونی آن هر سو خالی گذاشت۔ و کلس کنگرهٔ بام سلطان خانه به خرج پنج هزار اشرفی اکبری ملمع و مطلّا نمود۔ و کلس کنگرهٔ شرقی را تلمیع نقره فرمود و فراز بام سلطان خانه منارهٔ بلند افراشت که سه صد پایه نردبان آن مرتفع بود که بر فرق آن آذان می گفتند و بدستور سابقه سی صد و هفتاد و دو ستون نصب کردند۔ پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام و سقف آن را مرمت نمود۔

وقتیکه سنگان لاهور متصرف این بلاد شدند بعضی لنگریان بنا بر تعصب ذاتی درمیان مسجد نوعی فاعل سوء ادب شدند۔ خادمان مسجد به عنف پیش آمده باهمدیگر به جدل پیوستند۔ محمدیان هجوم ساخته بعضی اشرار را خونبار کردند تا که کار بدانجا رسید که دیوان مصر چند هجومیان را سزا داده مسجد را ابواب ضبط نمود که تا عرصهٔ بیست سال مسدود بود۔ و در سنه ۱۲۵۷ھ[۱۰۸۱] شیخ غلام محی الدین ابواب آن مفتوح کرده بام آن که تمام منهدم شده بود در عرصهٔ دو سال مرمت نموده آب جوی بدستور جاری ساخت به مرور ایام باز اندراس یافته آب جوی مفقود شد۔

و در سال سنه ۱۲۸۵[۱۰۸۲] میر حسین شاه قادری از اهل شهر طلب امداد کرده بموافقت و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بام های آن جهد فراوان بکار برده بموجب گردش زمانه ناتمام ماند۔

و در سال سنه ۱۲۹۷[۱۰۸۳] میر حسین قادری باز بر تعمیر آن قادر شده از مهاراجه رنبیر سنگھ و از بعضی افراد شهر اعانت دریافته تا عرصهٔ دو سال مرمت بام های آن حتی الامکان فرموده گوی نیک نامی در ربود۔ تاریخ۔

۱۰۸۱ھ ۱۸۴۱ع :

۱۰۸۲ھ ۱۸۶۸ع :

۱۰۸۳ھ ۱۸۷۹ع :

و در سال ۱۰۲۹ھ روز عید رمضان آتش عظیم افروخته قریب دوازده هزار خانه
مع جامع مسجد سوخته شد. هم دران ایام جهانگیر شاه وارد خطه شده بود. در اطفای آن
جهد فراوان بکار برده مأیوس مانده. حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد که شیعیان
به علاقۀ سوختن خانقاه جڈی بل مرید و متوسلان خاندان میر را به سوزاندن جامع مسجد
متهم ساختند و این معنی به گوش پادشاه رسانیدند. از این جهت به امر ظل سبحانی تعمیر مسجد
جامع را به گردن ملک محمد ناجی بستند. بارمند درگاه حسب الامر جهانبانی در
عرصۀ هفده سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آن چنین بسته
اند. تاریخ:—

شکستن مسجد جامع رسته اسکندر ثانی — عمارت یافت اینگه سوخت از تقدیر سبحانی
دگر باره حسن شاه آن که بود از نسل پاک او — بشد بانی این مسجد هم از توفیق ربانی
ولکن از دو جانب ستون آراست بی سقفش — ز ابراهیم احمد ماگرے شد راست تا دانی
ز هجرت نهصد و نه بود در عهد محمد شاه — که این خیر بنا شد راست دین مسلمانی
تاریخ هزار و بیست و نه از هجرت بُد — بدر عید روزه سوخته در نوبت ثانی
ملک حیدر رئیس الملک در عهد جهانگیری — نهاد از نو اساسش "سجدگاه عید قربانی" [illegible]

و در زمان حکومت عالمگیر در سنه ۱۰۸۴ھ بقول مشهور در سنه بار دیگر آتش قهر الٰهی
افروخته از محلۀ کاوه ڈاره تا محلۀ سکندرپوره دوازده هزار خانه سوخته مسجد جامع
را مرتبۀ ثالث آفت رسید و از پیشگاه جم جاه تعمیر باشی مأمور گشته در عرصۀ
سه سال تعمیر درست نمود و پیرامون مسجد خانه های مردم خرید کرده از جا برداشت

(مسلسل) مصائب کشمیر کمال دانش داشت در سنه ۹۹۴ھ (۱۵۸۵ء) بحکم یعقوب شاه تاجدار
آخرین خاندان چک مقتول شد مقبره اش در مزار ملکهاه است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

سنه ۱۰۲۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء ۲

بکار بردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازاں جملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آں سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بود در چہار طاق آں نصب نمود خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے عجیب داشتند بکار گنتی و معماری در عرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و چدار گنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ بر می داشتند باز ہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بند و بست چونہ و خشت نمودہ استحکام آں فرمودہ ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کار می کردند پارہ از مال خالص خود دراں صرف نمودند۔ ازیں جہت مردماں گمان بردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققاں طول و عرض مسجد از ہر سو یک صد و بیست درعہ مربع یافتہ اند۔ مسجد جامع کشمیری^۱۰۷۶ تاریخ است۔

و در عہد سلطان حسن شاہ ^۸۸۵ آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ در عرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ سلطان خانہ را از نقاشان استادکار نقش و نگار بسیار و کتابہ دیوار بکار برد کہ در اقالیم دیگر مثل ایں کم تر بود۔ (مسجد اُسِّسَ عَلَی التَّقْوٰی^۱۰۷۸) تاریخ است۔ دراں ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از سرداران آں وقت بود بقیہ در سنہ ۹۰۹ھ درست نمود۔ بعد آں قاضی موسی^۱۰۷۹ شہید در زمان حکومت یعقوب خان چک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

۱۰۷۵ ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء ؛

۱۰۷۶ واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

۱۰۷۷ ایضاً ص ۶۷ ؛ ۱۰۷۸ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛ ۱۰۷۹ قاضی موسی شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بہ فنون و کمالات علمی و عملی آراستہ ابا عن جد از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہ کمال مشقت بار افراشتند و تا حال خادمان درگاہ اکثر او خانقاہ را مرمت افروزند و در ۱۳۰۲ھ[۱] نواب احسن اللہ خان ڈھاکہ بہ اہتمام دیوان لچھمن داس[۲] یک ہزار روپیہ خرج کردہ سلطان خانہ را تختۂ فرش کنانید۔

خانقاہ والا۔ در موضع وچی پرگنہ شاورہ در ۱۰۱۳ھ[۳] حضرت میر محمد ہمدانی آباد ساخت۔

خانقاہ اعلیٰ۔ در موضع ترال پرگنہ اولر در ششصد و... میر محمد ہمدانی دو آشیانہ دار آباد ساخت۔

خانقاہ کبروی۔ در موضع متن بر چشمۂ مچھ بون سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی معمور کردہ در صحن آن باغ دلگشا بکمال نزہت آراستہ بود مالیۂ موضع متن برای اخراجات خادمان خانقاہ وقف نمود۔ تا آن معلّہ خانقاہ مذکورہ بجای دیگر برداشتہ بر سر چشمہ بہ اہتمام آصف خان باغ شاہی و عمارات عالیہ افراشتند[۱]۔

مسجد جامع۔ در محلۂ سکندرپور از عہد راجہ پرورسین بتخانہ مسمی بہ مہاشری بکمال متانت و رفعت با چہار محلّا و قبۂ مطلا گردون ساتندہ بود۔ در ۸۰۱ھ سلطان سکندر بہ انہدام آن کمر بستہ بر دیک آن بہ حکم حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آن بہ دل و جان ہوس فراوان

---

[۱] ۱۳۰۲ھ = ۱۸۸۶ء۔ ۱۳۰۱ھ سالِ انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجہ ناظم الدین وزیر اعظم کونی پاکستان از خاندان ہمین نواب احسن اللہ خان است۔

[۲] ناظم کشمیر از ابتداء ۱۸۸۶ء لغایت ۱۸۸۶ء = (۱۹۴۱ب ـــ ۱۹۴۳ب)۔ دیوان مرحوم برائے ربط و ضبط در تقسیم تنالی بہ زمانہ مُحوطِ شہرت بزرگ حاصل کرد۔

[۳] ۱۰۱۳ھ = ۱۳۹۸ء۔　　۱۰۴۸ھ واقعات کشمیر ص ۴۳۔

زینہ گیری کہ معمول این دیار است بہ کارکنان و معماران و نجاران و پنج ہزار کلہ اوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مُہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آن را بہ نام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آن آیۂ کریمۂ (وَمَنْ دَخَلَهٗ كَانَ آمِنًا)[۱۰۶۲] بر لوح دروازہ منقش فرمود[۱۰۶۳]۔

و درسال ۱۱۴۴ھ[۱۰۶۴] روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقف بالا سوختن گرفت کہ تا دو پہر روز با خاک یکسان شد و خادمان درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بودند۔ "آتش تجلّی"[۱۰۶۵] تاریخ آن واقعہ گفتہ اند۔ ابوالبرکات خان[۱۰۶۶] درسال ۱۱۴۶ھ بہ تجدید تعمیر آن کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آن حجرہا و میان آن چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃ البرکات)[۱۰۶۷] تاریخ است۔ بعد آن میر ہزار در ایام حکومت خود اوراد فتحیہ بر الواح دیوارہای اندرونی خانقاہ بہ خطِ نسخ مطلاّ تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔

و درسال ۱۲۱۸ھ[۱۰۶۸] و سال ۱۲۴۳ھ[۱۰۶۹] بہ حادثۂ زلزلہ ہا کلس کنگرۂ بام آن غلطیدہ بود

۱۰۶۲ھ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء)۔

۱۰۶۳ھ واقعات کشمیر ص ۷۶ :

۱۰۶۴ھ ۱۷۳۱ء :

۱۰۶۵ھ ۱۱۴۴ھ :

۱۰۶۶ھ صوبیدار کشمیر (م - ۱۱۵۸ھ) در عہد محمد شاہ - بار اول ۴۴-۱۱۴۲ھ و بار دوم ۵۸-۱۱۴۶ھ)

۱۰۶۷ھ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء) - تاریخ مذکورہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است - و ہم بقولش این بنائے چہارم خانقاہِ معلّی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)۔

۱۰۶۸ھ ۱۸۰۳ء : ۱۰۶۹ھ ۱۸۲۷ء :

آتش مشتعل شده خانقاه معلی ہم بسوخت سلطان مذکور بتعمیر آں کمر ہمت بستہ و اطراف آں ہا کہ خانہای مردم داشت خریده داخل صحن خانقاه نموده بدستور سابقه یک طبقی افراشت قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مؤرخ را تولیت خانقاه تفویض نمود۔ (مسجد اُسّس علی التقوی) تاریخ است۔[۵۵۸][۵۵۹]

در زمان سلطان محمد شاه میر شمس عراقی[۵۶۰][۵۶۱] وارد کشمیر شده در محلہ جڈی بل خانقاه دو طبقی احداث نمود۔ غازی خان و موسیٰ رینہ و کاجی چک کہ مدار المهام سلطنت بودند مرید خود گردانیده ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاه معلی یک آستانہ است ویران کرده دو آستانہ باید ساخت۔ غرضش این بود کہ بعد ویرانی بار در تعمیر آں توقف بکنند و راه تعمیر مجدد نہ دہند تا خانقاه او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المهام سلطنت بودند معقول محمد شاه کرده خانقاه را برہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ رعب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجہ محمد شاه بود و صالحہ ماجی نام داشت و از مریداں بابا اسمٰعیل بود بہ غیرت آمده کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نموده سہ ہزار روپیہ و شصت ہزار تنگہ رائج آں وقت صرف تعمیر خانقاه نموده دو آستیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئیں و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دو صد کرنہ بتو

---

۵۵۸ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء)۔

۵۵۹ واقعات کشمیر ص ۶۷۔

۵۶۰ متوفی ۹۳۲ھ (۱۵۲۷ء)

۵۶۱ ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاه بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیده مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاه پدر محمد شاه بہ تقریب سفارت از طرف سلطان حسین خان والی خراساں واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵)۔

دفارِ متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد مزد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر احوال و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود۔ سید علی کہ از بنی اعمام جناب سیادت بود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ عزم نمود بہ شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ بدستور گذاشت و عالمگیر[۱۰۵۶] نصفۂ آں ضبط کردہ مبلغ نہ ہزار روپیہ خادمان شش بقعہ راسال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔

و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر یارکند کہ از احفاد حضرت امیر بود۔ سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمرو کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان خانقاہ از فواید آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ۸۸۵ھ در محلہ علاؤالدین پورہ

[۱۰۵۵] ۹۷۷ — ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ — ۱۵۶۳ء):

[۱۰۵۶] در صوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ — ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ — ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا اسعد اللہ صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است:-

"حاصل ہر سہ از وفاداری　　بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود　　نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است ("باغ سلیمان" ص ۴۹ نسخۂ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

[۱۰۵۷] ۸۹۳ — ۸۸۰ (۱۴۸۷ — ۱۴۷۵ء):

هشت درعه در طول و یک صد درعه در عرض برای
حمعیت مرمم شده و دواب گذاشته شد چنانکه تا
رسیدن این فقیر قلیل البضاعت بی احاطه و دیوار
بود چون این فقیر با جمعی از سادات در بلدهٔ کشمیر در
وقت پادشاه دین پناه سلطان سکندر شاه رسیده[۱]
حسب دلخواه التماس سلطان مذکور این داعی سلطان
را بواجبی و خدمهٔ آن سعادت مندی اسرار و تکریم بدان
نقد رسانیده سلطان امارت نشان برضعه که والد
بزرگوار حسب فرمودهٔ جد عالی مقدار بنا نموده بود خانقاهی
تمام ساخت و برای آن وقف خاص کرده موضع وچی
از پرگنهٔ شاوره و قریه بونی از پرگنهٔ مارتند و
قسمهٔ ترال از پرگنهٔ اولر تا مسکنان و مجاوران خانقاه معلی
محفوظ و محظوظ شوند و بدین نقدهٔ شریفه و برین قریات
مذکوره متولی گردانیده برادر ارشد و امجد مولینا
محمد سعید تا درین نقده مصرف باشند و از اموال عمال و
سالکان و مسافران باخبر باشند۔
و از وقفیات مذکورین هر سال مواری یکهزار
و دولست خروار شالی و ده هزار حصل بوجه حق بود
دیگر دانی آن چه نوشته شده است در طومار و فرمان
سلاطین آن جزئیات را عمل کنند و در صلاح و

[۱] ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء

مظہری میر سید محمد بن سید علی الہمدانی. این خادم
برای مہام دینوی ولشکر کشی تبرکاً عنایت فرمودہ
و این سہ قریۂ مذکورہ و آن اراضی مسطورہ برای معبد
خاص و عام وقف کردہ و این خادم تسریع آں را مسلّم
و مفوض داشتہ ہیچ یک از سلاطین و عمال مستقبل
را نشاید کہ در وقفیات مذکورہ دست تطاول و
تعدّی دراز کند۔ حُرِّرَ فی تاریخ سابع
عشرین شہر ربیع الاول ۸۹۵ھ سنہ ہجری

نقل وقف نامہ میر محمد ہمدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی ہمدانی رضی اللہ
عنہم میگوید کہ چوں والد بزرگوار بہ اعانت و یاری
پادشاہ سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع
علاؤ الدین پورہ رباط خود را ویران نمودہ بنائے
خانقاہ معلّے کرد سلطان مذکور از راہ طویت و
اخلاص ہر صبح و شام برای جماعت خمسہ و اقامت
جمعہ از محلہ قطب الدین پورہ دریں بقعۂ شریف و
منزل حاضر مے بود۔ مقدار سی صد و ہشت درعہ
طولاً درمیان دو مشرب یک صد و بیست درعہ
عرضاً از دریای بہت تا بازار برای فناءِ خانقاہ معلّی
وقف کردہ شد۔

سوای آں از طرف شرقی مقدار ہمیں سی صد و

رسانید. جناب سید را یک لعل بدخشی همراه بود. تبرکاً به سلطان داد و در بدل آن سه قریه از سه پرگنه به جهت مصارف خدمه و لوازم خانقاه گرفتند. یکے موضع وچی از پرگنهٔ شاوره دوّم بونه ولی از پرگنهٔ مارتنڈ. سوم قصبهٔ ترال از پرگنهٔ اولر. خدمت تولیت آن بنام مولانا سعد تقرر یافته و دہات برای خادمان گذاشتند و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیّن نمودند۔[۱۵۱۲]

نقل وثیقه سلطان سکندر رح

که درباره دہات مذکوره به مُهر و دستخط خود تحریر کرده به خدمت سید گذرانیده ملخصاً این است ـ

"این کمترین خادم سادات کرام و متابع
عظام سکندر شاه بن ناصر المسلمین شاه قطب الدین
سه قریه از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنهٔ شاوره
و بونه وَنی از پرگنهٔ مارتنڈ و ترال از پرگنهٔ اولر
وقف خانقاه جناب سیادت و قدوهٔ اہل ہدایت
پورموت منبع علم و نبوت بانی مسلمانی حضرت
امیر کبیر میر سید علی ہمدانی معهٔ قطع اراضی که
خانقاه معلّے مسمی به آتش و رمیے که در حوالی
آن برای عبادت و سجدات عباد الصالحین
از مالکان خرید کرده در بدل یک لعل بدخشان که
جناب ہدایت دستگاه مهرسپہر سیادت ماه
اوج سعادت. نور حدیقهٔ موی. واسطهٔ فیوض

[۱۵۱۲] واقعات کشمیر ص ۴۳۔ تاریخ سلیمان ص ۱۴۹ ؎

خود جنت نظیر گردانیده بمقام والد خود اقامت فرمود۔
سلطان سکندر به اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صُفه نخستین طرح عمارت خانقاه معلّی انداخته به مرور دوسال رفعت یک طبقے افراغت و در ۹۹۰ھ باتمام

(مسلسل) از مجلۂ مقامی "آئینه کولاب" ملفوف می کنم۔ این مجله بر مقالۂ موسیو کالیاکوف که مقبرۂ مسطوره را بنظر خود مشاهده و معائنه کرده است اشتمال دارد۔ درین جا شما عکس ہائے وے نیز خواہید یافت۔ موسیو کالیاکوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرۂ مسطوره مشغول است۔ وقتیکه مطبوع شود۔ بخدمت شما فرستاده خواہد شد۔

در شارخ تاجیک از ادارۂ تحقیقات سائنسی دولت شوروی روسیه شعبه ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنۂ مختلفه۔ مردمانیکه درین کار اند بدلبستگی تمام اشتغال بالسنۂ شرقیه و مخصوصاً به ادبیات ہند دارند۔ ممنون خواہم شد اگر شما تکلیف کرده به لطف و کرم درین ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر مارا بخواہید فرستاد۔ کتاب ہائے که مارا درین ضمن به سہولت مہیا توان کرد۔ بمہربانی به عنوانِ ذیل ارسال کنید :۔

لینن گراڈ۔ کے مارکس آوین یو۔ خانه نمبر ۵۔ حجره نمبر ۵۔ ایسٹ۔ این۔ پالودسکی ممبر ادارۂ سائنسی۔

عمده ترین خواہشات ما در کامیابی تحقیقات علمیۂ شما۔ قبول کنید۔

با عزت و احترام

دستخط۔ ای۔ پالودسکی

عضوِ اداره۔

در سنه ۹۲۰ھ مطابق ۱۵۱۴ء شہنشاه بابر عوالی این مقبرۂ طواف کرده است۔ دراں وقت نزد وے اشجار تاریخ بود۔ (حاشیه کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷۔ ۸۸ و ۱۱۶ اے و ۱۱۶ بی)۔

۱۰۴۹ھ دو جلد ؛ ۱۰۵۰ھ ۱۳۹۲ء ؛ ۱۰۵۱ھ ۱۳۹۶ء ؛

وحساب سدد وا زانجا دراں جا اقامت کردہ بہ کلمات دانی مشرف شدہ و حمس الاوقات فراز صفحہ با جماعت کثیر نماز ادا می کردند۔ و درسال ۱۹۵ ہجری قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطۂ کشمیر را بہ قدوم

(مسلسل) ایں ہا مناسب مطلب خود خواہید اگر مزید موصول شد برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ ایں تصاویر عکسی بدست موسو اے یسی لوو، برداشتہ شدہ است۔

اکنوں حتلاں عموماً نام کولاب ہوسست مرباں دسی اورا کولاب می گویند۔ مقر حکومت وے شہرے از جمہوریۂ شوروی تاجیک است عکس ازشما بر پوسٹ کارڈ ولادہ ہا مساعدہ می تواں کرد من بہ تاجکستان خواہم رفت و از سٹالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما پسند مزید چیزے خواہم فرستاد

مخلص شما

ای یالووسکی۔

۲۔ سٹالن آباد۔ مورخہ ۵ ر اکتوبر ۱۹۲۷ء

گرامی قدر ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازیں مسطور شدہ من دریں وقت درسٹالن آباد (تاجکستان) ہستم دریں جا قدیم کولاب کہ شما درو دلبستگی تمام دارید واقع ہست من للیارہ برائے شما چند عدد تصاویر عکسی فرستادہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر بارہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود است من دریں جا در برداشتن چند جاکہا ئے مقبرہ از یکمرا کامیاب شدہ ام و برائے درستی و عکس بانی آں ہا را بہ ماسکو فرستادہ ام چوں از انجا موصول شود بخدمت شما خواہم فرست

من درسلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلوب شما ہست یک عدد تراشیدۂ (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

نام یافت ۔ وبت خانۂ خود را مسمار کنانید بسلطان قطب الدین دراں جا صفۂ سنگین و مربع اثر اشتہ بر کنج شمالی آں برای سکونت حضرت امیر حجرۂ خاص نزو صبتیں نمود

(مسلسل) کہ منبع دنخشاب است ۔ بقول اصطخری صوبۂ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپ ہا شہرت می داشت بسیارے از شہر ہائے بزرگ بر کنار رود و چشمہ ہائے وے یافتہ می شدند ۔ باغات او پُر از میوہ جات و زمینش محل غلہ ہائے بسیار ۔ در قرن دہم میلادی مطابق قرن چہارم ہجری مقر حکومت ختل شہر ہلبک بود ۔

۔ در نام ایں علاقہ ما بین مورخاں اختلاف بسیار است ۔ نزد قنزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲) ختلان شہرے ترکی بود واقع درمیان علاقہ کوہستانی ۔ ایں مرد از صحیح محل وقوعش نشان نداده است علی یزدی در ظفر نامہ جلد اول ص ۴۶۴ در ضمن تذکرۂ فتوحات تیموری نام ایں شہر ختلان نوشتہ است ۔

تحقیقاتے کہ ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در ۱۹۴۷ء کردہ است ایں است کہ صوبۂ ختلان را اکنون "کولاب" می گویند ۔ در ذیل ما ترجمۂ خطوط انگلیسی کہ ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرۂ شاہ ہمدان از پروفسور یالوفسکی عضو مجلس سائنسی ۔ دولت شوروی رُوسیہ بدست آورد ۔ ہدیۂ قارئین می کنیم ۔

ا۔ "لینن گراڈ ۔ مورخہ ۱۰ ستمبر ۱۹۴۷ء

گرامی قدر ۔ ڈاکٹر صوفی

من یک حصۂ تصاویر عکسی کہ شما محتاج بود ید حاصل کردہ ام ۔ ایں ہا بدست اے ۔ سمی نوف یکے از ملازم در شاخ مجلس سائنسی ۔ صوبۂ تاجکستان ۔ سٹالن آباد برداشتہ است ۔ وے در صحبت ماہران علوم شرقیہ کولاب را بذات خود ملاحظہ نمودہ عکس تصاویر برداشت ۔ تا ایں وقت من تصاویر مقبرۂ میر سید علی ہمدانی حاصل کردہ ام و ہفت از آں با ایں خط ملحق کردہ می فرستم متاسف ہستم کہ ایں ہمہ در درجۂ اعلیٰ نیستند ۔ لاکن امید ہست کہ شما (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

بچہ در برگ سیاہ پیشانی سفید بعد سہ ماہ متولد شود بقدرت باری مادہ گاؤ ہمان
دقت وضع کردہ آنچہ کہ سید فرمودہ بود راست آمد و گی کمالات دیگر ظاہر کردن گرفت
جناب سید بہ جدبہ بار داشت بہ مقتضای مشیت شاپور مسلمان سد و شاہ محمد

(مسلسل) ۳ تذکرہ دولت شاہ سمرقندی ص ۳۲۵ - (۴) ہفت اقلیم تصنیف محمد امین رازی ورق ۲۷۷ (ب) - ۵ - تذکرہ تقی اوحدی ورق ۴۷۸ (ب) ۶ - معجم النفائس جلد دوم - ورق ۳۰۶ (ب) ۷ ریاض الشعرا ورق ۲۶۳ (ب) ۸ - مخزن الغرائب ورق ۴۸ ۵ - (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳ ۱۰ - مجمع الفصحا جلد اول ص ۳۴ - (۱۱) حاجی خلیفہ جلد چہارم ص ۴۲۶ -

ختلان

در ۱۸۳۶ء سیر پول صوبہ ختلان یا ختل را درشمال کولاب و عرب دروار (در ترکستان متصل سرحد شمال شرقی افغانستان) موجود نشان دادہ بود - لاکن موسوم ف کہ سہ سال بعد این شہر این علاقہ نمودہ است کورگان تیوب (کورگان تی پا) را کہ پائین سرجاب (یا وخش) و بہ فاصلۂ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دہد - ختلان تا اواخر قرن یازدہم موجود بودہ است زیرا کہ در ۱۰۹۵ھ می بینیم کہ خسرو شاہ قندری نظامت این صوبہ بہ برادر خود ولی سپردہ است ازین وقت نام ختلان محو گردید (حاشیہ ترجمۂ انگریزی تاریخ رشیدی الیاس و روس ۱۸۹۵ ص ۲۱)

در عہد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقۂ کہ ما بین حصۂ بالا دریائے آمو کہ نام ہراب با سم معروف است و از جنوب بہ خطۂ بدخشان جدا می شود اطلاق می شد (ترتوزک بابری کنگس ایڈیشن ۱۹۲۱ء جلد اول ص ۵۸ - ۵۹)

علاقۂ بزرگ کوہستانی کہ در گوشۂ ما بین وخشاب (بہرے ارچیوں ؟) و دریائے جیحون (اوکسس) است بنام ختل معروف بود و مہماً آن تمام علاقہ ہائے شرقی کہ بہ شمال خراسان داخل بود و ماتحت کاعراس بود اطلاق می شد - ختلان آن علاقہ را بہ مشتمل بود (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شنیدن حالات راہب متعجب شده به دیدن او قدم رنجه نمودند حصے دید عظیم الحنة یسند۔ فرد

کار تو چیست حال تو چیست سرتو باکجای مرہون است

راہب گفت۔

ہر نفس پیش حق مرا بار است ہر دمے حدث حق مرا یار است

(مسلسل) که درین وادی مستقلاً اقامت نماید ولے علالت طبع شان باین اراده مانع گردید۔ مانرمصلحتے را لہٰذا تبدیلی آب وہوا بطرف پکھلی کوچ کردند اما بمنشا الٰہی بروز پنجشنبه تاریخ ۵ ذی الحج ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر ہفتاد و دوسالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند تاریخ فوت آنحضرت در فقرهٔ "بسم اللّٰہ" (۷۸۶ھ) یافته اند۔ مزار شاه ہمدان علیه الرحمته تاحال در ختلان (کولاب) به حالت شکستگی موجود است۔ یادگار ے از میر سید علی ہمدانی در پکھلی (مقام مہنڈ تحصیل مانسہرہ ضلع ہزاره۔ صوبۂ سرحد پاکستان) نیز یافت می شود۔

مصنفات میر سید علی ہمدانی چنان که ڈاکٹر صوفی شمرده است درج ذیل است:—

۱ ذخیرۃ الملوک رساله است ضخیم در ذکر اخلاق ملوک طریق حکومت الہیه بلسمه که از آن در کتاب خانهٔ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵ اوراق دارد خط نستعلیق عمده۔ ذخیرۃ الملوک ابواب ذیل مشتمل است (الف) ایمان (ب) فرائض السالک (ج) اوصاف حمیده (د) حقوق والدین زن وشوہر و اطفال وغیره (ہ) حکومت روحانی (و) کردن حلال و پرہیز نمودن از حرام (ز) شکر وقناعت (ح) صبر (ط) مذمت غرور و دعویٰ تواضع۔ ذخیرۃ الملوک در ۱۸۲۵ء بدلعه ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمه شده است و چهار سال بعد ازین در لغت فرنچ این کتاب باہتمام میار علی خان در امرتسر چاپ سنگی گردیده است۔ ترجمهٔ اردو بنام منہج السالکین از لاہور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شده است۔ (بقیه بر صفحه دیگر)

برتسد و در حالات عجیب مطیع و منقاد او شده بودند. و بموجب استمرار حرکت از ساکنان این دیار یک سید نان و یک گوسفند به ایشان تا یک سال ثمر بلای گرسنگان در راتبه می آوردند. هرکه نمی داد به ابتلا مبتلا می شد. و در سال ۷۸۱ھ هجری جناب میر سید علی[۷۸۶ھ] همدانی قدس سره بار دوم در خطهٔ دلپذیر نزول جلال فرمودند.

[۷۸۶ھ] امیر کبیر علی ثانی میر سید همدانی پسر میر سید شهاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند. بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبه ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ع) در همدان که از بزرگ شهرهای ایران است متولد گردیدند. تاریخ ولادت آنجناب "رحمة الله" گفته اند. بقول صاحب "خلاصة المناقب" سلسلهٔ نسب آنجناب به شانزده واسطه به حضرت علی بن ابی طالب کرم الله وجهه می پیوندد. زیر تربیت عموی خود جناب میر سید علاؤالدین سمنانی بسیاری از علوم متداوله و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند.

میر سید علی اولاً بر دست شیخ ابوالبرکات تقی الدین دستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمود مزدقانی را رهنمای روحانی خود گردانیدند. این بزرگ می خواست که میر سید علی به سیاحت ممالک ایشیای وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند. بنا برین سید مزبور تا ۲۱ سال به سیاحت تمام کردند. درین اثنا با بسیاری از علما و معاصرین مجالس نمودند. بقول محمد امین رازی در "هفت اقلیم" (ص ۱۷) شاه همدان سه مرتبه به سیاحت ممالک مختلفه شدند و با یک هزار و چهارده اصفیا برخوردند.

حضرت امیر موصوف بار اول در کشمیر بعهد سلطان شهاب الدین در ۷۶۴ھ مطابق ۱۳۶۲ع وارد شدند. هفت صد نفر از سادات همراه آن جناب بودند. چهار ماه اقامت کرده باز گشتند. بار دوم قدوم میمنت لزوم آن بزرگوار درین وادی به ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ع شد. درین وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود. بار سوم آن جناب در سال ۷۸۴ھ (۱۳۸۳ع) باز این دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند (بقیه بر صفحهٔ آینده)

کالی تتری برای تعظیم مہاکالی دیوی بہ اسراف ہفت لک اشرفی چہار دانگی احداث کردہ بود یک صد و بیست پیکر مہادیو برای پرستش دراں جاگذاشتہ تا سال ۸۰۶ ہجری مرجع خاص و عام و مطاف مردم ہنود و اسلام شدہ بود سلطان قطب الدین باوصف مسلمانی روزمرہ نیایش آں می کرد ہم دراں عہد شاپور نام راہبے مرتاض از قوم بودھ مجاور آں صنم خانہ شدہ بود و بہ روز ریاضت بر آسماں صعود کردہ از نظر غائب می شد بعد ساعتے باز عود میکرد ۔ مردم کشمیر

(مسلسل) در حکومت سہدیو درکشمیر آمد و شاہ تبلّی شرف ہمراہش داشت) ظاہر کردہ است ۔ ایں رائے خلاف جملہ مؤرخین کشمیر است ۔ بلبل شاہ در ۷۲۷ھ (۱۳۲۷ء) ازیں دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت خواجہ محمد اعظم تاریخ وفاتش دریں بیت یافتہ است ۔

سال تاریخ وصل حضرت شاہ ۔ بلبل قدس گفت "خاص الہٰ" ۷۲۷ھ

۴۳۱ قبل ازیں ایں محلہ را عموماً دھالاکم دمدہ مری گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک حیدر چاڈورہ ص ۳۸)

۴۳۲ ۸۰۴ھ ۱۴۰۱ء بقول حیدر ملک چاڈورہ سالے کہ سوخت مسجد جامع بود چنانچہ ۔

"دھالقاہے کہ او ساموده تا ایں زماں (۱۰۲۷ھ) بحال بود الحال او را از سر نو ساختہ اند اما آں مسجد جامع سوخت و در ہماں مقام مسجد کوچک ساموده اند" (ص ۳۸)

۴۳۳ یعنی محکمہ بندوبست حکومت کشمیر کہ تحویلدار قطعات اراضی محروسۂ سرکار است ۴۳۴ یکے از اصنام ہنود کہ بطور مظہر قدرت قادرہ پرستیدہ شود و یکے از القاب لمئے "شکتی" (معبودۂ قوت قادرہ) است ہمچو درگا چنڈی تارا وغیرہ و نزد فرقۂ ہنود "شاکت" در ولایت بنگالہ (برصغیر ہند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیدہ می شود ۔ ۴۳۵ نام شیو جی ۔ ۴۳۶ ۱۳۷۸ء ۔ ۴۳۷ (۱۳۹۲ ۔۔۔ ۱۳۷۸ء) ۔

خانقاہ معلّے

در ۱۸۴۵ بکرمی راجہ پر درسین بر کنارہ شرقی دریای بہت بت خانۂ

(مسلسل) نظم و نسق ملک فوراً بحال شد۔ مؤرخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند۔

"بعد چندے تبتیاں بنا بر سازشے از درو لو کا برگشتن رینچن سعی نمودند۔
سر غنۂ این جماعت تنگہ (در تبتی دُرگیا) بُود۔ لیکن ایشاں در مساعیٔ خود ناکام
شدند۔ بعد ازیں رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از در دسر کہ بزِ کام پیدا
شدہ بود وفات یافت۔
"پسرے کہ از و بہ کشمیر پیدا شدہ بُود۔ حاکم ایں دیار نتواں گشت
لیکن پسرے کہ از و در لداخ بُود وقبل ورود در کشمیر در انجا پیدا شدہ بُود
حاکم لداخ شد۔ بنا بریں در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"

سلطان صدر الدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال و سہ ماہ و نوزدہ روز در حکمرانی بسر
بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ع (۷۲۳ ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بُلبُل لنگر
مابین عالی کدل و نو کدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی رح بحالت شکستگی موجود است ؛

۴۰ نام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبد الرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم
دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت
بابا داؤد مشکواتی رح مصنّف اسرار الابرار نام بُلبُل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بکشمیر اول از دستش درخت دین نہال
شیخ و مرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی و او مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین
سہروردی است

حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی (کہ بمرتبۂ اول) (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

از آں مسجد جامع بہ حادثہ آتش مشتعل گشتہ بجای آں مسجد دیگر از سنگ تراشیدہ تعمیر کردہ اند کہ تا عہد سکھاں معمور بود۔ حال جمع بر دلالت۔

(مسلسل) کشمیر کہ بریں موضوع حاشیہ نوشتہ اند- ایں مرد بہ ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۱ء حکمرانی کشمیر کرد، علت ایں است کہ ہر دو ریچن مالک دیگر ست می ہ مد "نقل مورخین کشمیر ریچن شاہ سابق قتل پدرش دک ٹیارہ از دست قبیلۂ کلماپاس بر مہاجرت لداخ مجبور شد غالباً مراد از کلماپاس مردمان قبیلۂ کھرمانگ (کہ دار الخلافہ اقوام ملتی بود) اند این امر قرین قیاس است کہ ملتیاں خواستند کہ خانداں لداخ را ست و نابود ساختہ بجائے شاں خود حکمراں گردند نام وکشامار قلعۂ داک کہ بر دلہی واقع است اشارہ می کند کہ نام قلعہ مربور بدست شاہاں لداخ بود۔ ماسوائے قیاس و اندازہ متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام ہیچ نتواں گفت لیکن مع ایں ہمہ بہ دلائل سہ گانہ ذیل نام ریچن کشمیری و ریچن تبتی بیقین بست تواں داد:-

(الف) شہادت تاریخ تبت بر وجود ریچن بحیثیت شہزادہ (رگیالبو)

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانہ۔

"ریچن بعد انتقام خانداں خود از قبیلۂ کلماپہ بطرف کشمیر روانہ شد دریں ایام کشمیر بہ غارت بدانتظامی کہ از دست درولوکا (ذوالجو) ترکی پیش آمدہ بود بادشاہ کشمیر سہدیو مردے بود ناقابل لیکن وزیرش رام چندر بمقابلۂ ترکاں برخاست چوں ذوالجو کا رام چند بہردو از راہش برخاستند ریچن خود را بعیر مقابلہ مالک کشمیر ساخت و کوٹ رانی کہ بیوۂ سہدیو و دختر رام چندر بود بہ عقد خود آورد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بجائی روضۂ میر بابا ویسی قدس سرہ احداث کردہ بود۔ متقارن آں سمت شرقی متصل عالی کدل برای جُمعہ و جماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود۔ بعد

بنام بلبل لنکر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال و شش ماہ اول مسلم حکمران کشمیر درگذشت۔ بیوۂ اش اولاً بہ سہم دیو و بعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد و پیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینی رینچن نیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوا ہائے روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلی مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطاء تاریخی از لامہا است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ بایں ہمہ شادماں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد:۔ (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج) شہادت تاریخ تبت کہ در آنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ پی۔ ایچ۔ ووجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت ص ۱۰۷) چنیں رفتہ است:۔

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش نہ دارد۔ بخلاف مؤرخان

مذکور بود واقعهٔ آتش سوخته بار تعمیر یافت حال منهدم جمع بر دلالت ۱۱۴۳ھ
مسجد رینچن شاه - رینچن برای بود و باش عمارتی متین از سنگ های تراشیده

* رام چند اخود دو کس داشت که نصف آنان در تاریخ کشمیر اهمیتی بود یکی
از آنان شهمیر رای صواتی است که قبلاً گفته شده بود که او وقتی پادشاه
کشمیر خواهد شد و دیگری رینچن شاه رنرحت است. گفته می شود که این مرد با
پدر خود سلطان ست مبارزه کرده بطرف کشمیر در جستجو آمد۔

* رینچن شاه (یا رینچانه بهوتی که بالفاظ دیگر ردکسکم رینچن تبتی گفته
می شود) سوائے رینچن چیزی دیگر معلوم نمی شود۔ مابین شاهان تبت عرفی رواج
است وقتیکه ولی عهد به سن بلوغ می رسد او را به کاروبار مملکت معین و مددگار
خود سازند بحالت سرپرستی مابین پدر و پسر اختلاف رو نمود و رینچن بعد از
تولد فرزندی لداخ را خیرباد نمود از این جا سلسلهٔ شاهان لداخ می شکند۔

* در عرصه مدت قلیل مابین رام چند و رینچن شاه اختلاف رونما شد
وی بیاوری تبتیان رام چند را کشت این واقعه بمقام لوہارکٹ (موجوده لار)
در وادی سندھ رونما شد رینچن شاه بعد قتل رام چند دختر وی کوٹ رانی
را بعقد خود آورد و در ۱۳۲۳ء اعلان بادشاهت کشمیر خود کرد۔

* رینچن شاه که در اعتقاد خود مضبوط بود خواست که از یکی مذاهب مروجه
درکشمیر خود را گرداند رینچن می خواست که هندو شود زیراکه این مذهب بنابر
امتیاز نسلی او را در برادری خود داخل نتوانست کرد۔ چنانچه روزی علی الصباح
رینچن مرشدی را دید که بطریق مسلمانان عبادت می کرد۔ این طریقه در نظرش عجیب
آمد و فوراً مسلمان گردید باسم صدرالدین نهاده شد رینچن شاه برائے بلبل شاه
جامع مسجد و خانقاهی ساخت۔ این آستان تا امروز (بقیه بر صفحه آینده)

بنایافت و تعین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاہ مقرر نمود۔ تا عہد چکاں لنگر جاری بود۔ بنا براں آں محلہ را بلبل لنگر می گویند۔ در سنہ ۱۰۱۳ھ خانقاہ

(لہاچن گیا لبو رینچن قریبا از ۱۳۲۵ء لغایت ۱۳۵۰ء) مانسبت مواد تاریخی متعلق بہ اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم۔ تعجب این است کہ نسبت وے بسیار قلیل گفتہ شدہ است لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر نیز جاذب نظر است کہ او بنام گیالبو یعنی شہزادہ خواندہ می شود۔ لقب "لہاچن" کہ بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ باشد بر شاہان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر در راج ترنگنی معروف یا قمت می شود تکملۂ راج ترنگنی کہ در ۱۴۵۱ء بدست جو نراج کردہ شد تا اکنوں از محقق قابل منقد نہ شدہ است باین ہمہ واقفیت مانسبت رینچن شاہ بسیار است۔ درین ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنفہ سر والٹر لارنس دادہ می شود

"در آغاز قرن چہاردہم وقتیکہ سہ دیو بادشاہ بود کشمیر مملکتے بود مسکون با میخواراں و قمار بازاں۔ برائے ذو القدر خاں ترکی این وقت بہ جلے مناسب بود کہ بر کشمیر حملہ کند۔ سہ دیو در حالت ناامیدی و بے چارگی بطرف کشتواڑ گریخت تاتاریئے مزبور مرداں را قتل نمود و بسیارے آزاناں اسیر کرد۔ و شہر سرینگر را بآتش داد۔ بعد از قبضۂ ہشت ماہ تاتاریاں چوں کشمیر را تباہ و برباد نمودند از درہ ہائے جنوبی ارادۂ مہاجرت کشمیر نمودند لیکن برف و باراں فرصت نداد و ذو القدر خاں مع اسیران کشمیری راہ عدم گرفت۔

"درین اثنا رام چند سپہ سالار راجہ سہدیو کوشش می نمود کہ در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنا برین چوں ذو القدر مراجعت نمود وے از کمین آمدہ گدیاں را کہ بارادۂ غارت گری آمدہ بودند از وادی بیروں کرد۔

با حکم عصرے اسلام پذیرفت و به تحریک مرشد خود بر کنارهٔ دریای بهت خانقاهی متصل به اسراف زر کثیر احداث نمود و این اوّل خانقاهے است که در کشمیر

(مسلسل) بعد مرگ پادشاه کشمیر جانشین شد علت این سفر محقق نگشته شاه کشمیر از راه ترحم ده "شاکلها" (بقول جنرل کننگهم "کولر کهار" از مضافات کهیوڑه کوہچه نمک که دران ایام بر قبضهٔ شاه کشمیر بود) بجاگیر پسر داهر بخشید بعد چندے چو شاه ماحل طبیعی درگذشت و املاکش بدست تمیم افتاد تمیم در آنجا مساجد تعمیر کرده بود شاه کشمیر با عزاز و اکرام زیست (تاریخ هند الیٹ وڈاسن مطبوعه لندن ۱۸۶۷ء جلد اول صفحه ۱۳۷ ـ ۲ ۷) -

در راج ترنگنی مسطور است که للتادتیه - مکتاپیڈ که از ۷۲۵ء لغایت ۷۴۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۶ھ) پادشاه کشمیر بود از حضور چین خلاف اعراباں که بر علاقهٔ اش از عسکر گاه ملتان و سنده وقتاً فوقتاً حمله می بردند استمداد می نمود بقول سٹائن "متابیر" معرب "ممکاپیڈ" سنسکرتی است (مقدمه راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱) -

در ۱۳۴ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبه نموده متصرف گلگت شدند (انڈین انٹی کوئری ماه جولائی ۱۹۰۸ء ص ۱۸۱) بعد چندے (۷۶۱ - ۷۵۴ء = ۱۴۴ - ۱۳۷ھ) وجرادیتیه چیپاک بسیارے از مرداں به ملیچهاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد. در عهد راجه هرش (۱۰۸۹ - ۱۱۰۱ء = ۴۸۲ - ۴۹۵ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائدین عساکر کشمیر و بقول کلهن "فرماندان صدها" بودند.

مارکوپولو وینسی که در قرن سیزدهم میلادی و قرن هفتم هجری سیاحت ممالک شرقیه نموده است در حوالی ۱۲۷۵ء مطابق ۶۷۴ھ از وجود مسلماناں در کشمیر خبر می دهد (سفرنامه مارکوپولو وینسی مترجمه میونل کامراف چاپ نیویارک. امریکه ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۳۹ ـ ترجمهٔ تاریخ تحقیقات اے اتیج فرانک متعلق به ریچن شاه درج ذیل است هسٹری آف ویسٹرن تبت صفحات ۶۸-۶۹ - ۱۲۹-۷ - ۱۸) — (بقیه بر صفحه آینده)

کدل دو در راهمه۔ نورجهان آباد کرده بود چهارده پایه داشت۔ بحادثه زلزله در ۱۲۴۳ه ویران شد۔

پُل های نهر شادی پوره۔ پُل نابدکھی۔ پُل هارناره۔ هر سه از تعمیرات بڈھ شاه بود۔ اکنون معدوم۔ غیر ازیں پُل های بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

در خطه کشمیر مساجد و خانقاه کثیر در عهد شاهان ماضیه و سلاطین چغتائیه تعمیر شده بود خصوصاً عالمگیر در عهد خود پانصد مساجد احداث فرمود که به تباعد ایّام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کرده می شود۔

خانقاه بلبل شاه۔ تا عهد ۷۲۵ه (۱۰۳۷ه) در بلاد کشمیر دین اسلام شایع نه بود۔ دراں وقت رنچن شاه (۱۰۳۹ه) به توجه سیّد شرف الدین (۱۰۴۰ه) ملقب به بلبل شاه

۱۰۳۷ه ۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ه تاریخ ملک حیدر چاڈوره قلمی ص ۳۷۔ تاریخ بیربل کاچرو ورقی ۶۷۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵۔ واقعات کشمیر ص ۲۹۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۴۳۔ مؤرخین متفق اند که ۷۲۵ه (۱۳۲۴ء) اول سالے است که دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شائع شد۔

خلاصۂ بحث در باب اشاعت اسلام در کشمیر مبنی بر شهادت چچ نامه (ترجمۂ فارسی کتاب عربی معدوم فتوح السند مصنّفه علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) ایں است که آغاز تبلیغ مذهب اسلام در سرزمین کشمیر از زمان ولید اول اموی (۷۱۵ – ۷۰۵ء = ۹۶ – ۸۶ه) شد۔ چنانچه اوّل کسیکه از مردان عرب دریں سرزمین وارد گشت حمیم بن سماء شامی است۔ ایں مرد بهمراهی جے شاه پسر داهر راجۂ دیبل (کراچی) بقیه بر صفحه آینده

کدل روتی مر از تعمیرات بودجہاں آب جوی فراپل می رفت۔ کدل بریشہ داری از تعمیرات ظفرخان۔

پلہای بہر جوتی کل۔ کدل درگنج حسن از تعمیرات قاضی ابوالقاسم[۱۳۵] معروف بہ قاضی زادہ تحت آن دروازہ متین احداث کردہ اند کہ در ہنگام ترقی آب بہت خود بخود مسدود ماند و در حالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد بحدوث آن ساکنان شہر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند۔ دوم گاؤ کدل از تعمیرات قدیم۔

پل ہای کُٹہ کُل۔ کہ از دریای بہت فرس خیر گرمد جُدا گشتہ بار شمال بہت گردد ٹنکی کدل۔ کنہ کدل کدل حاجی راتھر بورہ گر کدل۔ دال کدل۔

پُل ہای رود دودھ گنگا۔ کدل بٹ مالہ کدل پریٹ از تعمیرات راجہ[۱۳۶]۔ کدل چھیہ پل ہمہ ہا را دو پل یا دارد۔

پُل ہای ستہ و مال مرگ در ڈل پُل چوہدری باغ۔ پُل دودھ بھکری پل تلہ کُھن۔ گائی کدل۔ اوسٹہ کدل۔ پُل نشاط از تعمیرات سُلطان سکندر بود۔ چوہدری پہش مرمت بود۔

پُل ہائی ستہ احمد بارہ مل۔ ستہ کدل پُل سد بورہ۔ پُل عش آباد ہر سہ از ابوالحسن خان باندے۔

۱۳۵؎ قاضی ابوالقاسم ملا جمال الپسر مولانا جمال الدین سیالکوٹی است۔ بہ فنون علم آراستہ و بہ صفات تمیز پیراستہ بود اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل بود قاضی ابوالقاسم بہ علاقہ تعلق مصاہرہ قاضی صالح خلف قاضی موسیٰ شہید مشرف شدہ بہ قضائے کشمیر سرفرازی یافت چوں فوت شد در مقبرہ والد بزرگوار (ملہ کھاہ) آسود۔ (واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۴)

۱۳۶؎ الیاس فی الاصل۔

نہر مار من مقام خواجہ یار بل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۱۴ پل واقع است (۱) کدل نابدیار۔ بنای اولش از سلطان سکندر[۱۰۲۹] بود۔ چونکہ چوہدری مہیش سنگھ وتالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ابشہ برای مرمت ساخت۔ پل نابدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگی منقوش است۔ تاریخ۔

ہست تاریخ این خجستہ اساس
"بانی پل مہیش شنکر داس[۱۰۳۰]"۔

دوم پل جوگی لنکر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل نادہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان[۱۰۳۱] چہارم۔ نابد کدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل[۱۰۳۲] ہشتم۔ راجور کدل۔ نہم۔ کادہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ این ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبہ کدل از تعمیرات ...... ؟[۱۰۳۳] دوازدہم۔ کدل سکہ ڈافر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رتنہ پورہ از قوام الدین خان[۱۰۳۴] چہاردہم۔ پل گندر پورہ نامعلوم۔

نہر کادہ ڈارہ کہ از نالۂ مار جدا می شود بران سہ پل واقع است (۱) کہنہ کدل (۲) بچھہ کدل (۳) پل شکور موٹہ۔ نہر تارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ بہ موافقت نہر کادہ ڈارہ در خوشحال سر و آنچار سر می گذرد بران شش پل واقع است۔ پل اشرف[۱]۔ کدل تارہ بل[۲]۔ کدل مرجان پور[۳]۔ کدل نروره[۴] از تعمیرات علی شاہ۔

۱۰۲۹ھ ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۶ء) : ۱۰۳۰ھ ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) :

۱۰۳۱ھ یکے از امرای شاہجہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) :

۱۰۳۲ھ بالسنہ عوام "کادی کدل"۔ : ۱۰۳۳ھ کذا فی الاصل :

۱۰۳۴ھ قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت ۱۰۸۹ھ (۷۹ — ۱۶۷۶ء) :

نمبرشمار	نام پل	سنه	کیفیت
۱۴	کدل شُسُل	سنه[21]	از سلاطین پیشین طول آن ۱۱۲ گز عرض ۵ درعه پیل پای ۴ عمق ۱۵ فٹ
۱۵	کدل حکن	سنه[22]	از سلاطین پیشین به حادثهٔ طغیان ـ لے حد برهم خورد آلاتش معدوم.
۱۶	کدل سوپور[23]		از تعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز ـ عرض ۵ درعه پیل پای ۳ عمق ۱۸ فٹ.
۱۷	کدل دُوردپور		از تعمیرات سلطان حسن[24] در ۸۸۲[25] مرمت کرد عبدالله خان[26] با مختارالدوله[27] ویران ساخت.
۱۸	کدل بارہ موله		میاد آن دیرین بود. عطا محمد خان از جای خود برداشته بالا تر را به قلعه سر نو ایجاد نمود طول آن ۱۴۶ درعه عرض ۵ درعه پیل پا ۶ عمق ۴۲ فٹ.
۱۹	کدل کوهاله[28]		۸۴ گز طویل ۷ درعه عریض از تعمیرات راجه رنبیر سنگه پل آهنی. مصرف آن یک لاک روپیه ڈبل

[21] (شُسُل) شاید که وجه جواز این باشد که بنای پل حاضرها در یک روز استواری شود گاهی است تعمیری در سال خاص شروع شده در سال دیگر اختتام پذیر می شود وازین طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد. [22] الساعی فی الاصل. [23] الضا.

[23] سال تعمیر ۱۴۶ع (۸۶۵ھ) [24] ۹۱ ــــ ۸۷۸ھ (۱۴۸۶ ــــ ۱۴۷۳ع)

[25] ۷ ۱۸ع [26] یکی از صوبه داران کشمیر در عهد افغانان [27] ا

[28] پل کوهاله سر آب جهلم پاس سرحد کشمیر وصوبه سرحد شمال مغربی مملکت پاکستان واقع است شاهراه وادی جهلم را با شاهراه کوه مری و دره لیدی باغ می کند.

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ[1011] ۹۵۸ھ	معمورۂ حبیب شاہ[1012] طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۹	فتح کدل	سنہ[1013] ۹۰۶ھ	فتح شاہ آباد کردہ بود طول آں ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ[1014] ۸۳۱ھ	از سلطان زین العابدین طول آں ۹۶ گز عرض ۸ گز فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ[1015] ۸۲۲ھ	علی شاہ[1016] برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۲	نو کدل	سنہ[1017] ۷۷ھ	نور الدین خان آباد نمود طول ۷۵ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳ ۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۳	سیفا کدل	سنہ[1018] ۸۲ھ	معمورۂ سیف الدین خان طول آں یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ۔ تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب　　"گو پُلِ سیف خانِ دریا دل"[1019] ایضاً زمن سال بنایش خضر بنہفت　　"صراط المستقیم[1020] اہل دیں" گفت

[1011] ۱۵۵۱ء : [1012] م ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) این مصرعہ تاریخ فوت اوست۔ سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) : [1013] ۱۵۰۰ء : [1014] ۱۴۲۷ء : [1015] ۱۴۱۹ء : [1016] مدت حکومت (۸۲۶ – ۸۱۹ھ ۲۳ – ۱۴۱۶ء) : [1017] ۱۶۶۶ء : [1018] ۱۶۷۱ء : [1019] ۱۰۸۲ھ : [1020] ۱۰۸۱ھ۔ مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است۔ ابوالفضل در اکبرنامہ جلد اول فرق یک سال و دو سال در تواریخ عمارات جائز می دارد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کوستیدند۔

نمبر شمار	نام پل	سنہ	
۱	کھنہ پل	سنہ	متصل اسلام آباد از تعمیرات [۱] پل پای ۲ عمق ۴ فٹ طول آن ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل بیچ نارہ [۲]	سنہ ۱۰۴۱ھ	از تعمیرات داراشکوہ طول یک صد درعہ عرض شش درعہ پل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نامہ	سنہ	از تعمیرات سلاطین در فساد چکاں بحادثۂ آتش منہدم گردید
۴	کدل وتی پورہ	سنہ [۵]	از تعمیرات سلطان حیدر [۶] در عہد چکاں بحادثہ آتش انہدام یافت۔
۵	کدل یا میور	سنہ ۱۰۴۵ھ [۷]	معمورۂ شاہ جہاں طول یک صد وسی درعہ عرض سہ سم درعہ پل پای ۴ عمق ۶ فیٹ۔
۶	کدل یادہ چھک	سنہ ۹۸۷ھ [۸]	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک [۹] احداث کردہ بود جہانگیر شاہ تجدید تعمیر آں کردہ بحادثۂ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	سنہ ۱۱۸۸ھ [۱۰]	از تعمیرات امیر خان جوان شیر۔ ۱۳۴ درعہ طول۔ ۶ درعہ عرض پل پای ۵ عمق ۱۶ فٹ۔

[۱] سنہ الغیاض ہے الاصل ؛ [۲] کدل لفظ کشمیری بمعنی "پل" باشد ؛

[۵] کذا فی الاصل ؛ [۶] سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۷ – ۸۷۸ھ مطابق ۱۴۷۲ – ۷۳ء) ؛ [۷] ۱۶۳۵ء ؛ [۸] ۱۵۷۹ء ؛ [۹] پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء ؛ بار دوم ۹۹۲ – ۹۸۷ھ م ۱۵۸۴ – ۱۵۷۹) ؛

[۱۰] ۱۷۷۴ء۔ در ۱۸۹۳ء از سیلاب طغیانی غیر معمولہ شدہ مسمار کردہ شدہ در ۱۸۹۵ء از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ء بتاریخ ۲۴ مئی برائے آمد و رفت خلائق باز شد (گوزن ایند کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

مالکان خرید کردہ متصل دولت خانہ روضۂ دل کشا و دوحۂ روح افزا بہ حیاض و فوارہ و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در سنہ ۱۲۹۵ھ (۱۰۰۲ھ) احداث فرمود و زیادہ از یک لک روپیہ در تعمیر آں صرف نمود۔

پلہای کشمیر

در عہد باستان راجہ ہای دوران بر سطح دریای بہت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر بہ سلاسل و زنجیرہا مربوط ساختہ و تختہ ہای وسیع بران مفروش کردہ سنی جسر استوار کردہ بودند و در فساد زولچو سر بسر ویران گشتند۔

بعد آں در عہد سلاطین پلہای چوبین باین وضع احداث نمودند کہ اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کردہ در عمق دریا غرق ساختہ و در جوف آں سنگہای گراں انباشتہ بنیاد جسر مرتفع افراختہ بالای آں فراز یک دیگر بہ اضلاع چہارگانہ بسان صندوق از میخ ہای چوبین استوار نمودہ بالای آں چپ و راست یوزہا کشیدہ و بر سر آں چوب ہای تناور و طویل باتصال پایہ ہا گستردہ و بر سطح آں فرش تختہ ہا و چوب ہا نصب کردہ حوالی آں جنگلۂ چوبین برای حفاظت مستحکم ساختہ عالی کدل را ابداع اول کردہ اند۔ برین وضع سلاطین اسلامیہ دریای بہت را ہژدہ پل استوار کردہ بودند ازاں جملہ ہفت پل در شہر داشت۔ و یازدہ پل بہ دہات۔ درین زمان ہمگی سیزدہ پل موجود است و پنج معدوم۔

و از ابتدای عہدِ سلاطین پل ہای مذکور بعضے اوقات بآتش فساد سوختہ و گاہے بہ طغیان سیلاب ویران گشتہ۔ حاکمان ہر وقت در تجدید تعمیر آں

سنہ ۱۰۰۲ھ ۸۸۵ دلع ؛

منتی باغ منتی تلوک چند کہ در عہد سنگاں صاحب کاربود بالاتر از باغ ہری سنگھ دو حصہ آباد ساخت۔

گلاب باغ۔ از تیر گڈہ سمت مغرب قریب پل شنکی پورہ مہاراجہ گلاب سنگھ آباد فرمود۔

حصوری باغ۔ درسال ۱۲۸۰[997] مہاراجہ رنبیر سنگھ از شیرگڈھ بالا متصل باغ بہاں سنگھ بہ عمارات و اشجار و ازہار آباد ساخت۔

سمندر باغ۔ در میان بانہ شومہ مہاراجہ رنبیر سنگھ آباد نمود۔

نرگس تھ باغ۔ در موضع جنگ[998] پرگنہ پھاگ متصل باغ سیف خان رنبیر سنگھ آباد ساخت فقط۔

کوٹھی باغ۔ بالاتر از امیرا کدل برلب دریا طرف جنوب مہاراجہ رنبیر سنگھ درسنہ ۱۲۹۲[999] احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب بہ تالار و دالان و منظر و ایوان و مزین بہ آلات جھاڑ و لنڈی[۱] و اسباب گوناگون منقش بنقوش تصاویر و اشکال و الوان و بوقلموں برای فرودگاہ خود و آمد و رفت صاحبان برطانیہ مسمی لال بہ کمال سلیقگی آراستگی پیراستہ بود درسال ۱۳۰[۱]۳ بسبب حادثہ زلزلہ اندک نقصان یافت۔

خواجہ باغ۔ خواجہ شاہ اللہ شال در کھنگہ محلہ ضلع جانبار زمین بسیارے از

(مسلسل) حاکم کشمیر است سنگھلئے این باغ از محمد حسن آباد آوردہ شدہ ابتداء مرادِ اقامت گاہ قرار نمودہ است درموسم گرما رنبیر سنگھ دربار خود درین جا منعقد می کرد۔ (کتسر جلد دوم صفحہ ۴۴۷)۔

[997] ۱۸۶۷ء۔ [998] صحیح جنگ است چنانکہ درسالق گذشت۔

[999] ۱۸۷۵ء ؏ [۱] سنگ جھاڑ و فانوس۔ [۱] ۱۸۹۵ء ؏

باغ آقا حسین - کہ از امرای افاغنہ بُود از باغ نشاط سمت جنوب مشہور است۔

باغ سوکھ رام - در عہد سنگھان از رؤسای کشمیر بُود - زیر دامن کوہ سلیمان فے الحال موجُود۔

باغ بھمان سنگھ - از شیرگڈھ بالا متصل نٹی پورہ در حکومت خود بھمان سنگھ آباد ساخت [۹۸۹] سنہ ۱۲۴۵ھ۔

رام باغ - از تعمیرات دیوان کرپا رام [۹۹۰] برلب دودھ گنگا متصل نٹی پورہ است درسال سنہ ۱۲۶۷ [۹۹۱] راجہ گلاب سنگھ در آں جا سنسکار [۹۹۲] شدہ - مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۷۵ برشمشان او مندر و تعمیرات افراشت۔

شیخ باغ - متصل امیرا کدل سمت مشرق در سنہ ۱۲۵۹ [۹۹۳] شیخ محی الدین آباد ساخت - فی زماننا گورستان اہل یورپین درآں جا تقرر یافت۔

باغ ہری سنگھ - [۹۹۴] متصل شیخ باغ سردار ہری سنگھ در حکومت خود آباد ساخت۔

بسنت باغ - پیش روی شیر گڈھ جانب مشرق برلب دریا کرنیل میاں سنگھ [۹۹۵] در حکومت خود ترصیص نمود و سنگہای صحن مسجد نو برداشتہ دراں جا نصب کرد۔ [۹۹۶]

---

[۹۸۹] سنہ ۱۸۲۹ء ۔ [۹۹۰] صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۱ء ۔ [۹۹۱] سنہ ۱۸۵۷ء ۔ [۹۹۲] فوت شد ۔ [۹۹۳] سنہ ۱۸۴۳ء ۔ [۹۹۴] ذکر ایں باغ در ترجمہ انس درسابق گذشت ۔ [۹۹۵] بھمان سنگھ ۔ [۹۹۶] ڈاکٹر جان انس در کتاب خود "کشمیر ہینڈ بک" صفحہ ۱۲۵ مطبوعہ ۱۸۷۲ء در ذکر بسنت باغ میگوید:-

بسنت باغ زیر تزونٹ کول (نہر سیب) از تعمیرات بھمان سنگھ

شیخ محی الدین آثار خود بر گوشۂ جنوبی آن آباد ساخت در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ برای فرودگاہ صاحبان سیاح بنگلہ ہای بسیار برلب دریا معمور گشت و برای محکمۂ ریزیڈنسی عمارات مع و باغات وسیع تعمیر یافت۔

دولت آباد۔ از کدل جوگی لنکر تا حد سورہ تنگ ابدال امیر پسر اول زمہ بلاء وسیع آباد کردہ بود کہ الحال بہ رینہ داری مشہور است مسرہ او جہانگیر ریہ باغ مذکور بدر بعادات بابا اسماعیل فرمود ایشان مدتے متصرف بودند۔

گویند ہزار ہا تاک انگور دران معروس بود۔ چنانچہ حضرت شیخ حمزہ در صغر سن بہ امر مربی خود چند گاہ محافظت آں می کردند حضرت بابا ہمگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شہر وقف عام نمودند و با ملہ کھاہ تنال فرمود اکنون اکثر زیر تعمیرات۔

امیر آباد۔ چون امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر با کہان بدہ پورہ در عقد آورد سا ترانہ در میان بدپورہ دار الامارت خود قرار دادہ باغے وسیع طرح نمود دار باغ درشتی کہ پیش روی حرہ گرشاہی بود سنگہای ضخم و خاص و آثار و فوارہ برداشتہ دران جا نصب نمود۔

(مسلسل) کہ ہرکشمیر این نمود بعد دو سال واپس طلبیدہ شد۔ از تعمیر آتش قلعہ اوڑی قلعہ بروچی و مظفر آباد و گوردوارہ ہائے (معابد سکھاں) مٹن و بارہ مولہ و کاٹھی دروازہ سرینگر و ملئے برلب آب جہلم است بقول واتس ہری سنگھ در کشمیر در عہد خود روپیہ لمئے باسرہ (عبر خالص) رائج نمود در ۱۸۳۲ء در محاربۂ مابین امیر دوست خان بمقام جمرود ہلاک شد ہری سنگھ نلوہ فارسی بخوبی می توان خواند (کشمیر ج ۲ صفحہ ۳۔ ۷۲۹)۔

اسلام آباد تا حدود ویرناگ در عرض راہ از یمین و یسار تاک ہای انگور کاشتہ بودند
بیت:- ز سرحدّ اِنچ تا حدِّ ویرناگ
رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توُت ۔ مایا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ برکنارۂ نہر چونٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بود کہ آں را تکیہ بابا سوامی گفتند۔ مردم شہر بہ سیر و تماشا دراں جا می رفتند۔ حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیراکدل تا کوہِ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سر تا سر دیگر درختانِ توت پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان[۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بود حاجی کریم داد بقیۂ آن قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود۔ و حوالی آن چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود۔ سمت شمال آں برلب جوی چونٹی کل چنار ہاے غرس فرمود گویند دراں جا پشہ ہا کم تر باشند۔
و در عہد سنگان ہری سنگھ[۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود۔ بعد آں

[۹۸۷] یعنی تا ۱۷۵۳ء۔ بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و در سال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد۔ ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ :

[۹۸۸] ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد۔ رنجیت سنگھ او را در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود۔ وائن در سفرنامۂ خود او را خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است۔ مہاراجۂ مزبور بر شیر افگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد۔ در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلیری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

درعہد محمد شاہ آباد بود۔
باغ کفایت خان ۔ در محلہ خانیار کفایت خان در سنہ ۱۲... [984] کہ از جانب حافظ
باب صوبہ شدہ بود بعمارات و اشجار دیگر از معمور ساخت الحال مرجوع در تصرف
پنڈت ہا مانده بود۔
باغ امرود ۔ از پل ملکی یورہ تا بٹی پورہ باغ امرود از عہد جہانگیر و شاہجہان
احداث شدہ بود۔ اشجار اقسام امرود بیدان ۱۰ فرداشت کہ شعاع آفتاب دران
داخل نمی شد و در موسم شگوفہ مردم شہر برائے سیر و تماشا دران جا می رفتند تا عہد
امیر خان [985] موجود بود۔
باغ انگور ۔ از کوہ دارہ کری کہ قریب صفاپور است تا زیارت شاہ محمد
صادق قلندر بر دامنہ کوہ در عہد سلاطین پیشین تاک ہای انگور معروس بود شاہان
چغتہ مزید آن افزودہ اقسام انگور آن مشہور آفاق کردہ بہ سلاطین امصار و
بلاد بطور تحفہ و ارمغان می فرستادند۔
سلاطین دران پرداخت آن نمودہ ۔ برہم شدہ ہمگی چند تاک در موضع
ریور موسو ماند راجہ گلاب سنگھ ترقی آن نمودہ از خود مہاراج باغ آباد ساخت و
راجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۴ [986] ہجری قریب موضع وندلامہ باغ انگور در غایت وسعت
وسعت احداث کردہ رنبیر باغ نام نہاد۔ انگور باغات ریور در عہد مشہور
است اہل یورپ ہم خوش می دارند۔
و ظفر خان احسن در مثنوی ہفت منزل می نگارد کہ تاکان معلقہ از قسمۂ

---

[984] ۱۲۹۳ھ ۔
[985] امیر خان جوانشیر صوبیدار کشمیر در عہد شاہان درانی و بانی پل امیر کدل ۔
[986] ۱۸۷۷ء

باغات جعفر خان[۹۸۰] ۔ در عہد عالمگیر سہ باغ آباد کردہ است یکے جزیرہ ایست
کہ فی الحال بتہ مزاری گویند متصل باغ جہان آرا و دو باغ دیگر بہ تحقیق نہ رسید۔
قاضی باغ ۔ برلب چشمہ بان سر شرنگ قاضی ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ آباد
کردہ بود۔ سیّد درگجن ہم از مخترعات اوست۔
چوہدری باغ ۔ قرین موضع ایشہ براری چوہدری مہیش[۹۸۱] کہ در عہد شاہ جہان
یکے از اکابر دوران بود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت و سیّد تالن مرگ
کہ از سلطان[۹۸۲] سکندر یادگار بود وی مرمت نمود سیف خان کہ حاکم کشمیر بود ملاحظہ آں
نمودہ گفت چوہدری باغ نہ کرد۔ بردل سیف خان داغ کرد۔
باغ افراسیاب خان[۹۸۳] متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان

۹۸۰ھ خلف الصدق صادق خان میر بخشی و ہمشیرہ زادہ و خویش یمین الدولہ آصف خان است
در آخر سال بیستم شاہ جہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ درسال سی و یکم خان
مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چوں فاضل خان دیوان اعلیٰ درسال ششم از جلوس
عالمگیری در کشمیر داعی حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خاں ارسال یافت جعفر خاں ہنگام
مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبہ خلافت شد و بارشاد
اعلیٰ حضرت بہ رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ درسال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار و ہشتاد و یک
ہجری در شاہجہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

۹۸۱ھ چودھری مہیش راٹھور پسر دلیپت برادر زادہ راجہ سورج سنگھ بود۔ درسال ہشتم جلوس
شاہ جہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو بہ ترقی نہاد۔ سال نوزدہم با ضابطہ پانصدی ذات
افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہزادہ مراد بخش بہ تسخیر بلخ و بدخشاں رفت۔ درسال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ
رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ — ۴۴۵) :

۹۸۲ھ متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء ؛ ۹۸۳ھ ۔ ۶ — ۱۷۴۵ء ؛

بایام صاحب صوبہ شدہ بود بہ صلاح اعیان شہر عمارات مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل نام نہادند اکنون بہ حیثیت تاریخ ماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم تا سا کوشیدہ سرکار روپیہ وسعت دادہ مسجد ساختند و ثریا در ۱۲۸۵ھ خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بداں پیوستند "عشرت گاہ اولیٰ" تاریخ آں بتعمیر اولی گفتہ بودند راقم الحروف را "عشرتگہ اولیا" بخاطر گذشت تاریخ

بئے سال تاریخ ایں جوش سا
خرد گفت "عشرت گہ اولیا"

تاریخ افضل آباد۔ مقابل حضرت بل بسمت شمال افضل خاں کہ از امرائے شاہ جہاں بود آباد نمود۔

(مسلسل) در مسجد جامع بمقام بزرگاں می رفت از اعمال حسنہ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبی کہ خواجہ نورالدین ایشہ برادی از بیجاپور آورد (ملخص از واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۱۹۱)

۹۷۵ھ حضرت بل بل در کشمیری کنار آب را می گویند ویوں ایں مقام برکنار آب ڈل است و سنت نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد نام حضرت بل موسوم شد۔

۹۷۶ھ ۱۸۶۸ء

۹۷۷ھ ۱۳۳ھ (۱۷۲۲ء)۔

۹۷۸ھ ایضاً

۹۷۹ھ نام افضل خاں علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل بادشاہ شاہ جہاں بود در سنہ دوازدہم جلوس شاہ جہانی از ہفتاد سالگی از دنیا رفت عالم علمی شناخت تاریخ وفاتش (دعوی بر گوئے بیگ نامی) ۱۰۴۸ھ یافتہ اند فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود

(مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۴۹، ۱۵)

شاہ جہان در قصر آن تجدید وضو کردہ دوگانہ برای آن یگانہ ادا نمود و فرمود صادق خان این عمارت محل عشرت نیست بلکہ معبد است. بعد مرور شصت و ہفت سال در سنہ ۱۱ ہجری موئی مبارک نبوی علیہ الصلوۃ والسلام کہ خواجہ نور الدین ایشہ بری بہ مؤنت تمام از بیجا پور حاصل کردہ بود بمعہ نعش او بہ کشمیر رسید. فاضل خان کہ در اسا

(مسلسل) دیمین الدولہ (آصف جاہ خان) بہ مقتضائے وقت داور بخش پسر خسرو را بہ سلطنت برداشت صادق خان کہ نسبت بہ شاہ جہان نفاق می ورزید از مآل خود خائف شدہ التجا بہ یمین الدولہ آورد سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) ہمراہ شاہزادہ ہا آمدہ دولت بار یافت و بہ منصب اصلی خویش "میر بخشیگری" بجائے ارادت خان بحالی یافت و سال ششم نہم ربیع الاول سنہ ۱۰۴۳ ہزار و چہل و سہ ہجری برحمت ایزدی پیوست (ماثر الامراء جلد ۲ صفحہ ۳۰ - ۷۲۹) ؛

۹۷۱ سنہ ۱۱۲۴ھ : ۱۶۹۹ء در عہد اورنگ زیب بادشاہ غازی ؛

۹۷۳ بیجا پور شہرے است از شہر ہائے ہند جنوبی (دکن) قصہ آمدن موئے شریف در کشمیر این است کہ شخصے سید عبد اللہ کہ ادعائے تولیت روضۂ پاک آنحضرت ؐ در مدینہ منورہ می کرد. بنا بر سماجتے از سرزمین حجاز وارد ہند (بیجا پور) گردید موئے آنحضور در دست داشت. بنا بر تنگیٔ معاش مجبور گشت کہ بہ ہدیہ دہد. خواجہ نور الدین ایشہ باری کہ مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دہلی بود بہ سلسلۂ تجارت وارد بیجا پور شدہ بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرت ؐ بعوض یک لک روپیہ بدست آورد. بعدہ در کشمیر آمدہ بمقام باغ صادق آباد کہ اکنون بحضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص و عام نہاد (کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۱۹) ؛ ۹۷۴ سنہ میرزا برخان نام برادر زادۂ فاضل خان سامان است. در اوائل شہور سنہ یک ہزار و صد و نہ ۱۱۰۹ خان مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت. مرد یود محب احسان و سلوک خبیر علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و با آنہا صحبت می داشت ہمچنین محب کار ہائے رفاہ عام بود چنانچہ سہ ہفت چنار و سرائے آن جا و خانقاہ حسن آباد و جوگی لنگر و مدرسہ و حمام متصل نو مسجد سنگین از بناہائے اوست. مذہبا سنی بود چنانچہ اکثر بہ جمعہ (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

باغ لشکر خان [۹۶۶ھ] - در موضع مٹ پوره پرگنهٔ پھاک بر ساحل شمالی ڈل در
سنه ۶۸ [۹۶۷ھ] سیف خان که از طرف عالمگیر ناظم کشمیر شده بود آباد نمود و از سند لار
نهرے مخصوص برای سیرابی آن آورده بود که به سبب تغیر حکومتش با تمام نرسید -
ظریفے گفته است بیت:-

سایهٔ گر نیست سیف آباد را
می توان بی ثمر باغات گفت

راجه رنبیر سنگھ در سال سنه ۱۲۹۳ [۹۶۸ھ] کارخانهٔ از پشم احداث نمود و بر فرق آن
باغ قیصر احداث کرده بنام خود موسوم ساخت [۹۶۹ھ] -

باغ قوام الدین خان - در موضع رت پوره از عیدگاه طرف مغرب متصل
بود باغ بعهد عالمگیر در سنه قوام الدین خان احداث کرده بود الآن معدوم -

باغ صدارت خان - در موضع پاندچھ پرگنه پھاک صدارت خان که از
امرای شاه جهان بود آباد نمود -

باغ صادق آباد - المعروف به حضرت بل صادق خان [۹۷۰ھ] که از امرای شاه جهان
بود بر ساحل غربی بالائے ڈل حدیقهٔ دلکشا و عمارت خوش نما ترصیص نمود و در سنه ۴۴ [۹۷۱ھ]

۹۶۶ھ پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "حق" نامزد کرده است وجه تسمیهٔ این نام باغ
لشکر خان محقق نشده ۹۶۷ھ سنه ۶۸ مطابق ۱۶۵۷ء ۹۶۸ھ سنه مطابق ۱۸۷۶ء پنڈت آنند کول بامزئی بعده
بجائے سنه ۱۸۷۶ سال ۱۸۷۰ء نوشته است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۳۹) ۹۶۹ھ سنه یعنی رگھوناتھ
(ایضاً صفحه مذکور) ۹۷۰ھ سنه پسر آقا طاهر وصلی تخلص بن محمد شریف هروی برادر زادهٔ خویش
اعتماد الدوله طهرانی است چندے همراه پدر به فوجداری نواح پنجاب گذرانیده در عهد جهانگیری
منصب در خور بلندی یافت سال سیزدهم حکومت صوبهٔ پنجاب و کوهستان شمالی بنام او مقرر
گشت چون در آن دوران مراجعت از کشمیر واقعهٔ ناگزیر (وفات) جنت مکانی رو داد (بقیه بر صفحه آینده)

باغ علی آباد - بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عهد شاه جهان سنه ۱۰۶۰ هجری بعمارات عالیه و دیوارهای پخته و آب جوی کلان و حوض های وسیع و آبشار و فوارهائے دلپذیر ابداع کرده بود۔ علامتش موجود۔

باغ ارادت خان - بمقام سونتی بٹن هار۔ از ناوه پوره سمت مشرق ارادت خان در سنه ۱۰۳۰ در عهد جهانگیر آباد کرده بود و طرف مشرق آن عمارات و برج ها و زینه های سنگین برپا داشته پنجره های نازک وگل کار هم چنان ساخته بود که در جای دیگر نه بود۔ گویند نجار پنجره ساز را صله و انعام داده دست برید تا بجای دیگر نه سازد۔ اکنون هیچ علامتش باقی نیست۔

باغ دلاور خان [963] - برکنار غربی براری نمبل متصل محلۂ قلاش پوره در عهد جهانگیر سنه ۱۰۲۷ دلاور خان [964] احداث کرده بود۔ به ترمیم حکام هنوز کیفیت آن موجود۔ عمارت شاهی تاریخ [965] است۔

---

[963] باغ دلاور خاں در عهد سکھاں بطور اقامت گاه سیاحان انگلیسی مستعمل بود۔ سفرنامه ونیٰ جلد دوم صفحه ۶۰ و سفرنامۂ مورکرافٹ جلد دوم صفحه ۱۰۲ و ۱۰۳، ۱۱۶)

حالا این باغ محل عمارات مدرسۂ فوقانیه حکومت جموں وکشمیر است و بجز چند چنار قدیمه هیچ نشان از باغ ندارد۔

[964] ابراهیم نام داشت۔ ابتداء برفاقت میرزا یوسف خاں رضوی روزگار می گذرانید۔ در مبادئی جلوس جنت مکانی به صوبه داری لاهور سربر افراخته رخصت گرفت۔ در سال سیزدهم سنه ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ع) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباهی گردید۔ در سال چهاردهم جلوس به همت و مردانگی فتح کشتوار کرده داخل ممالک محروسه گردانید بعد چندے از اجل طبیعی درگذشت (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

[965] ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ع ؎

احسن که در عهد شاه جهان والی صوبه شده بود آباد نمود. مصرع الهی —

ظفر خان کردار طبع ملوّن

بعرض چهار ده مه چار گلشن

باغ گلشن. در ۱۰۴۴ھ از لوٹا کدل تا احمد کدل بر لب جوئی آب ظفر خان آباد کرده بود.

باغ احسن آباد. معروف به حسن آباد معمورهٔ ظفر خان مذکور از باید بازمت شمال عمارات پخته و سنگین و حصار متین و امام باڑه رنگین داشت. بنیاد عمارت سنگین هنوز موجود و باغ مفقود.

باغ عنایت. از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بود. نهر لچهمه کول میان آن جاری می‌شد. همین چهار باغ از تعمیرات ظفر خان است.

سعد آباد بطرف لوتھرہ متصل بالہ جائے که بیشتر باغ سلطان زین العابدین بود. علی مردان خان حویلی‌های سنگین و فواره و آبشار دلکش برای بود و باش خود احداث کرده بود.

(مسلسل) درآن نصرت جنگ به تنبیه سرا و حات کمر عزیمت بربست.
درسال سیزدهم همراه پادشاه زاده محمد مراد بخش که به توقف در بھیرہ ضلع [illegible] سرتاب (پنجاب پاکستان) مامور شده بود در منصب پذیرفت. پس از آن دو سال بوجهی معتوب شده بی منصب و جاگیر ماند.
در اواخر سال چهاردهم بمنصب و جاگیر بدستور سابق فائز گشت.
درسال پانزدهم چون بعرض رسید که تربیت خان صوبه دار کشمیر با وصف صدور تاکید واز سال زر نقد باحوال کسانیکه آن جا که در آن سال قحط رو داده بود) چنانچه باید نمی‌پردازد) مرتبهٔ ثانی ظفر خان مرور به صوبه داری کشمیر دستوری یافت. پس از آن درسال سیزدهم به وقوع امری از دولت مندی چندی محروم گردیده. درسال بیست دوم بمنصب سه هزاری و سه هزار دوبار و صد سوار اختصاص یافت. سال دیگر به صوبه داری ٹھٹہ سرفرازی یافت. آخر الامر همین که در انقلابات زمانه دیده درسال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ در لاهور بساط هستی در نورده در مقبرهٔ پدر مدفون شد. طامع شر بسیار معتقد بود. اگرچه پدرش خواجه احسن الله سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت. صائب او را در ایران بیشتر ستوده است.
جاکامان زاده برم و در رزم صائب دیده ام در سخا و در شجاعت چون ظفر خان تو نیست
(مآثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

مرشد خود ملّا شاه بحدیقهٔ دل کشا به مدارج متعدده احداث کرده بود. متصل آن چشمه ایست

آب آن به سبیل نهر طراوت بخش اشجار و ازهار آن گل زاری شد.

الحال وقف اجنه و ممکن مار و افعی است. مدارج تعمیر آن هنوز حیرت افزا.

باغ چهار چنار. بر کنار تالاب ڈل. زیر دامن کوه سلیمان شاهزاده

مراد بخش ابداع کرده بود ۹۶۱ھ. چهار چنار هنوز موجود است. همیشه نشست گاه

حکام و سلاطین.

باغ ملّا شاه. قریب موضع زرند پرگنهٔ بهاک دارا شکوه به خواهش استاد

خود ملّا شاه بر جبههٔ کوه آباد نموده. جوی شاهی میان آن می گذرد. عمارت سنگین

و حمام متین هنوز موجود.

اورنگ آباد. فراز چشمهٔ لوکه بون حدیقهٔ دل کشا بفرمان عالمگیر آباد

شده بود اما با تمام نرسید.

ظفر آباد. در ۹۶۲ھ سنه ۲۳ بمقام بیبه وار محله زونی مر بر ساحل آنچار ظفر خان

---

[1] متصل مشتمل شش طبقات است هر یک ازآں در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد. طول

و عرض مجموعی این باغ چنین است:-

۴۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیت انگلیسی (ایڈ منسٹریشن ماونومنٹس آف کشمیر صفحه ۹۷ و ۹۸)

[2] ۹۶۱ھ شهزاده مراد این باغ را در ۱۶۴۷ء وقتیکه صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود. عالاسوا ئے

[3] چند چماه ... باغ ... ۹۶۲ھ ظفر خان خواجه احسن الله پسر خواجه ابوالحسن تربتی است از

سال نوزدهم جلوس جنت مکانی او به ترقی نهاد. در سال ششم سنه جلوس فردوس آشیانی (شاه جهان) بجوں

صوبه داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاه پور به پدرش مفوض گشت او خلعت و اسب یافته به نیابت پدر

صوبه مرخص گردید. و سال ششم (که پدرش بدار البقا شتافت) پادشاه صوبه داری کشمیر اصالتاً باو مقرر

کرده از اصل و اضافه بمنصب سه هزاری دو هزار سوار و عطائے علم و نقاره بر نواخت. سال هفتم که

پادشاه عزیمت کشمیر نمود او تا بهمبر آمده دولت بار اندوخت و سال دهم بر طبق حکم بر تبت حمله برد

و به حسن تدبیر مفتوح ساخت. سال دوازدهم از صوبهٔ کشمیر معزول شده با نفاق خان (بقیه بر صفحه آینده)

دو فرزندان کامگار و ندیماں عالی مقدار و دولتاساں
کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذوالاقتدار و سایر
متصدیاں مہام دیوانی و مباشراں اشغال سلطانی۔
بالتخصیص حکام کرام حال و استقبال صوبۂ دلپذیر کشمیر
حسب التحریر مقرر دانستہ عطیہ مذکورہ را معلاً و مؤبد
شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جہان چنانچہ
مقتضای التقای این دودمان است از شائبہ تغیر و
تبدیل مصوں شناختہ ہر سال حکم سرمان مجدد نہ
طلبند فقط۔"

و در عہد افاغنہ عظیم خان مرمت این روضۂ رنان اندک کردہ بود لیکن رنجبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۳ [959] ہجری تجدید تعمیر و ترمیم آن مناسب حال فرمود۔

باغ جہان آرا۔ شاہزادہ داراشکوہ درمیان بالاب ڈل از حضرت بل سمت جنوب متصل بیت مزار حریرہ بوستانا طاہر کردہ حدائقۂ دل کشا مسمّیٰ بہ جہان آرا احداث نمود و بہ تقاعد ایام منہدم گشتہ در عہد دُرّاں لعل شاہ نام فقیرے دراں جاتمکن شدہ بود الحال تکیۂ لعل شاہ می گویند۔

باغ شاہ آباد۔ متصل جہان آرا بر ساحل ڈل المعروف بہ تل قریب حضرت بل سمت جنوب روضۂ وسیعے داراشکوہ احداث کردہ بود سلیم

عروس گل عزار داماد گویند
جہاں آرا و شاہ آباد گویند

فتادہ این دو گلشن مست و شاداب
یکے بر آب دیگر بر لب آب

باغ پری محل [960] مہو کِ لبہ مقابل موضع تھید بر کمر کوہ داراشکوہ بنا ساختہ

[959] مطابق ۱۸۷۶ء [960] بقول پنڈت آر سی کاک باغ پری محل د (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مابدولت و اقبال در ایام فرخندہ فرجام شاہزادگی احداث
فرمودہ بودیم۔ دریں ولا بہ مبارکی و فیروزی دراں سرزمین
فرح بخش نزول اجلال فرمودیم۔ مجدّداً توجہ جہاں آرا بہ
ازدیاد کمیت و کیفیت عمارات آں باغ دلکشا مبذول
فرمودیم کہ تازگی تمام و آراستگی مالاکلام یافت۔

الحق باغے مرتب گشتہ کہ اعتدال ہوایش بہ غایت
فرح افزا و صفا و لطافتش نہایت دلکشا و حوض کوثر
میانش از عین صفا عکس پذیر فتہ آب آئینہ کردارش
از صور عیون و اشجار صحفۂ تصویر گشتہ۔ کسان آں مؤتمن
الدولہ کہ قلیلے ازاں نہر فیض بہر جدا نمودہ بہ باغ نشاط
جاری ساختہ اند سعی موفور و کدّ نا محصور دراں باب بہ ظہور
رسانیدہ۔ ایں معنی موجب سرسبزی اشجار میوہ دار آں
باغ شدہ بعرض مقدس رسید۔

بنا ًعلیہ بطریق التمغا و عنوان دوام بقا آب
جوئی مذکور بہ باغ مزبور بشرطیکہ زمین مواضعیکہ از آب ایں
نہر ہمیشہ مزروع می شد و از بردن ایں آب فتورے و
قصورے در عمارات و زراعات آں دہ رہ نیابد متعلق و
مخصوص داشتہ حکم فرمودیم بطریقیکہ جریان دارد ہمہ وقت
مستمر و برقرار بود۔ ہیچ آنے از آوان و زمانے از ازمان
فردے از افراد انسان مانع و متعرض و شریک آں نگردد۔
و دست تصرف و تعرض ازاں کشیدہ کوتاہ دارد۔

دولت سپاه آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پر دلان
جان سپار خلاصۂ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و
اقبال طراز آستین ابہت و اجلال مقدمۃ الجیش
معارک جہان کشائی و جہانبانی تقدمۃ الجیش محافل
کامکشی و کامرانی محرم اسرار خلیفۂ الہی مجموعۂ اطوار
ہواداری و خیرخواہی مونس دعوت سرای حضور محرم خاص
الخاص سراسر سرور صاحب نظرت عالی عنوان متال
بے مثالی انجمن آرای محفل پادشاہی باریک بین دقایق
آگاہی ہمدم دلکشای حرم خاص جلیس خلوت سرای وفا
و اخلاص دقیقہ یاب اسرار سلطانی موشناس عالم مزاج
دانی صحت نسخۂ دانشوری و دانائی فہرست مجموعۂ
بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و آگہت نگاہبان
قواعد صنعت و عدالت قدوۂ خواص سمو المکان عمدۂ
امرای رفیع الشان معتمد ارکان دولت عظمی ممہد
ضوابط خلافت کبری اعظم عالی معلا اتالیق سعادت
شعار مدار الملک والدین آصف جاہ خان کوہ تمکین
در دامن کوہ شرقی آن بلدہ طیبہ احداث نمودہ مسطور سطر
والا مطرح تعلع قبۂ چتر گردون فرسا گشتت و حقیقت
آن گوئی کہ بہ جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ بپایل
موضع داچی گام من اعمال پرگنہ پھاک می گذرد و در
فرح بخش کہ واقع است دران موضع معروف بہ شالمار

احسان حدایق آمال اُمراء عالی مقدار کہ اساتین متین قصر
جلالت اند سرسبز و سیراب و از قطرات مطرات فیض فضل
خداوندی محیط البسیط این خاندان معدلت اقتباس تموج
در آورده از جداول انهار آن بساتین امانی خوانین تمکین
آئین کہ قوایم سریر خلافت اند خورّم و شاداب اصول راسخہ
اشجار شان از چشمہ سار کوه با شکوه این دولت تا ید از نم
یافتہ و فروع سامحہ انوار شان از شبنم کرم این سلطنت
گردون مدار نشوونما گرفتہ همت والا نهمت سپهر سیما و
نیت قدسی طویت بحر آسا بہ نزهت عرصہ جهان و فضای
ساحت ممالک محروسہ هندوستان و غیر آن صانها
الله تعالی عن الطوارق والحدثان بیما بہ تزاید
نضرت و صفا و تضاعف رونق و بهای بساتین نشاط
افزا و متنزهات دل کشای خطۂ کشمیر کہ توجہ و تربیت و
انعطاف خاطر بیضا زنیت در خور و سزا است مصروف
و معطوف است۔

لهذا چون در سال مبارک هفتم[958] از جلوس سعادت مانوس
بلدۂ دلپذیر کشمیر بفر قدوم همایون میمنت پذیرفت و
باغ نشاط کہ اعتضاد خلافت و فرمان روای اعتماد
سلطنت و کشورکشائی فص خاتم شجاعت و بخت یاری
آب گوهر جلالت و کامگاری۔ عقده کشای معاقد ملک و

۹۵۸ھ ۱۰۲۴ھ (۶۱۶۲۴) :

چون باغ نشاط شد شگفته　　　　از یاسمن و لطافت و گل‌ها
فرمود جهان آصف دهر　　　　گسترد بساط و خورد ملها
در گوش نسیم گفت سالش　　　　گل زار نشاط و عشق دلها[۹۵۷ھ]

در سال ۹۵۷ھ به نظر شاه جهان رسید و از کرده شالمار به نظاره و تماشا دلکشا دید و پسندید به حالی که نام خود بران گذارد و سه بار تکرار کرد که باغی خوب و نهایت مرغوب است آصف جاه خان هیچ جواب نگفت. شاه جهان رنجیده شد آنکه از جوی شالمار دران جاری بود مسدود نمود.

روزی آصف جاه در حزن و اضطراب به خواب رفت باغبان برای دفع حزن و ملال ولی نعمت خود از جوی شالمار آب کشیده در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاه به صدای فواره و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوی شاهی آب کشیده جاری کردم تا که فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم. اکنون بر قضا رضا دارم آصف جاه او را برکشید تا که اخبار به پادشاه رسید. باغبان را طلب شده مورد عتاب گردانید وی عرض کرد که خاطر ولی نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بی تابی او از جان خود دست شسته از جوی شاهی آب آوردم. اکنون به سزای کردار خود را مستوجب عقاب می دانم پادشاه او را به پاداش خطا خلعت فاخره عطا نمود و آصف جاه خان را برای اجرای نهر آب فرمان عالی شان مرحمت فرمود.

نقل فرمان شاهی

تار شمار سحاب فیض ایزدی گلشن این دودمان

عالی اساس را آب لطف پرورده از جوی بار فیض و

سنه ۹۵۷ھ ۱۵۴۴ (۲۱۶۳۴) -

درسطح آں ایجاد کردہ نہری ذکرہ نہرے عنداں جاری نمود و تعمیرات سنگین و حصار متین و ترکیب فوّارہ و آبشار درعہد افاغنہ برہم خوردہ۔ اکثر چنارہا ہنوز موجود است۔ تاریخ:-

درجہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں دوحۂ تازہ از نسیم آمد
گرد گل گشت آں چو شاہ جہاں بلبلی از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ دوحۂ شاہی "از بہشت عدن[۳] نسیم آمد"[۹۵۵]

باغ نشاط۔ از شمال سمت جنوب زیر دامنۂ کوہ شرقی برلب تالاب ڈل آصف جاہ خان[۹۵۶] بہ ترتیب عمارات و فوّارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود۔ تاریخ:-

---

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ء)۔ حالا کیفیت باغ نسیم ایں است کہ نہرے درغایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است۔ چنارہا کہ علامت بنیاد ایں گلستاں از تا حال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات قدیمہ مطابق بیان حسن ندارد۔

۹۵۶ میرزا ابوالحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نورجہاں بیگم است۔ پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خانسامانی امتیاز یافت در سنہ (۱۰۳۷ھ) ہزار و سی و ہفت ہجری سال بیست و دوم جنت مکانی ہنگام حاودت از کشمیر چوں از منزل راجور کوچ نمود۔ در اثناء راہ پیالۂ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد۔ روز دوم بیست و ہفتم صفر سفر آخرت گزید۔ آصف خاں برائے اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید۔ ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید۔ آصف خاں یا آصف جاہ خان از ہر علم بہرہ داشت بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد در ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ء) از عارضۂ طویلہ درگذشت۔ زہے افسوس آصف خان تاریخ است (ملخص از ماثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰)؛ ۱۰۵۱ھ

شاہ آباد[۹۵۱] - سرون سرچشمۂ ویری ناگ چیدر ملک[۹۵۲] لعرباں شاہ جہاں حدیقۂ دلکشا مع عمارات و ترتیب فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار کردہ بود گویند چہار طبقہ داشت - تاریخ -

حیدر بحکم شاہ جہاں بادشاہ دہر　　شکر خدا که ساخت چنیں آبشار و جوی[۹۵۳]
این جوی دادہ است خبر جوی بہشت باد　　زیں آبشار با همه کشمیر آب روی
تاریخ جوی آب نگفتا سروش غیب　　"از چشمۂ بہشت برون آمدہ است جوی"[۹۵۴]

و در صلۂ این تاریخ سر اکلیم را دہن از دُر و جواہر پر کردند. بمرور دہور روضۂ مذکور بالکل مندرس شدہ بود - راجہ رنبیر سنگھ مرمت آن نمودہ لیکن ہئیات تحقیقش تبدیل یافت.

باغ نسیم متصل محلۂ حضرت بل سمت شمال بر کنارۂ تالاب ڈل شاہجہاں احداث کردہ بود - گویند در ساعت تحویل آفتاب بحمل یک دفعہ یک ہزار و دو صد بوتۂ چنار غرس کردہ بدل آب تبشیر می دادند. از آں جملہ یکے ضائع نگشت و بسرہ بمحلی

---

۹۵۱ ۔ شاہ آباد بنام ویری ناگ بیشتر شہرت دارد بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام ساہر است چشمۂ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع ہائے دریائے کشمیر جہلم) دیر بود لیکن از عہد شاہ جہاں باشش ازین تبدیل شدہ شاہ آباد گشت۔ شمارہ آبادی ویری ناگ بامردم شماری سال ۱۹۴۱ء ۲,۲۱۹ نفس بود۔ شاہ آباد یا ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیست بر حد کشمیر جنوبی رفعت آں ۶,۰۰۵ فٹ انگلیسی (الصناً صفحہ مذکور)۔

۹۵۲ ۔ حیدر ملک چاڈورہ کہ ذکرش در سابق گذشت۔

۹۵۳ ۔ پنڈت آر سی کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے چنیں کہ در اصل بیاض است ، ظاہر سہو کاتب است ، چنیں نوشتہ اند ہمیں بہتر است

۹۵۴ ۔ ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ء)۔

دولت آباد۔ قرین حضرت بل سمت جنوب برلب تالاب گلستان عجیب به تجویز جهانگیر شاه احداث شده بود۔ فی الحال مزروع۔

الهی باغ۔ قرین موضع چهه پوره علاقهٔ آردی از تعمیرات شاه جهان مشهور است چهار طبقه داشت نهر شاهی میان آن جاری بود و از راه نالهٔ بوٹه کدل بسواری سفینه تا الهی باغ می رفتند۔ تاریخ

فلک آشفته بود از بهر سالش ملک گفتا بگو "باغ الهی"[۹۴۹]

از عهد باستان چناری در آن جا موجود بود۔ شانزده درعه ضخامت داشت

باغ چنار۔ در موضع شادی پوره برکنار شرقی دریای بهت به تجویز شاهجهان آباد شده۔ قریب پانصد چنار دران مغروس بود۔

باغ پانپور۔ برکنار دریای بهت شرق رویه از تعمیرات شاه جهان یادگار بود۔

باغ ونتی پور۔ برساحل شرقی دریا گلستان ربان شاه جهان احداث کرده بود۔

باغ بیج باره۔ برلب دریای بهت شرق رویه به عمارات رفیع داراشکوه به فرمان شاه جهان آراسته بود۔[۹۵۰]

آصف آباد۔ واقع در پرگنهٔ متن برچشمهٔ چهه بون آصف خان به تجویز شاه جهان آباد کرده بود۔

۹۴۹۔ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؛

۹۵۰۔ بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :—

"حالا مشتمل برچند چنار ہائے ذی شان فقط"

(کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۳۵)

اکنوں ہمگی ہشت درخت چنار دراں جا موجود است۔ فقط

باغ بحر آرا۔ برکنار سودرہ کھول سمت مغرب مقابل محلہ آباد فسرین اعیان پورہ بہ تجویز نورجہاں بیگم باغے وسیع بہ زینت عجیب آراستہ شدہ بود۔ وازجوی شاہی من مقام الٰہی باغ نہرے فوارہ دلی، کہ تاحال موجود است جاری کردہ درباغ بحر آرا می رسد گویند جہانگیر شاہ در ۱۰۳۱ کوچک برفصلی بہ کشتی مذکور را با باغ الٰہی شبانہ در تماشائی ماہتاب کنان کشاں می بودند۔ وقرار بلندی آں کوشکے رفیع ہفت طبقہ برائے نظارہ وتماشائی ڈل وکسب پرتو ماہ معمور بود۔ بنابراں آں کوشک را بحر آرا نام کردہ بودند۔ تاریخ ۔

چوں یکے شمر باغ بحر آرا	گلستے بارہ گشت سہر آرا
ہفت منزل بہ سمر شاہی	برحسنش سدہ است دہر آرا
سپہر تاریخ ایں نشیمن خاص	ہاتفی گفت کاخ بحر آرا

۱۰۳۰

اکنوں عمارات آں معدوم۔

نورباغ متصل عیدگاہ سمت مغرب نورجہاں آباد کردہ بود واز جوی شاہی براہ روشمر قرار یل سنگین دستہ نتیس درباغ مذکور نہرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ درموضع صفا پور برکنارہ شمالی تالاب مانسبل بہ سعی نورجہاں باغی دلکشا بہ تعمیرات عالیہ رفیع آباد شدہ بود مینور علامتش موجود۔

بیگم آباد مشہور بہ صاحب آباد درپرگنہ کوٹھار فراز سرچشمہ اچھال روضۂ دلکشا التمارات متین وحمام سنگین باشارۂ نورجہاں مرتب شدہ بود الحال عمارات آں منہدم شدہ راجہ رنبیر سنگھ اندک مرمت آں فرمود۔ فقط۔

۱۰۳۸ ۔ ۱۶۲۲ء

شاہ جہاں باغ فرح بخش را[۹۴۴] بہ ترتیب درجۂ بالا تزئین و بالا بخشیدہ حدیقۂ زیبا و روضۂ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آں حوضے سنگین کہ مرتب از یک صد و سی و دو فوارہ است بہ کمال متانت آراستہ و در ضمن آں عالی منظرے مرکب از سنگ موسی باساتین سنگین و رواق دلنشین مصقل و مصفا پیراستہ اعجوبۂ روزگار کنانید وسعت ہر دو درجہ ۵۹۰ گز طویل، ۳۰۷ گز عریض[۹۴۵]۔ رفعت دیوارسہ درعہ تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغ فیض بخش از حکم شاہی ۔۔۔ اَبر باغ ارم گشتہ مباہی

فرح بخش از کمال افتخارش ۔۔۔ چو گل بر فرق خود دادہ قرارش

ازیں رُو کاشمر فخر جہانست ۔۔۔ کہ در وے گلشن شاہ جہانست

پئے تاریخ سالش صبح گاہے ۔۔۔ خرد گفتا مسرت گاہ شاہی[۹۴۶]

و در ذیل آں آب جوی رسا بہ وسعت دہ دوازدہ درعہ تا دلان ڈل کہ از سنگ بست مرتب ساختہ و برکنار ڈل عمارتے رفیع انداختہ روضۂ دل کشا آراستہ شدہ بود۔

باغ عیش آباد۔ برکنار سودرہ کھون بسمت شرقی در عرض راہ حضرت بل متصل پل جہانگیر شاہ آباد کردہ بود و از جوی ذکرہ کہ از سندلار می آید۔ میان آں فوارہ و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضۂ شاہی ۔۔۔ از جہانگیر شہ چو یافت نظام

بہر تاریخ آں سروش بگفت ۔۔۔ عیش آباد گلشن آرام[۹۴۷]

۹۴۴ظفر خاں احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار دریں شعر ذکر کردہ است :۔

برآوردہ بر از شوق نگارش ۔ کہ تا بوسد کنار شالامارش ؛

۹۴۵ بقول ڈاکٹر صوفی "۲۶۷ گز عریض" ۹۴۶ھ ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء : ۹۴۷ھ ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

لطفش روح روح افزا اثر کرد | گران خوانی دماغش را حجر کرد
شگفت این دشت رنگین روی خور است | دماسر سر لے این عا صرور است
دران ایام شاہ ہفت اقلیم | کہ بر سر دارد از خورشید دیہیم
سر و سرگردۂ شاہزادگان بود | دران شاہزادگی شاہ جہان بود
پئے انعام این منزل خدا فراخت | برائے بوستان کلاسے بیش انداخت
ازین چندین صفا در کار او شد | کہ شاہ این چمن معمار او شد
زنہر و آبشار و حوض و فوار | ز دیوار و عمارت محل و گلزار
بہشتے در جہان شد آفریدہ | چمن ملکے فلک ہرگز ندیدہ
کنون آمد ز فیض خاک و آتش | فرح بخش از تہ عالم خطا لش

تاریخ

چو شد آراستہ باغ فرح بخش | بحکم حضرت ظل الٰہی
شہنشاہ شہان شاہ جہانگیر | کہ مشہور است از مہ تا ماہی
پئے تاریخ این گلزار زنان | خرد فرمود فرحت گاہِ شاہی[۹۴۲]

عظیم خان در ایام حکومت خود مرمت سقف و بام دخلان آن سرسری کردہ بود لیکن راجہ رنبیر سنگھ[۹۴۳] در صفائی آن ملکے صرف نمود - اما در برچوں بادشاہای نجاس از سال آن گشتہ بردہ بجای آن بادشاہای سفالین چسپاند و نگین ہای عقیق و غیرہ زیادہ از یک خروار جمع نمود -

باغ فیض بخش - در جہ دوم شالمار در سال ۱۰۴۲ھ ظفر خان لعریان

۹۴۲ھ ۳ ا ھ مطابق ۱۶۲ء

۹۴۳ھ حاکم اعلیٰ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی

باغ فرح بخش معروف بہ شالمار در عہد راجہ پرورسین سوگرام سوامی نام عابدے مرتاض در مضافات ہاردن منزوی شدہ بود و پرورسین اکثر اوقات بہ ملاقات او آمد و رفت می داشت۔ ضرورتاً برای تمکن نمود و آمد و رفت مردم در آں جا قصرے متین بہ تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجہ ہای پیشین مانند نگار خانۂ چین آراستہ نام آں شالمار کردہ بود (شال بزبان شاستر خانہ چنانچہ دہرم شال۔ مار لقب کام دیو[۹۴۰] و بہ معنی دیگر زیبا) معنی شالمار یا خانۂ کام دیو بہ حسب تصاویر یا خانۂ زیبا از روی تزئین۔ بہ مرور دوراں قصر مذکور ویران و دہے آبادان گشت۔ بعد ازاں آبادی دہ را مردمان "شالمار"[۹۴۱] می گفتند در سال ۲۹ سنۂ جہانگیر شاہ آں موضع را خوش کردہ باغے طرح نمود۔ سلیم۔

شنیدم شاہ روشن دل جہانگیر　　زعشرت شد چو رونق بخش کشمیر
بجوش دامان دریا جلوہ گاہش　　بسوی شالمار افتاد راہش
فضای دید چو روئے عروساں　　سزاوار عمارات و گلستان

---

۹۴۰ خدائے محبت ؛

۹۴۱ جی۔ ایم۔ ڈی صوفی (در "کشمیر") جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ سٹائن چنیں نوشتہ است۔

"حقیقت الامر چنیں نیست۔ مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہً سکوت نمودہ اند۔ اگر ایں مقام محل اہمیت بودے۔ ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختے۔　　البتہ ابوالفضل درضمن آبشار حقیرہ نامش بردہ است"۔

و بعد چندے ڈاکٹر صوفی می گوید۔

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فرانسو یا فرانسو ایں است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام"۔

و سر حوالی کوہ ماران خانہ ہای شاہزادگان و نشست گاہ امیران و وزیران و افسران عساکر و سوداگران بہ ترتیب اسواق دلکش و تعمیر و کاکن سنگین و کوٹھی ہای نگارین تحویر داده بہ انصادم عمارات و تراکم اسواق شہرے باسم ناگر نگر مشہور ساخت پیرامون آن قلعۂ شہر پناہ کہ تاحال موجود است آباد نمود در ۹۳۷ھ امیرخان جوان تیر ستیمس شاہی را منہدم ساختہ متاع گران بہا بر داشتہ سنگ ہائی آن در امیر آباد و سونہ لنک کہ درمیان ڈل واقع است رسانده در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاہی تا عہد سنگان موجود بود در ۱۲۷۰ھ عطا محمد خان بر فرق کوہ ماران بنای قلعہ نموده ساکنان درون قلعہ کہ اکثر خوانین و منصب دار بودند بہ سبب ظالمان از آن جا مفرور گشتہ عمارات شہر ویران شد بیت

گشت یکرنگ کشور و وادی ٭ بوم در شہر کرد آبادی

دار المحل دارالشکوہ زیر دامن حوالی کوہ ماران عمارات سنگین و ستیمس ہای دلکش و طاق و رواق و ایوان ہای رنگین افراختہ در خانہ آن حجرہ ہای فراوان کہ علامات آن ہنوز موجود است اعجوبۂ روزگار ساختہ بود و در صحن آن روضۂ دل کشا بہ استحکام و از بار روح افزا احداث کرده از حوض کلان بہ سلسل دولاب انہار و آبشار جاری نموده و سمت غربی آن مسجد سنگین برای استاد خود ملا شاہ و سمت شرقی آن حمام عام مستعد کرده بود تاریخ حمام و مسجد دارالشکوہ قطعہ

حمام بود و مسجد ای دیدۂ یار ٭ گرم است یکے یکے جماعت پردار
تاریخ بنای ہر دو را گوید شاہ ٭ یک جای وضو آمد و یک جای نماز

---

۹۳۶ لفظ راست ہندی بمعنے کوٹھی ۔ ۹۳۷ھ ۱۳۱ ھ مطابق ۱۸۱۳ء
۹۳۸ عالی مراد از موجوده عمارات قیصر گاہی واقع امیرا کدل سرینگر است ۔
۹۳۹ ۵۹ ھ مطابق ۱۶۴۹ء

شعراء آں زمان مثل قدسی و کلیم و سلیم و ظفر خان و خصالی و میر الٰہی و بہشتی در تعریف و توصیف باغات و عمارات و اشجار و اثمار و ازہار کشمیر مثنوی ہا تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے رو بالفن ناحی مطلوب است

*جروگۂ شاہی - اکبر شاہ در سنہ ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما بآب و ہوا و فضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین[۹۳۴] کابلی طرح عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع و کوشکہای مبنی از سنگ بلور و مرمر و سنگ اسود افراختہ و ستون ہای رواق بجواہر رنگین مرصع ساختہ سقف ہای مقرنس و منظر ہای منقش بکمال خوبی و متانت آراستہ معمور ساخت و پیش روی آں درشنی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار و اقسام ازہار و صفہ ہای سنگ مرمر و حیاض و آبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار پیراستہ بود - تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ "باغ"[۹۳۵] تاریخ باغ فرمودہ

(مسلسل) اولین حکمرانِ کشمیر است کہ محاسن گلمرگ دریافت نمود (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۳۴ نام صحیح اش "خواجگی محمد حسین" است - برادر کہین قاسم خان میر بحر است - سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ — ۱۵۵۹م) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت - در سفر کشمیر در رکاب بادشاہی بود - در سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادۂ او مقرر شد - پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند و بست صوبۂ مزبور روانہ فرمود - در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق سنہ ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست - پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ "کوسہ" بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۷ و صفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴م ۔ * جھروکۂ شاہی و درشنی باغ بحکم امیر جوان شیر صوبیدار کشمیر در سنہ ۱۷۷۰ء منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم ص ۳۱۴)

کرده بود و نهر لچهمه کول میان آن به فواره و آبشارے جاری بود۔ و در عهد چغتائیه حضرت خواجه خاوند محمود نقشبندی[۹۳۲] متصرف آن گشته خانقاه نقشبندیه میان آن عمارت فرمود و یوسف شاه چک از نیچ کدل تا مشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بهت تا کنارهٔ کٹهٔ کل باغ وسیع بانواع اشجار و اقسام ازهار آباد کرده بود۔ سبزه درجه داشت۔ تا عهد افاغنه علامتش موجود بود۔ اکنون زیر عمارات مهم شهر معدوم ایضاً یوسف شاه چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب که علامتش هنوز موجود است احداث کرده بود۔

پس شاهان سلف در زمان حکومت خود در تمامی گل زمین کشمیر خصوصاً حوالی تالاب ڈل و بر سواحل دریای بهت و بر لب چشمه سارها و جوئبارها و دامنه کوهسارها باغات دلکشا احداث کرده کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کرده بودند۔ نظم

زهی چون پائے تخت سلیمان — زمینی کاشمیر یکسر گلستان
سوادش را چو چشم زاغ بینی — هزاران باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاهی — به فردوس برین گشته مباهی
بنام جاها در صحن و ایوان — شده گلزارها هر سو نمایان
درون خانه یک بیسه زمین نیست — که باغ پر گل و پر یاسمن نیست

---

۹۳۲ پسر دوم خواجهٔ بزرگ خواجه عبید الله احرار و پدر بزرگوار خواجه معین الدین نقشبندی مرقوم الذکر است در طریقت و درویشی پایهٔ عالی داشت به سعادت حج فائز شده به عراق و فارس شتافت مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب علم طب یاد گرفت بنا بر استعداد ذاتی باقصی مراتب کمال رسید و به سمرقند مراجعت کرد چون به هند آمد جنت آشیانی ذکر تعظیم بسیار بجا آورد بار بار دست به کابل شتافته فوت کرد (ایضاً صفحهٔ مذکور) ۹۳۳ بقول لارنس یوسف شاه چک (بقیه صفحه آئنده)

دراں اثنا پانڈو چک کہ سرغنۂ چکان[927] نرہ گام[928] بود شبانہ باغات و عمارات را آتش درداده خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشہرہ[929] بمقام نالہ بل باغے وسیع بترتیب عجیب آراستہ میان آن عمارتے کہ دوازدہ طبقہ مرتفع بود و در ہر طبقہ پنجاہ حجرہ و میان ہر حجرہ پانصد کس بہ اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشتہ بہ زینہ ڈب موسوم ساختہ بود مردماں آنرا رازداں می گفتند۔ و از سندلار جوئے شاہی آوردہ میان آں آبسال جاری گردانید کہ تا عہد سنگاں بنیاد آں بوستاں عبرت ہمی افزود۔ ہمچناں در زینہ پور باغے دلکشا بعمارات عالیہ افراشتہ اعجوبۂ روزگار نمود۔ مطابق آں بمقام زینہ کوٹ فراز کریوہ عمارات رفیع تا دور چغبت یادگار او ماندہ بود۔ حسین شاہ چک[930] مقارن زیارت حضرت خواجہ معین الدین[931] نقشبندی در محلۂ نوہٹہ باغے وسیع آباد

---

[927] موسیو لارنس بنا بر جرأت و بہادری قوم چک نوشتہ است کہ اصل ایشاں از کشمیر نیست شاید کہ از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

[928] دہ نرہ گام در اُترچھی پورہ (حالا تحصیل ہندوارہ) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است گویند بنا بیش از دست مدن چک جد شاں نہادہ شدہ است (ایضاً صفحہ مزبور)

[929] نوشہرہ بمعنی شہر نو بفارسی محلہ ایست از سرینگر سہ میل بطرف شمال از مرکز شہر داخل اندر حدود بلدیہ در عہد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافہ شاہی شہرت تاریخی حاصل کردہ بود۔ [930] متوفی ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۶۹ء۔ [931] خواجہ معین الدین پسر خواجہ خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجہ کلاں مشہور بہ خواجۂ بزرگ خواجہ ناصر الدین عبید اللہ احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر سببندن فتنہ دولت پسر خود میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہند گشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکہ بہ سفر حجاز میرفت بہ بندر کنھبایت رسیدہ بعالم بقا خرامید۔ (ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۲۳۳ و صفحہ ۲۳۴)

باغات کشمیر

در بیان بستان ساخته های دوران روایتی دل کشا و ذرایع روح افزا جا بجا آباد کرده بودند که بطوالت زمان و حوادث بی پایان نام و نشان میان آن ها از لوح جهان محو گشته ایراد حقیقت آن باعث تطویل است و در عهد سلاطین اسلامیه هر کسی به ترتیب باغات و تعمیر عمارات پرداخته بود. اما بعد ایام و انقلاب دوران بنیاد آن ها از پا در انداخته علامات آن بالکل معدوم گشت از آن جمله سلطان[926] زین العابدین در اطراف این سرزمین هر جا که محل دل کشا همی پسندید. همان جا طرح عمارات و گلستان می انداخت خصوصاً در میان رینه گیر بمسافت چهار میل سراج باغی وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان گلستان میان آن انهار رسا و آثار دلکشا عمر داگرد آمده. اکثر اوقات به نظاره و تماشای آن بسر می برد حوالی آن باغات امرا و اقربای او دلربا ساخته بود. چندان که میدان رینه گیر یکدست گلستان مسرت جان همی افزود

(مسلسل) ۳۲۳ ۸ در تحصیل کرناه ۵۸۸۶۱ در تحصیل مظفرآباد ۱۲۵۵۸۵ نفوس بودند در هر سه تحصیل تناسب مسلمانان ۲۳۵۶۵۸ افراد هندوان ۶۸۴۶ افراد و سکهان ۱۲۹۲۲ افراد

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۲ ص ۷۷۶) شماره مجموعی حکومت جموں و کشمیر مطابق سال ۱۹۴۱ء ۴۰۲۱۶۱۶ افراد بود - از این جمله ۵ ،۷، ۲۸ ،۱۷ در صوبه کشمیر و ۱۹،۸۱،۴۳۳ در صوبه جموں و ۳،۳۰۲ در لداخ و ۲،۵۳۷ در اسکردو و ۴،۶۷۱ در گلگت می ماندند درین میان شماره مردان ۲۱،۲۹،۸۰۲ شماره زنان ۱۸،۵۹،۷۴۴ افراد است

۹۲۶ ڈاکٹر جی ایم ڈی صوفی مصنف کشمیر جلد دوم صفحه ۵۲۸ مطبوعه پنجاب یونیورسٹی لاهور ۱۹۴۹ء) بحوالۀ لارنس می نویسد که سلطان زین العابدین هر جا که می رفت بنیاد باغ و بوستان می انداخت از آن جمله مشهور ترین چهار اند یکی باغ رینه گیر دوم باغ زینه ڈب در دشتهره سوم باغ زینه پور چهارم باغ زینه کوٹ لیکن امروز نشان دادن از آنها بس دشوار است.

نام قصبه	هندو مرد	هندو عورت	هندو میزان	مسلمان مرد	مسلمان عورت	مسلمان میزان	سکھان وغیره مرد	سکھان وغیره عورت	سکھان وغیره میزان	میزان کل مرد	میزان کل عورت	میزان کل میزان	کیفیت
وزارت شوپیان	۱۶۹۶	۱۴۹۰	۳۱۸۶	۲۴۹۷۹	۲۳۷۶۲	۴۸۶۴۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۶۹	۵۱۹۶۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۴	۲۶۳	۸۸۷	۲۵۸۶۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۸۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفر آباد	۴۴۳۲	۴۱۰۷	۸۵۳۹	۳۱۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۴۵۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	۱۰۶۴۴	۸۳۴۹	۲۱۶۳۲	۲۱۹۲۵۶	۱۵۴۵۶۹	۳۱۶۵۲۰	۲۰۶۸	۱۳۱۲	۲۱۹۸	۱۸۰۵۶۲	۱۶۴۶۴۸	۳۴۵۲۲۰	

سنه ۱۹۲۴ء این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی مروجه سنه ۱۹۴۱ء و حالی (۱۹۵۲ء) نیست زیرا که بنا بر فهرست مردم شماری کشمیر سال سنه ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقه مظفر آباد تمام کشمیر بدو وزارت (اضلاع) یعنی (۱) باره موله مشتمل بر تحصیلات (۱) اوتر مچھی پوره (هندواره) (۲) باره موله (۳) سری پرتاپ سنگھ پوره (بڈگام) و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات (۱) تحصیل خاص مع شهر سرینگر (۲) تحصیل اونتی پوره (پلوامه) (۳) کلگام و (۴) اننت ناگ منقسم بود چنانچه شماره هر دو وزارت مع وزارت مظفر آباد بنا بر اندراج فهرست مزبور چنین است:-

۱- وزارت باره موله- تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۴۶ افراد بتفصیل ذیل- تحصیل هندواره ۲۹۳۰۸۷ تحصیل باره موله ۱۸۱۲۵۵ تحصیل بڈگام ۱۶۴۸۶۴- تناسب مسلم و غیر مسلم درین هر سه تحصیلات چنین است:-

۱- هندواره تحصیل- مسلم ۲۷۴۹۴۲ : هندو ۵۴۹۷ : سکھ ۳۴۷۳ :

۲- تحصیل باره موله- مسلم ۱۶۱۹۰۳ : هندو ۵۰۵۱ : سکھ ۲۶۳۰ :

۳- تحصیل بڈگام- مسلم ۱۷۴۵۸۲ : هندو ۲۳۶۱ : سکھ ۲۲۵۵ :

۲- وزارت اننت ناگ- شماره مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد- ازاں جمله ۲۰۷۷۸۷ نفر در شهر سرینگر ۲۱۸۲۷ نفر در تحصیل خاص و ۲۰۹ ۱۵۰ نفر در تحصیل پلوامه و ۲۲۳ ۱۵۹۵ نفر در تحصیل کولگام آباد اند. و ازانجمله ۹۱.۴۹٪ مسلمانان ۷.۰۸٪ هندوان و ۱.۴۲٪ سکھان است.

۳- وزارت مظفر آباد- تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر- ازانجمله در تحصیل اوڑی (بقیه بر صفحه آینده)

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سکان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
۱۹۲۳ء ولایت شہر خاص	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۳۹۲۴	۲۱۶۵۷	۴۵۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۲	۲۲۵۹۴	۴۷۰۳۱	
ولایت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۷۲	۹۷۸۹	۲۲۳۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۷۱۱	۵	۹	۱۴	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۲	

(مسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳ ۔ سکھ (مرد) ۹۴۳ ؛ سکھ (زن) ۴۶۹ ۔ مسودی (مرد) ۱۷ ؛ مسودی (زن) ۹ ؛ نصرانیاں ہندی (مرد) ۵ ۔ نصرانیاں ہندی (زن) ۵۵ ۔ جین (مرد) ۸ ؛ جین (زن) ۱ ؛ لقبہ (مرد) ۱۳۳ ؛ لقبہ (زن) ۱۳۲ ۔

۹۱۸ھ حالا ۱۲۷۵۱ نفوس بہ تفصیل ذیل :-

مسلم (مرد) ۲۴ ۔ مسلم (زن) ۱۹۳۹ ۔ ہندو (مرد) ۷۱ ۔ ہندو (زن) ۴۱ ۔

۹۱۹ھ حالا ۲۵۳۲ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ؛ مسلم (زن) ۱۸۷ ؛ ہندو (مرد) ۲۳ ؛ ہندو (زن) ۱۷۸ ۔ سکھ (مرد) ۲ ؛ سکھ (زن) ۳ ؛ باقی ۲ ۔

۹۲۰ھ حالا ۱۱,۹۸۷ نفوس محلہ ازاں ۔ مسلم (مرد) ۵۶۵۸ ۔ مسلم (زن) ۴۴۶۳ ؛ ہندو (مرد) ۱۲۵ ۔ ہندو (زن) ۷۹۳ ؛ سکھ (مرد) ۳۸ ۔ سکھ (زن) ۶ ۔ ہندوستانی عیسائی ۲ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۱ھ حالا ۴۳۵۹ نفوس :- مسلم (مرد) ۱۹۹ ؛ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ۔ ہندو (مرد) ۳۴۱ ۔ ہندو (زن) ۱۹۷ ۔ سکھ (مرد) ۱۵ ؛ سکھ (زن) ۵ ۔

۹۲۲ھ حالا ۱۱,۹۷۶ نفوس ۔ مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ۔ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ۔ ہندو (مرد) ۶۲۸ ۔ ہندو (زن) ۴۳۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۸۲ ۔ سکھ (زن) ۳ ۔ مسودی ۱ ؛

۹۲۳ھ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ۔ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ؛ ہندو (مرد) ۱۲۹۳ ۔ ہندو (زن) ۸۷۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۷۸ ۔ سکھ (زن) ۹۲ ۔ باقی (مرد) ۳ ۔ باقی (زن) ۳ ۔

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	رودنگ از ناگام	سہ خروار	۳۴	زیرۂ سیاہ	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آہن از کان ہا	۹۴۲	۳۶	آلوی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمہ از بونیار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرہائی کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از سگران	۹ عدد
۳۲	بزغالہ از اطراف ہا	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	جمع دفتر خانہ جموں
۳۳	ریسمان از حصورہ	۱۲ عدد			

نقشہ مردم شماری ملک کشمیر در سال سنہ ۱۹۳۰ ب سنہ ۱۲۹۰ھ سنہ ۱۸۷۳ء

	ہنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
نام قصبہ	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
شہر سرینگر	۲۱۷۲۷	۲۴۵۶۵	۴۶۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ھ ۱۵۷۲۳۶	[illegible]
قصبۂ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ھ ۲۰۹۲	
قصبۂ بیجبارہ	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ھ ۲۲۶۲	
قصبۂ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ھ ۵۶۱۸	
قصبۂ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	۰	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ھ ۳۳۴۳	
قصبۂ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۷۵۸	۱۶۹۰	۳۴۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ھ ۳۹۵۱	
قصبۂ بارہ مولہ	۲۴۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۴۹	۱۴۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ھ ۴۴۴۴	

۹۱۷ھ حالا (بموجب فہرست مردم شماری سال سنہ ۱۹۴۱ء) شمارۂ شہر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است بہ تفصیل ذیل۔ مسلم (مرد) ۸۷۴۳۹ مسلم (زن) ۷۵۵۳۱ : ہندو (مرد) ۲۳۸۷۰ : (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳-۹	۱۴	باج کاسہ سازاں	۴۴
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۶	۱۵	باج پرہای کلتی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۶۷	۱۶	کرایہ دوکانات جہانگیر	۱۲۳۱
۴	وزارت شوپیان	۷۶۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۳۴۹۴
۵	وزارت است ناگ	۲۱	۱۸	گرد سنگ	۶۹۳
۶	محال بوارہ	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج باغات میر بحری	۳۱۹۳
۷	محال داغشال [۹۱۱]	[۹۱۲] ۷۴۳۹۵	۲۰	زر قصابان	[۹۱۵] ۱۶۵۷۹
۸	مالیہ داران متعلقہ داغشال	۷۷۴۲	۲۱	زر چوپان	[۹۱۶] ۸۷۲۷۶
۹	محال زعفران	[۹۱۳] ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانہ رعایا	۲۶۴
۱	باج مستیان	[۹۱۴] ۱۲۴۸۴	۲۳	کمدہار محال بوارہ	۱۳۱۱
۱۱	باج نجاراں و گلکاراں	۶۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۳ آثار
۱۲	جرمانہ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از رچوپان	۳۶ خروار
۱۳	مدبابہ جواہر ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

۹۱۱ ہ زمان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) درکشمیر محکمہ بود معروف بہ "داغشال"۔
دراں جا ہر شال کہ زیر نگرانی حکومت جاری شد نشانِ مہر حکومت می بود۔

۹۱۲ ہ بقول لارنس ، ۶ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)۔

۹۱۳ ہ لارنس صاحب ۳۴۶۵ روپیہ (ایضاً ، ایضاً)۔

۹۱۴ ہ لارنس ۹۶۵، ۱۱ روپیہ (ایضاً - ایضاً)۔

۹۱۵ ہ لارنس ۲۵، ۱۷ روپیہ (ایضاً ایضاً)۔

۹۱۶ ہ لارنس ۸، ۴ روپیہ (ایضاً)۔

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازاں جمله آنچه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۲۷	۰	محال سنگاڑه	۱۳۳۴۷۲	۳۷۵۴	۱۲۸۶۴	سنه ۹۰۷	
۲۸	وزارت مظفرآباد	تحصیل مظفرآباد	۲۷۳۵	۲۷۳۵	جنسی غیر معمول		وزارت مظفرآباد یک لک [illegible]
۲۹		علاقه جات	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	۰		
۳۰		دچهنه و کهاوره	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	۰		
۳۱	۰	دراوه و کرنا	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	۰		
۳۲	سرحدات	گلگت و پونیال	۶۲۵۷	۱۹۴۸	۰		سرحدات بسیار [illegible]
۳۳		حصوره	۲۲۸۸	۲۷۸	۱۰۰۵		
۳۴		گوریج	۲۱۳۹	۲۱۳۹	۰		
۳۵	[illegible]	درمراج و کامراج	۲۶۵۷۱۵	۵۹۹۲۳	۲۰۲۸۹۶	سنه ۹۰۸	

جمع آمدنی وزارت ها نقدی و جنسی [۹۰۹] دو چهار لک و دوازده هزار و سی چهار روپیه ازانجمله باج نفری و رسومات متفرقه هژده هزار و پانصد و هفت روپیه است تتمه خراج زمین زرعی و رسومات آں:-

"آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقه معمولی سابقه و حال در سنه ۱۹۳۰ ب [۹۱۰] سنه ۱۲۹۰ هجری"

سنه ۹۰۷ لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۷) مالیه تحصیل مظفرآباد در سال ۲ — ۱۸۷۱ء ۰۰۰،۸۴ روپیه نگاشته است ؛ سنه ۹۰۸ بقول لارنس صاحب همگی محاصل کشمیر (ماسوائے آمدنی جاگیر رام سنگهه و راجه امر سنگهه) مع شمولیت علاقه مظفرآباد و سرحدات در سال ۲ — ۱۸۷۱ء ۲۷،۷۵،۹۹۰ روپیه بود

سنه ۹۰۹ "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۶" ۲۹،۴۴،۸۴۴ روپیه ؛

سنه ۹۱۰ مطابق سنه ۱۸۰۲ء ؛

نمبر شمار	[illegible]	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	ازاں جملہ آنچہ نقدی می گرفتند	آنچہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۸		بلدہ	۷۳۹۷	۷۳۹۷			
۹		دہات علاج تحصیل	۱۱۸۹۵	۷۴۴۷	۲۲۲۴ خروار		جمع ولایت است ماگ ۶ لک ۳۳ ہزار ۶ صد ۶۷
۱۰	ولایت است ماگ	دیوسر سنگھ پورہ	۱۸۱۳۱۱	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خروار		
۱۱		دچھن پارہ	۱۴۹۸۳۸	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خ		
۱۲		کھاہور پارہ	۱۷۱۶۳۸	۵۲۵۳۱	۵۹۵۵۳ خ		
۱۳		است ماگ	۱۲ ۷۸	۳۸۸۹	۴۹۹۵ خ		
۱۴		شوپیاں	۱۲۳۵۶	۵۶۸۲۸	۳۲۱۱۹ خ		
۱۵		ییچھرات	۱۳۳۲۹۵	۶۲۱ ۵	۳۵۵۹۵ خ		
۱۶		دیوسر	۸۱۳ ۶	۲۲۵۴۱	۲۸۳۸۲ خ		
۱۷		رام پتری	۹۳ ۶	۲۶۸۳۱	۳۳ ۸۵		
۱۸		آڈول	۱۳۸۹۹	۲۱ ۵۱	۴۱۴۲۴		جمع ولایت پٹن ۶ لک ۴۴ ہزار
۱۹	ولایت پٹن	دیس شو	۱۲۲۱۱۷	۱۲۲۱۱۷			
۲		مانگل	۱۶۱۷۳	۵۲۳۴۱	۵۴۶۶ خ		یک صد دوازدہ
۲۱		لعل و سایر المواضع	۱۷۷۶۱۹	۸۵۱۸	۴۱۲۶۸ خ		
۲۲		بیروہ	۱۸۸ ۶	۷۹ ۱۶	۴۴۵۹۵		جمع ولایت کامراج ۶ لک ۵ صد دوازدہ ہزار چہار
۲۳	ولایت کامراج	کروہن	۲۳۴۸۷	۸۱۱۱۵	۶۱۱۸۶		
۲۴		ہمل	۷۱۸۲۹	۳۲۴۱۳	۱۹۷ ۸		
۲۵		اوتر مچھی پورہ	۱۱۱۸۴۶	۴۲ ۳۸	۳۹۹ ۹		
۲۶		لوہامہ و ولایت دیگر	۱۸۱۳۵۸	۹ ۴۷۶	۴۵۴۴۲		

سلسلۂ پرگنہ بندی شکستہ وزارت ہا و تحصیل ہا مقرر ساخت چنانچہ وزارت شہر خاص بغیر محالات مشمولہ پنج تحصیل است ۔ وزارت اننت ناگ چہار تحصیل ۔ وزارت شوپیان پنج تحصیل ۔ وزارت پٹن چہار تحصیل ۔ وزارت کامراج پنج تحصیل ۔ وزارت مظفر آباد چہار تحصیل ۔ آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقہ در سال ۱۲۹۰ھ[905] مطابق سنہ ۱۹۳۰ ب بر جمع دفتر خانہ کشمیر نقد و جنس مبلغ چہل و ہفت لک و شصت و سہ ہزار و یک صد و سی و یک روپیہ سکۂ چلکی کہ مثل آں بیست و نہ لک و ہفتاد و شش ہزار و نہ صد و پنجاہ و ہفت روپیہ[906] ضرب چہرہ شاہی است

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	ازاں جملہ آنچہ نقدی می گرفتند	آنچہ کہ بعد از جنسی می گرفتند	کیفیت	
۱	وزارت شہر خاص [illegible]	اچھہ	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	بعلتے غیر معمول	[illegible]	جمع وزارت شہر خاص صہ لک [illegible] ۵
۲		اُولر	۱۷۹۹۲۲۰	۸۶۸۶۷	۴۵۰۳۳ خ		
۳		ناگام	۱۷۳۹۷۳	۹۲۶۳۷	۴۶۷۵		
۴		پہاک	۴۶۲۶۹	۴۲۶۶۹	۰		
۵		وہو	۶۱۹۵۹	۵۶۶۴۱	۲۶۵۹		
۶	۰	نودکشت	۹۳۶۳	۹۳۶۳	۰	خارج تحصیل	
۷	۰	اچھن	۳۸۱۸	۳۸۱۸	۰	خارج تحصیل	

[905] سنہ ۹۰۵ھ مطابق ۱۸۷۳ء ؎

[906] سنہ ۹۰۶ھ مسٹر لارنس مصنّف "ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۸" مالیہ زمین وادی کشمیر در سال ۱۸۷۱ء ۴۴,۳۸,۵۸۴ روپیہ چلکی (مساوی ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیۂ انگلیسی) تخمینہ کردہ است ۔ قبل رواج پذیر شدن سکۂ انگلیسی در کشمیر سہ روپیہ رائج بودند یکے چلکی کہ عبارت بود از دہ آنہ ہائے انگلیسی ۔ دوم خام مساوی ہشت آنہ سوم نانک شاہی قیمتی از دوازدہ آنہ ہا تا شانزدہ آنہ ہائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۸)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی
۱۷	رسہ پورہ	۱۵۸۵	۸۷۹ ۱۷۹ ح	۲۳	بیرگسر	۱۳۲۵ ح	۸۸۵ ۳۲۵۵
۱۸	دہد	۲۲۷ ح	۸۸۰ ۳۳ ح	۲۴	کوہامہ	۸ ۶۶۷ ح	۸۸۶ ۱۵۵۲۲ ح
۱۹	سپرہ سمن	۶۱۳۳ ح	۸۸۱ ۲ ۳ ح	۲۵	سایر المواضع باہمرہ	۹۵۵۳ ح	۸۸۶ ۷۲۳ ح
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	۸۸۲ ۸۵۵	۲۶	پرسیور	۱۸۸۵ ح	۸۸۸ ۳۳۵ ح
۲۱	شکروہ	۵۲۴ ح	۸۸۳ ۱۲۵۸ ح	۲۷	پٹن	۳۷۹۹ ح	۸۸۹ ۵۲۳ ح
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ ح	۸۸۴ ۲۲۵۷۸ ح	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳ ح	۸۹۰ ۱۳۸۳ ح

۸۷۹ نقد ۱۷۹ خروار ایک ترک جنس ۸۷۵ ۱۵ خروار وہم ترک (ایضاً)

۸۸۰ وہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۱۲۱۹۶۸ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۹۶۳۲ ۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) ۸۸۱ نقد ۳ ۲ خروار ہم ترک وجنس ۶۱۳۳ خروار علاوہ ادئیگی ہمرم (ایضاً)

۸۸۲ نقد ۸۵۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۱۶۷ خروار (ایضاً)

۸۸۳ بصورت نقد ۱۲۷۵۸ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

۸۸۴ نقد ۲۲۵۷۶ خروار ہم ترک جنس ۱۸۹۷۷ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۵ بہ نقد ½ ۳۲۵۵ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۳ خروار (ایضاً)

۸۸۶ ۱۵۵۲۲ خروار بہ نقد ۸۳۶۷ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

۸۸۷ ابوالفضل حاصل اس پرگنہ بلا قید بالا و پائیں چنیں نگاشتہ است درصورت نقد ۱۸۵۵۳ خروار ۱۲ ترک و درصورت جنس ۱۹۲۶۴ خروار ہم ترک (ایضاً)

۸۸۸ درصورت نقد ۲۳۳۵ خروار ۸ ترک و درصورت جنس ۱۸۸۳ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۹ درنقد ۵۲ خروار و درجنس ۳۷۹۹ خروار ہم ترک (ایضاً)

۸۹۰ درنقد ۲۸ ۲ خروار ہم ترک و درجنس ۱۱۵۲۳۳ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی
۵	لار [۸۶۷]	۱۲۸۶۵۰ خ	۲۲۶۵۰ خ	۱۱	ماٹنٹڈ	۹۰۰۴۳ خ	۱۸۰۲ خ [۸۷۳]
۶	پھاک	۷۱۱۵۵ خ	۶۵۰ [۸۶۸]	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲ خ	۱۴۸۱۵ خ [۸۷۴]
۷	دچھن پارہ	۷۵۱۵۳ خ	۶۹۰۳ خ [۸۶۹]	۱۳	اچھ	۹۳۶۶۹	۱۴۳۷۷ خ [۸۷۵]
۸	کھاہور پارہ	۴۵۲۶ خ	۳۵۷۰ خ [۸۷۰]	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	۶۴۳۵ خ [۸۷۶]
۹	کوٹھار	....	. [۸۷۱]	۱۵	باٹھو	۳۵۰۵۲۱ خ	۴۲۰۹ خ [۸۷۷]
۱۰	مردواڈون	۵۰۴۱ خ	۵۰۴۱ خ [۸۷۲]	۱۶	دیوہ سر	۸۵۶۴۴	۸۲۲۹ [۸۷۸]

[۸۶۷] ابوالفضل نام پرگنہ لار ذکر نہ کردہ است

[۸۶۸] "بصورت نقد ۴۰۲ ,۱۷ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱۱۱ ,۷ خروار ۱۲ ترک" آئین اکبری جلد دوم صفحہ مذکور:

[۸۶۹] بقول ابوالفضل" در نقد ۶,۹۰۲ خروار ۱۲ ترک و در جنس ۷۵,۱۵۳ خروار" (ایضاً)

[۸۷۰] بقول ابوالفضل"۔ در نقد ۳,۵۷۵ خروار ۸ ترک و در جنس ۴۵,۲۲۶ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

[۸۷۱] کھنٹار (ابوالفضل) نزدش" در نقد ۳,۲۲۱ خروار ۱۲ ترک و در جنس ۳۷,۴۷۹ خروار ۴ ترک" ایضاً

[۸۷۲] مردواڈون۔ نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

[۸۷۳] مٹن۔ نقد ½ ۱۸۶۲ خروار جنس ½ ۱۹۰۴۳ خروار (ایضاً)

[۸۷۴] نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۱۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۷۵] نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۴۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

[۸۷۶] ۶,۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

[۸۷۷] بصورت نقد ۴,۲۳۵ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

[۸۷۸] بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

اخراجات وطلب تنخواه صوبداران وعمال واهل کار وعسکر شاهی وخرج تعمیرات وشخصی اعیان وارکان وامرا دیتول شاهزاده ها وغیره همگی شصت هزار روپیه سرمایهٔ خزانه می بود آنرا جنس پشمینه وزعفران وصندوقچه های چوب عناب وچوب های عصا وخمیر مشک وکاهربان وآبخورهای بلورین واسپان گونٹ[۸۶۲] وغیره اشیا از امتعهٔ کشمیر خرید کرده می فرستادند۔

نقشهٔ آمدنی ملک کشمیر در عهد شاهان چغتیه موجب بندوبست آصف جاه جان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل النقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل النقدی
۱	بلدهٔ سرینگر	۳۴۲ خروار	[۸۶۳] ۱۶۹۸ خروار	۳	برنگ	۸۸۳۳۴ خروار	[۸۶۵] ۶۹ ۸ خروار
۲	اینچ یعنی است ناگ	۲ ۲ ۱۴ خروار	[۸۶۴] ۲۶۳۴ خروار	۴	اولر	〃 ۲ ۹۳۲	[۸۶۶] ۱۶۱۹۶۸ 〃

(مسلسل) حالعنقریب بود مخصوص کی حکومت ازان جاگیر دالعام دادن قطعاً ممنوع بود انتظامش از قسم کندن اجاره ووصولیابی محاصل بذمهٔ حکومت می بود۔

۸۶۲ گونٹ ۔ عبارت از یابوئے اسپ چهار شانه ۔ زمین بردنک بر۔
توزک جهانگیری جلد دوم صفحه ۳۶
مطبوعه ولکشور پرس لکهنو۔

۸۶۳ صحیح این است "بصورت نقد ۳,۴۲,۹۹۶ خروار ۱۰ ترک وبصورت جنس ۱,۶۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۶۸)

۸۶۴ بقول ابوالفضل "بصورت نقد ۱۴,۳۷۷ خروار ۴ ترک وبصورت جنس ۹۸,۳۶۹ خروار (ایضاً صفحه ۳۶۹) ۸۶۵ در آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸ چنین است "۸ ترک ۶۹۷ ۸ خروار ۔ بصورت نقدی ۴ ترک ۸,۸۳۴ خروار بصورت جنس" ۸۶۶ بصورت نقد ۵ ۶ ۱۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۱۲۸,۶۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحه ۳۶۹ ۔

آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ

کشمیر ولایتے است بغایت سیراب و شاداب سطح اندرون آں تمام قابل زراعت و زمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملہ صد گمانو[859] غیر مزروع یک گمانو ہم نہ تواند بود۔ اگرچہ در وسعت درہ ایست مضیق کہ کُل رقبۂ آں از روی مساحت پنج ہزار و یک صد و دو میل مربع و مکسر[860] می نویسند لیکن ہم چنیں ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلاً نتواند بود مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند سرکشی و فساد نمیدانند۔ اتفاق و غیرت ندارند و در عہد راجہای پیشین بسیار آباد بودند۔ دراں زمان آبادی آں زیادہ از یک کرور روپیہ می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزدہ لک داخل خزانہ می شد و در عہد شاہان چغتائی چہل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاہان بومی معمول بود۔ ازاں جملہ سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک ہمگی از خراج زمین جمع خالصہ داخل خزینۂ عامرہ می شد[861]۔ من جملہ آں بعد وضع مصارف و

۸۵۹ھ "گمانوں" ہندی پیمانہ ایست مساوی دو بیگھہ یا مساوی ہشت کنال از زمین ۸۶۰ھ موسیو "ڈریو" رقبۂ کشمیر مابین ۱۸۰۰۰ و ۱۹۰۰۰ مربع میل قرار دادہ است و ہمیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر"۔ ۸۶۱ھ دریں ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۶۷ و ۳۶۸ چنیں رفتہ است:-

"محاصل کشمیر ۶۱۸ ,۱۱ ,۳۰ خروار۔ دوازدہ ترک مساوی ½ ۱۲۲ ,۹۹ ,۵۷ ,۳ دام مساوی (۹۰۳ ,۹۴ ,۸ روپیہ) است۔ ازاں جملہ ۵۵۱ ,۷۰ ,۶ خروار دوازدہ ترک مساوی ۳ ۸۸۰ ,۰۱ ,۲۵ ,۱ دام (۵۴۷ ,۱۲ ,۳ روپیہ) بصورت نقدی داخل خزانۂ عامرہ می شد"۔

خروار پیمانہ ایست مساوی شانزدہ ترک کشمیری و ترک در عہد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۶) عبارت از ہشت سیر اکبری بود۔ دریں زمانہ پنج سیر و سہ چھٹانک (حصۂ شانزدہم یک سیر ۱/۱۶ چھٹانک و یک چھٹانک مساوی پنج تولہ) انگلیسی را یک ترک می نامند۔ در عہد شاہان چغتائی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

است ۴۶ قریه[852]

پرگنه پَیْن[853] - در دل سائر المواضع پائین و دامن پرگنه بانگل بر سطح هموار یک قریه[854]

پرگنه کهوی - در دل پرگنه کروهن قریب سائر المواضع پائین آباد است

چهارده قریه[855]

پرگنه میر بحری - از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارهٔ آن آباد است

پرگنه اَچهن[856] متصل شهر سمت مغرب حوالی عیدگاه واقع است

پرگنه آروی[857] - از سرینگر بطرف شمال متصل پهاک آباد است ؛

ملده[858] مقابل شهر سرینگر جانب مغرب بر کنارهٔ دریای بهت ۱۵ قریه و

این پانزده پرگنه بر سطح اندرونی کشمیر زمین قسم اعلی واقع اند پیدایش محصولات آن از کردهٔ پرگنات دیگر افزون دارد۔

---

852 واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛

853 "پنانا" راج ترنگنی انشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۲۱ سر مذکور در فهرست های آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸ واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛

854 تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحه ۹ -

855 واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مذکوره ؛

856 "اتشن" (مورکرافٹ هیوجل بیٹس بحواله انشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه مذکور)

857 گزیٹر صفحه ۲ مصنفه بیٹس ؛

858 این هر سه پرگنه جات اخیره در عهد حکومت سکهان تشکیل یافته محل وقوع اینها در غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب شمال بود (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۱۹)

پرگنہ اچھ[۸۴۵] - متصل شہر سمت جنوب حوالی کریوۂ دامودر بر سطح مسطح اندرون واقع است رود دودھ گنگا میان آں می گذرد - یک صد[۸۴۶] و چہار قریہ -

پرگنہ دبن سو[۸۴۷] - قریب شہر سمت غربی درمیان نشیب ہا و بر سر پشتہ ہا واقع است چندان نمایش ندارد - دہات ہشتاد[۸۴۸] و نہہ قریہ -

پرگنہ ماچھاموں[۸۴۹] پیوستہ است با دہات پرگنہ دبن سو درمیان سطح ناہموار و تالاب ہا و کورہ در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد[۸۵۰] و بیست و نہہ قریہ -

سایرالمواضع پائین - از شہر سرینگر سمت مغرب برکنارہای دریای بہت تالب تالاب اولر واقع است اطراف آں اکثر اوقات بہ سبب سیلاب طغیانی می شود بیست یک قریہ -

پرگنہ تیلہ گام[۸۵۱] - مابین کریوۂ کریری و پشتہ بانگل میان درہ صغیر واقع

---

۸۴۵ "اک سیکا" سری در (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحہ ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم مطبوعہ صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ۔ ۸۴۶ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ ۸۴۷ نیز مذکور در فہارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۴۸ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد و ہشت قریہ" ؛

۸۴۹ "ماکشاشریا" سری در (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۵ : تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹) ۸۵۰ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "ہشتاد و نہ قریہ" ۸۵۱ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ (* ہوکرسر)

پرگنہ آڈون[۸۳۸] - در دل پرگنہ کوہ سر میان درّہ ہا و پشتہ ہا واقع است آبادی کروہ ہا وگن آڈون و دہات سفلی راس آڈون می گویند دہات آن دو صد[۸۳۹] و ہشت قریہ

پرگنہ رمہ پور[۸۴۰] متصل درمیان درّہ واقع است قرائی آن[۸۴۱] سی قریہ۔

پرگنہ شاورہ[۸۴۲] - در دل پرگنہ آڈون کہ سمت غربی آن شکروہ واقع است شہر رسی آرہ درمیان آن می گردد دہات آن شصت[۸۴۳] و نہ قریہ۔

پرگنہ سائرالمواضع بالا[۸۴۴] - بر ساحل غربی دریای بہت از تیر گڈھ تا ریح بارہ بر ساحت مسطح و ہموار واقع است و در عہد چک پرگنہ جویلی می گفتند لعدم آب فصل شالی وافر ندارد دہات آن ہشتاد و ہشت قریہ۔

---

۸۳۸ "کرالا" (راج ترنگنی بحوالہ انشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹) بیر نام این پرگنہ مذکور است در تہارس ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - سرل کاپرو - مورکرافٹ ہیوگل - وائن ہٹس۔

۸۳۹ و بقول سیرل کاپرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) "دو صد و - قریہ"

۸۴۰ "حمہ پور" جو راج (انشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲) سر مذکور در تہارس ابوالفضل - سیرل کاپرو - مورکرافٹ - ہیوگل وائن ہٹس ۔

۸۴۱ تاریخ کشمیر - سیرل کاپرو صفحہ ۹

۸۴۲ ابوالفضل نام این پرگنہ شاہا بہ ضبط نمودہ است لیکن ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر صفحہ ۷۱) و خواجہ محمد اعظم و سرل کاپرو "شاورہ" نگاشتہ اند معلوم نتوان شد کہ کدام یک ازاں دو صحیح است ۔ ۸۴۳ در متعلقات این پرگنہ بسیار اختلاف است خواجہ محمد اعظم از توابع این پرگنہ پنجاہ و دو قریہ و سرل کاپرو پنجاہ و دو قریہ نوشتہ است ۔

۸۴۴ تقسیم پرگنہ سائرالمواضع بدو حصہ بالا و پائین سابق قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۷۱) در عہد قاضی علی متولی کشمیر در عہد اکبر بوقوع آمد ۔

تپۂ رام محال بالاتر از مچھی پورہ در نشیب و فراز و دامنۂ کوہسار واقع۔ چہارم تپۂ نیسرہ ہری بر ساحت ناہموار فراتر از رام محال۔ پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوہسار سرحد شمالی نہر کہمل میان ہر دو درہ می گذرد۔ ششم تپۂ لولاب۔ درہ ایست سرحد شمالی کشمیر کہ از چہار سو کوہستان دارد راجہ لو آباد کردہ است۔ کل چہار صد و شصت و نہ قریہ۔[۸۳۴]

پرگنہ دچھنہ و کھاورہ۔ درہ ایست ضیق[۸۳۵] از بارہ مولہ تا مظفر آباد بہ مسافت ۱۵ میل دریای بہت میان آں می گذرد و بر ساحل شمالی آں پرگنۂ دچھنہ و برکنار جنوبی آں کھاورہ آباد است بعضے مورخان آں را از مضافات کشمیر پندارند چراکہ خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آں بہ خزینۂ کشمیر داخل می باشد۔ ایں دہ محال زیر دامنۂ کوہستان غربی و جنوبی واقع اند۔

پرگنہ اسلام آباد۔[۸۳۶] شرقاً پیوستہ است بہ مبادی شاہ آباد و برنگ و دچھن پارہ و جنوباً دیوہ سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست۔ در باستان پرگنۂ ا پچ مشہور بود و در عہد چغتہ پرگنۂ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند[۸۳۷] یکصد و شش قریہ

---

۸۳۴ ایضاً صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۳۵ در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "دکشن پارا" و "دام پارشو" موسوم بود نشر پور و جونراج (این سنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹ ؛ مذکور در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن بیٹس بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریہ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحہ ۹) : ۸۳۶ ابوالفضل نام ایں پرگنہ "اچھ" مخرب اننت ناگ نوشتہ است (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹ مترجمہ جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ نام ایں پرگنہ مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و ہیوجل او را "اننت ناگ" نوشتہ اند : و ایں پرگنہ درین ایام ہم موسوم بہ ہر دو نام است ؛ ۸۳۷ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۹ ؛

پرگنہ بیروہ[827] متصل ناگام بر دامن کوہ میان درۂ وسیع آباد نہر لکھامہ و آب سوکھ ناگ میان آن می گذرد یک صد هشتاد[828] و دو قریہ۔

پرگنہ بانگل[829]۔ وسیع محالیست مزارع آن ها ضمن درہ ها و نشیب ها در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گلمرگ دو صد و بست[830] و سہ قریہ۔

پرگنہ کروہن[831] نزدیک بانگل رسا درہ است طول از کوہ گلمرگ تا ساحل تالاب اولر۔ نہر ننگل میان آن می گذرد شصت و هشت[832] قریہ۔

پرگنہ کامراج[833]۔ محالے است وسیع میان درہ ها و پشتہ ها سمت شرقی آن رود بہت می گذرد و شمالی و غربی کوهستان کرناہ و جنوبی دریای بہت آبادی آن در سہ تپہ واقع است۔ اول تپہ حمل درمیان درہ های کوهسار و بر ساحت هموار و ناهموار قصبۂ سوپور و قصبۂ بارہ مولہ در حدود آن واقع نہر حمل و وجی درمیان آن می گذرد۔ دوم تپہ یچھی پورہ بالاتر از حمل درہ های کوهسار۔ نہر ماور در ضمن آن می گذرد سوم

[827] بهرویا (بجو براج) مستعین ذیل نام این پرگنہ در فهرست های خود مذکور کردہ اند۔ ابوالفضل خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل وائٹ (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

[828] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔

[829] بھاگملا (راج ترنگنی) علاوہ این ذکرش در فهرست های ابوالفضل خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل وائٹ ہم آمدہ است (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

[830] بقول خواجہ محمد اعظم ”بست و سہ قریہ“

[831] کرووصا (ادکا پرکاش مصنفہ کھیم اندر کشمیری) سر یہ یلید فهرست های ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری۔ مورکرافٹ ہیوجل وائٹ

[832] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔

[833] نام این پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است۔

پرگنہ دیوہ سر[۸۱۹]۔ زیر دامنۂ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درّہ ہا و پوزہائی کوہستان واقع است۔ نہر ویشو میان آں می گذرد۔ یک صد[۸۲۰] و شصت و دو قریہ۔

پرگنہ باٹھو[۸۲۱]۔ زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست۔ قصبۂ شوپیان میان آں معروف۔ نہر رنبی آرہ میان آں می گذرد۔ دہات آں شصت[۸۲۲] و سہ قریہ۔

پرگنہ سپرسمن[۸۲۳]۔ متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنہ شکردہ[۸۲۴]۔ قرین سپرہ سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع۔ نود و ہفت قریہ

پرگنہ ناگام[۸۲۵]۔ محالے است وسیع درمیان درہ ہای ولشت ہای فسیح ثہ دامن کوہسار منیع۔ آبادی آں سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ تونگری و پشتۂ نعام پور واقع است۔ رود رامشی میان آں می گذرد۔ دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست۔ سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد۔ دہات آں دو صد[۸۲۶] قریہ۔

۸۱۹ھ "دیوہ سر سا" راج ترنگنی بحوالہ کتاب مزبور۔ ذکرش در فہرستہائے ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ وائن ہیوجل و بیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ ۸۲۰ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔ ۸۲۱ھ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱۔ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔ "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنّفہ مورکرافٹ۔ "سالجمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶۔ "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ "گزیٹیر" صفحہ ۲ ؛ ۸۲۲ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۳ھ ابوالفضل۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ ۸۲۴ھ ابوالفضل۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ ۸۲۵ھ ناگرام (جونراج) ذکر ایں پرگنہ در فہرستہائے ابوالفضل۔ واقعات کشمیر۔ مورکرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن و بیٹس موجود است (بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۲۶ھ بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دویست و دو قریہ"۔

پرگنہ لار[۸۱۴]- ہمدش پرگنہ پھاک بہترین اطراف کشمیر میان درهٔ طول بمسافت پنجاه میل واقع است دریای سندمیان آن می گذرد- نهر شوی ها برگ تسر جاری می باشد- آب وہوا ی سندرستاں پستس وسیاحان یورپیں تعداد دہات آں ہشتاد وہفت قریہ-

پرگنہ کوہامہ[۸۱۵]- بر ساحل شرقی و شمالی تالاب اولر درمیان سہ درّه واقع است- نہر مدہی ورود ازیں میان آں می گذرد- پنجاه و پنج قریہ[۸۱۶]-

پرگنہ زینہ گیر[۸۱۷]- معارض کوہامہ سمت شمال و مغرب بر سطح ہموار واقع است کہ عرب روبہ آں رود پہرو می گذرد- جنوباً تالاب اولر دارد- بعدم آب خراب آبادی بود و ہشت قریہ[۸۱۸]- این ہیر ده پرگنہ بر دامنہ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است

[۸۱۴] لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ خواجہ محمد اعظم از ذکر این پرگنہ سکوت نموده است. لیکن مورکرافٹ درکتاب خود "ٹرولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم و وان ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۶ و بیٹس در "گزیٹیر" صفحہ ۲ اشارت نموده اند۔

[۸۱۵] "کھوئی آشرم" (راج ترنگنی بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۷۰ تا ۳۷۱ مورکرافٹ در "ٹرولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۶ وائن در "ٹرولز" صفحہ ۲۷۲ و بیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نموده اند۔

[۸۱۶] تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ :

[۸۱۷] جینہ گیر (جوراج) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ نام این پرگنہ درہر سہ آئین اکبری جلد دوم صفحات مر بوره واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳- مورکرافٹ ہیوجل و بیٹس مذکور است ؛

[۸۱۸] بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاه و پنج قریہ"

بازدہ قریہ[۸۰۳]

پرگنۂ کھاور پارہ[۸۰۴] - در ذیل کوہستان شرقی وسیع درۂ ایست باجرائی آب لمبودری آں را دو حصّہ می شود حصّہ جنوبی را کھاور پارہ و حصّہ شمالی را دچھن پارہ می گویند - یکصد و دو قریہ[۸۰۵] -

پرگنۂ دچھن پارہ[۸۰۶] متصل کھاور پارہ شمالاً قصبۂ بیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ[۸۰۷] -

پرگنۂ اولر[۸۰۸] - ہمدوش پرگنۂ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تا لب دریای بہت ۱۴۶ قریہ[۸۰۹] -

پرگنۂ وہتو[۸۱۰] - قرین پرگنۂ اولر در ذیل کوہ تا کنار دریا قصبۂ پانپور و زعفران زار و مقامات متبرکہ و معابد اہل ہنود دراں سی و نہ قریہ[۸۱۱] -

پرگنۂ پھاک[۸۱۲] - مقارن شہر سرینگر سمت شرقی برساحل تالاب ڈل و دامنۂ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقامات ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کشا شصت و چہار قریہ[۸۱۳] -

---

۸۰۳؎ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۴؎ "داتم برسوا" جو نراج - بحوالہ ابن شُٹنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۸۰۵؎ و بقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ" :

۸۰۶؎ "دکش بارا" (شر بور) ۸۰۷؎ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۸؎ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹؎ بقول "واقعات کشمیر" یک صد و بیست و یک قریہ" -

۸۱۰؎ "کھرودی" (راج ترنگنی) ۸۱۱؎ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲؎ پھاکوا (شری ور) ۸۱۳؎ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

دارد آب سرچشمۂ ویراگ وعوں بے شمار سیل رود بار ساندرن دو وہ وتر وماں آن می گردد قصبۂ ویراگ وقصبۂ ڈورہ درمیان آن مشہور سابقہ آن را پرگنہ ویراگ می گفتند شاہجہان بہ شاہ آباد موسوم ساخت و در عہد حیثیت مالیۂ آن در جاگیر ملکان آن جا بود دہات آن ہشت[498] ویک قریہ۔

پرگنہ برنگ[499] متصل شاہ آباد میان دو درہ طول یکے لوہرنی ودوم کوکر ناگ لےهر برنگی، آب سرچشمۂ کوکرناگ میان آن می گردد دہات تعداد دہ قریہ۔

پرگنہ کوٹھار[500] ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی وآب سرچشمۂ اچھہ بل میان آن می گردد تعداد دہات چہل[501] ویک قریہ۔

پرگنہ مارہ سد[502] زیر دامنہ کوہ مٹن از شمال وجنوب آباد است

مسلسل بعنایت انگلسیاں در ہند بہ تحصیل مبدل گشت وکلہا مارہ تحصیل قرار یافت القصہ "ولی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب) ؛

بقول موسو سٹائن قدیم نام پرگنہ "وشئے" بود۔

[497] در فہرست ہائے مورکرافٹ ۱۸۲۳ء دیوجل ۱۸۳۵ء ووائن ۱۸۴۴ء نام این پرگنہ "دیر" دادہ شدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲) ؛

[498] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

[499] خواجہ محمد اعظم در فہرست پرگنہ جات نام این پرگنہ ذکر نہ کردہ است معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ مسدوح شدہ بود۔ در راج ترنگنی نامش "ہر نگا" آمدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲)

[500] مطابق راج ترنگنی نامش کیلس وار است۔ (ایضاً)

[501] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

[502] "مارتسلا" در راج ترنگنی۔ بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹ ؛

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروّت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا بنیک محصر از قوم گکھڑ کہ فے الحال باسم ککرو ملقب گشتہ اند۔ تجارت کامراج و کروہن و غیرہ اطراف دچھنہ و کھاورہ دراں جا می گذرد۔

قصبۂ بنڈہ پورہ۔ درعہد سابقہ جمع دہات بُود و درعہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانۂ جندرہ[۷۹۴] ہای شالی[۷۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دکان آباد است بغیر ازیں قصبہ جات متذکرہ بالا قصبۂ لار و قصبۂ بیروہ و قصبہ کریری و قصبۂ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بُود۔ الحال بہ سبب خرابی درجمع دہات فقط۔

پرگنات[۷۹۶] کشمیر درزمان شاہان چغتہ

پرگنۂ شاہ آباد[۷۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا درہ ایست سہ طرف کوہستان

۷۹۴ء جندرہ بفتح جیم وسکون یاء و دال و فتح را وسکون ہا مستعمل بزبانِ کشمیری و پنجابی مخرب لفظ "بنترہ" سنسکرتیست کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ بادقشر از برنجہا جدا می کنند۔

۷۹۵ء "شالی" بہ فتح شین وسکون الف وکسر لام وسکون لام لفظ سنسکرتیست کہ اصلاً چیزے را گویند کہ بالیدگی ونشو ونمایش بآب باشد و ایں جا بہ معنے "برنج غیر مقشر یعنی شلوک" است۔

۷۹۶ء برگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ بینیاں درزمان سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بُودند درعہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابوالفضل می نگارد تعداد برگنہ جات سی وہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابوالفضل اول کسے است کہ ناحیہائے برگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد برگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں وسکھاں برکشمیر ایں تعداد سی وشش برگنہ بود و درعہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل وسہ برگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ برصفحہ آیندہ)

شیرین زبان بود۔ راجه بی الحال او را طلبیده ماجرا پرسید آن بچه سفیده از
زبان او بازگشته فرمود که این زرد گهر پسر دانشور باشد"۔ فرزانه شود طرف
سفالش از دینار و درهم پر ساخته سواری سفینه سمت باره مُوله بسرعت تاخته برابر
مخرج آب مال شریک کوزهٔ دینار به دریا انداخته۔ همراهیان برخون او حمل ساخته
خبر اتلاف آن به سمع راجه رسانیدند۔ راجه در جواب گفت ع او بت دانا هرچه
خواهد آن کند۔ بعد ازان مقام باره مُوله جای تسدید آب که به داره گله مشهور است
رسیده ماهی ظروف دینار بر موضع سد آب در قعر دریا انداخته مشتهر ساخت
هر که این زر و دینار از دریا برآرد ازان او باشد" مردم شهر از روی تنگی غله بیک
دست و پریشان اوقات شده بودند۔ باستماع این خبر فوج فوج هجوم کرده
به طمع زر از قعر آب سنگ ها برداشته از دینار و درهم هرچه برآوردند بردند۔ و
در عرصهٔ اندک مسدد آب خصیص گشته و آب تالاب فرو رفت و سطح زمین نمودار
شد۔ دران زمان دریای بهت میان الهٔ شاردا پوره مجرای خود حفر کرده بود فرزانه
شود من مقام شاردا پور مجرای آب بهت راسد مدی سواحل ظرفین به ده حاجب
تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آن نهرها سد مدی بوده زمین های وسیع
احداث کرده بسلم برهمنان کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بهت شهرے
آباد کرده سوپور[۷۹۳] نام نهاد۔ فقط۔

قصبهٔ باره مُوله۔ از سرینگر بفاصلهٔ سی میل سمت مغرب برلب دریای بهت
به تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دلپذیر قصبه ایست معمورهٔ راجه بهیم سین۔ بندرگاه
تجارت هند و پنجاب و افغانستان قرار یافته جسر بهت حصار ایست از تعمیر

۷۹۳ سوپور در اصل "سویه پور" بود که باستعمال عوام مبدل به "سوپور" گشت راج ترنگنی کتاب
پنجم صفحه ۱۹۷ مترجمه ستائن ٭

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروار غلہ[۷۹۰] بہ قیمت شش روپیہ دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگئی غلات ستوه آمده راجہ مستغرق دریاے غم و اندوه می بود نقل است کہ پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علی الصباح در عرض راه سربستہ دیگے افتاده دید و درون طفلے در غایت حسن و جمال بود کہ انگشتان خود را می مکید۔ آں طفل را بخانۂ خود بُرده براہمن زنے برای رضاعت[۷۹۱] او سپارید و نامش سُویعنی خود پیدا شده مقرر گذاشت تاکہ بہ سن تمیز رسید و در علوم غریبہ و فنون عجیبہ فرد زمانہ و عاقل یگانہ گردید روزے در مکتب خانۂ او چند فرزانہ از کمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجہ گفتگو میکردند۔ سُو دانا آں ماجرا اصغا کرده گفت۔ تدبیر ایں امر خطیر اگرچہ دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد مستمعان بہ بیان آں کودک چنداں اعتبار نہ کرده۔ یکے ازاں میان در مجلس راجہ تقریر برآں طفل

۷۹۰ه دریں ضمن روایت کلہن ایں است:۔

"در وقت قحط سالی یک "کھار" (خروار) برنج بہ قیمت یک صد و پنجاه اشرفی بہ فروخت می رفت"۔ (کتاب پنجم۔ مصرعہ ۷۱)

۷۹۱ه لیکن روایت راج ترنگنی چنیں است:۔

زنے "چنڈال" موسوم بہ سُوبہ چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربستہ یافت و درونش چنانکہ حسن گفتہ است طفلے حسین و جمیل دید۔

و ایں طفل را آلوده نہ کرده بہ تربیت زنے "شودر" سپرد۔

"چنڈال" مراد است از قوم رذیل ہنود کہ مُردار خورند۔ "شودر" در تقسیم معاشی ہنود فرقۂ اسفل ترین است :

۷۹۲ه "سُوبہ"۔ راج ترنگنی کتاب پنجم۔ صفحہ ۱۹۷۔ صحیح ایں است کہ "سُوبہ" نام زنے بود کہ پرورش ایں طفل نمود۔ لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور اورا بنام "سُوبہ" خطاب کردند :

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ بارده میل سمت جنوب دردل کوه میان پرگنۂ ناگام واقع است به برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرهٔ رونق اسواق و تراکم عمارات و عمور و مرور مردم شهر و دهات وسیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آن جا اکثر مجاور و زمیندار از میان آن جا کانگری ها و ارمجاری باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۴ میل واقع است و در ۹۴۹ھ راجه شنکروزما شهرے شنکرپٹن[۸۸۸] نام آباد کرده بود اکنون چند دوکان یادگار مانده است۔

قصبهٔ سوپور۔ از سرینگر بفاصلهٔ سی میل سمت کامراج واقع است میان آن دریای بهت می گذرد فراز آن جسر متین و حصار سنگین و اطراف آن عمارات و اسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج در سه گرد کوهن وجسره دران مجمع گردد و دیپوی آن جا نامی و اثمار آن طرف گرامی از قدیم دار الحکومت کامراج دران جاست۔ خانقاه میر محمد همدانی قدس سرهٔ العزیز مهبط فیوض رحمانست و مسجد جامع عالمگیری درین زمان مرجعهٔ قطوریون و سوگران افسوس که باشندگان آن جا با وجود ثروت از ردی جاست و سستی همتی و حماقت ویست فطرتی در تجدید و ترمیم آن نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند که در زمان حکومت راجه وسی ورما[۸۸۹] حادثۂ زلزلۂ عظیم از کوه کهادنیار که قریب باره مولا است کوه پاره علیحده معبر آب را سد راه گردیده سطح اوسط کشمیر را بیچاره سیلاب نمود و ساحت گی و معمور

۸۸۷ھ ۲ ۹۰ - ۲۸۸۳ - راج ترنگنی کتاب پنجم

۸۸۸ھ راج ترنگنی کتاب پنجم معرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳

۸۸۹ھ مطابق راج ترنگنی اوتی ورمن (۳۸۸۳ - ۹ / ۲۸۵۵) -

بجہار میل بر ساحل غربی دریای بہت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آں جا اکثر شالباف وکمتر بقال و زمیندار ہستند۔ اشیای تجارت برگنہ دچھن پارہ وکماورپارہ و دیدہ سر دراں جا بیع وشرا می شود۔ زیرین بیجبارہ بزرگ پرستش گاہ ہنود است بزعم شان ازمقام رفعت ترکہ در تا چندر بار مکان سدا شو از کردہ کاشی در یمن و برکت بابت "بو" افزون است و درسالف ایام راجہ وزیبا [۴۸۵] نند۔ دراں جا شہرے بغایت ساختگی "وزیبہ برار" نام آراستہ بود (وزیبہ نام سدا شو۔ برار بہ لغت سنسکرت فرشتہ) در بعد زمانہ بسبب حوادث روز بروز خراب گشتہ الحال آں را در قصبہ جات می شمرند وزیبہ برارہ را بیجبارہ می گویند۔

قصبہ پانپور۔ درعہد راجا اجتاپیڑ سمت ۵۶۹ ب وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق بمسافت دہ میل بر ساحل شرقی دریای بہت پدمان پور [۴۸۶] نام دہے آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت وکثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت وشاہان مغلیہ بہ تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و بہ مرور دہور ابنای زمانہ پدمان پورہ را پانپور نام کردند۔

قصبہ شوپیان۔ از سرینگر سمت جنوب بفاصلہ سی میل در پرگنہ باٹھو دیرینہ قصبہ ایست بہ تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاہ تجارت ہندوستان است از کردہ قصبہ جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر۔ ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشہ ور و زمیندار ہستند۔ مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست ہمت یافتہ می شوند۔

---

[۴۸۵] در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعہ ۶۲ نام ابن راجہ "وجے" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است ؛

[۴۸۶] "پدما پور" راج ترنگنی کتاب چہارم مصرعہ ۶۹۵ مترجمہ سٹائن ؛

مراج زیر دامن کریوه ها بود و چشمه سار و آب های خوش گوار و کثرت عمارات و سحب
باغات و وسعت اسواق در بهترین رستاق محل تجارت و معدن فرحت مشهور آفاق
است ساکنان آنجا اکثر شالبافان و نقالان و کتادوزان هنرمند اسباب تجارت
پرگنهٔ برنگ و ماربند ایجاد در آن جا ایجاد و تیار گردد. درودگران آن جا اسباب
عجیبه مخترع ساخته باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند مردمان آن جا خوش
طبع و زیرک و هزل و بی وفا و اکل یافته می شوند و در سالف زمان در آن جا اینچ
نام قریه بود. عالمگیر را آن موضع پسند خاطر آمده بنابران اسلام خان[۴۸۳] که صاحب صوبه
بود در ترقی و آبادی آن کوشیده باغی دل کشا در آن جا طرح نمود[۴۸۴] و چشمه است ناگ
را ترمیم و ترتیب داده. پادشاه آن باغ را اسلام آباد نام نهاد. درین زمان مهاراجه
گلاب سنگه نام آن به قصبهٔ است ناگ بدل ساخت دارالحکومت مراج در آن
جاست.

قصبهٔ بیج باره. دربنه سه میل پائین تر از قصبهٔ است ناگ بفاصلهٔ

(مسلسل) "است ناگ" است "ندین سب" است ناگ گفته می شود.

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۱)

۴۸۳ اسلام خان میر ضیاءالدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاه
غازی بود بعد محاربهٔ خوب به خطاب اسلام خان رایت اشتهار افراشت و در جنگ
داراشکوهی همت مردانه بکار برده سبب هزیمت داراشکوه گردید در سال چهارم جلوس
(۱۰۷۱ه مطابق ۱۶۶۱ء) از تغییر ابراهیم خان به صوبه داری کشمیر رخصت یافت در سنه
هزار و هفتاد و چهار هجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید شخصی کشمیری تاریخ وفاتش یافته
"مرد اسلام خان الاماه" (ماثر الامرا جلد اول صفحه ۲۱۹)
۱۰۷۴ه

۴۸۴ در ۱۰۷۲ه مطابق ۱۶۶۱ء.

وقت شامل شہر بود موجود وچندر نام خالوی او دو صنم خانۂ رفیع درین شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چندگاہ نایرۂ قہر الٰہ افروختہ دو حصہ عمارات آں دیار سوختہ شد۔ چنانچہ درین جزو زمان در حدودِ شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثۂ ہماں آتش در قعر زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بر وقتِ کندن چاہ در عمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پر آب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بود بچشم خود معاینہ کردم علامۂ بود فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحنِ خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پای ہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بودہ است۔ دیگری از غور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بود بر آورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ ۔ از سرینگر سمت مراج در پرگنہ شاہ آباد بفاصلۂ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و مسکن سلاطین زیبا قصبۂ بود بہ مرور دہور حوادث زمانہ آں را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھ اکنون تجدید آں نمود۔

قصبۂ ڈورہ ۔ پائین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دیوہ سرد شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ یا اسلام آباد[۴۸۲] ۔ از سرینگر بفاصلۂ سی و چہار میل در حصۂ

---

[۴۸۲] پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید "چہ این مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کردند و سدهای بهت که بسیار عمیق بود بعضی ها فراهم کرده از سنگ و خاک انباشته در قعر آب انداخته سد مستحکم افراختند لهذا آن مقام را ماده پوره نام نهاده اند و برای عبور و مرور انام متصل آن مقام جسر متین استوار کردند. نال ڈل که در آن زمان خالی از آب صحرائی بود وسیع و تالی مرگ نام که بعد از آبادی شهر سرینگر بحادثهٔ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیده تالاب هم رسید در آن زمان کوه ماران میان شهر بسان مرکز دایره نمایان بود یعنی بهر سو عمارت دلپذیر و ایوان های بی نظیر محتوی گشته از فرق آن کوه احوال این گلستان و تماشای کوهستان و سامان بکیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت الحق که در آن اوان در قلمرو هندوستان هیچ شهری در غایت ساختگی و آراستگی ممکن نبود.

چون آوازهٔ رعیت پروری و دادگستری راجهٔ مک نام در ربع مسکون شهرت یافت کافهٔ انام از هر مقام ازدحام کرده درین دیار بهشت آثار بود و باش و مقام خود اختیار نمودند راجهٔ مک نهاد دو نایب عالی نژاد برای محافظت انهای این بلاد بر دو جانب شهر مقرر گذاشته یکی در دامن سوامی[۴۸۱] پرکوه سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل هاردن پرگنه پهاک و سمت شمال این شهر در بر راجه شورک نام مکانات رفیع و بت خانهٔ وسیع در غایت متانت آباد ساخت چنانچه علامات آن بت خانه در موضع شور پرگنه آردی که در آن

---

۴۸۱ بیان کلهن در راج ترنگنی این است —

"شهری که بر حدود ادهشتانه وردهن سوامی و شوکرمن بود
وقتی از سی و شش لک خانه ها اش اهمیت بزرگ می داشت"

(مصرع ۳۵۷ ـ کتاب سوم)

نام اتحاد تمام می داشت۔ وے دریں امر سبقت کردہ پیش از ہمہ برای توطن خود دراں جا صومعۂ افراشت۔ چونکہ راجۂ نیک نہاد در آبادی ایں بلاد بمراد کوشید۔ معماران چیرہ دست بدست کردہ در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت۔ چیو نام[۴۷۷] درودگرے کہ در فن تعمیر استاد بے نظیر بود[۴۷۸] براہتمام و انصرام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود۔ اول برای یمن و برکت ایں بنیاد صنمی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند۔ ناگاہ در وسط راہ پایۂ گردون نگوں گشتہ بہ شکست۔ ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرمودہ بود اقبال نمود۔ آں ہم باشارۂ غیبی پنداشتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوہ ناتھ جی انداختند و پنج[۴۷۹] بت خانہ متین در غایت رفعت و عظمت یکے سدہ بادہ شری۔ دوم کالی شری۔ سوم لوکی شری۔ چہارم مہا شری پنجم پروری شری بلند افراختند و در تعمیر و ترتیب مکانات پرداختند۔

رقف۔ گویند در عرصۂ چند سال قریب سی و شش[۴۸۰] لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند۔ ازاں جملہ عمارات شاہی و کوشکہای عالی و محلات امرا و وزرا بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ بر کوہ ماشرف بودند و دریای بہت را بہ مقام نادہ پورہ از راہ اصلی سد و دساختہ زیر دامان کوہ ماران جاری

---

[۴۷۷] کلہن پنڈت نام ایں عابد "جے سوامی" بیان کردہ است۔ قیاس است کہ چیو سوامی مخرب "جے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰۔ صفحہ ۱۰۲)۔

[۴۷۸] کلہن نام ایں معمار "جے" نوشتہ است :

[۴۷۹] کلہن پنڈت در سبب تعمیر ایں پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ برورسین چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدیں وجہ پنج بت خانہا برنام ہائے پنج دیوی (معبودہ) تعمیر نمود۔ کلہن ازیں پنج برنام یک بت خانہ یعنی "سدبہادشری" اکتفا نمودہ است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

[۴۸۰] راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷۔ مترجمہ سٹائن :

است آشکارا کرده بودم۔ اکنون خود را تو نمودم۔ والا هیچ کس را به جای ندیدم که از دیدن من خوف و رعب بر دل تمام عالم نگشت. حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواهی که پیش من بیائی آن چه مطلب و مقصود تو باشد حقیقت و اسرار آن به تو بازگویم اگر از آب دریا اندیشه می کنی من ترا به سهولت پیش خود برسانم۔ آنگاه پای خود را دراز کرده بر ساحل دیگر رسانید و گفت "بیا به سبیل این جسر متین تا که از معجزه من کامیاب خواهی گشت۔ راجه به سبیل جسر شگرف از دریای ژرف عبور کرده نام او پرسید گفت منم ناگ پتی و خادم سداشو همت والای تو دیده خوش شدم مطلب تو همین است که شهرے آباد خواهی کرد که تا دور روزگار پایدار ماند. بباید که می روی فردا جانب سرحد شمال خواهی یافت زمینے را که خاک سرخ بر سطح زمین طرح ریخته باشد پس بناکی شهری را دران سرزمین به ملاحظه وقت الله بنیاد آن شهر ابدالدهر پایدار ماند۔"

راجه مستبشر از بشارت گشته فردا جانب حدود شمال استعجال کرده و از هر مجال تفحص احوال نموده پیرامون کوه ماری پربت طرح عیسی یعنی رنگ سرخ به فاصلهٔ چهار کروه افتاده دید و شادمان گردید۔ گویند دران سرزمین آب چکه[۴۷۵] نام دیوے بزرگ به قامت سترگ استقامت کرده از قدیم مقیم شده بود۔ راجهٔ مذکور آن دیو دیجور را از آن جا مفرور کرده دران سرزمین اساس شهر انداخته به سرینگر موسوم ساخت و در جوار آن چشمه سوامی[۴۷۶] نام عابدے مرتاض مقام کرده بود که با راجهٔ سک

---

۴۷۵ در راج ترنگنی تقریر دیو بایں نوع است:-

"بناید که شهر خود جائے تعمیر باید کرد که در آنجا فردا نشان رده من خواهی دید"۔

(راج ترنگنی کتاب سوم مصرعه ۳۴۸)

۴۷۶ در راج ترنگنی ایں نام "ٹیکش است" مذکور است۔

می کرد۔ ناگاه بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے هولناک دید۔ که از چشمان او شعله های آتش مشتعل می گشت و زبانهٔ آن اشتعال مثل برق به بدن راجه التواء می نمود آں شخص مهیب دو دست خود دراز کرده در غایت صولت و تندی بآواز هولناک راجه را بجانب خود کشید۔ راجه از تخویف و ترهیب او بترسید بلکه هیکل و شمایل او دیده نخندید۔ آں شخص بعلو همت راجه دیده خنداں و شاداں گفت ای راجه پرورسین بلش از بن خود را بر دو کس یکے بکرماجیت دوم شدرک که قصهٔ او در برهت کتھا[۴۷۴] مشروح

۴۷۴ـ "برہت کتھا" بود تصنیف گناڈیه که مشتمل بر قصهٔ محبت پسر او دیانه بازنس "مدن من جوکا" است که در عین مجلس عقد بندی ندربهٔ مان سویگا از دستش ربوده شد۔ وبرشن "گموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نموده اورا از بر مقصودش رسانید۔

مطابق بیان پروفیسر کینتھ "برہت کتھا" مزبور تصنیف سنہ ۶ء است۔ تاسف براین است که "برہت کتھا" گناڈیه از امتداد زمانه از دست رفت و به یقین معلوم نه شده که مضمونش چه بود۔

بلحاظ تاریخی حواله جات این کتاب در تصنیفات قرن هفتم یافته شده اند مثل تصنیفات سبندهو دان ڈ انڈین۔

بقول پروفیسر کینتھ "برہت کتھا" بزبان بشاچی نوشته شده بود۔ پروفیسر گریرسن تحقیق نموده است که بشاچی بنواحی۔ سوات۔ چترال و گلگت به گفتگو می رفت۔ زیراکه بشاچی بزبان سنسکرت شخصے را گویند که خورندهٔ گوشت خام باشد و به تحقیق شده است که باشندگان علاقه هائے مزبوره در قرون وسطی آدم خور بوده اند۔

تاکنوں از جهار تا عدد "برہت کتھا" نشان داده اند که سه ازاں به نقل گناڈیه تصنیف شده اند۔ یکے ازاں مصنفه بدهسوامن و دوم کهیم اندر کشمیری و سوم دیو کشمیری است لغیه برته در سنه ۱۰۹۰ نوشته شده اند۔ (ملخص از "اے هسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفه پروفیسر کینتھ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱) :

واقع فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاه مزروع است و حصهٔ جنوبی مسطح برای عیدگاه. ایضاً جانب مشرق شهر شمالی میدانے است سل درسل وقف کردهٔ میر محمد همدانی و بابا اسماعیل زاهد که آن را ملہ کھاہ گویند مزار مردم شهر مدفن اولیای دهر دران جاست.

مترجم زاده ترنگنی می نگارد که بانی این شهر از راجه پرورسین[۴۴۲] است که در سنه ۱۲۵ بکرمی مطابق سنه ۶۸ عیسوی راجهٔ مذکور بعد رتق و فتق سلطنت خواست[۴۴۳] که شهرے پایدار بر جادهٔ روزگار یادگار گذارد و درین خیال بجانب نواب و محال خطهٔ کشمیر جستجو می کرد و هیچ جای برای آبادی شهر خاطر نشین نمی شد

قف. پسے از شب های دیجور شبها از دولت خانهٔ خاص باین اراده برآمد که دربارهٔ تاسیس اساس شهر جدید و دریافت سعادت و نحوست آن از بیان مردمان زمان تفاؤل گرفته کار فرما گردد. خرامان خرامان بر لب دریای بهت رسید و آن روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود که هندوان مردگان خود را دران جا سوخته رفته بودند. راجه از فروغ نائرهٔ شمشان ساحل دریا و درخشان آن روی دریا معائنه

(مسلسل) لیکن به حسن سعی گل محمد خان که دران ایام به عهدهٔ جلیله فائز بود باز تعمیر یافت (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۲۶)۔

۴۴۲ه راجه پرورسین دوم (۱۳۹ - ۷۴۹). بنا بر روایتے از راج ترنگنی بانئے سرینگر از دست مهاراجه اشوک (۲۶۶ - ۲۲۳ ق م) نهاده شده است

چنانچه -

"آن شهنشاه ذی شان شهر سرینگر را تعمیر نمود که بلحاظ بود و باش لک جاها و دولت فراوان اهمیت بزرگ داشت" (راج ترنگنی کتاب اول مصرعه ۱۰۴ مترجمه ستائین صفحه ۱۹)۔ ۴۴۳ه راج ترنگنی کتاب سوم مصرع ۳۳۶ صفحه ۹۹ مترجمه ستائن۔

شهر مذکور بدو حصّه منقسم می شود حصّه شمالی و حصّه جنوبی - حصّه شمالی در وسعت و نزهت خوش نما و دل کشاست - اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بدان سو یافته می شود و نهر مار[۴۴۰] که از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصّه شمالی در موسم تابستان جاری می باشد - چهار جوی ازان منشق گردد - یکے دولت کُل که میان دولت خانه خواجگان نقشبندی می گذرد - دوم جوی سید بزرگ شاه که درمیان خانهای رجاری می شود - سوم جوی کاوه ڈاره - چهارم جوی تاره بل و نهر لچهمه کول که از زوجهٔ ملک جلال ٹهاکر یادگار است حصّه شمالی شهر را طراوت می بخشد و در حصّه جنوبی نهر کٹه کول که از یوسف شاه چک یاد می دهد مِن مقام شیر گڑهی از دریای بهت جدا گشته - همگی در موسم تابستان افراد نوع را سیراب گرداند - دو جوئے ازان منفجر گردد یکے سونر کُل دوم گنبر کول - رود بار دوده گنگا در مضافات حصّه جنوبی شادابی کرده با دریای بهت شامل گردد -

پیرامون این شهر تالاب ها و آب خیز هائی متعدده حاویست که طراوت و طلاوت آن ها رونق افزای محاسن این دیار گردد و افراد زمان و زمرهٔ عیاشان را سیر و سیاحت و اکتساب معیشت ازان تالاب ها حاصل می شود - چنانچه سمت شرقی آن تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و خوشحال سر و طرف جنوب آب خیز بمنه و در حاق وسط شهر برارنمبل و نیز در حصّه شمالی شهر کوه ماران دل کشاست و جانب گوشهٔ سرحد شرقی آن کوه سلیمان روح افزا و سمت مغرب آن عیدگاه میدانے است وقف کردهٔ میر محمد همدانی درازی آن یک هزار و شش صد قدم و پهنائی آن پانصد قدم - و در وسط آن مسجد عالی[۴۴۱] و در صحن آن حوض و چنار زار

---

[۴۴۰] بقول آنند کول مابین سن ۷۰ - ۱۴۲۰ء حفر کرده شد :

[۴۴۱] مسجد عالی از بناهائے علی شاه برادر سلطان زین العابدین بادشاه کشمیر است در ۱۳۹۷ء تعمیر این مسجد شد و تا امروز بر صفحهٔ روزگار یادگار است - در ۱۸۰۰ء بآتش سوخت (بقیه بر صفحه آینده)

نمود حاصی علی دو پرگنہ دراوه وکراه شامل ساخت دیگر سایر المواضع را دو حصہ ساخته دو پرگنہ شمرد و چهل مواضع جانب مراج را حوالی نام نهاد و هشتاد و هشت موضع جانب کامراج را به سور سایر المواضع مقرر داشت درین حرو زمان انتظام باستان تغیر یافته همگی سی و چهار پرگنه تحت دفتر روزگار است پیشتر ولایت کشمیر را دو ضلع کرده اند ضلع شرقی را مراج و ضلع غربی را کامراج نام نهاده اند در وسط این دو ضلع شهر سرینگر واقع۔

شہر سرینگر[۴۶۷]۔ در خطۂ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شهرے است مشهور متقطع و ترئین عجب معمور و در غایت وسعت و بیرا لی آراسته و بکمال زینت و نتادانی پیراسته طول آن از وشهیره تا امیرا کدل ۳ میل و عرض آن از چهچه ل باماند یار[۴۶۸] میل ۱۹ و دور محیط آن میل ۲[۴۶۹] در بطن شهر زینت بهر سلسال دریای بهت که از سلسبیل بهشت یاد می دهد و از آبادی آن جو ر سرستان این آسمان حسب مثال سراب دنشاد است می یابند جاری است حسب حریان این دریای جنت نشان

[۴۶۷] سرو موسو "ڈیو سرینگر" نام قدیم و موجود این شهر است در عهد سلاطین اسلام "سری نگر" که نام عهد دانه این شهر است تا صد ها سال متروک مانده و نام کشمیر معروف بود تا آنکه در زمان تعلق سکهان این دیار باز به نام "سرینگر" زبان زد شد موسیو مر بور در تائید بیان خود می گوید که موسو برسرو فارسٹر که سیاحان کشمیر بعهد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند به سرینگر لیکن این وا همه ظاهراً اصلے ندارد دیده ابو الفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر" در ذکر این شهر گفته است دریں زمان هم سری نگر بعرف کشمیر بطور غلط العام زبان زد عوام است۔

[۴۶۸] البیاض فی الاصل۔

[۴۶۹] ایضاً۔

کھُل - بانہال - مرود اَڑدن خاص ملک کشمیر سی وہشت[۷۶۲] محال است - ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت[۷۶۳] محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند -

درزمان اکبر شاہ جمعیکہ آصف خان[۷۶۴] بدفتر خانہ اعلیٰ سپرد ولایت کشمیر راسی وہشت[۷۶۵] پرگنہ مقرر ساخت وجمعیکہ بانظام قاضی علی مرتب گشت دی آبادی کشمیر را چہل[۷۶۶] ویک پرگنہ مشخص نمود - دراصل ہماں سی وہشت پرگنہ

۷۶۲ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ : دربیان سرکار کشمیر -

۷۶۳ھ واقعات کشمیر ص ۲۷۳ :

۷۶۴ھ آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است - درسال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد وہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ ازعراق وارد ہند گشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت بادشاہی دریافت - عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دوبستی داخلی آصف خان سرفراز فرمود - او ایں راکم دانستہ ترک تجرا و آمد و رفت دربار نمود - ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد درسال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بسبب جاگیرداران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیار اختصاص یافت وتا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا بماند - درسنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت - حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مولفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیائٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱) :

۷۶۵ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷ -

۷۶۶ھ ایضاً - ایضاً :

و راجهٔ آن جانب معاودت رجوع بدیده بجانب لاهور فرار اختیار نمود و مهاراجه گلاب سنگه علاقهٔ کشتواڑ و بدرواه[759] بکمال اقتدار قبضه فرمود.

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی فی ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبهٔ کشمیر

وقتیکه جلال الدین اکبر سواد اعظم هندوستان را در قبضهٔ اقتدار درآورد ممالک محروسهٔ خود را نوزده[760] صوبه قرارداد (۱) صوبهٔ شاه جهان آباد دهلی (۲) صوبهٔ مستقر الخلافت اکبر آباد عرف آگره (۳) صوبهٔ اله آباد (۴) صوبهٔ اوده (۵) صوبهٔ پٹنه مشهور بعظیم آبادی (۶) صوبهٔ بنگاله (۷) صوبهٔ اڈیسه (۸) صوبهٔ اورنگ آباد (۹) صوبهٔ برار (۱۰) صوبهٔ خاندیس (۱۱) صوبهٔ مالوه (۱۲) صوبهٔ اجمیر (۱۳) صوبهٔ گجرات (۱۴) صوبهٔ [761] ؟ (۱۵) صوبهٔ ملتان (۱۶) صوبهٔ لاهور (۱۷) صوبهٔ کابل (۱۸) صوبهٔ قندهار (۱۹) صوبهٔ کشمیر. شامل این صوبه پنجاه و هشت محال است ازان جمله شش محال بجانب گوشهٔ مشرق و شمال واقع اند. لار - اسکردو - کهو - بگری - چھوره - گلگت و هشت محال درگوشهٔ شمال مغرب ظاهر - دومسان - داردو - دمتور - بکهلی - کلاک - کاغان - دراوه - کرناه و شش محال بجانب گوشهٔ مغرب و جنوب اند پونچه - راجور - نوشهره

---

[759] بھدرواه.

[760] ابوالفضل تقسیم ممالک محروسه در عهد جلال الدین اکبر پانزده صوبه قرارداده است باین تفصیل:- اله باد - آگره اوده اجمیر - احمد آباد - بهار بنگال دهلی کابل لاهور ملتان مالوه برار - خاندیس احمدنگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۱۱۵)

[761] الساقط فی الاصل.

بہ سعادت یار خان[۷۵۵] ملقب گشت۔ آخرہا راجہ تیغ سنگھ[۷۵۶] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت۔ وزیر لکھپت رای کہ از مقربان و محرمان خاص الخاص او بود نوع ازو ناراض گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را بر غیبت[۷۵۷] تحریض تسخیر کشتواڑ نمود تاکہ مہاراج در ۱۸۲۷ء[۷۵۸] فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعیین ساخت

[۷۵۵] صحیح ایں است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطۂ کشتوار است کہ حلقہ بگوش اسلام شد۔ بنا بر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود۔ اولیں راجہ مسلم ایں دیار پدرش جے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد۔ (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۰۷)

[۷۵۶] بقول دیوان کرپا رام صاحب گلاب نامہ : [۷۵۷] محمد تیغ سنگھ

"و از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جات والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کار پرداز راجہ کشتوار بود بدیں مضمون شرف نفاذ یافتند۔۔

"عرضی شما رسید کیفیت اش حالی رائے عالی گردید۔ باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از حلال نمکی آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود۔ مگر مراد ازیں تحریر بجز در آوردنِ بدگمانی بہ خاطر راجہ کشتوار نبود۔ چنانچہ ہمچناں بہ عمل آمد کہ روزے پروانہ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمان بد بہ دلش جا کردہ بے گماں بکشتن وزیر اشارت کرد۔ اگرچہ آں جفا کار در کشتن او باقی نگذاشت۔ مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بردست و بازو خوردہ بصوب جنگلوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد۔ ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

[۷۵۸] گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ در بیان فتح کشتوار :

مسلمان در زبان کشمیر تلفظ می سازند

کشتواڑ - درمیان دره ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راه مرو رفعت آن از معدل بحر محیط ۵۴۷۵ فت[752] آب و هوای آن جا خوب و اسجار و اثمار آن طرف مرغوب - برف قلیلے ترشح می کند فوراً رفع گردد و اصل باشندهٔ آن طرف از قوم ٹھکر گدی هستند - مردم کشمیر هم بسائے دران جا کارشال بافی همکنند - پیش ازین رئیسهای آن طرف در سحر و جادوگری مشهور بوده اند که آن ها را ڈین می گفتند - مهاراجه گلاب سنگه تنبیه و تدارک آن ها واقعی نموده عمل آن ها معدوم ساخت - قدیم راجهای آن جا از قوم راجپوت همیشه حکومت بسر خود می کردند -

درسنه [illegible] هجری[753] سید شاه فرید[754] که فقیر درویش دل بود راجه کشتواڑ را مسلمان کرده مرید خود نمود - انگاه شاهان مغلیه او را حرمت می داشتند و در عهد عالمگیری

752. بقول مولوی حشمت علی خان تقریباً ۵۴۰۰ فت انگلسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحه ۱۳۵)۔

753. مطابق ۱۶۹۴ع ظاهراً سهو است زیراکه سنه جلوس حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر بادشاه غازی که بعهدش راجه کشتواڑ ملقب به سعادت یار خان گشت از ۱۶۵۸ع تا ۱۷۰۷ع بود۔

754. سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجه عبدالقادر است - روزے بخواب دید که شخصے گوید برائے ترویج به کشتوار برو - اشاعت اسلام بکن - بنابرین سید مذکور بهمراهی چهار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بهاؤالدین و سید ابدال بعهد شاه جهان وارد این دیار گشت مزار ایشان بزرگش که درجات یاد خود دوست است تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں و کشمیر مؤلفه مولوی حشمت علی صفحه ۱۶۶ ۱۶۷) -

راتپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوش وضع ہنود و مسلمان مخلوط - از قدیم ریاست گاہ راجہای آن جاست و در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبۂ کشمیر شدہ بودند و از عہد درّانی* خودسری اختیار نمودند و در حکومت سنگان اطاعت رنجیت سنگھ می کردند و در سنہ ۱۹۰۴ بکرمی مطابق سنہ ۱۸۴۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ حدود و اطراف آن ماتحت خود کردہ راجہای آن جا در وسط ہند مفرور شدند و از سرکار انگریزی[۷۵۱] وجہ معیشت خود حاصل نمودند -

علاقہ بانہال - از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۴۳ میل رفعت آن ۵۵۸۰ فٹ مردمان آن طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان تپ لرزہ وافر و این محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است بعد تنزل سنگان مہاراجہ گلاب سنگھ شامل جموں کردہ است -

کھل - پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان آن جا بیشتر در رہزنی و غارت گری مشہور بودہ اند - چنانچہ ملک کشمیر بعد از حادثۂ زولجو بارہا غارت کردہ رفتند - مردمان آن طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ بعضے مسلمان قبل ازیں ہنود آن طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ ایں امر موقوف شد - شامل آن بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف دیگر است -

مرو و اڑون - یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است - مردمان آن جا

---

[۷۵۱] پروفیسر کے - ایم - بانیکر راجۂ راجوری را مع راجہائے جسروتہ و رام نگر و بسوہلی و کشتوار وظیفہ خواران مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است - بنا بر تحقیقش مہاراجۂ مزبور ایں ہر پنج نفر را سالانہ ۶۲۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد - (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰)

* یعنی درّانیاں

باغی شده بود سردار عبداللہ خان پسر شیر باز خان بدعای وزیر روح اللہ کہ مدار المہام
آن جا بود در کشمیر شد کرده مسموم ساخت و وزیر روح اللہ را خطاب راجگی عطا نمود۔
آنگاه وزیر روح اللہ خان در جنگ سکھاں از جانب اعظم خان تردّدات نمایاں بکار
برده اعتبار و افتخار حاصل نموده از دنیا درگذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر
مدتے حکمرانی میکرد و در سنه ۱۲۵۸ھ[۴۷۸] بت ۹۹ مہاراجہ گلاب سنگھ آن را فتح کرده تمام
سرکشان و باغیان کوہستان را در جا و بہ عدم انداخت و بلی شودن و شیر علی بودن را
پوست از بدن برداشته خلق خدا مامون ساخت پس خراج آن جا چند سال در
خزانہ جموں عاید بود۔ آنگاه[۴۷۹] در جاگیر راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دهیان[۴۸۰] سنگھ واگذاشته
شد۔

علاقهٔ راجور۔ از کشمیر سمت گوشه مغرب و جنوب بر ساحل نمیں دو دار قرار
بلندی واقع است رفعت آن از بحر محیط ۹۴ ۳ فٹ بعد مسافت از سرینگر ۷۹ میل
آبادی عمارات و ایوان و مساجد و بازار و باغات و اشجار و اثمار خوش نما۔
مہاراجہ گلاب سنگھ آن را رام پور نام نهاده است و در موسم سرما متصل پونچھ هر کس

---

[۴۷۸] مطابق سنه ۱۸۴۲ع

[۴۷۹] بنا بر تحریر کے ایم۔ پانیکر مصنف گلاب سنگھ صفحه ۱۲۳ واگذاشت پونچھ بحق راجه موتی سنگھ در سنه ۱۸۵۲ع رو نمود وقتیکه جواهر سنگھ و موتی سنگھ پسران دهیان سنگھ درین امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلیسیه) کردند۔

[۴۸۰] دهیان سنگھ متوفی سنه ۱۸۴۳ع برادر بزرگ مهاراجه گلاب سنگھ آنجهانی بود در سیاست دانی و دلیری پایهٔ عالی داشت مدت العمر وزیر مهاراجه رنجیت سنگھ آنجهانی و مهاراجه کهرک سنگھ و مهاراجه شیر سنگھ بود آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگھ سندهانوالیه بندوق گردید۔ (ملخص از سیکرٹ هسٹری آف دی لاهور دربار)۔

اوقات از تاخت و تاراج و ستمگاری و خونباری دقیقہ باقی نگذاشتہ اند خصوصاً
در حق اہل ہنود مضرت و آزار ایشاں افزوں بود۔ ہمگی در زمان حکومت مہاراج
گلاب سنگھ خلق خدا در حصن متین امن و امان محفوظ ماندند و مردم قطاع الطریق
در ستارۂ عدم خزیدند۔ چہ ہر گاہ یک شخص ضعیف را لک روپیہ ہمراہ می بود از ہیچ
کسے اندیشہ و مضایقہ نمیکرد۔

علاقۂ پونچھ۔ از شہر کشمیر سمت مغرب واقع است۔ رفعت آں از
بحر محیط ۳۳۰۰ فٹ و بعد مسافت از سرینگر براہ بارہ مولہ ۸۰ میل و براہ توسہ میدان
ہمگی ۷۰ میل۔ گوبند راجہ للتادت آباد کردہ است۔ ساکنان آں جا ہنود و مسلمان۔ و
درمیان شہر قابیلے برف نزاوش می کند۔ فوراً ذوبان پذیرد و ہوای آں در برسات
موذی گردد کہ بسبب تعفن ہوا و ہیجان اخلاط صفرا جمیع حیوانات از نوع انسان و
بہایم و حشرات و ماہیان تپ لرزہ پیدا می شود۔ موجب آں مردمان آں جا در
تابستان فراز کوہستان ہا می روند و در عہد سابقہ تا زمان بڈھ شاہ شامل کشمیر بودہ
اند و در حکومت حکّان خود سر شدند و در سنہ ۱۰۱۹ھ[۴۲۶] جہانگیر شاہ در قبضۂ اقتدار خود در
آوردہ مسجد جامع باہتمام حیدر ملک در آں جا تعمیر ساخت و در عہد محمد شاہ[۴۲۷] محمد ولی
و محمد زمان مرزبان پونچھ بہ تحریک برکات خان در کشمیر آمدہ دست تطاول بر کشادہ
ملک را غارت کردند۔ عاقبت از دست برکات خان کشتہ شدند و در عہد افاغنہ رستم خان

---

[۴۲۶] سنہ مطابق ۱۶۱۰ء:

[۴۲۷] بادشاہ خود مختار آخرین خاندان چغتائیہ است۔ بعہد او نادر شاہ درانی بر دہلی حملہ آوردند
ہمہ ۱ ۱/۲ ۳۰ سال حکومت کرد و بتاریخ ۱۶ اپریل ۱۷۴۸ء مطابق ۲۷ ربیع الثانی سنہ ۱۱۶۱ھ داعی
اجل را لبیک کرد۔ محمد شاہ مزبور ہمہ وقت در عیش و عشرت مشغول می بود۔ بدیں وجہ در تاریخ
بنام محمد شاہ رنگیلا (عیاش) شہرت دارد (قاموس المشاہیر صفحہ ۱۹۳)

چون رنجیت سنگھ بر تخت شاہی جلوس نمود بہ الغای وعدہ چند تن بہ آن جاگیرہا تحت کہ دراں حال بود و باتش اختیار کردہ ثروت و ثروت حاصل نمودند۔ و در عہد سکھان کیچم خان بہ باعث بے انتظامی خود سر بادہ بود لیکن پسر انش در عہد جیت طوق متابعت بہ گردن انداختہ بہوا داری مظفر خان ہمہ جاگیر خود را تو فیر دیدند۔ ازاں باز با راجہای دیچھہ موافقت داشتہ در جزیرہ سری و لعادت متفق می بودند

الحال وارثان کھکھی خان را کھکھہ و وارثان حاتم خان را بانتال می گویند و در لعادت و جلادت از کردۂ راجہای دیچھہ خوب کمر دارند و در عہد ابا عبہ از برگزیدہ گروہیں بہ علاوۂ جاگیر کھادرہ بست ہزار روپیہ جاگیر یافتہ بودند۔ وقتیکہ ہری سنگھ صوبہ کشمیر شدہ بود شیر افراز خان کھکھہ کہ سر آمد راجہای کھادرہ بود جاوکردہ در لاہور فرستاد و برادرش غلام خان[۲۴۵] در حبس خانہ شیر گڈھ ازجان درگذرانید۔ علاقۂ کھادرہ را تا چکار تصرف کردہ ہر جا قلعہ ہا انداخت و مہاراج گلاب سنگھ ہم سر کسے را بقدر کفاف وجہ معیشت گذاشتہ از جزیرہ سری و باحت و تاراج و ستمگری باز داشت

فی الحقیقت حضرات کھکھہ و بمبہ کہ ہر دو طایفہ عالی نژاد از در سپاہی بے باکی و غارت گری و رہزنی بسیار خواں مردی و چالاکی کردہ اند و در عہد ساہان جیت و اواغنہ وسنگان لاہور با وجود سطوت جہانداری ملک کشمیر را اکثر

[۲۴۴] ۱۸۴۸ء لشکر کشی ہری سنگھ نلوہ بر سر افراز خان کھکھہ خلاف منشاء مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی بود۔ لیکن بعدۂ بہ نظر اینکہ سرداران قوم کھکھہ ہمیشہ خلاف حکومت سکھان بر سر پیکار می ماند ہری سنگھ نلوہ را املائے تغلب کرد (تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان ص ۹۴۳)

[۲۴۵] غلام علی خان (ایضاً) ؛

بمُوجب رابطۂ کلی ہمرسانید و بہ داد و دہش و مراعات ہرکس را نواختہ بندیاں و یورغمالاں را رہایش ساختہ شورش و فساد از میان برداشت۔ ہمدرین ایام[۲۴۲] مہاراج گلاب سنگھ مالک صوبۂ کشمیر شدہ راجگان پہاڑ مطیع و منقاد خود گردانید و ہرکسے را قدر حیثیت و وقار اقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اہل بغی و عناد رفع شد۔

راجہای کہاورہ حقیقت راجہای[۲۴۳] کھکھہ و ہاتمال در تواریخ کشمیر جائے بہ نظر نیامدہ مشہور است کہ در بلاد نمکسار کھکھو و ہاتھو دو برادر از قوم راجپوت بودہ اند و بہ کدام سببی مسلمان شدہ کھکھو را کھکھی خان و ہاتھو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شدہ در سفر خراسان وقتے کہ در عسکر تیمور شاہ بود ہمراہ بود خدمات شائستہ ادا و دلخوش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر اندو نوشتہ گرفتند

---

۲۴۲ نہم مارچ ۱۸۴۶ء بروئے عہد نامہ چہارم امرتسر کہ مابین مہاراجہ گلاب سنگھ و فریڈرک کری بارنٹ، صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیہ طے یافت کشمیر و جمیع ملک کوہستان بعوض مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سکۂ نانک شاہی کہ مبلغ پنجاہ لک از آنان معجل و بست و پنج لک مؤجل بود۔ بمہاراجہ گلاب سنگھ فروخت کردہ شد۔ برائے تفصیل عہد نامہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۳۰۰ :

۲۴۳ مسٹر بولارنس دربارۂ اقوام کھکھہ و بتمال می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام این قوم "کھشس" بود کہ در کوہستان ہمالیہ بود و باش می داشتند۔ لفظ "کوہستان" این جا مجمل است و بدین وجہ قاری در شک می افتد لیکن از راج ترنگنی این شک کلیۃً زائل گردد زیراکہ در و مذکور است کہ حکمران راج پوری (راجوری) از قوم "کھش" تعلق می داشتند۔ از طرف بانہال نادریائے چندربھاگا" نشان آبادی قوم مزبور بدست آمدہ است۔ ہمچنیں ثابت شدہ کہ وادی دریائے (وتستہ) کہ پائین بارہ مولہ است مسکن این قوم بودہ است بعدہ از امتداد زمانہ "کھش" کھکھہ شد (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۹۳۹ :

بتقصیر قصور تدبیر منحصر کرده چهار لک روپیه مصادره نمود۔ وگلاب سنگه پوه وندی را طاقت چهار هزار سپاه داده از راه هزاره بمظفر آباد روانه نمود و شیخ امام الدین فرزند غلام محی الدین و دستی سنگه و جهنڈا سنگه را با چهار هزار سوار و پیاده از راه پونچه برای سرکوبی متمردان کوهستان تعین نمود۔

وقتیکه امام الدین در پونچه رسید خبر برگشتگی تخت لاهور و کشته شدن شیر سنگه شنیده خود را بتعجیل تمام در شهر رسانید۔ جهنڈا سنگه و دستی سنگه در حدود کامراج بمعامله پسر احمد خان فتانی بامانان پیکار کرده مخالفان را از ملک کشیدن خواستند۔ عاقبة الامر امام الدین زبردست خان را از سرداری داده خلعت بخشید و مبلغ پنجاه هزار روپیه جرمانه ساخت بمرافعت راجه نقیر الله پسر رحیم الله وانه مظفر آباد نمود و نقیر الله خان زبردست خان را بدستور بر حکومت استقلال داده خود برای وصول زر جرمانه در قلعه مظفر آباد سکونت فرمود و برادر خود یوسف خان که در معرکۂ کھوڑی در کاغان محبوس بود خارسان اورا بحیله تحصیل دلاوره ماشری جوابیده... همت نمود تا که یوسف خان از سان برکشیده آورد و بعد چندی زبردست خان زبردست اجل شده حسن خان پسر زبردستی بار استقلال یافت پس امام الدین با راجهای پهاڑ حسن سلوک داشته و دختر راجه معز الدین که زوجۂ رحمت الله خان مرحوم بود در عقد نکاح خود آورده با قبیلۂ

۱۲۵۹ھ مطابق ۱۸۴۳ء، سن ۱۸۴۱ء سے سنگه پسر دوم مهاراجه رنجیت سنگه حاکم پنجاب بود۔ بعد وفات پدرش بامداد خوالا سنگه برتخت پنجاب نشست۔ وقتیکه مهاراجه مرزود در تماشائے رباست جمائی پهلوانان در قصر شاه بلور (سه میل طرف شرقی لاهور) مصروف بود اجیت سنگه سندهانوالیا بتانه بقتل رسید (سکریٹ ہسٹری آف دی لاهور دربار مرتبہ میجر کارمیکائیل سمتھ مطبوعہ ۱۸۴۷ء کلکتہ) ❊ ❊ سوسائل ؛

منظفرآباد فرستاده در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاه و بیگاه بر تربت او برای فاتحه آمد و رفت می داشت حسین خان که برادر زادهٔ او بود عموی خود را با تنی چند از خاصان گرفتار کرده با عانت تهاندار در پیش ناظم صوبه فرستاد درین جا به حکم ناظم محبوس شد حسین خان بمراد دل در منظفرآباد استقلال یافت و ناظم خطه تهاندار را فرمان فرستاد که حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کرده باشد حسین خان باستماع این خبر رنجیده با نجف خان گهوڑی صلاح سنجیده به خیال خیره سری تهانیدار قلعه را بے دخل نمود. پس ناظم خطه دلپذیر برای گوشمالی آن شریر به فوجی کثیر به افسری مرزا ایوب و پنڈت راجه کاک تعین ساخت و در نواحی گهوڑی فریقین حرب و ضرب پرداخته حسین خان مصلحتاً از حرب گاه مفرور شد و فوج ناظم منظفر و منصور و مسرور نشسته در گهوڑی بنیاد قلعه افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاق تمامی راجهای کوهستان صمصام خون آشام از نیام برکشیده فوج ناظم را قتل عام نمودند. هم دار و گیر جمع کثیر اسیر کرده بعضے را جبراً مسلمان نموده بعضے را موی سر و لحیه و ابرو تراشیده و مختون ساخته گوش و بینی را مثله کرده پیش ناظم پیشکش نمودند. و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشته علاقه کوهستان را متصرف شدند. شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشته مال و مواشی مردمان غارت نمود و از بنڈپوره ٹیکا رام بهان بروز عید رمضان گرفتار کرده در کرناه محبوس داشت و ٹهلو شاه و سجان سنگه به مقابلهٔ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشته خائب و خاسر باز آمدند.

چون خبر وحشت اثر سامعه آرای شهریار لاهور گردید و به سبب اتلاف فوج کثیر و به وقوع دقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشته ناظم خطه را

درکھٹائی وہرکس بطور خود طلب حکومت بود وحصہ چندے بسر بردند وقتیکہ[437] ہری سنگھ صوبہ دار کشمیر شدہ بود علاقہ کھاورہ را تا پکھلی متصرف گشتہ بہر جا قلعہ ہا احداث و مظفر خان راجہ کھٹائی از دست شرکاء خود معرور شدہ درپناہ ہری سنگھ درآمد۔ وہری سنگھ اورا از کھٹائی تا بارہ مولہ حکومت کردند و چند ہزار روپیہ مدرانہ سالانہ دادن مقرر کرده از حاکم کامراج بری گرداند لعد چندی فوت شده پسرش زبردست خان بجای او نشست زبردست خان مرزمان مظفر آباد بدستور مستقل بود۔ ہنگام برآمدن موتی رام بوعی درحد نقش قصور نموده موجب آن کرپا رام بردفت حکومت خود با فوج کثیر در مظفر آباد یورش ساخت زبردست خان با جمعیت مردم کھکھہ وبمبہ شکست لشکر خالصہ را طاقت تنگ نہ عاقبت بمصوبہ گمتش پنڈت[438] درمیان صلح واقع شده دلوان بدرانہ و تو عمال گرفتہ رجعت نمود وقتیکہ میاں سنگھ حاکم کشمیر شد زبردست خان مبیرۂ خود رحمۃ اللہ خان کہ در حسن صورت آیتے از رحمت بود بانجہ دہلا پرعمال فرستاد میاں سنگھ حسن صورت دسرتش خوش کرده بانواع تلطف نگہداشت و دختر معز الدین خان راجہ کرناہ بکابین او آورده معزز داشت۔

وقتیکہ[439] شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر شد از راجہای پہاڑ ہر کسی را بو عمال گرفتہ ضبط و ربط نمود در سنہ ۱۲۶۰ ہجری مطابق سنہ ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاہور بوعمال از راجہای پہاڑ ستاریکان نگاں سکوت طلب ساختہ کوف شورتش ود باد بہمہ ہا محبوس داشت و رحمت اللہ کہ بسیار نازک مزاج بود برمصادمت حبس مقاومت نہ کرده از جہان درگذشت ناظم نعش او بجانب

---

[437] سنہ ۔ مطابق سنہ ۱۸۳۵ھ۔ دریں حاکم مراد از ہری سنگھ۔ ہری سنگھ نلوہ صوبیدار مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ [438] برادر بیربل پنڈت۔

[439] سنہ ۱۲۶۰ھ مطابق سنہ ۱۸۴۴ء

آویزش بسیار ہیبت خان فوج شاہی را شکست داده افسران عسکر محبوس داشت۔ ازیں جہد عبدالعظیم خان دیوان صوبہ با لشکر فراوان علیشاق مظفر آباد را سر انجام داده جمعے کثیر از تیغ گذرانید۔ عاقبت بوقوع مصالحہ معزالدین خان پسر ہیبت خان یورغمال آورده شورش ساخت۔ بعد فوت ہیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببرالله خان خروج کرده ملک کشمیر را چند مرتبہ متواتر غارت نمودند۔ حقیقت آں در خروج ببرالله گفتہ آید۔

شاہان افاغنہ محمود خان را بنا بر آمد و رفت کشمیر بعلاوه جاگیر شاہان دہلی علاقۂ دراده وکرناه ویک لک پنجاه ہزار روپیہ از علاقۂ کامراج عطا نمودند۔ چندے[۲۳۵] بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند۔ امّا وقتیکہ کریم داد خان برصوبداری کشمیر آمده بود در اثنای راه امیر خان بمُو او را مزاحمت[۲۳۶] بسیار نمود۔ امّا کریم داد بہ مشقت تمام از کوہستان ذچھنہ عبور کرده در کشمیر رسید۔ و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیره سران پہاڑ دو بار فوج بسیار تعیّنات کرده مردم بسیار از کھکھہ و بمبہ بقتل رسانید۔ امّا صلاحِ کلّی نتوانست کرد۔ بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان باقی مانده ملک محروسۂ خود را با شرکاء قسمت کردند۔ حصّہ حسن علیخان مظفر آباد تا ہٹیاں و دہات مقبوضۂ پکھلی و محصول گذرگشتی حصّہ ناصر علی خان علاقہ دراوه و کرناه حصّہ اکبر علی خان گھوڑی حصّۂ فتح علی خان کہ از احفاد مظفر خان بود از ہٹیاں تا کہتائی و حصّۂ برادرش ابراہیم خان از کہتائی تا باره مولہ جرمانہ کام بخش خان کہ از جاگیر کامراج پنجاه ہزار خروار جاگیر کشمیر را با ہمدیگر ہمچنیں قسمت نمودند۔

بعد انقضای حکومت شاں فرزندان آنہا یادگار ماندند۔ زبردست خان از حسن علی خان در مظفر آباد و نجف خان پسر اکبر علی خان در گھوڑی منصور خان و معزالدین خان در کرناه و صفدر علیخان پسر کام بخش خان در کامراج و مظفر خان پسر فتح علیخان

---

۲۳۵ بمعنی می آمد۔ ۲۳۶ دریں مزاحمت در بریده دست محمود خان بود (ایضاً ص ۹۱۷)

فرزندان او در شجاعت و جوان مردی ممتاز بود در پیش سلطان محمد خان مرزبان پکهلی بعهدهٔ سرلشکری ممتاز شده بجلدوی حسن خدمت از علاقهٔ دمتور چند قریه جاگیر یافت در حالیکه خود را به بنی اُمیه منسوب می داشتند مردم عوام هو امته را موگهند نامیدند چنانکه ذوالقدر خان را دولیچو نام نهاده اند۔

مختصر که تا زمان سلطان حسن شاه به متابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می کردند۔ و در عهد چکان لباس خودسری پوشیده به دستبرد اطراف مشغول شدند۔ دران ایام مظفر خان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شده بود در سنه ۹۶۲[۴۳۴] قصبه مظفرآباد بنام خود آباد کرده دارالحکومت خود قرار داد و تا حدود پکهلی و دمتور و کاغان و دکهنه و کهاوره وغیره دست اندازی کرده لوای سلطانی و راجگی افراخت اکبر شاه بنا بر اعانت راجه بهگوانداس که در معرکهٔ یوسف شاه یاد کرده بود از پهاڑ دیچهه بجاگیر او افزوده بعاطفت جهانبانی سرفراز فرمود در سنه ۱۱۲۶ همت خان پسر مظفر خان از حسب العادت سرکشیده اطراف کشمیر را غارت نمود علی محمد خان نائب صوبه با جمعیت رؤسا و منصبداران کشمیر برای گوشمالی او یلغار نمود۔ پس بعد

[۴۳۴] مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست مفتوحهٔ مهاراجه گلاب سنگهه می نگارد که بنیاد قصبهٔ مظفرآباد یا در اواخر قرن یازدهم و یا در آغاز قرن دوازدهم افتاد۔ او در ثبوت بیانش وجوهات ذیل بیان کرده است۔ (۱) خواجه محمد اعظم در تاریخ خود واقعات کشمیر رقم طراز است که در ۱۱۲۴ھ در زمانهٔ صوبیداری عنایت الله خان (بعهد حکمرانی شاه عالم بادشاه دهلی) محمد مظفر که از ملازمین سلاطین پکهلی بود از زوال حکومت آنان استفاده نموده در علاقهٔ کوهسانی شمالی تسلط خود قائم کرد بعد ازین بر علاقهٔ دراوه دکرناه که از متعلقات پرگنهٔ کامراج ملک کشمیر است متصرف و قابض گشت (ص ۹۸) (۲) از دیباچهٔ جهانگیر که بنام توزک جهانگیری شهرت دارد جهانگیر در سفرنامهٔ خود هیچ نشانی از مظفرآباد نه داده است۔

مردان ہستند کہ عرصۂ یک ہزار و دوصد ماہ در دمشق و شام سلطانی کردہ اند۔ ازاں جملہ یکے در حالت آوارہ گردی بہ بدخشاں رسیدہ چند پشت دراں جا گذرانید۔ ازاں میاں یکے بہ ملازمت ہلاکو خان داخل گشتہ ہمراہ ذوالقدر خان وارد خطۂ کشمیر گردید۔ و در حین مراجعت چوں بہ مقام دہمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را بہ خانۂ دامادی پذیرفت بعد چندگاہ در دماغ داماد خیال خیرہ سری دیدہ بدغدغہ افراسیابی بسان سیاوش از تیغ گذرانید۔ چونکہ منکوحۂ او حاملہ بود خسرو مثال فرزندے ازو متولد شد۔ چوں بہ سن بلوغ رسید باستماع خبر مقتولی پدر زنگر غیرتش افروختہ شبانہ پدر مادر خود بہ قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرف گشت۔ پس ازاں صفدر خان کہ یکے از

(مسلسل) ۱۔ مسٹر لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبہ می گوید ، در جغرافیۂ قدیم کشمیر مسطور است کہ در شمال وادی ولنہ تا دریائے کشن گنگا بہ ہمسایگی قوم ککھہ خاندان بوسب یعنی بمبہ بود و باش می کند۔ ایں قوم بہ قبیلۂ اول الذکر در قومیت شریک اند۔ قیاس است کہ در زمانۂ قدیم سردارانِ خاندانِ بمبہ بر علاقۂ کرناہ قابض بودہ اند۔

۲۔ دیگر ایں کہ زوال خاندان بنو امیہ در سنہ ۱۳۶ رو نمود۔ و ایں محال است کہ بعد یک ہزار سال یک کس از آناں در غربت زندہ کنندۂ خاندانِ خود باشد۔ خصوصاً وقتیکہ او خود از اصلیت خود ناواقف باشد۔

۳۔ ایضاً در یک کتاب ترکی تمام ایں قوم بام مذکور است۔ ممکن است کہ بام از امتداد زمانہ "بمبہ" شدہ باشد۔

بایں ہمہ مولوی حشمت علی بریں امر اتفاق نمودہ است کہ اصلیت قوم "بمبہ" از ہندوستان نیست و باشد کہ در زمان امیر تیمور از ترکستان آمدہ ساکن علاقۂ مظفرآباد شدند چنانکہ از تزک جہانگیری معلوم می شود۔ در زمان جہانگیر باشندگانِ علاقۂ مظفرآباد خود را از قوم "قارلوغ" کہ لفظ ترکی است خود را شماری کردند۔ (صفحہ ۹۰۹)

قصہ بود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح و صفا و عهد و پیمان به وقوع آمده سایران ملک با سس به مراعات او در تصرف فرزندان گوہر امان واگذاشته شد و غارتگری و برده فروشی ولغی و عناد ایران بار رفع شد۔

دراوه و کرناه۔ از کشمیر سمت شمال قصبہ ۲۰ سال دو درہ در یرگه واقع است دریای کرشنہ گنگا میان آن می گذرد۔ در آن جا احساس پره و مکائی قلیلے شالی پیدا وار می باشد مردمان آن طرف شی لعضے ہمود۔

در سالقہ این دو محال ہمیشہ شامل کشمیر بوده است چنانچه در زمان جنت جراح این ہر دو محال در تنخواه صوبه داران کشمیر مقرر ہمی بود۔ سالہاں دراعیہ ہر دو علاقہ در جاگیر محمود خان مرزبان مظفر آباد بحث بد بد۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدة العمر بود دران جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان و معز الدین خان به استقلال تمام ایام فرمان دہی خود بسر بردند۔ و در عہد سنگان شیر احمد خان پسر منصور خان در معرکہ گھوڑی به معاونت حسین خان حوش لعاوب پوشیده بود عاقبت الامر به عجز و انکسار مطیع و فرمان بردار گشته امرخان کشمیری مع رعمال پلینکس بود و بعد تسلط سنگان طوق اطاعت مہاراجہ گلاب سنگھ بہ گردن انداخت۔ اما به اقدام ایام بپوست در ۱۸۲۱ھ سنہ ۱۹۲۱ ب به لست کے ارملاریاں مہاراج مدارا به بود سایران برای مادب او افواج قاہره مامور گشت و آن تنگ حوصلہ فرار نموده۔ ملک محروسہ او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شیر احمد خان بوساطت

۲۳۳ یحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شیر احمد خان بوساطت پسرش عظیم خان رد نمود حقیقت این است که چون شیر احمد خان بار دوم از افواج مہاراجه رنبیر سنگھ ہزیمت خورد پسر خود عظیم خان را ملامت کرد که در پسر یا سپاہ تکالیف می گردی۔ آیا من با این سورش تیار بودم عظیم خان متاثر گشت۔ حقیقتہً نزد مہاراجه رنبیر سنگھ آمد و گفت (بقیه بر صفحه دیگر)

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر بہ افسری جنرل ہوشیاط تعین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام نمود و ملک امان درچترال مفرور گشت و ہشیار بہ کمال ولولہ و اقتدار رجعت نمود۔[۴۲۷]

ایضاً از کوہستان سمت شرقی از گلگت درمیان درۂ سندگلاخ دو علاقہ است یکے ہونزی برکنارۂ شمالی اباسندھ دوم نگری بر ساحل جنوبی آں کہ بسبب صعوبت راہ ہمیشہ خودسری باشند و در رہزنی و قزاقی چالاک۔ راہ یارقند را بیشتر غارت می کردند۔ ہمہ اہل شیعہ۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ ہمراہ آن ہا برفق و مدارا صلح و صفا داشتہ منقاد خود گردانید۔

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دلیل واقع است ہمہ سنی المذہب مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۸۳ھ[۴۲۸] افواج قاہرہ بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بجی سنگھ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ ہنر بران کیبہ و ردہات را در دادہ رجعت نمودند و درحین مراجعت بہ باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت۔

ایضاً۔ از گلگت بطرف شمال دو محال[۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال کہ ہمیشہ خودسر بودند و در غارت گری و بردہ فروشی ممتاز و گلگت و حصورہ وغیرہ اطراف را ہمیشہ غارت نمودہ مردمان را می فروختند۔ مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۹۱۶ ملک یاسین را

۴۲۷؎ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۸۴؛

۴۲۸؎ مطابق سنہ ۱۸۶۶ء۔ بقول موسیو ڈریو مہم مزبور در ماہ ستمبر سنہ مذکورہ وقوع پذیر شد کرنل بجے سنگھ و وزیر زور آور براہ نورپور در دریل رفتند۔ از طرف ملک ایمان پسر گوہر رحمان قدرے مزاحمت کردہ شد۔ لیکن بالآخر شکست خوردہ بطرفے برفرار نہاد۔ (ناردرن بیریر آف انڈیا)

۴۲۹؎ محال بفتح میم و صاد در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود؛

ملک امان و مردکی و میر غازی و پهلوان بهادر بودند با مردمان دارد و دهوری و غیره
اتفاق کرده بر که سلهدار[421] بهوپ سنگه را سه چهار روز در میان گرفته همه یک هزار و یکصد
نفر سپاهیان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاه اسیر کرده مسلمان[422] نموده فروختند همگی یک
عورت به یک دُم گاو ارزان شد. عبور کرده در بهونجی رسیدند[423]. گوهر امان در گلگت
رایت حکومت افراشته و فوج مهاراج در بهونجی انتظار وقت می‌داشت[424].

بعد وفات گوهر امان در سنه ۱۲۷۳[425] مرزبان جموں جرنیل دیوی سنگه با فوج بسیار
برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیده متفرق
شدند. دیوی سنگه تا حدود یاسین تسخیر کرده عظمت شاه فرزند سلیمان شاه
بر حکومت یاسین نشانده عیسی بهادر را حکومت پونیال بخشیده رجعت نمود و در سنه ۱۲۷۶ھ
فرزند گوهر امان[426] باز علم بغاوت افراشته مستر هیوٹ صاحب را قتل نمود. مهاراجه

---

[421] سله دهر

[422] لفظ "مسلمان نموده" از حسن است که کتاب "ناردرن بیریر آف انڈیا" که یکے از ماخذهای حسن است درین محل سکوت نموده است. بیانش درین امر این است —
کمابیش یک هزار نفر مقتول و یک صد یا دو صد اسیر گشته
بحیثیت غلام فروخته شدند. (ایضاً صفحه ۴۴۲)

[423] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۴۳. ڈریو صاحب مزید نوشته که زن مزبور را
از طرف حکومت کشمیر وظیفه مقرر کرده شد.

[424] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۴۳.

[425] درست این است که واقعهٔ مزبور در سنه ۱۲۷۷ھ رو نمود زیرا که سن انگلیسی که موسیو
ڈریو متعلق این واقعه نوشته است ۱۸۶۱ء است.

[426] ملک امان.

برحکومت گلگت بہمراہی دو کس از صاحبان[۴۱۴] انگریز در گلگت رسید۔ راجۂ ہونزی
بہ سبب ہمراہ آوردن صاحبان انگریز از نطوشاہ رنجیدہ خاطر شدہ مع کریم خان
ہر دو از تیغ گذرانید[۴۱۵] و چند مواضع گلگت را غارت کردہ منہدم گردانید۔

گوہر امان کہ مرزبان پونیال و یاسین بود بامداد ساکنان ڈیل[۴۱۶] حال گلگت را قبضہ
کرد۔ مہاراجہ جموں[۴۱۷] دو کالم فوج از کشمیر تعین ساختہ و از حصورہ و اسکردو افواج جمع
کردہ گوہر امان را از گلگت مہزوم[۴۱۸] گردانید۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت
بہوپ سنگھ[۴۱۹] کماندار فوج و سنت سنگھ تھانہ دار بود۔ دراں حال فرزندان[۴۲۰] گوہر امان کہ

---

۴۱۴ سابر تحریر موسیو ڈریو صاحب ایں دو کس فرنگی لفٹنٹ وانز اگ نیو و ینگ جہند سین بنگال بودند۔ غرض ایں ہر دو از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود۔ سیاحان مزبور از راجۂ ہونزہ استدعا نمودند کہ آنانرا در سیاحت علاقہ اش اجازت باشد لیکن راجہ ازیں امر قطعاً انکار نمود۔

۴۱۵ بقول ڈریو صاحب نتھو شاہ و کریم خاں از دست راجہ ہونزہ مقتول نہ شدند بلکہ ایں ہر دو کس در راجۂ گلگت در معرکۂ کہ خلاف راجہ ہونزہ بود مقتول گشتند (نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۴)

۴۱۶ دریل۔

۴۱۷ مراد از مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی۔

۴۱۸ موسیو ڈریو از لفظ "مہزوم" سکوت اختیار کردہ است۔ بیانش دریں امر ایں است:-

"بعد چندے محاربہ و قتال بر شرائط حالات سابقۂ سیاسی مابین
فریقین صلح واقع شد"۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۴۱۹ ڈریو صاحب بہوپ سنگھ را کماندار افواج محفوظ "بونجی" دستور قرار دادہ است۔

(ایضاً صفحہ ۴۴۴)

۴۲۰ دریں جا بیان ڈریو صاحب متضاد گشتہ است از یک معلوم می شود کہ بنمات ایں ہمہ خود ذکور رحمان بود۔ از دیگر کہ سر غنہ اش برادرش و فرزندانش بودند۔ ازیں جہت نتواں گفت کہ کدام یک از بیاناں صحیح است:

سکندر خان متصرف ملک پدر شاه گوهر امان[11] پسر سلیمان شاه او را قتل کرده بر
حکومت گلگت تسلط یافت و در سنه ۱۲۵۸ھ کریم خان برادر سکندر خان مقتول بجانب
غلام محی الدین ناظم خطه رجوع نموده لطو شاه[12] و شیر ادین با فوج بسیار به معاونت
او در گلگت رفت و بعد معرکهٔ و جدال گوهر امان در پونیال مفرور شده کریم خان
بحکومت گلگت مسلط گشت و لطو شاه قلعه دار و مددگار او در آنجا مانده و شیر ادین
واپس آمد پس لطو شاه بحکمت عملی با راجهائی آن سواد موالفت و موافقت کرده دختر
گوهر امان بعقد نکاح خود در آورده و دختران راجه های هونزی و نگری با فرزندان
خود نامزد کرده رسوخ و دست[13] بهم رسانید.

و در سنه ۱۲۶۱ در انقلاب حکومت سنگان لطو شاه نمک خوار خود به معاونت کریم خان
در گلگت گذاشته خود در پنجاب آمد و با مهاراجه گلاب سنگهه رابطهٔ ملازمت خود محکم کرده

---

[11] ڈکتور لیتنر سلیمان شاه را بخلاف رائے حسن عم گوهر رحمان نوشته است درین باره
نتوان گفت که کدام یکے ازشان درست است :—

"گوهر رحمن پسر ملک ایمان مرثے ظالم بود موسو ڈرلو او را ستمگر
ترا از تھوڈرحتی قرار داده است گوید که او وقتے بچهٔ شیرخوار را در هوا
انداخته بشمشیرش دو پاره ساخت همین گوید که او مردے را قتل نموده
جسمش را برائے سگان داد و بدن کردنش منع نمود"

(ملخص از تاریخ دی سیریز آف انڈیا صفحه ۴۳۴)

[12] در اصل نتھو شاه است این مرد در عهد مهاراجه دلیپ سنگهه حکمران پنجاب در افواج سکھان
عهده کرنیلی داشت بنا بر قول موسو ڈرلو مرثے بود سپاهی پیشه و همین وجه بود که از لاهور بمقابلهٔ
گوهر رحمان فرستاده شد که دران ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آن بود نتھو شاه از سادات بود و
از شهر گوجرانواله پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت. [13] تاریخ دی سیریز آف انڈیا صفحه ۴۳۶ -

ابریشم دراں جا مشکون می شود میوۂ انگور و شفتالو و توت بخوبی بالیدہ می باشد اند ریگ دریای اباسند ذرّہ ہائے طلا خاک شوی کردہ [۶۰۷] دریابند و در زمستان برف نمی بارد۔ مردمانِ آں جا اندک صاف طبیع و خوش وضع بمذہب شیعہ و سنی [۶۰۸] مجموعند۔ سابقہ راجہائے [۶۰۹] آں طرف ہمیشہ در انجا حکومت می کردند و درمیانِ قلعہ ہا سکونت داشتہ در بغاوت و غارت گری خود را بہادر می دانستند۔ بعضے اوقات مغلوب گشتہ بحاکم کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچہ در عہد شاہانِ جغتہ شامل صوبۂ کشمیر شدہ بودند و در عہدِ افاغنہ خودسر شدند و در عہد سنگانِ لاہور [۶۱۰] محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاہ مرزبانِ یاسین یورش کردہ محمد خاں را ازمیاں برداشتہ گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاہ را قتل کردہ متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طیر شاہ والی نگری آزاد خاں را از جان گذرانیدہ عروس حکومتِ گلگت بکنار آوردہ در شبستانِ عدم آسود۔ فرزندش

---

۶۰۷ ایضاً صفحہ ۴۰۹ :

۶۰۸ صاحب ناردرن بیریر آف کشمیر باشندگاں گلگت و استور را در مذہب خود بسیار ضعیف قرار دادہ است۔ چنانچہ تا زمان ۱۸۴۲ء مردمان استور مُردگان خود را مانند اہل ہنود می سوزانیدند۔

۶۰۹ ایں راجہ ہا بنا بر تحقیق موسیو ڈربو و مولوی حشمت علی خاں از قوم تراخاں یا تراکاں بودہ اند۔ موسیو ڈربو بنا بر روایت قومی گلگتیاں تراکان مورث اعلی ایں خانوادہ را مرد حجیر العقول نوشتہ است امّا مولوی حشمت علی خیال دارد کہ ایں لفظ ترکی است و اغلب ایں است کہ در زمانۂ قدیم خاندان مزبور از بارقند آمدہ متوطن گلگت شدہ باشد (ناردرن بیریر آف کشمیر صفحہ ۴۳۵ و تاریخ جموں و ریاستہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۷۶۸) : ۶۱۰ یعنی در ۱۸۴۲ء موسیو ڈربو می گوید کہ دریں وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند باین تفصیل :- (۱) سلیمان شاہ در یاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طیر شاہ در نگر (۴) گور رحمان یا گوہر امان در یاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاہ سکندر :

در جموں فرستادند و قلعهٔ اهرین را مسمار نمودند احمد شاه خود در جموں وفات یافته پسرش
محمد شاه را جمعیت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز و تلیل۔ دو پرگنه است درمیان دو درهٔ صعب به مسافت ۲۵ میل از
کشمیر سمت شمال به مسافت ۷ میل رفعت آں از بحر محیط ۸ ۷ فٹ تا شش ماه
از برف پر می باشد بهاینب سردی موجب آں جو و گندم دراں جا پیدا نمی شود
همگی گال دارن و ترمه کاشت می کنند دریای کشن گنگا میان آں می گذرد۔
همیشه شال کشمیری مانند مردمان آں جاسی زبان کشمیری هم سخنان می کنند۔

حصوره۔ یک پرگنه است از کشمیر سمت شمال به مسافت ۷۴ میل رفعت
آں از بحر محیط ۷۸۵۳ فٹ۔ از گردهٔ گوریز برف کمتر دارد۔ جو و گندم زرع می شود
مردمان آں جا مفلس و محنت کش چرکین بمذهب شیعی از تعمیرات سابقه قلعه خام
در آں جا موجود و در نواحی حصوره کوه الوند یعنی ننگا پربت که رفعت آں ۲۶۲۳ فٹ
می رسد همیشه پر برف می باشد و درمیان این پرگنه ایل نام یک دریای ایل جاری
است که شامل اباسند می گردد این ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بوده است گاهے در
تصرف راجهٔ اسکردو می بود و از عهد سنگهاں بدستور شامل کشمیر است

گلگت و بوسال۔ از کشمیر جانب شمال و مغرب یافته می شود بعد مسافت
آں از کشمیر ۲۳۱ میل برکنارهٔ شمالی اباسند درمیان دره که وسعت آں پنج شش میل
باشد واقعست رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰ فٹ فصل جو و گندم و اجناس ربیعی و

۴ے موسیو ڈریو صاحب تحقیق نام اصلی گلگت گلیت بود که بزبان اهالیان این مقام مشهور است
غلط نموده است و گلگت لفظے است که از اقوام غیر مثل هندیان و کشمیریان و فرنگیان متداول
است (بارڈن سیریز آف انڈیا صفحه ۴۶)۔

۵ے دریاے سندھ۔ ۶ے بارڈن سیریز آف انڈیا صفحه ۴۹۔

افاغنہ باز بطور خود حکومت میکردند و در ۱۲۵۳ھ؁[۷۰۲] راجہ احمد شاہ مرزبان آن جا بود پسر دوئمش محمد شاہ نام از پدر خود برگشتہ در پیش میاں سنگھ کرنیل پناہ گرفت و میاں سنگھ پرگنہ تلیل او را جاگیر بخشید۔ وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ بر لداخ قبضہ کرد۔ محمد شاہ از تلیل گریختہ در لداخ نزد وزیر رسید۔ احمد شاہ باستماع این خبر لشکر کشیدہ فرزند منحوس خود اسیر کردہ پا برہنہ در اسکردو رسانید۔ زور آور سنگھ از روی غیرت بالشکر کثیر یورش کردہ اسکردو[۷۰۳] را قبضہ نمود و خانۂ احمد شاہ را غارت ساخت و بعد مواخذہٗ نذرانہ کثیر حکومت اسکردو احمد شاہ را بدستور مسلم داشت و خود بسمت لداخ رجعت نمود۔ احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاہ کہ بہ امید امداد در کشمیر پیش میاں سنگھ گریختہ آمدہ بودند۔ میاں سنگھ ہر دو برادر اسیر کردہ نزد راجہ گلاب سنگھ در جموں فرستاد۔

وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ در عزیمت مان تلاو مقتول مردمان اسکردو تھانہ دار او از قلعہ کشیدہ قید نمودند و اسباب و اسلحۂ او غارت ساختند در ملک خود تا دو سہ ماہ باز حکومت کردند باستماع این خبر راجہ گلاب سنگھ افواج قاہرہ بہ سبیل کوہپایہ فرستادہ در ملک ولولہ انداخت و شیخ غلام محی الدین ہم افواج خود مع جنود راجہ ہای کھکھہ و بمبہ بہ معاونت آنہا تعیین ساخت و پنج شش ہزار نفر زمینداران کشمیر برای باربرداری ہمراہ داد۔ چون بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان ہری چند ہم از لداخ یورش آوردہ اسکردو را یکدم قبضہ نمودند و مخالفان را قتل کردہ احمد شاہ برعہ عیال

---

[۷۰۳] بعہد اعظم خان والی شغر راجہ مزبور از ضعف حکومت افغاناں استفادہ نمود۔ اولاً بر اسکردو قابض شد و بعدہ اعلانِ استقلال و آزادی خود نمود۔

(تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ صفحہ ۵۷۳)

[۷۰۲] بقول موسیو ڈریو در ۱۸۴۰ء (ناردرن سیریز آف انڈیا صفحہ ۳۶۳)

شدهٔ نوربخش شده اند و رہای آں جا اکثر واجب اند و از طرف شوہران ممانعت ندارند و با مردم لداخ ہم زبان ہستند اندک متفاوت۔ پرگنات مشمولهٔ آں ستگر۔کرس کھیلو۔تولٹی حرمنگ رُوند۔پرکوٹ۔

از قدیم راجہای مسلمان که خود را از اولاد سلطان سکندر[ٌ] کاشغری میدانند در آں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات مطیع راجہای کشمیر ہم می بودند و در عہد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آں جا شده بودند و در عہد چکاں خودسر شده در زمان شاہان مغلیہ باز تابع کشمیر شدند و در عہد

[مُسلسل] سید محمد نوربخش ظاہر گردانیدند. ظاہر است که اتباعت مذہب امامیہ مرہون منت آنجناب است مسئلہ عقائد سید نوربخش درباره در معرض اختلاف است

بایر ول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقهٔ امامیہ و حنیفہ ہائے نوربخشیہ این است که معتقداں موخر الذکر علاوه از رد داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رض مر سید محمد نوربخش را مہدی و صاحب امر وقت می شمارند۔

(حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

ــــه عالباً دعوئ مر نور ساز جملہ است که سلطان سعید خاں والی کاشغر در ۹۳۹ھ بر اسکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد که سلطان سعید مر نور در حملهٔ اول کشمیر که یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرهٔ نسب راجگاں اسکردو و اسحور ادعائے شاں بہ پایهٔ ثبوت نرسیده است

ــــــه و ایں در عہد جلال الدین اکبر دختر راجہ اسکردو علی رائے در ۹۹۴ھ مطابق ۱۵۸۶ء بخدمت اکبر التماس نمود که دخترش بحبالهٔ عقد شہزاده سلیم قبول شود واقع شد ازاں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دہلی قائم شد (تاریخ جموں ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۴۰۵)

ازاں وقت باز راجہ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال ماندہ تجارت را ترقی فرمود و در سال ۱۹۲۹ء در لداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشتہ آمد و رفت تجارت و سفارت بارکنند ترقی پذیرفت۔

تبت خورد۔ یعنی اسکردو کہ بزبان کشمیری آں را ژیرہ بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاہ و یک میل میان درۂ وسیع ریگستانی باآب وہوا دل کشاست۔ رفعت آں از بحر محیط ہفت ہزار و بست و چہار فٹ۔ فصل پیداوار آں جا شالی ہمگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جو و گال و ارزن و ترنبہ بسیار۔ زرشک و سنجد و توت و زیرہ سیاہ وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کردہ باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقہ تمام سنی بودند و در سال ۶۹۹ھ بہ تہذیب و ترغیب میر شمس عراقی[۶۹۹] بہ مذہب

۶۹۹ھ مولوی حشمت علی خان لکھنوی "در تاریخ جموں در ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳" درباره اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد کہ در کشمیر اشاعت مذہب اسلام در آغاز قرن ہشتم ہجری بحسن سعی فقرا اسلام کہ سر برآوردۂ آناں حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی اند واقع شدہ بود۔ بعد ازاں خواہرزادۂ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحیثیت خلیفہ اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذہب محمدی دریں خطہ کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکہ بقول مولوی حشمت علیخان در بلتستان یافتہ شد در سنہ ۸۶۹ ہجری واقع شد۔ سید مزبور خود سنی المذہب بود۔ امّا وقتیکہ حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجہ عقائد خود بہ ہجرت مجبور شدند در سنہ ۹۰۲ بعہد محمد شاہ وارد کشمیر گشت۔ سید محمد بیہقی کہ مدار المہام محمد شاہ بود بہ جبر اورا از کشمیر بدر نمودہ بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفۂ

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

چوں[697] افسران خاقان چین از طرف مهاراجه
صاحب بهادر گلاب سنگه جی دو افسر یکے دیوان
هری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عهد
پیمان باتفاق همدیگر نشسته و طریقهٔ سررشتهٔ
دوستی انصاف باطنی جانبین از اقسام قسمهای
تحقیق صاحب یاد کرده چنیں قرارداد مقرر شده
که رابطهٔ صلح و صلاح دو احد جانبی مهاراجه صاحب
بهادر و خاقان چین و لامه گورو صاحب لاسه والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابد الدهر مستحکم
و مربوط خواهد بود بحضور تحقیق صاحب به هیچ فرق
و قصور نخواهد شد آن چه که حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است همراه آن گاهے واسطه و غرض
نیست. اجرای رسم تجارت چای و پشم آنش قدیم
از راه لداخ خواهیم ساخت آن که سوداگران
لداخ در اطراف های ما می آید آن را مزاحمت
نخواهد شد. درین باب سر مو خلاف نمی سازیم
درین دو قول تحقیق دو قاطری دلیسی و مان
خوشحال چوه گواه اند سلخ ۲ ماه اسوج سنه ۱۸۹۹ بکرمی[698]
فقط

---

[697] در گلاب نامه این لفظ "تسیحو" مذکور است (صفحه ۲۶۸)

[698] کرپارام تاریخ مرقوم ۲۸ ماه اسوج سنه ۱۸۹۹ بیان کرده است (گلاب نامه صفحه ۲۶۸)

لداخ محفوظ داشتند آنہا بعد عرصۂ نہ روز عارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آن ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد چہار صد اسیر گشتند۔

بعد چند گاہ بخشی چھاجو ٹسا مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساخت۔ دیوان با لشکر دلاوران یلغار کردہ معسکر مخالفان را یلغار نمود بہنگام شب معاندان شبیخونی آوردہ تا عرصۂ چہار گھری آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آن پرداخت۔ تا ہشت روز جنگ قایم بود۔ محصوران سناچہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ محاسنگھ کمیدان با سی صد جوان بہ شعلۂ آن سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سر کردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلب انداختہ مقرور شدند۔

بخشی اچھنجوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در تسلیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند از ان جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جموں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آن طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیما بین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تا یاں افسران لاسہ یکے کلون دوم بخشی

جہتہ بستی رام کرہایدار قلعہ پونچ بود از راہ الموڑہ در جموں رفت[۶۹۴] پس افواج لاسہ بر لداخ یورش آوردہ مورچین و احمد شاہ والی اسکردو و زمینداران آں طرف بالشکر لاسہ اتفاق کردہ بلاش پہلوان سنگھ کیداں دگوران دما۔ در محاصرہ گرفتند و تسر راس حسر ۱۲ ماہ محاصرہ بود گوتم مہاراجہ رسیدہ الفور۔ دیوان ہری چند و ورزیر رتنو با جمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ ملاحظہ علیم مامور ساخت و شیخ علام محی الدین[۶۹۵] ناظم صوبہ کشمیر[۶۹۶] رسید۔ دریاردہ یوم دہ ہزار الفر زمیندار بابت بار برداری ہمراہ عسکر فرستاد۔

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید۔ با مخالفان بہ جنگ پیوستند و در حملۂ اوّل از جنود مخالفان سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند۔

دیوان از آنجا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ کستی چھوٹ و کرن شاہ با جمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گوپہ چمراہ متحصن شدند از طرف دیوان بلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفان پرداخت و فراپشتہ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت۔ و سر آب جوئے کہ درمیان قلعہ جاری بود از بالا سد نمود محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال امان شدند پس چھوٹ و کرن شاہ با جمعی کثیر از گوپہ برآوردہ در

[۶۹۴] دیوان کرپارام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است۔ (صفحہ ۲۵۵)

[۶۹۵] گلاب نامہ کرپارام ص ۲۵۸۔

[۶۹۶] شیخ علام محی الدین ہوشیارپوری کہ از طرف سرکار لاہور درین ایام بہ نظامت متعین شدہ بود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸)۔

لاہور گلاب سنگھ را تشدّدِ شدید رسید۔ موجب آں راجہ محصورہ بدستور بر حکومت خود مستقل ماندہ بدین شاہ بجانب اسکردو رجعت نمود۔ پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نہضت کردہ و مور تنجین بہ تہمت عدم ترسیل ضروریات محبوس داشتہ ملک لداخ در انتظام خود در آورد[۶۹۲] در ۱۸۹۸ء راجہ گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاہان قواعد دان و سہ ضرب توپ ہا در لداخ رسانیدہ وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد۔ بنا برآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بجانب لاسہ یورش نمود و دوازدہ منزل راہ قطع کردہ بمقام "گھر" کہ سرحد لاسہ بود رسیدہ با مخالفان بہ جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر کشتہ شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مہزوم گشتہ مال و متاع بسیار در قبضۂ وزیر افتاد۔

ازاں جا راہ ہشت روز در چہار روز قطع کردہ در مان تالاب[۶۹۳] رسید و بہ یک تاخت قلعہ گردنگ مفتوح ساختہ۔ قلعۂ پورنگ نیز تسخیر نمودہ و در آں جا قلعۂ جدید در یک ماہ تیار کردہ در مان تالاب مراجعت فرمود۔ دراں اثنا چھچوٹ با لشکر فراوان از لاسہ آمدہ قلعۂ گوردنگ را قبضہ نمود۔ وزیر عیال خود در لداخ فرستادہ خود بہ مقابلت غنیم پای استقامت افشرد بمقارن آں حال برودت ہوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر داد شجاعت دادہ با جمیع لشکر خود ۱۸ ماہ مگھر ۱۸۹۸ء ب در جنگ کشتہ شد و از لشکریان او ہمگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند۔

---

[۶۹۲] گلاب نامہ صفحہ ۲۵ ؛

[۶۹۳] بقول دیوان کرپا رام مان تلاؤ کہ موسوم بہ "مان سر" است (صفحہ ۲۵) ؛

به جمعیت کرنل مهان سنگه[688] در پلپل می‌آسود به خواهش استعانت در لداخ رسید
و وزیر اوی ادعواله راجه لداخ نموده خود بطرف جموں رجعت نمود. بعد رفتن
وزیر راجهٔ لداخ کسوت مخالفت دربرکشیده باتفاق احمد شاه والی اسکردو
رایت تعاون افراشت و محمد شاه در دست پدر افتاده بهمه‌یا در اسکردو
رسید که پای‌های او از برف سوخته شد و به استماع این خبر وزیر یورش
کرده در لداخ رسید و راجهٔ مذکور محبوس کرده مورنجس را بر منصب راجگی استقلال
بخشیده[689] و انتظام آن مقام به کام دل کرده در جموں معاودت نمود. بعد چندگاه
مرتبهٔ ثالث در بر عزیمت لداخ بخاطر آورده در اثنای راه خبر شنید که سدانگه[690]
کاردار درس از دست راجه علی شیر والی کرتاشک کشته شد و رحیم خان ایشکومه
از درس مفرور شده نزد احمد شاه پناه یافت. از آن جا وزیر با تدبیر به تسخیر
قلعهٔ اسکردو که از عمارات افراسیاب خان ترکی به قلعهٔ اهرمن موسوم بود
ملغار نمود. و قلعهٔ اهرمن در محاصره گرفت. علی شیر عفو تقصیرات خواسته در
پناه در آمد احمد شاه فرزند خود محمد شاه مسبوق الذکر برای استشفاع نزد
وزیر فرستاده امان خواست وزیر از راجهٔ احمد شاه و از اکابران ملک بدرانهٔ
شاهان گرفته معذور داشت و رحیم خان ایشکومه حضر کرده بکشت[691]
از آن جا ـ بدین شاه با جمعیت شاه به تسخیر قلعهٔ محصوره تعین ساخت.
وی جبار خان مرزبان آن جا را قلعهٔ مستحکم ساخته نشست زوراور محاصره نمود.
چنانکه راجهٔ محصوره در عهد مهاسنگه مطیع راجهٔ لاهور شده بود به خاطر آن مرزبان

---

[688] صحیح مهان سنگهه است (گلاب نامه صفحه ۲۴۹) ـ [689] (گلاب نامه صفحه ۲۴۹)

[690] به موجب تحریر گلاب نامه صفحه ۲۴۹ ندان سنگهه.

[691] گلاب نامه صفحه ۲۵ :

یعنی ل بجاٹ (۳) مہر ہ یعنی شود ر (۴) تولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در قلعۂ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بت خانۂ مشہور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبّت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف بارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چندگاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۶ [۶۸۴] بہ ۱۲۵۵ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زورآور سنگھ کلوریہ [۶۸۵] را با دوازدہ ہزار فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاٹن فتح از راہ کشتوار و زانسکار [۶۸۶] برای تسخیر تبّت مامور ساخت وزیر مذکور پرگنۂ سور و دراس وکرگل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ پونچھک [۶۸۷] چرنک راجۂ لداخ تاب تقابل در خود نہ دیدہ بست و پنج ہزار روپیہ نذرانہ بر خود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

[۶۸۴] اما کرپارام در گلاب نامہ بجائے سال "۱۸۹۶ء" سنہ ۱۸۹۰ء ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

[۶۸۵] سرخیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت مہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقۂ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۴۷)؛ [۶۸۶] کرپارام نام ایں مقام "جھسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷)؛

[۶۸۷] بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸)؛

می آید و دریای کهلچی یا سنگے گھاٹ میان آن می گذرد۔ ہوای آن طرف سواد لون
وصحت نفس پیدا می کند۔ مزروعات آن طرف نوع از قسم دوم کہ در بہار کاشت
می شود گندم و برنج و گال و ارزن۔ مردمان آن حدود کرہ منظر۔ بدزیب۔ پُرکس
مزاج عمر مہدت کوتاه قد چنانچہ قامت مردان آن جا عالماً ۵ فٹ ۲ انچ قامت
نسوان تا چہار فٹ و ہشت انچ[681] می باشد بعضی بہ مذہب محمدی و اکثرها بہ
مذہب بودھ کہ پیشوای آن ها مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گوروها پیشتر مرتاض و محتاط و عالم و صاحب خوارق
بوده اند و در حالت تفرید و تجرید بعضی ها تا مدّت بسیار ماکولات نمی خوردند
گاه اوقات خوردنی ها بہ کثرت می خوردند و محتاج بہ بول براز تا مدّت بسیار نمی
شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن
فلانہ عورت جسم خواہد گرفت۔ بعد دوازده سال شاگردان او دران جا رفتہ او را
بعلامات و نشانی ها شناختہ بجای خود می آوردند و ی تفحص مال و اسباب خود
از ہر کس می ساخت و متصرّف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ها می خورند و برنج[682]
یک برادر بہ نسبت برادران دیگر کافی پیدا رند[683] و بجای سلام جو می گویند۔
و در فرقۂ آن ها چہار قوم مشہور است (۱) خرکی یعنی راجپوت (۲) جیر کہہ

---

[681] ماردرن ہیریہ آف انڈیا ص ۲۳۹ - آنا دروسے دریاں قامت نسوان کائے ہشت
ایچ ۹½ انچ درج است [682] ماردرن ہیریہ آف انڈیا ص ۲۴۷ [683] الضاً ص ۲۵
نعول موسو دڑلویوں برادر کلاں رلے گرد برادر دیگر ہم شریک می شوند۔ و درحصۂ آماں
از برادر کلاں بسیار کم می باشد و نتیجہ ایسے کہ ازیں عقد متولد می شوند ہمہ را باسم پدر
خطاب می کنند باین ہمہ رسم مرد در طبقۂ شرفا مروّج نیست۔

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست وہفتم راہ فیروز پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۱۵ میل ازاں جا تا فیروز پور ۸ میل۔ ازاں جا تا یلن ۱۲ میل ازاں جا تا کہوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنار واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آں تا یارکند ولاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبال حدودِ شمال آں تا تاشکند وخوقند برابر می گذرد وتسلسل کوہسار غربی آں تا ہزارہ وجہلم سر میکشد وکتل ہای حد جنوبی آں تا ناحیۂ جموں واقصای ہند منقضی نہ گردد و درمیان آں کوہستان درّہ ہای فراوان ومیدان ہای نمایاں بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و درضمن آں دہات وقصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات در تسلط وفرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند وبعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آں جا خود سر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:۔

تبّت کلاں۔ کہ آں را مردم کشمیر بوٹن گویند۔ دارالحکومت آں لداخ یا لیہ کہ از کشمیر سمت مشرق وشمال بہ مسافت ۲۶۰ میل بارتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ[۶۸۰] از بحر محیط واقع است وآں بندرگاہ تجارت ہندوستان وترکستان است چنانچہ درآمد وبرآمد تجارت آں جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ ومحروسۂ آں یاسمین۔ ٹانجی۔ لوبراہ۔ رودگشو چیچوٹ۔ دراس کرگل۔ سور۔ کوہستان آں طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات جای بہ نظر

---

[۶۸۰] نارورن بیریر آف انڈیا مصنّفہ ڈریو چاپ لندن ۱۸۷۵ء ص ۲۳۶

علاقہ تلیل ۳ میل۔ گریز ۱۲ میل۔ کاده مال ۷ میل۔ کرنگی ۱۱ میل کوٹہ کول ۷ میل متنک علاقہ اسکردو ۱۱ میل

بست وسوم راه چلاس بسیل ہذا از سرینگر سمت شمال از راه قصبهٔ سوپور با کلاروچ از کوه کچهمه دوره عروج نموده در حدود تا د... از آن جا ما بین ره ها دشوارگذار و کوهسارها بدشواری با چلاس رفتن است و مسافت این راه از سرینگر با بٹن ۱۷ میل سوپور ۱۳ میل۔ چاگل ۱۲ میل[۴۸]۔ کلاروچ ۱۶ میل۔ از آن جا با ستار داسه منزل ۴ میل از آن جا با چلاس ۶ میل

بست وچهارم راه کرناه[۴۹]۔ طریق مسطور از سرینگر سمت گوشهٔ شمال و مغرب برآمده از سوپور با شوه پوره میان آبادی دهات گذشته از آن جا بر کنل لسه چهمه گذر کرده در کرناه رسد۔ مسافت از سرینگر با سوپور ۳۰ میل از آن جا با چاگل ۱۲ میل مرگام ۱۴ میل ہڑی ۸ میل۔ از آن جا مسافت کنل کرنا ۱۶ میل از آن جا با مظفرآباد بر ساحل کرشنه گنگا رفتن است

بست وپنجم راه دراوه۔ از قصبهٔ سوپور میان آبادی کامراج در گذشته از موضع مرگن بالائی کوه اسانی و برف ڈرو گذر نموده در دراوه می رسد همگی شش ماه جاری می باشد مسافت آن از سرینگر با سوپور ۳۰ میل۔ از آن جا با مرگن دو منزل ۳۲ میل۔ از آن جا تا دراوه سر از کوه دو منزل ۲۰ میل از آن جا بر کنارهٔ کرشنه گنگا با مظفرآباد۔

بست وششم راه گلمرگ بسیل ہذا از سرینگر برآمده میان آبادی پرگنه بانگل در گلمرگ می گذرد از آن جا سمت مغرب فرو رفته بتائل راه دمری گردد مسافت آن از سرینگر تا لعل پوره ۱۵ میل از آن جا تا گلمرگ ۱۵ میل از آن جا با اوڑی ۲۴ میل

---

۴۸ به تحقیق پنڈت آمدکول ۱۲ میل (ص ۹۷)۔ ۴۹ کرناه۔

علاقہ واڑون میگزرد - در زمستان مسدود می باشد - مسافت آں از اسلام آباد
تا واڑون ۵۰ میل۔
بیستم راہ مرگن - سبیل ہٰذا دشوار و صعب گذار است از اننت ناگ میان
پرگنہ کوٹھار مابین درّہ نوبوک نے فراز کوہ مرگن کہ رفعت آں از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی
است - مسافت عروج آں سیزدہ کروہ می باشد - گذر کردہ در موضع انشن در واردن
برسد - مسافت آں از اسلام آباد تا نانگس ۱۰ میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲ میل - ازاں جا
تا مرگن رفعت ۱۲ میل - بالای مرگن مسطح و ہموار ۴ میل - نزول ۱۲ میل - تا موضع انشن
۴ میل کل ۹۰ میل - ایں راہ در واڑون رسیدہ کہ دوشق می شود - شق اوّل سمت مشرق
در لداخ و اسکردو می رود شق دوم در کشتواڑ و بدرواہ۔
بیست و یکم راہ امرناتھ - سبیل ہٰذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنہ
دچھن پارہ می گذرد بسیار دشوار و سخت گذار است - مسافت آں از سری نگر تا اسلام آباد
۳۴ میل عیش مقام ۱۴ میل - پہلگام ۱۲ میل - چندن وار ۸ میل - شیشرم ناگ ۷ میل -
ہنجہ تری ۱۳ میل - امرناتھ جی دو نیم میل - سوکھ ناگ ۱۴ میل - داردن ۴ میل - ازاں جا
دوشق می شود یکے بطرف جمّوں - دوم بطرف لداخ ۔
بیست و دوم راہ تلیل - طریق ہٰذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال
میان پرگنہ لار فراز کوہ تھاشہ از چشمۂ ہرموکٹہ گنگا سیراب گشتہ فراز جبال ہا در تلیل
میرسد ہمگی بہار راہ بہاری می باشد - از تلیل دوشق میشود شق اوّل بطرف اسکردو
می گذرد - شق دوم جانب گوریز و گلگت و حصورہ - مسافت آں از سری نگر تا گاندربل
۱۲ میل[۶۷۵] - جہنر گل ۸ میل[۶۷۶] - تھاشہ ۱۲ میل[۶۷۷] - گنگابل ۱۲ میل - سر بل ۱۶ میل - بڈگام

---

۶۷۵ و بقول پنڈت آنند کول ۱۲½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)؛ ۶۷۶ و در جموں اینڈ کشمیر
سٹیٹ ص ۹۷ ۸¾ میل - ۶۷۷ در کتاب مزبور ۷ میل ؛

ست میل بمقام رآمسو با راہ بانہال ملحق گردد و در جموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است
شانزدہم راہ ڈوڈی[۶۷۱] ۔ صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام وری ناگ
بالائی کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈوڈی می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری
می باشد مسافت آن سرینگر تا ویرناگ چہار منزل ۴۸[۶۷۲] میل از ویرناگ تا ڈوڈی میان
غیر آبادی پنج منزل ۶ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً
از ڈوڈے تا بدردا[۶۷۳] ۲۴ میل ۔

ہفدہم راہ مرل ۔ سبیل مذکورہ از است ناگ میان پرگنہ برنگ مابین درۂ
لہری قرار کوہ مرل کہ رفعت آن ۱۵۰۷۰ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور
پرگنہ مردمی رسد از آن جا بطرف کشتوار و بدروا منگذرد ہمگی چہار ماہ مفتوح می باشد مسافت
آن از سرینگر تا است ناگ ۳۶ میل ۔ از آن جا تا لہری دو منزل ۲۴ میل ۔ از لہری تا سنگ پور
دو منزل ۲۴ میل ۔ از آن جا تا کشتواڑ ۳ میل ۔ از آن جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل ایضاً
از سنگ پور تا ڈوڈے قرار کوہ لمہ داراں ۶ میل از آن جا تا رام بن چہل میل از آن
جا جموں ۔

ہجدہم راہ فامر ۔ طریق مذکورہ از است ناگ میان پرگنہ برنگ موضع[۶۷۴] دوس قرار
کوہ ہوکہ سر کہ رفعت آن ۱۵۶ فٹ انگریزی دارد از مرغ از فامر در گذشتہ در علاقہ
مرّو می گذرد ۔ ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آن از سرینگر تا است ناگ ۳۶ میل
از آن جا تا مرو سہ منزل ۶ میل از آن جا تا کشتوار ۳۵ میل ۔
نوزدہم راہ تہمرن ۔ این راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تہمرن بالائی کتل ہیرہ پل در

---

[۶۷۱] بقول پنڈت آنند کول ڈوڈا (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۶) ۔
[۶۷۲] و بروئے پنڈت آنند کول ۵ میل (ایضاً) ۔
[۶۷۳] بھدرواہ ۔ [۶۷۴] بقول پنڈت آنند کول دی سو (ایضاً) ۔

چہاردہم راہ کھری سبیل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنہ دیوہ سر براہ زوجہ مرگ عبور کردہ در ریاسی می گذرد و ازاں جا در جموّں۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	ناربچہ	۲۰		عروج و نزول
۲	شوپیان	۲۷			۸	جام نار [۶۶۷]			بدستور
۳	کھری	[۶۶۵] ۱۰		کوہ نارہ بل و عبور از دریای ویشو	۹	ارناس			عبور از چند دریاگا
۴	زجہ مرگ [۶۶۶]	۱۰		عروج و نزول بنچال	۱۰	ریاسی			قصبہ ایست دیرینہ
۵	گلاب گڑھ	۱۰		نشیب و فراز	۱۱	گورنلاو [۶۶۸]	۲۴		براہ ملکرود [۶۶۹]
۶	دیول	۱۰		کوہ نونچہ	۱۲	جموّں			

بعضے اوقات مال تجارت ہم بایں راہ می رود۔

پانزدہم راہ کھل نارہ واو سبیل مذکور از شوپیان سمت بانہال برآمدہ از دریای ویشو عبور کردہ بعد مسافت بیست کروہ در کھل نارہ واو برسد ازاں جا دو شق می شود شق اوّل از موضع دِنو [۶۷۰] بعد مسافت دہ میل از بنچال دیبد می گذر کردہ در مربل برسد ازاں جا نا بارن ہال ۲۴ میل ازاں جا تا دیول میان سنگلاتہا و درہ ہای دشوار بمسافت دہ میل گذر کردہ با راہ کھوری ملحق گردد۔ شق دوم از دِنو بر جبال مہو عروج کردہ بعد مسافت ۳۲ میل در مہو شب گذرانیدہ روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

[۶۶۵] نزد صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "۱۲ میل" (ص ۹۵) ؛ [۶۶۶] پنڈت آنند کول بجائے "زجہ مرگ" "گولامرگ" بیان کردہ است (ایضاً) ؛ [۶۶۷] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڈھ و ارناس بجائے دیول و ناربچہ و جام نارہائے زنگرل و تارو مذکور است : [۶۶۸] پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈھیرہ و نگروٹہ ذکر نمودہ است (ایضاً) ؛ [۶۶۹] صحیح "نگروٹہ" است (ایضاً) ؛

[۶۷۰] بکردال و فتح نون (ایضاً) ؛

دہم راہ دکھن ۔ کہ از قصبۂ شوپیاں راہ دکھن بر کوہ پت[۶۵۶] عروج کردہ در موچھ می رود از سرینگر تا شوپیاں ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیاں تا موچھ تقریباً شصت میل[۶۵۸] بسیار دشوار و سخت گذار است چہار راہ جاری می باشد۔

یازدہم راہ دارہال بسیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہ دارہال مال مرغزار سدل سر وہستی دیو گذشتہ در قصبہ راجوری شامل راہ شوپیاں گردد در ۱۲۳۴ھ فوج رنجیت سنگھ[۶۵۹] ازیں راہ آمدہ بود منہزم شدہ بازگردید مسافت آں از شوپیاں تا راجوری تقریباً ۵۰ میل۔

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰] ۔ درغایت صعوبت دشوار و جانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا دراں راہ مسرور نیست بر فہشت ماہ مفقود می باشد از سرینگر تا شوپیاں ۲۷ میل[۶۶۱] ناظم کلہی ۱۱ میل ڈبلی ۲۴ میل[۶۶۲] بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بھگولی ۵ میل بارو ۸ میل چیل ۱۲ میل باولی ۸ میل اکھور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل ۔ من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل۔

سیزدہم راہ ہمسان بسیل ہذا از قصبۂ شوپیاں سمت جنوب از موضع دلو سرگام پرگنۂ دیوہ سر بالا بر کوہ ہتوں پیچال عروج کردہ از راہ لنگ وٹ در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت ایں راہ از سرینگر تا بدلی[۶۶۴]

۶۵۶ھ شوپ کوہ ۔ ۶۵۷ھ و بقول پنڈت آسد کول نامرئی ۶۲ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) ۶۵۸ھ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ۔ ۶۵۹ھ یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں (متوفی ۲۷ جون ۱۸۳۹ء) ۔ ۶۶۰ھ و بقول پنڈت آسد کول نامرئی بُدل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) ۶۶۱ھ بتحقیق پنڈت آسد کول ۲۶ میل (ایضاً) ۔ ۶۶۲ھ بزد پنڈت آسد کول ۱۴ میل (ایضاً) ۔ ۶۶۳ھ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ۔ ۶۶۴ھ البیاض فی الاصل پنڈت آسد کول نامرئی مسافت مذکور مابین سرینگر و بُدل ۱۶ میل بیان کردہ است (ص ۹۵)۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۴۴۰	۶۵۴ھ
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	اوسرمر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیدہ نماند کہ شوارع متذکرہ بالا از جای خود برآمدہ با مصار و بلاد مشہورہ برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشہور گشتہ اند۔ غیر ازیں شوارع دیگر کہ بہ غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمدہ با طرق دیگر ملحق شوند تشریح کردہ آید:۔

نہم راہ توسہ میدان۔ از سرینگر میان پرگنہ بانگل فراز کوہ توسہ میدان در پنوچھ می رود ازاں جا سہ شق می شود۔ شق اوّل براہ کھاشیال در کوہ مری شق دوم براہ کوٹلی در چوماک میرپور و جہلم۔ شق سوم بہ سبیل راجور ملحق گردید سہ چہار راہ جاری می باشد۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پورہ	۱۵			۸	بیاری	۱۴		
۳	توسہ میدان	۲۰	۶۵۵ھ		۹	میرپور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پنوچھ	۲۲	۳۳۰		۱۰	پہچا	۰		
۵	سیپرا	۱۶			۱۱	جہلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

۶۵۴ھ میجر کننتھم صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راہ برزبال خاموشی اختیار کردہ اند۔ ۶۵۵ھ رفعت ۲۰ انفٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۴)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	مسادر	۱۵	۶۵۱		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	۶۵۲ ۴۸		۲۸	یاسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکماٹ	۸	۵۵۶			میزان ۳۶ میل			
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷						
۲۶	گاہکوچ	۸	۶۹۲			صحیح الماس			

ایضاً از قلعہ گوریر تا حصورہ راہ دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۷	گوریر				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹	
۸	تنگلہ	۱۱	۹۳۷	کوہ کری	۱۲	چہ گام	۱۲	۵۸۶	
۹	مہرداس	۱۲	۱۳۱۶		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصورہ	۷	۷۸۷۳	۶۵۳

هشتم راه اسکردو۔ سلسلهٔ دوم راه گلگت که از کوه ترزمال بطرف اسکردو می رود این است۔

۶۵۱ رفعت ۴ فٹ (ص ۹۹)۔

۶۵۲ و بقول میجر کیستھ صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

۶۵۳ اما میجر کیستھ صاحب و بیڈلف آنند کول بامزئی مابین گوریر و حصورہ (استور) منازل ذیل بیان نمودہ اند —

۱ کامری ۵ انٹ بلند ۲ کالاپانی ۸۵ انٹ بلند ۳ چہری کدل باستکر گڑھ ۹۸ فٹ ۴ رٹو ۹ فٹ ۵ گوری کوٹ ۸ فٹ ۶ حصورہ (استور) ۷۸ فٹ (رولنس ان دی ایسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ جلد اول ص ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴)۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسو	۹		برکمرکوہ	۱۳	گودی	۱۲	۶۴۶	
۶	قزل ون	۶		۶۴۳	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۶۴۴ ۷۸۰۰	علاقہ ایست مشہور	۱۵	حصورہ ۶۴۷	۱۲	۷۸۵۳	قصبہ ایست معروف
۸	بنگلہ	۱۰	۸۷۲۵	ازیں جا راہ دیگر بجانب حصورہ می رود۔	۱۶	ہرپچو	۱۱	۶۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینٹن	۹			۱۸	دونی ۶۴۸	۸½	۸۷۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ۶۴۵	۹		بجانب اسکردو راہ دیگر	۱۹	رام گھاٹ ۶۴۹	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمدخان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴۶۴۰	۶۵۰
۱۲	داس گھرم	۷			۲۱	جگرکوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

۶۴۳ کیننگھم صاحب نام این مقام "کنزل وان" ذکر نموده است (ایضاً) دہے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت اش بنا بر کتاب مزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

۶۴۴ و نزد میجر کیستھ ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷) :

۶۴۵ صحیح "برزل چوکی" است۔ رفعت ۱۱۱۵۰ فٹ (ایضاً) :

۶۴۶ ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸) :

۶۴۷ حصورہ را "اسنور مجلہ" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸) رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) :

۶۴۸ صحیح دوین بضم دال و فتح یاء است۔ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) :

۶۴۹ و "شیطان نارا" نیز گویند۔ رفعت بنا بر تحقیق کیننگھم صاحب ۳۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹) :

۶۵۰ دہے است خورد مشتمل بر قلعہ و بازار (ص ۹۹)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	مادر	۱۵	[۶۵۱]		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	[۶۵۲] ۴۸		۲۸	باسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴ تم	شاکلاٹ	۸	۵۵۶			میران ۳۶ میل			
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷			صحیح الساقص			
۲۶	گاکوچ	۸	۶۹۲						

ایضاً از قلعۂ گوریز تا حصوره راه دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۷	گوریز				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹	
۸	نگلہ	۱۱	۹۳۷	کوه کری	۱۲	پچہ گام	۱۲	۵۸۶	
۹	مہہ درس	۱۲	۱۳۱۶		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸ ۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصوره	۷	۷۸۷۳	[۶۵۳]

ہشتم راه اسکردو۔ سلسلۂ دوم راه گلگت کہ از کوه ترربال بطرف اسکردو می رود این است۔

[۶۵۱] رفعت ۴ فٹ (ص ۹۹)۔

[۶۵۲] و بقول میجر کیستھ صاحب ۴۸۹ فٹ انگلسی (ایضاً)۔

[۶۵۳] اما میجر کیلتھ صاحب و بیڈت آسد کول نامرئی مابین گوریز و حصوره (استور) منازل ذیل بیان نموده اند –

۱ کامری ۵ ۱ فٹ بلند ۲۔ کالاپانی ۸۵ ۱ فٹ بلند ۳ چیری کدل با حسکر گڑھ ۹۸ فٹ ۴ رٹو وٹ ۵ گری کوٹ ۸ فٹ ۶ حصوره (استور) ۷۸ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیره جلد اوّل ص ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴)۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسو	۹		برکمرکوه	۱۳	گودی	۱۲	۶۴۶	
۶	قزل ون	۶		۶۴۳	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۶۴۴ ۷۸۰۰	علاقه ایست مشهور	۱۵	حصوره ۶۴۷	۱۲	۷۸۵۳	قصبه ایست معروف
۸	بنگله	۱۰	۸۷۲۵	ازین جا راه دیگر بجانب حصوره می رود۔	۱۶	هرچو	۱۱	۶۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینن	۹			۱۸	دونی ۶۴۸	۸½	۸۴۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ۶۴۵	۹		بجانب اسکردو راه دیگر	۱۹	رام گهاٹ ۶۴۹	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمد خان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴۶۴۰	۶۵۰
۱۲	داس گهرم	۷			۲۱	جگرکوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

۶۴۳ کیننگهم صاحب نام این مقام "کنزل وان" ذکر نموده است (ایضاً) دہے است واقع بر لب دریائے کنزل گنگا رفعت اش بنا بر کتاب مزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

۶۴۴ و نزد میجر کننگهم ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷) ؛

۶۴۵ صحیح "برزل چوکی" است۔ رفعت ۱۱۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۶ ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸) ؛

۶۴۷ حصوره را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸) : رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۸ صحیح دوین بضم دال و فتح یاء است۔ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۹ و "شیطان نارا" نیز گویند۔ رفعت بنا بر تحقیق کیننگهم صاحب ۷۳۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹) ؛

۶۵۰ دہے است خورد مشتمل بر قلعه و بازار (ص ۹۹)

راہ لاسہ۔ راہیکہ از لداخ بہ جانب گرمی گذرد تشریحؒ آن این است ۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		۱۱۵		۸	ہنی ما	۱۳		
۱	خوشوٹ	۱			۹	بمو	۱۲		
۲	خواجہ لونگ	۱۲			۱۰	مقام	۷۱		
۳	گیا	۱۳	۱۳۵		۱۱	مقام	۱۷		
۴	دب رنگ	۱۶			۱۲	ڈورا	۱	۱۳۸	
۵	تھوکچی	۱۴	۱۴۹		۱۳	آشی گونگ	۵۵		
۶	مقام	۱۲			۱۴	گر	۳		
۷	یوگا	۱۳				۲۹۸ میل میزان کل			

ہفتم راہ گلگت۔ این راہ بسیار دشوار است و محل خوفناک یکے کوہ زاردان آنگس است دوم کوہ بربال و از محل بررہ بال راہ دو سلسلہ میشود یک سلسلہ بطرف اسکردو می گذرد و سلسلۂ دوم سمت شمال در حضورہ و گلگت و یاسین و چترال و دلیل و بدحشان تا خوقند تنگان و ترکستان مسلوک می باشد و در زمان ہیشہ مسدود گویند راحۂ للتادب[۶۳۹] با درح و حشم درین راہ تباہ شدہ است۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵		۳	سنڈپورہ	۱۸	[۶۴۲] ۵۳	عروج کوہ
۲	شسل	۱۷	[۶۴۰] ۵۲۰۰	لشیٹ فرار	۴	تراگ بل	۹	[۶۴۱] ۹۱۶	کوہ ماہدان آنگس ۱۱۸

۶۳۹ (۷۵ — ۷۱۴ ء) حاشیہ آئین اکبر جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۷۵ ۔

۶۴۰ ساز تحقیق صاحب ردلس ان دی ڈسٹرکٹ ہمالیہ کشمیر وغیرہ بلندی آن ۵۲۰۶ فیٹ است (ص ۹۶)

۶۴۱ و نزد کیسٹو صاحب ۵۲۱۲ فٹ است (ایضاً) ۶۴۲ صحیح ۹۳۲۲ فٹ است (ایضاً)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	۱۳۰۰۰ [۶۳۰]		۸	مقام	۱۰		
۱۹	شہید اللہ	۱۳	۱۱۵۰۰ [۶۳۱]		۹	پیون	۲۱	[۶۳۵]	
۲۰	یارکند	۲۴	۴۰۰۰	از شہید اللہ تا یارکند شانزدہ میل	۱۰	داؤ	۹		
۵۱۷ میل میزان کل					۱۱	سرمود	۱۰		
براہ لداخ تا اسکردو					۱۲	کھپلو [۶۳۶]	۷	[۶۳۷]	
۱	لداخ	[illegible]	۱۱۵۰۰		۱۳	کھرکونہ	۸		
۲	نمو	۱۸			۱۴	کرو	۱۶		
۳	ناروج	۱۰			۱۵	کرس	۹		
۴	نمس گام	۱۷			۱۶	نرہ	۱۴		
۵	کھلسی [۶۳۲]	۱۰		[۶۳۳]	۱۷	اسکردو	۱۷	۷۴۴۰ [۶۳۸]	
۶	سکربجن	۱۶			میزان کل ۲۰۹ میل ۲۰۸ میل منزل ۱۶				
۷	کوٹاہنو [۶۳۴]	۱۷							

۶۳۰ بقول میجر کیننگھم رفعت آں ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

۶۳۱ و بہ تحقیق میجر کیننگھم ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

۶۳۲ بقول میجر کیننگھم صاحب "کھلتسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

۶۳۳ بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

۶۳۴ اما صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ" ایں مقام را "گوماہنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ ۶۳۵ رفعت آں ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۶ یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ ۶۳۷ رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۸ و بقول میجر کیننگھم صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

نمبر شمار	مقام	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	مقام	میل	بلندی	کیفیت
۲	کھر ورنگ[۶۱۹]	۱۵	۱۳۵		۱	ملکہ مرگٹی	۲۲	۱۵۱	
۳	کھر بوستہ[۶۲۰]	۱۲	۱۴۳[۶۲۱]		۱۱	برجی	۱۲	۱۶	
۴	مگرو	۱۳	۱ ۳½		۱۲	قرل انگور[۶۲۳]	۱۱	۱۶۷[۶۲۲]	
۵	پانی شکر	۱۴			۱۳	دولت بیگلانی	۱۸	۱۷۲	
۶	سونگ ڈونگ	۱۳	۱۱۵		۱۴	برنگ سا[۶۲۵]	۲۳	۱۶۵[۶۲۶]	
۷	ٹوٹیلک[۶۲۲]	۱۳	۱۳		۱۵	دال ہلکا	۱۹	۱۶	
۸	سر بوص بوصہ	۱۳	۱۵۵		۱۶	ملک شاہ[۶۲۷]	۱۵	۱۵۳[۶۲۸]	
۹	برنگ سمر	۹	۱۵۴۰		۱۷	پچرا	۱۲	۱۶۴۸[۶۲۹]	

۶۱۹ صحیح کھر دونگ است (روڈس ان دی ویسٹرن ہمالہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۲۲)

۶۲۰ میجر کیستھ صاحب نام این مقام "کھر چار" نوشتہ است (ایضاً)

۶۲۱ صحیح ارتفاعش ۴ , ۱ فٹ است (ایضاً)

۶۲۲ میجر کیستھ صاحب این مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کردہ است (ایضاً صفحہ ۲۲۱)

۶۲۳ درست "قرل لنگر" است - (ایضاً صفحہ ۲۲۲)

۶۲۴ بنابر تحقیق میجر کیستھ صاحب رفعت این مقام ۴ ۱۶ فٹ است (ایضاً)

۶۲۵ میجر کیستھ صاحب نامش قبل از "قرل لنگر" بیان کردہ است ۔

۶۲۶ درست ۹ ۱۴ فٹ است (ایضاً)

۶۲۷ بنابر تحریر میجر کیستھ صاحب تلفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

۶۲۸ آنا بر صاحب روڈس ان دی ویسٹرن ہمالہ کشمیر وغیرہ جلد اول رفعت آش ۱۵۴۵ فٹ انگیسی است (ایضاً صفحہ مذکور)

۶۲۹ درست ۴ ۱۶ فٹ است (ایضاً صفحہ ۲۲۴) -

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹس گام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور اللہ	۱۸	۰	ساحل دریای کھلچی
۱۰	جھانہ گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رودبار	۱۶	سسن فل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۶۱۷ ۸۷۸۷	عبور از پل	۱۷	نیمہ	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکہ ۶ دفعہ	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کھرب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوہ فتح اللہ					
۱۴	لاموبرہ	۱۶	۶۱۸ ۱۱۵۲۰	عبور از دریای ون لہ ۴ دفعہ و عبور از دریای کھلچی-		میزان کل	۲۴۲ میل		

راہ یارکند- از قلعۂ لداخ پنج راہ بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براہ قراقرم تا یارکند ۳۵ منزل ۵۱۵ میل ہمگی سہ چہار ماہ مفتوح می باشد- تا یازدہ منزل کاہ و ہیزم امکان نگردد- اسپان بار برداری بخوشی می روند- دوم از لداخ تا یارکند بہ سبیل چنگ چمنو ۴۵ منزل ۶۲۰ میل- فورساٹھ صاحب بوقت مراجعت ازیں راہ آمدہ بود- کاہ و ہیزم سہ چہار منزل معدوم است در زمستان مسدود- سوم از لداخ براہ قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بند می باشد- چہارم براہ چنگ چمنو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کردہ است ۳۶ منزل ۵۴۶ میل- پنجم از راہ چنگ چمنو تا رکند سمت شرقی ۴۳ منزل ۶۲۸ میل- ازاں جملہ راہ اسہل کہ عبور و مرور مردم زیادہ ازاں راہ می شود نمبر اول است تشریح آں کردہ آید-

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	منقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

۶۱۷ ارتفاع صحیح ۸۷۹۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۱)

۶۱۸ درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۲)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	ادہم پور	۲	۶۰۸	عروج از کنڈبال	۱۳	جموں	۱۷	۶۱۰ / ۱۲	
۱۲	التال	۱۴	۶۰۹ / ۱۸۴	عبور از دو کھہ بال		میزان کل ۱۹۴ میل			

ششم راه لداخ - راهی است دشوار گذار به سمت عبور رود جہال در زمستان مسدود می باشد در مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردو و شق دوم بجانب لداخ از لداخ باز ده راه باطراف واکناف می روند از آن جمله یک راه بطرف یارکند و یک راه بجانب گرد یک راه سمت اسکردو و یک راه بجانب کوه شمله و یک راه به سپل کلو در هندوستان و دو راه در کشتواڑ۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گگنہ گیر	۹		سنگلاخ عبور از پل میرپی
۲	گاندربل	۱۲	۶۱۱ / ۵۲۲۳	عبور از کدل ومن	۶	سونہ مرگ	۱	۶۱۴ / ۸۶۵	عبور از پل سند
۳	کنگن	۱۲	۶۱۲	عبور از کدل سنبل و گنیہ دل	۷	بال تل	۱	۶۱۵	عروج بر کتل رود بال
۴	گند سر سنگھ	۱۴	۶۱۳	عبور از پل کلن و پل ورل	۸	مٹاین	۱۶	۶۱۶	بر ساحل رود مار

۶۰۸ ۲,۵ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

۶۰۹ صحیح ارتفاعش ۸۳ فٹ انگلیسی (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲)۔

۶۱۰ ذکر ارتفاعش در سابق گذشت۔

۶۱۱ ارتفاع صحیح ۵۲۲ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

۶۱۲ ۵۰ فٹ (ایضاً)۔　۶۱۳ ۶۸۲ فٹ ایضاً

۶۱۴ ارتفاع صحیح ۸۷۵ فیت انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

۶۱۵ ۹۴۵ فٹ (ایضاً)۔　۶۱۶ ۱۱ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲)۔

پنجم راه بانهال تا جموں بسبیل هذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود هم بود. رنبیر سنگهه آن را ترمیم و ترتیب آراسته بر کتل بانهال بیست و ده برج بر جهت رباط تعمیر ساخت و هر جا سنگلاخها قطع کرده بر دریای چندر باگا جسر متین استوار نمود و منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساخته اشیای مطلوبه بهر جا مهیا ساخت اکنون مسافران تاجران در سال تمام بدان راه سیر و سلوک می دارند در شدت برف و باران همگی یک دو روز مسدود می ماند این راه بر پل رام بن رسیده سه شق می شود شق اول به جانب ڈوڈی و کشتوار می رود شق دوم از پل عبور کرده بطریق چینانی در اودهم پور از آن جا در جموں می گذرد شق سوم فراز کوه لار و الاڑ تا جموں مسلوک گردد.

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵ [۶۰۲]	بر سطح هموار	۶	رام سو	۱۴	۴۰۷۰ [۶۰۶]	کمر کوه
۲	پان پور	۱۰	۵۳۵۰ [۶۰۳]	عبور از دریای بهت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵ [۶۰۷]	عبور از پل
۳	بیج بهاڑه	۲۰	۵۶۰۰ [۶۰۴]	عبور از بهت و اسلام آباد	۸	چندر کوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	وبری ناگ	۲۰	۶۰۰۰ [۶۰۵]	عروج بر کتل و نزول از آن	۹	بٹھوتی	۱۵	۵۳۰۰ [۶۰۸]	عروج و نزول
۵	دیوه گول	۱۵	۵۵۸۰	میان دره کمر کوه	۱۰	جھنانی	۱۲	۴۰۵۰	به سبیل نهر

۶۰۲ تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت :

۶۰۳ صحیح ۳۳۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۱) :

۶۰۴ درست ۳۴۲۴ فٹ است (ایضاً) :

۶۰۵ درست ۶۱۰۰ فٹ (ریاستهای مغربی ... ان دی ویسٹرن همالیه کشمیر وغیره جلد اول ص ۸۱ - مصنفه میجر کینث میسن صاحب چاپ دهرا دون ۱۹۲۲) : ۶۰۶ ایضاً :

۶۰۷ بلندی درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) :

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲	ہموار سہیل
۲	رامپور	۱۲	۵۸۹	جسر رود راستی دریمی آرہ
۳	شوپیان	۱۵	۵۹۰ ۱۵	قصبہ ایست معروف
۴	ہیرپورہ	۸	۵۹۱	سوکہ سرای لال غلام پیرپنچال بہرام گلہ
۵	علی آباد ۵۹۲	۱۲	۵۹۳	سرای ارفرق پیرپنچال عبور کردہ
۶	پوشانہ	۱۱	۵۹۴	برساحل جوی بار
۷	بہرام گلہ	۸	۵۹۵	رتنہ پنچال
۸	تھنہ	۱½		بسہیل ہموار
۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبہ ایست دریہ
۱۰	پنگس	۱۴	۵۹۶	درنشیب و فراز
۱۱	نوشہرہ	۱۳	۵۹۷	قصبہ ایست کمان گوشہ
۱۲	سعد آباد	۱۲½	۵۹۸	کوہ کاجی دارہ
۱۳	بھمبر	۱۵	۵۹۹	قصبہ ایست دیرہ
۱۴	کوٹلہ	۷	۶۰۰	۶۰۱
۱۵	گجرات	۱۴		
	میزان کل ۱۶۶ میل			

۵۸۹ ۵۵۲ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دفتر سرگیا میٹریکل سروے آف انڈیا دہرہ دون ۱۹۲۲ -

۵۹۰ صحیح رفعت ۶۷۲ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مرور)

۵۹۱ ۷۶۱۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۵۲) ؛

۵۹۲ علی آباد سرائے (ایضاً) -

۵۹۳ ا فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۴ ۸۱۵ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۵ ۵ ۶ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۹) ؛

۵۹۶ ۲۴ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۷ ۱۸۲ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۸ ۱ ۲ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۸) ؛

۵۹۹ ۶ ۱ فٹ (ایضاً) ؛

۶۰۰ ۵ ۱ فٹ (ایضاً صفحہ ۸) ؛

۶۰۱ قصبہ ایست عورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحہ ۸) -

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پونچھ	۱۱	ٹھنڈا پانی	۹	۵۸۲ھ	
۷	تھنہ ۵۷۶ھ	۱۶	۵۷۷ھ	متصل علاقہ پونچھ	۱۲	چوکی چورہ ۵۸۳ھ	۱۳	۵۸۴ھ ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	۵۷۸ھ ۳۹۴	۵۷۹ھ	۱۳	اکھنور ۵۸۵ھ	۱۳	۱۱۴۲	۵۸۶ھ
۹	سیال سوئی	۱۴	۵۸۰ھ		۱۴	جموں	۱۸	۵۸۷ھ ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	۵۸۱ھ				میل ۲۰۶	میزان کل	

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال می گذرد شاہان مغلیہ بہر منزل سراہای متین باہتمام علی مردان خان ۵۸۸ھ تعمیر کردہ بودند در زمستان ہمیشہ مسدود می باشد۔

۵۷۶ھ تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ کمپنی صفحہ ۱۴) ؛

۵۷۷ھ ۴۹۳۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۷۸ھ صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲) ؛

۵۷۹ھ قصبہ ایست نورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً) ؛

۵۸۰ھ ۲۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۱ھ ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۲ھ ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱) ؛

۵۸۳ھ چوکی چوہرا (ایضاً) ؛

۵۸۴ھ درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً) ؛

۵۸۵ھ صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً) ؛ ۵۸۶ھ قصبۂ ایست نورد بر جانب راست دریائے جناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً) ؛ ۵۸۷ھ درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

۵۸۸ھ صوبیدار کشمیر بعہد شاہ جہان - بار اول ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم از ۱۰۶۰ھ ۱۶۵۰ء تا ۱۰۶۷ھ ۱۶۵۷ء - (نگارستان کشمیر) ؛

نمبر	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت	نمبر	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	(ٹنڈالی) تنالی	۱۳		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		بر ساحل یسار دریا رفتہ است	۱	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹ھ	مسجد قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر کلاس	۱۲		
					۱۲	گھال	۹		دراں جا از جسر متین عبور کردن است
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰ھ	قلعہ خام چند دوکانات دراں جا است	۱۳	دیول	۹		عروج کوہ برم برم
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱ھ	دامن کوہ ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴		مسافت کل ۱۶۳ میل

سوم راہ پونچھ تا جموں پس بہ الطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راہ کوہ مری می رود ازیں جا بطرف جنوب بر آمدہ در علاقہ پونچھ می رود

نمبر	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت	نمبر	نام منازل	تعداد میل	ارتفاع محل	کیفیت
۱	از سرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳ھ	کوہ رتن
،	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب عروج بر کوہ	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴ھ	
۲	حیدر آباد	۱	۵۷۲ھ	کوہ رتن	۵	پونچھ	۹	۵۷۵ھ	قصبہ مشہور است

۵۶۹ھ ۴۸۴۴ فٹ ایضاً ص ۳۸ + ۵۷۰ھ ۴۴۴۵ فٹ ایضاً + ۵۷۱ھ ۳۷۸ فٹ (ایضاً)
۵۷۲ھ ۶۳ فٹ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴ مصنفہ میجر کینیتھ میسن صاحب
چاپ دہرادون ۔ ۵۷۳ھ ۶۶۷ فٹ ایضاً ۔ ۵۷۴ھ ۴۵۶ فٹ (ایضاً ص ۳۹)
۵۷۵ھ ۳۳ فٹ (ایضاً) ؎

نمبر شمار	نام منازل	فاصلہ میل	بلندی فٹ	کیفیت
۱۰	گھڑہی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک
۱۱	مان سیبر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر جدا می شود
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۲۲۰۰	قصبہ ایبٹ آباد
۱۳	مارگلے	۱۴		عروج بر کوہ
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶
۱۵	کوڑا گلی	۱۱		
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸
۱۷	راولپنڈی	۴۰		
	میزان کل میل	۲۴۹		

نمبر شمار	نام منازل	فاصلہ میل	بلندی فٹ	کیفیت
ایضاً من مقام مان سیبر راہ دیگر در راولپنڈی می رود				
۱۱	مان سیبر	۱۳		
۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	ہری پور			
۱۴	خان پور			
۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	راولپنڈی			

راہ کوہ مری - از سرینگر تا کوہ مری براہ کھاوڑہ سال تمام بہاری می باشد - بار برداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود۔

مسلسل۔ ۵۵۸ ۲۷ فٹ (ایضاً ص ۳۱) — ۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گڑھی حبیب اللہ خان (ایضاً) ؛ — ۵۶۱ ۲۶۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح "مانسہرہ" است ؛ — ۵۶۳ ۳۵۵۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰) ؛ — ۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ بازار بست نود و محل ییلاق - بر حدود صوبہ سرحد (پاکستان واقع است) ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است ؛

شوارع کشمیر

در خطهٔ کشمیر راه های بسیار میان درهٔ کوهسار بجانب امصار و بلاد دیگر می روند که بسبب صعوبت سنگلاخ همه باسخت و دشوار اند شیخ ابوالفضل تعداد شوارع کشمیر[549] سی و شش می نگارد ازاں جمله در بعضی راه ها عبور باشندگان کوهستان دیگران را نیز گسسته اند اکنون بعضی شوارع که مقدر حال و مشهور است تشریح کرده آید -

راه مظفرآباد

سلسل ہذا میان علاقهٔ دچھه برکنار جہلم دریا تا مظفرآباد ازاں جا طرف ہزاره دکھلی و راولپنڈی و پشاور می گذرد بسبب ترمیم شاہان چند سال ازیں سہل ترین راه ها که سال تمام جاری می باشد و درعرض آن چھل و کتل حائل نیست مگر تا یک منزل برف می بارد مزاحم می شود - بار برداری اسپان وغیره بلاتکلف همیشه می گذرد

نمبر	منازل	میل	بلندی فٹ	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی فٹ	کیفیت
۱	سرینگر		[550] ۵۲۰	راه ہموار کنار دریا بره برت	۶	کہتائی	۱۲	[556]	قلعه عام چند دوکان
۲	پٹن	۱۷	[551]	نشیب و فراز	۷	کهانڈا	۱۲	[557]	قلعه دو پٹه چند دوکان است
۳	بارہمولہ[552]	۱۴	-	برکنارهٔ شمالی دریا	۸	ہٹیاں	۱۱	[558]	نشیب و فراز
۴	گنگل[553]	۱۸	[554]	ریزه دامنه کوه ساحل دریا	۹	مظفرآباد	۱۷	[559]	مختصر شہریست بر بلندی و عقبه بر ار حصر کرشن گنگا
۵	شاہدرہ	۱۴	[555]	سنگلاخ رفعت کار است					

[549] آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۴۸ - [550] درست ۵۲۱۴ فٹ انگلسی است روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیه کشمیر وغیره جلد اول صفحه ۱۲۸ مصنفه میجر کینتھ میس مطبوعه ۱۹۲۲ دہرادون - [551] ۵۲۱ فٹ (ایضاً ص ۳۳) - [552] ۵۲ فٹ (ایضاً) - [553] گنگل بکسر کاف و فتح ن و سکون لام (ایضاً) - [554] ۴۶۵ فٹ (ایضاً) - [555] ۴۴ فٹ (ایضاً ص ۳۲) - [556] ۳۶۵ فٹ (ایضاً) - [557] ۳۷ فٹ (ایضاً) بقیه بر صفحه آمده

ہوام کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ذباب	مچھ	
۲	زنبور	ڈُلر	
۳	ذراریح[۵۴۶]		
۴	عنکبوت	زلر	
۵	نحل	مانچھ تُلر	
۶	اقو پشہ	مُوہ	
۷	سنگ مگس	ہُون مچھ	
۸	پانکہ	ریچھو	

حشرات آبی در کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ضفدع	مِن	
۲	زلو	درک	
۳	خبز دوک آبی	کُلمہ ٹایڈ	
۴	حیّہ	کرالہ سرف	
۵	تمساح[۵۴۷]	وُدُر	
۶	ناقہ	کریم	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۷	موش آبی	آبہ گگر	
۸		نندکاؤ	
۹		منہ گاڈہ	

وحوش کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	غزال	روس	نافہ او اندک خوشبو دارد
۲	ایل	گوزن	ہانگل
۳	ارنب بری	خرگوش	رنبیر سنگھ پرورده بود
۴	ضبع	کبنکہ لٹ	در پہاڑ دچھنہ می باشد
۵	مارخور	مارخور	در حصوره
۶		راہم	
۷		کیل	

دواب اہلی کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	جاموس	گاؤمیش	
۲	جمل	اونٹ	رنبیر سنگھ پرورده بود
۳	بقر	گاؤ	
۴	ضان	تر	
۵	ماغر	ڈہاول	گوشت آں دریں جا خوب نیست
۶	فرس	گور	
۷	حمار	خر	

۵۴۶ جمع ذردح بالضمتین جانوریست سرخ زہر دار برو نقطہائے سیاه باشد (شمس اللغات)

۵۴۷ تمساح بالکسر نہنگ ؛

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	دُب	ہاپُت	
۳	ذئب	رامہ ہوں	
۴	کلب	ہوُن	
۵	خنزیر	سُور	
۶	ثعلب	لُہُو	
۷	کلب تری	ستال	
۸	ابن عرس	لُول	
۹	سمور	برارُو	
۱	قرد	واندر	
۱۱	ثوربیہ	یُیسر	
۱۲	گوربہ شغال	ییچہہ	
۱۳		لاش	یسے ازگربہ شغال
۱۴		سہہ برار	ایضاً
۱۵	تسرہ	گراں	
۱۶	تسرعال	درں	
۱۷	یربوع	وتہ گگر	

حشرات کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	تمس	اژدہا	در بعضے حال شامحہ
۲	افعی	گُس	نیش او کشندہ
۳	حیّہ	سرُف	لسع او کشندہ است
۴	عقرب	بچھو	چندان موذی نیست
۵	ارضہ	اہر	
۶	برغوث	پتو	
۷	فساس	یخر	
۸	قراد	مانکس	
۹	خنفسا	گوہ کُم	
۱	جراد	ہالو	
۱۱	حربا	وٹہ کرکل	
۱۲	نمل	ری	
۱۳	موش	گگر	
۱۴	خلد	امہ گگر	
۱۵	سرطان	بمہ سس	
۱۶	حاحب	رلتں	
۱۷	اربع اربعین	ہت رنگو	
۱۸		پھرو	قسمی از افعی
۱۹		وہ ڈگر	
۲۰		برامر	
۲۱		ہیرہ پوح	
۲۲		مُہرُو	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کتج	
۱۲	خفاش	رانہ کریل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تیتر	
۱۶	ذرج	واریل	
۱۷	شجرزر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چَر	
۲۲	عقاب	پٹہ ہار	
۲۳	عقار	برگ	ریشہ آں را کلغی سازند
۲۴	غذاف	کاوِن	
۲۵	غراب	دیوہ کاؤ	
۲۶	فاختہ	کوکل	
۲۷	قمری	کُمُر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بِل	سہ رنگ میباشند
۲۹	نغر	جل	
۳۰	نسر	گرِد	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۳۱	زرزور	دوَر	
۳۲	سایرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	تذرو	سُوٹل	
۳۵	ہدہد	ستہ وُت	
۳۶	ہزار داستان	گورہ مکہتر	

طیور آبی

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اوز	آنز	
۲	واق	کور کچھو	
۳	شقراق	ہارہ وانج	
۴	زریق	گھاڈہ کاؤ	
۵	مرغ آبی	غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند	
۶	بط	بطک	
۷	ماہی	گاڈھ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار نمی باشد

سباع کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

حبوبات متدھنہ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سرشف	تیلہ گوگلو	گرم وتر ۲	درکنگ کاشت می شود
۲	حرف ابیض	سرشول (ھ)	سندر	گرم وخشک ۳	درماہ پوہ تا چہتر کاشت می کنند۔
۳	حرحیر	برسا (ھ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہالم (ھ)	ہالِم	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ھ)	آشر	ایضاً	
۶	حرف شرقی	بارامرا	تارارو	ایضاً	
۷	سمسم	کنجد	تل	گرم وتر	
۸	کتان	السی	الس	سرد وخشک	
۹	تخم سلجم		گوگجہ سال	گرم وتر	
۱	تخم کرنب		کرم سال	گرم وخشک	
۱۱	معز جوز		ڈون گوجہ	ایضاً	
۱۲	معز زردآلو		زیرہ کھال	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور بری

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	مارے	مار	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بلبل	کستور	
۵	عقعق (ق)	رانہ منگل	
۶	حبارا	حداۃ	
۷	تدرج	سلہ کراش	
۸	حداۃ	گاٹھ	
۹	حمام کبوتر	کوتر	
۱	سوا صل	دودہ راگ	

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سرچھوٹک (ف)	کورتھ	گرم و خشک	
۹	باقلا	..	باگلہ	سرد و خشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم و تر	
۱۱	سنگارہ۵۴۶	سنگاڑہ (ھ)	گاڑ	ایضاً	مغز سنگارہ مردم غرباء در علاقہ باندی پور وحاجن وسوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	-	گُدُر	ایضاً	
۱۳	-	-	شوت	سرد و خشک	
۱۴	عدس	مسور (ھ)	موُنڈُر		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ھ)	کرُہ	گرم و خشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ھ)	رازہ مہہ	گرم و تر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را رازمہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خاکی رنگ آں را موُٹھ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را وار موُٹھ می گویند۔
۱۷	ماش	موُنگ (ھ)	موُنگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے موُنگ دوم ماش سیاہ۔
۱۸	-	ترتیبہ (ھ)	ترتیبہ	-	از لغات طبی یافتہ نہ شد

۵۴۶ فرق ایں است کہ سنگارۂ کشمیر بمقابلہ سنگارۂ ہند و پنجاب بسیار خورد می شود:

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کمار دشتی		بارہ	سرد و خشک	
۳۱			بایر	ایضاً	قسمے از کمار دشتی
۳۲	غُبیرا		گاہہ	ایضاً	میوۂ جنگلی میجوش

غلات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	شلتوک	شالی	دانِ	معتدل و مرکب القوی گرم در اول یابس در دوم	دریں ملک شالی بافراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمردہ اند ازاں جملہ پنج قسم اصل شمردہ اند کنوار موضع ازوق یاربن کاٹھہ چھاں از موضع رین از موضع قصبۂ لار۔ گودہ کرہن از موضع سالورہ مشکل از موضع تیل بل کریرع آنہا بغایت ملایم و شیریں می شد
۲	حنطہ	گیہوں	کنک	گرم در ۲	چنداں بالیدہ و شیریں نمی باشد
۳	شعیر	جو (ف)	دسکہ	سرد و خشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	خندروس	درۂ مکہ (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنے (ھ)	بیگہ	سرد و خشک	
۶	جاورس	چینا (ھ)	شالو	ایضاً	
۷	عاجم	سیول (ھ)	گہار	ایضاً	قسمے است از ارستان اقرورسا ہیئت موافق کتاب نیست؛

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۲	اُجاص	آلوچہ (ف)	آر	سرد و تر	باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲
۱۳	شاہ لوچ	آلوچہ	آشہ آلوچ	ایضاً	قسمے از اُجاص۔
۱۴			بنزہ	ایضاً	
۱۵			گرد آلو	ایضاً	
۱۶	قراصیا	آلو یا لو (ف)	گلاس	گرم و تر ۲	سہ قسم می باشد۔ شیریں و میخوش و ترش
۱۷	آلوچہ سلطانی	آلوچہ (ف)	اَوپچ	گرم و تر	بسیار ترش می باشد
۱۸	لوز	بادام (ف)	بادم	سرد و خشک مرکب القوی	
۱۹	عناب	عناب (ف)	بِري	معتدل	دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نہ می شود
۲۰	تین	انجیر (ف)	انجیر	گرم و تر	درخت آں بالیدہ می شود و ثمر نمی دہد
۲۱	فستق	پستہ (ف)	پستہ	گرم و خشک	ہمگی یک درخت در نادہ پورہ موجود است
۲۲	بندق	فندق (ف)	وِرن	ایضاً	
۲۳	مبہن	ـ	رِنگہ	سرد و خشک	میوۂ جنگلی عفص قسمی است از زعرور
۲۴	جوز	اخروٹ (ہ)	ڈُون	گرم و خشک	
۲۵	رمّان	انار (ف)	دان	سرد و تر اوّل درجہ	سہ قسم می باشد شیریں۔ میخوش۔ عفص
۲۶	سفرجل	بہی (ف)	بم ژُونٹ	ایضاً	دو قسم می باشد شیریں و ترش
۲۷	ـ	ـ	کل ناریخ	ایضاً	میوۂ جنگلی میخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد
۲۸	عُلیق	ـ	چھانچ	سرد و خشک با غذا ل	دو قسم می باشد جنگلی
۲۹	انبر باریس	زرشک (ف)	کاوہ دچھ	سرد و خشک	قسمی است از زرشک چنداں پر قوت نمی باشد

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دُلب	چنار	بُوں	۸	-	پشہ خانہ	ررمع

اثمار کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ھندی یا فارسی	کشمیری	طبعت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	اسرزدنٹ	گرم وتر	باطراف برای تجارت وارمغاں می برند اقسام سیب زیادہ از ۴۷ قسم در باغات وجنگل با ترش وعفص دلمہ دمیوش می باشند
۲	زعرور	۵۲۵	-	سرد وخشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگہ	در دوم تر	برای تحفہ وتجارت باطراف می برند
۴	کمثری جلص	-	سرکہ ٹنگ	سرد خشک	
۵	کمثری بری	-	ٹانچہ	ایضاً	باقسام بسیار درمیدان وکوہ می باشد
۶	کمثری جبلی	-	دہ ٹانچہ	ایضاً	درکوہ وکروہ با بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آڑو (ھ)	ترس	سرد در دوم ۲	
۸	مشمش	زردآلو	ترر	ایضاً	خوبانی سرین معرمی باشد جز آن تلخ دانہ۔
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم وتر	سہ قسم موبدی است عمرآں جنگی۔
۱۰	توت شامی		شاہ تُل	سرد وتر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دیچھ	گرم وتر	۱۹ قسم ثمر دہ اند از آں جملہ اعلیٰ قسم کشمش حسنی صاحبی مسکہ کرم کاھی است کہ بطور ارمغاں باطراف می برند۔ راجہ رنبیر سنگھ انگور ولایتی الحال غرس نمودہ

۵۲۵ بالفتح نوعے از میوہ است (منتخب اللغات فارسی)۔

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۳۸		الیگذنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نیلہ کنٹ	
۴۱		لجالُو	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالۂ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		وربینا	
۴۹		پیٹونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ابہل	ربی	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوستل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوہ دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	وُٹل	ایضاً

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۶	صنوبر	-	ہشت قسم
۷	کچھل	بار	سنگل
۸	پتون	بُدن	راہل
۹	لشہ یار		اشجار بالاہمیشہ بہار اند
۱۰	عَور	برزج	پوست آں نوز
۱۱	-	مویل	میوۂ آں نفر
۱۲	-	ہان	ثمر آں چارپا خورند
۱۳	-	براری	پچران
۱۴	شیطان	ارکھور	-
۱۵		املوک	
۱۶		کنزل	

اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	وِیر
۲	خلاف بلخی	بیدمشک	بیدمشک
۳	بید مُولہ	ربیس	گیرو
۴	صفصاف	بید سیاہ	برن
۵	بید مجنون	بید مجنون	مشکہ وِیر
۶	دردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۲	ورد احمر بری	رنگہ ول	سرد وخشک	۲	ارغواں	ارغواں	گرم باعتدال
۳	ورد ابیض	مسول	سرد وخشک	۲۱	سوس	سوس	گرم وخشک
۴	ورد اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	بتق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم وخشک	۲۳	ملاطیبی	یرانک	ایضاً
۶	یاسمن	ہی آسماں	ایضاً	۲۴	آذریوں	گل آفتاب	ایضاً
۷	طباں	ہی	گرم وخشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	بازبو	حیری	ایضاً	۲۶		خطائی (چند اقسام)	
۹	شقائق	گلالہ	ایضاً	۲۷		حسنہ بو	
۱	حصری	حافر	ایضاً	۲۸		رل دوُر	
۱۱	عباسی	اناس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	احمر لص	کوسم پوش	ایضاً [۵۳۳]	۳		ستتاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سرہ پوش	سرد وتر	۳۱		گل حسرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم وخشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل مہندی	مار پوش	گرم وتر	۳۳		نستری	
۱۶	کلہار	پمپوش	سرد وتر	۳۴		مرجاں	
۱۷	سنبل فارسے	سنبل	–	۳۵		نافرماں	
۱۸	ابروں	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم خشک	۳۶		گل یارند	
۱۹	نرگس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

[۵۳۳] قسم بری گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم و قسم بستانی گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ اول مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹ ۔

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	الطبیعت	مقدار درجہ	کیفیت

اقراع وانجال کشمیر [۵۴۰]

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	الطبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادنجان		وانگن (ک)	گرم وخشک		
۲	بادنجان رومی		رُوِد وانگن (ک)			درباغ ادبستانہا خود بخود می روید
۳	قرع خراسانی		آل	سرد وتر		
۴	قرع کشمیری	کاشر آل	ایضاً			
۵	قرع فرنگی	فرہنگ آل	ایضاً			
۶	قرع مشہدی	مشاد آل	ایضاً			
۷	قرع کرمیہ	کابل آل	ایضاً			
۸	قثاء الحمار	کریلہ [۵۴۱]	گرم وخشک			
۹	طُربلا	طربلہ	ایضاً			
۱۰	خیار قثاء [۵۴۲]	لانہ	سرد وتر			
۱۱	بطیخ یعنی خربوزہ	خربوزہ	گرم وتر			

نمبر	یونانی	کشمیری	الطبیعت
۱۲	بطیخ ہندی	ہیناہ وند	سرد وتر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم وتر
۱۴	فجل	مُوج	گرم وتر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرہنگ ہاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً

گلزار کشمیر [۵۴۳]

نمبر	یونانی	کشمیری	الطبیعت
۱	ورد احمر	گلاب	سرد وخشک

۵۴۰؎ اقراع جمع قرع بالفتح کدو و انجال جمع فجل بالضم "ترب" کہ بہندی مُولی گویند۔ (شمس اللغات فارسی) ؛ ۵۴۱؎ درست "حنظل" است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر خطا است ـ مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۲۸۷ (COLOCYNTH) ؛ ۵۴۲؎ قثاء بہندی "ککڑی" را گویند دحقیقت این است کہ ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود. شاید کہ حسن قثاء وخیار را مرادف یک دیگر شمردہ است ؛ ۵۴۳؎ یعنی گل ہائے سرزمین کشمیر؛

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کربر	ایضاً	در دوم	[534] در سارس استعمال کنند
۸	صعتر	ساتر (ھ)	بادید	ایضاً	ایضاً	ماہیت آں موافق [535] کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	دل سر	گرم و خشک	در دوم	
۲	ریحان	انبار لوف (ف)	ستر	ایضاً	در اوّل	
۳	شاہسفرم [536]	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنج مشک	رام تلسی (ھ)	دبہ	ایضاً	درسوم	
۵	حاشا	-	دن پدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج [538]	پودنہ نہری (ف)	پدنہ	گرم و خشک	در دوم	
۷	نعناع	پودنہ باغی (ف)	پدنہ	ایضاً [539]	ایضاً	
۸	سیسنبر		قسم دوم دبہ	ایضاً	درسوم	

[535] ادام لہ ۔ [536] برگ گیاہ است کہ دو قسم باشد یکے بستانی بری و دیگر کوہی ۔ برگ اوّل الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد جسمش نازک و سیاہ رنگ صفحہ ۲۶۲ ۔

[537] قسمے از ریحان بایار بو است و شاید ہمیں حسن او را قسمے جداگانہ است (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۳۶۷) ۔ [538] فودنج بضم فا و سکون واو معرب پودینہ یا پودینگ نامکا است ہمچنیں در زبان سر پور کہ دال تائے سقوط و تنع سر آمدہ است (مخزن جلد دوم ص)

[539] در آخر درجۂ دوم گرم و خشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷) ۔

توابل کشمیری[530]

کیفیت	مقدار درجہ	طبیعت	کشمیری	فارسی یا ہندی	یونانی و عربی	نمبر
بغایت خوشبو برائی تحفہ باطراف می روند	در اول خشک	در دوم گرم	کونگ	کیسر (ھ)	زعفران	۱
	در سوم	گرم و خشک[531]	زیور	زیرہ (ھ)	کمون	۲
	در دوم	سرد و خشک	دانی وال	دھنیا (ھ)	کزبرہ[532]	۳
قسم دوم آں را گنڈہ پران می گویند	در سوم	گرم و خشک	پران	پیاز	بصل	۴
	در سوم	گرم و خشک	آرہ بزن	[533]	اسقیل	۵
ماہیت موافق کتاب ندارد	ایضاً	ایضاً	مرزہ ونگن	لال مرچ (ھ)	فلفل السودان[534]	۶

۵۳۰ توابل بالفتح دارو ہا خلاط کہ در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

۵۳۱ و بقول صاحب مخزن گرم در درجۂ دوم و خشک در درجۂ سوم است ؎

۵۳۲ کزبرہ بضم کاف و سکون زاء و ضمۂ بائے موحدہ و فتح رائے مہملہ و با الف در آخرش و بفتح کاف نیز آمدہ است ؎

۵۳۳ در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیراکہ قاتل موش است۔ بہندی نامش کانڈھ وکنڈی است و لفظ انگلیسی (SQUILL) است۔ (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۹۷ و مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۳۵۵)

۵۳۴ "فلفل السوڈان"۔ بنا بر قول صاحب مخزن الادویہ اردو جلد دوم صفحہ ۶۸ منبتش بلاد حبشہ و سوڈان است ؎

نمبر	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۱۸	کریب[۵۲۶]	کلم (ھ)	کرم ہاک	دراول گرم	دردوم خشک	مردمان این ہا تمام سال می خورند
۱۹	کمات[۵۲۷]	کھی (ھ)	ہنڈھ	سرد وتر	دردوم	بعضے جیر ناکول
۲	ہندبا[۵۲۸]	کاسنی (ف)	دار ہند	سرد و تر	دردوم	
۲۱	ہندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	ساره ہند	سرد وخشک[۵۲۹]	بدرجۂ دوم	
۲۲		وُلرکُت (ھ)	دودھ ہاک	سرد وخشک	بدرجۂ دوم	
۲۳			پمبہ ہاک			
۲۴			ڈیڈ			
۲۵			وٹہہ کرم			
۲۶			داندہ ہاک			
۲۷			ٹیر ہاک			
۲۸			مرل ہاک			
۲۹			چہتر ہاک			
۳			چوپکسر			

۵۲۶ بضم کاف وراء وضمۂ نون وسکون با معرب کرم فارسی است وکلم نیز آمده است ۔

۵۲۷ بفتح کاف وسکون میم وفتح ہمزه وتا ۔

۵۲۸ بکسر ہا وسکون نون وکسرۂ دال مہملہ وفتح بائے موحده والف (ص ۲۶۴)

۵۲۹ بقول مخزن الادویہ طبعیت آن در آخر درجۂ اول سرد وخشک است (ص ۲۶۵)

نمبر شمار	نام سبزی ہا بزبان یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱۱	تھندبلی	-	پوشہ ہند	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	.
۱۲	سلق	چقندر (ف) (ھ)	چقندر	معتدل	مرکب القوی [۵۲۰]	
۱۳	قطف [۵۲۱]	گچو (ھ)	کنہ ہیچ	سرد و تر	در دوم	
۱۴	قطف	بتھوا (ھ)	دستہ ہاک	سرد و تر [۵۲۲]	در دوم	
۱۵	قنابری [۵۲۳]	موش دندان (ف)	وپل ہاک	گرم در اوّل	خشک در دوم	خودرو در کوہستان
۱۶	قنبیط [۵۲۴]	گوبھی (ھ)	گوپی ہاک	گرم و خشک	در اوّل	
۱۷	کراث [۵۲۵]	گندنا (ف)	روہن ہاک	در سوم خشک	در دوم گرم	بری و بستانی می باشد۔

۵۱۹ طبیعت اش در درجۂ اوّل سرد و تر است۔ و بعض گفتہ در وسط درجۂ دوم۔ و بعض اورا در سردی و گرمی معتدل می دانند۔

۵۲۰ مع حرارت در درجۂ اوّل (مخزن صفحہ ۴۱۲)

۵۲۱ بکسر فا (و بضم نیز آمده است) و طائے ساکنہ و رائے مہملہ لغت عربی است در فارسی سماردغ و در ہندی "پھین چھتر" می گویند (۶۴)

۵۲۲ طبیعت اش گرم در درجۂ دوم و تر در درجۂ اوّل است (مخزن ص ۱۰۱)

۵۲۳ بضم قاف و فتح نون مشدده و الف و فتح بائے موحده و رائے مہملہ و الف مقصوره لغت عربی و نزد بعض لغت نبطی است بہ فارسی اورا "نرند" می گویند۔ (صفحہ ۱۰۹)

۵۲۴ بضم قاف و فتحہ نون مشدده و کسره بائے موحده و سکون یاء تحتانی و طائے مہملہ۔ در فارسی کلم و در رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحہ ۱۱۱) ؛

۵۲۵ بضم کاف و فتح را و الف و ثاء مثلثہ لغت عربی است۔ در فارسی و ہندی "گندنا" می گویند (صفحہ ۱۳۲) ؛

بقولات کشمیر (کشمیر کی سبزیاں)

نمبر شمار	نام سبزیہا[۵۱۲] زبان یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبع	مقدار	کیفیت
۱	اسفاناخ	پالک (ہ)	پالک	سرد و تر	بدرجۂ دوم[۵۱۳]	
۲	اطریقلس	-	ژکل	سرد و تر	بدرجۂ ۲	
۳	بقلۂ یمانی	چولائی (ہ)	لسہ	سرد و تر	بدرجۂ ۲	
۴	بقلۂ جامعہ	ساگ چوک[۵۱۴]	چکہ لڑر	سرد و خشک	بدرجۂ اوّل[۵۱۵]	
۵	بقلۃ الحمقا	[۵۱۶]	لونر	سرد و تر	بدرجۂ سوم	
۶	حُلبہ	میتھی (ہ)	میتھ	گرم و خشک	بدرجۂ دوم	
۷	حرشف[۵۱۷]	کنکر (ف)	کرژ	گرم و خشک	در اوّل	
۸	حماض	چوکا (ہ)[۵۱۸]	ارج	سرد و خشک	در اوّل	
۹	خیاری	سوچل (ہ)	سوچل	سرد و تر	[۵۱۹]	
۱	خس	کاہو (ف)	کاہو	سرد و تر	-	

۵۱۲ھ مراد از سبزیہا ادویہ است کہ در طب یونانی مستعمل می شود ؛

۵۱۳ھ و صاحب "مخزن الادویہ" "زردد" او را سرد و تر در آخر درجۂ اوّل نوشتہ است (ص ۹۳)

۵۱۴ھ درست "ساگ چوکا" است ؛

۵۱۵ھ مطابق تحقیق "مخزن الادویہ" در درجۂ دوم سرد و خشک است و بر دلعض در درجۂ اوّل (ص ۱۸) ؛ ۵۱۶ھ ہندی "خلفہ" ؛

۵۱۷ھ بقول صاحب "مخزن الادویہ" جلد اول صفحہ ۲۷۸ تلفظ اش حرشف بفتح حا و سکون را و فتح شین معجمہ و سکون فا است ؛

۵۱۸ھ در فارسی "ترشہ" می گویند ؛ ۵۱۹ھ (بر صفحۂ آیندہ) ؛

نمبر	نام دوا	یونانی/ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸۵	لاغیہ	-	کاچن	آخر سوم گرم و خشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد و خشک	
۸۷	لسان الثور	سنگاہولی (ھ)	کاہ زبان	در دوم گرم و تر	با گاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققان آں را اسم بے مسمی دانند۔
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گلہ	سرد و خشک در ۲	
۸۹	مازریون				
۹۰	ماہیران	ممیری (ھ)	ماہیران	گرم و خشک	در یلاق لازمی روید ضعیف العمل است۔
۹۱	موصلے	موسلی	لڈرمول	در دوم گرم و خشک	در پہاڑ دیچھنہ یافتہ میشود
۹۲	نانخواہ [۵۰۹]	جوین	جاوند	در اول درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	بنبہ پوش	در درجہ دوم سرد و تر	
۹۴	وج	بچہ (ھ) [۵۱۰]	وی	گرم و خشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی [۵۱۱]	ہرلی	ہربہ	گرم و خشک بدرجہ سوم	

[۵۰۹] (AJWAN)

[۵۱۰] بچھ

[۵۱۱] "ہربی" بفتحۂ ہا و سکون راے مہلہ و کسرۂ بائے موحدہ و سکون یا لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبیعت آں گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است:

نمبر شمار	نام دوا	یونانی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۷۴	قسط	کوشٹہ (ف)	کوٹھہ	گرم وخشک درسوم	
۷۵	قصب	نے (ف)	نر	سرد وخشک	
۷۶	قصب الذریرہ ۵۰۳	چرائتہ (ھ)	چرایت	آخر دوم گرم وخشک	
۷۷	قرسون	—	ترپر	العلم	
۷۸	قطن ۵۰۴	سولہ (ھ)	ٹو	سرد وخشک در دوم	
۷۹	قنب ۵۰۵	بھنگ (ھ)	سگہ	سرد وخشک	
۸۰	قصوم	۵۰۶	پھل گاسہ	درسوم گرم وخشک	
۸۱	کالاکوٹ ۵۰۷	شب افروز (ف)	تیلہ واس	در حال شامہ می باشد	
۸۲	کچار	کچار (ھ)	کچال	در دوم سرد وخشک	در حال وجھہ وکھادرہ می باشد
۸۳	کرفس	۵۰۸	یکھہ رو	در اول دوم گرم وخشک	
۸۴	کتوت	—	قسم دوم کلہ پٹ	در اول گرم وخشک	

۵۰۳ (CHIRETTA)

۵۰۴ (COTTON)

۵۰۵ HEMP

۵۰۶ (فارسی) رکاسف (ہندی) گندنا

۵۰۷ اسم ہندی است در فارسی اورا سیاہ گوش می گوید

۵۰۸ آجمود (ہندی)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۶۸	طحلب	سوال[۴۹۸]	منگال وھل	سرد و تر بدرجہ ۲	
۶۹	عاقر قرحا[۴۹۹]	آکر کرا (ہ)	عاقر قرحہ	آخر ۳ گرم و خشک	شجرۂ آں طبرخون است، از گل مرگ یافتہ می شود۔
۷۰	عسل النحل	شہد (ف)	ماچھ	در ۲ گرم و خشک[۵۰۰]	
۷۱	قطران[۵۰۱]	زفت (ف)	کلم	آخر ۳ گرم و خشک	
۷۲	فوّہ	مجیٹھ (ہ)	منزیٹھ	درسوم گرم و خشک	ہمگی برکریوہ پانپور و کریوہ ناگام زرع می شود
۷۳	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک[۵۰۲] در ۲	

۴۹۷ و بقول صاحب مخزن در درجہ سوم گرم و در درجۂ اوّل خشک است بشیرش تا آخر درجۂ چہارم گرم و خشک نوشتہ اند ÷ (۴۳۹)

۴۹۸ "سوال" در ہندی می گویند و در فارسی نامش "جام خواب" است (مخزن الادویہ جلد دوم صفحہ ۸) ÷

۴۹۹ (PYRETHRUM ROOT) ÷

۵۰۰ صاحب مخزن الادویہ اردو "متعلق طبیعت آں تفصیل دارد و آں ایں است کہ شہد تازہ در درجۂ دوم گرم و درجۂ اوّل خشک است و خاصیت کہنہ اش در اوّل درجۂ سوم گرم و در درجۂ دوم خشک است (۲۳)

۵۰۱ (TAR)

۵۰۲ صاحب مخزن الادویہ جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نمودہ است (ص ۸۷)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵۹	راتبارج [۲۹۰]	گندہ بہروزہ (ھ)	رُب کلم	آخر سوم گرم وخشک	
۶۰	راوند [۲۹۱]	-	پمبہ زالن	اوّل دوم گرم وخشک	برگ آں بیاس اشکیشری یمہ ہاک گویند
۶۱	سورنجاں [۲۹۲]	برنی (ھ)	ورکم منڈ	گرم وخشک	
۶۲	شاہترج	پت پاپڑہ (ھ) [۲۹۳]	شاہتر	گرم وخشک [۲۹۴] معتدل دوم	مرکب القوی
۶۳	شبت	سوبہ (ھ)	سوی	ایضاً [۲۹۵]	والاں خورد تخم آں
۶۴	شجرۃ الی الک	-	مہ کرس	آخر دوم گرم وخشک	یہ تاک الاں می شوید ماہیت آں موافق کماسیلست
۶۵	شوکراں [۲۹۶]	-	مورکھ	درچہارم در سوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ دا	گرم وخشک ۳	
۶۷	شبرم	گاؤکشک (ف)	دُرہامہ	در آخر دوم گرم وخشک [۲۹۷]	

۲۹۰ (RESINA)۔

۲۹۱ (RHUBARB ROOT) بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مصنف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی اش ریوند است (صفحہ ۱۴۴۵)۔

۲۹۲ (COLECHICUM)

۲۹۳ و کت پاپڑہ بیرمی گویند (مخزن الادویہ اردو جلد اوّل صفحہ ۴۳۶)

۲۹۴ لیکن صاحب مخزن بر ذکر خشک اکتفا نمودہ است۔

۲۹۵ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل خشک و بعض گفتہ کہ تخم آں گرم در درجۂ اوّل و شبت خشک گرم در اوّل درجۂ اول است (ص ۴۳۹)

۲۹۶ (HEMLOCK) ۲۹۷ (بر صفحۂ آیندہ ملاحظہ)

نمبر شمار	دوا	فارسی ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۹	خربق ابیض	-	زوہ نیبر	در وسط سوم گرم و خشک	
۵۰	خرقطان	-	قسمے از آبلج	سرد و خشک[۴۸۵]	برتنہ نجنم نکون میشود
۵۱	خردع	بیدانجیر (ف)	اربنٹھہ	آخر دوم گرم و خشک	
۵۲	خشخاش	خشخاش	خشخاش	سرد و خشک بدرجہ دوم	بستانی دو قسم بری یک قسم
۵۳	خطمی	خطمی (ف)	سنزہ پوش	سرد و تر در ۲	
۵۴	شیح	دُرمنہ	مرن	گرم و خشک در ۳	در پرگنہ گوریز بسیار می روید
۵۵	شقاقل	[۴۸۶]	چرہ کانگل	گرم و تر[۴۸۷]	
۵۶	دبق	[۴۸۸]	آولن	آخر دوم گرم و خشک	
۵۷	دُوب[۴۸۹]	-	درمن	مایل بہ سردی	
۵۸	دوقس	-	ہپیت زیوُرہ	گرم و خشک ۳	

[۴۸۵] شرح قبض۔ و بعض اطباء گرم و خشک قرار دادہ اند۔ (ص ۳۱۰)؛

[۴۸۶] در ہندی ستانی و سوالی و دودھالی و ستاور گویند (ص ۴۴۵)

[۴۸۷] گرم در درجۂ اوّل و تر در درجۂ دوم (ایضاً)؛

[۴۸۸] فارسی "مویزک عسلی"؛

[۴۸۹] دوپ بضم دال و سکون واؤ و پ لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ" بفتح میم و سکون راء و غین می گویند (۳۴۳)؛

نمبر شمار	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبع	کیفیت
۴۲	حجرالصخر	گل سنگ (ف)	یل مار	سرد و خشک	۲۷۹
۴۳	حسک	گوکھرو (ہ)	مترکنڈ	گرم و خشک بدرجہ اول	
۴۴	حصرم	غورہ (ف)	غورہ	سرد و خشک ۲ [۲۸۰]	
۴۵	حلتیت	ہینگ [۲۸۱] (ہ)	ہنگہ	گرم و خشک ۳	
۴۶	حلفا	پیسرو [۲۸۲] (ہ)	مُدَرُ	گرم و خشک در اول	بوریا می باشد
۴۷	حنہ	ماگشے (ف)	ترہ ترپہ سال	اول دوم گرم [۲۸۳]	
۴۸	حرق اسود [۲۸۴]	اگنگی (ہ)	مارسر	آخر سوم گرم و خشک	

۲۷۹ چیزے است بر سنگہائے نمناک می روید۔ رنگش سرمائل بسعدی است۔ اگر مالیدہ شود مسالہ برنگ حنا گردد (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۸۳ و ۲۸۴)۔

۲۸۰ در اول درجہ دوم سرد و آخر ہمیں درجہ خشک۔ (ایضاً صفحہ ۲۸۶)

۲۸۱ درست ہینگ است نام انگلیسی (ASA FOETIDA) است صاحب مخزن الادویہ ذکری پیدائش او را بہ افغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرار دادہ است

۲۸۲ صحیح این است کہ "پیسرو" لفظ فارسی است بقول صاحب مخزن الادویہ وجہ تسمیہ اش این است کہ دارائے مرور در موضع حلفہ کہ نزد مکہ معظمہ است بکثرت می روید (صفحہ ۲۹۲)۔ ۲۸۳ طبیعت نوع صغیرش در اول درجہ دوم گرم و در درجہ اول تر و نوع کبیرش در آخر درجہ دوم گرم است (۳۶)۔

۲۸۴ قسم دوم سعدی می باشد نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش یک گیاہ است۔ برگہائش ہم شکل مارتنگ است گلش سرخ و ساقش در حجم بقدر چہار انگشت تاب دادہ باشد (ص ۳۰۷)۔

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۲	تنباکو	تماکو (ہ)	تماکو	گرم و خشک	در بربہ داری بر قوت می باشد[۴۷۳]
۳۳	-	-	پتر	گرم و خشک	ہمود آں را در لوزشس بکار می آرند ہمیشہ سبز می باشد
۳۴	-	-	اشٹابری (ہ) رنگ راچ	-	بیخ آں را مردماں جوشانیدہ بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمے از ابو خلساء است۔
۳۵	جنجاث	-	ہاپتہ دان لدر	۴۷۴	
۳۶	سعد	موتھ (ہ)	بہبٹہ موست	در آخر دوم گرم و خشک[۴۷۵][۴۷۶]	
۳۷	جنطیانا	پکھان بید (ہ)	ردبل	گرم و خشک در اول سوم	
۳۸	جوز ماثل	دھتورہ	دتر	در ا[؟] چہارم سرد و خشک[۴۷۷]	
۳۹	حب النیل	زرکے (ہ)	تخم عشق پیچان	در سوم گرم و خشک[۴۷۷]	
۴۰	-	-	نیلہ کھرن	-	
۴۱	حرمل	سپند	اسپند	گرم و خشک[۴۷۸]	

(مثلاں) ماہیت اش بقول صاحب مخزن دانہ است مقدار بہی دانہ مثلث بہ شکل و مائل بہ سیاہی (ص ۲۱۲) ؛ ۴۷۳ نام ... است در کشمیر متصل ؛

۴۷۴ گرم و خشک در درجۂ دوم ؛

۴۷۵ سُعد بضم سین مصنّف مخزن الادویہ در آخر دوم فقط خشک قرار دادہ است (ص ۴۰۳) ؛ ۴۷۶ مخزن الادویہ صفحہ ۳۵۱ ۔ اما صاحبش " در وسط خشکی قریب باعتدال است " اضافہ نمود ۔ ۴۷۷ ماہیت اش دانہ گیاہے است مشابہ بہ لبلاب ۔ شاخہایش بغایت باریک و برگ سبز ؛ ۴۷۸ اما در درجۂ دوم خشک می باشد ۔ تلفظ اش "حرمل" بضم حاء و سکون و فتح میم و سکون لام است ۔ (ص ۲۸۱) ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمری	طبعیت	کیفیت
۲۶	سدال	-	اپلج	-	[۴۶۸]
۲۷	سفسج	سفته	وشہ پوتس	دراول سرد در دوم تر	[۴۶۹]
۲۸	بیس	-	مہند	در چہارم گرم و خشک [۴۷۰]	ہند کشمری سم ہیم میش یافته می شود
۲۹	ہیج	کھرسگ (ہ)	ماررنگ	سرد و خشک	
۳۰	کھنگره	بہنگره (ہ)	کھنگره	-	درین جا قسم سوم یافته می شود ضعیف العمل است [۴۷۱]
۳۱	تشمرج	چاکسو (ف) [۴۷۲]	اندرباج	گرم و خشک ۲	

[۴۶۸] طبعیت اش گرم و خشک در درجۂ سوم گیاہے است کہ بر درخت حایپیده می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ۔

[۴۶۹] بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت با قدرے زیاده بلند باشد شاخہایش بسیار باریک۔ در صورت ہم شکل برگہائے حنا الا اینکہ در سفل برگہایش کشاده وبہر دو جانب گوشہ دار باشند (ص ۱۹۲) ۔

[۴۷۰] این رائے حکماء یونان است لیکن اطباء ہند خلاف این رائے دارند۔ بر دو التال طبعیت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است۔ و قول مؤخر الذکر راجح است زیرا کہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۵) ۔

[۴۷۱] یعنی مائل بسیاہی و بقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید و ماہیت اش این است کہ گیاہے باشد بمقدار یک گز طول و برگہایش ہم شکل برگ انار باشد۔ در ذائقہ قدرے تلخ و تیز۔ (ص ۲۱) ۔

[۴۷۲] صحیح این است کہ چاکسو لفظ ہندی است و در لغت فارسی چشمک و چشوم است (بقیہ بر صفحہ آینده)

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	درسوم گرم و خشک ۴۵۹	
۱۹	بادرنجبویہ	-	گندسوی	گرم و خشک بدرجۂ اوسط ۴۶۰	
۲۰	بادنجان بری	۴۶۱	ون وانگن	درسوم گرم و خشک	ماہیت آں موافق لغات طب یافتہ نمی شود ۴۶۲ -
۲۱	پرسیاوشاں	کالی جھانیت (ف) ۴۶۳	گیو تھبر	معتدل بگرمی و خشکی	
۲۲	بزر البنج	بھنگ	بنگ بیال		
۲۳	برنجاسف	بوی مادران (ف)	بگ بتھے پونگالو گویند	۴۶۴	قسم مادۂ قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس ۴۶۵	مول	سرد و خشک و قابض و رادع ۴۶۶	-
۲۵	بصل الفی	-	دن پران	بسیار گرم ۴۶۷	

۴۵۹ در اواخر درجۂ سوم گرم و اول درجہ سوم مع رطوبت فضلیہ خشک است (ص ۱۷۲) ۔

۴۶۰ گرم و خشک بدرجۂ اوسط دوم و بعض در درجۂ اول معتدل و در درجۂ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸) : ۴۶۱ در ہندی اورا "بھٹ کٹیا" می گویند (۱۵۳) ؛

۴۶۲ و نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بناتیست بقدر یک گز طویل و شاخہائی خاردار ؛ ۴۶۳ صحیح "کالی جھانپ" است ۔ (ص ۱۶۳) ؛

۴۶۴ در اوّل درجۂ سوم گرم و خشک است (۱۶۴) ؛

۴۶۵ در فارسی ۔ و اما در ہندی اورا نوع صغیرش را "کوکھتی" و کبیر را "جٹادھاری" می گویند : ۴۶۶ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۶۸ : ۴۶۷ ایضاً صفحہ ۱۷۲ ؛

نمبر شمار	دوا	زبان هندی یا فارسی	زبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱	افتیمون	امل بیل (ه)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	بیخ آن کلے می بیند ۴۵۰
۱۱	افسنتین	سمارو (ه) ۴۵۱	ٹھٹھ ول	ایضاً ۴۵۲	
۱۲	افیون	افیم (ه)	رباک	سرد و خشک ۳ ۴۵۳	
۱۳	اجوائن	[illegible] (ف)	پکہ ٹہٹہ ول	گرم و خشک ۳ ۴۵۴	
۱۴	انجبار	—	ماترول	سرد و خشک ۲ ۴۵۵	
۱۵	انجره ۴۵۶	ٹنگس (ه)	سوٹی	اول سوم گرم و خشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشه (ف)	سوسن منڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن که برگ های آن باریک می باشد ۴۵۷
۱۷	بابونه	بابونه (ف)	بابونه	در دوم گرم و خشک ۴۵۸	

۴۵۰ اما صاحب مخزن الادویه ماهیت اش چنین نوشته است —

"از قسم نبات است رنگش سرخ و دمعی که تا موسم گرما می ماند تنا ... او مانند لتهٔ پسر یا رسن باریک تخمهایش در خردی هم شکل دانهٔ خردل می باشد (ص ۱۰۷)

۴۵۱ ABSINTHIUM ۔ ۴۵۲ و صاحب مخزن الادویه نام هندیش سمارو بسین مهمله نوشته است (ص ۱۱۱) ۔

۴۵۳ (OPIUM) اما اطبائے یونانی سردیش را در درجهٔ چهارم خیال می کنند (مخزن صفحه ۱۱۷)

۴۵۴ مخزن الادویه جلد اول صفحه ۱۲ ۔ ۴۵۵ و صاحب مخزن طبیعت اش در درجهٔ سوم سرد و خشک می نویسد ۔ ۴۵۶ انجره بفتح همزه و سکون نون و ضمهٔ جیم و فتح رائے مهمله و سکون ها مخزن صفحه ۱۳۲ ۔ ۴۵۷ و صاحب مخزن الادویه او را بیخ سوسن جبلی قرار داده است (ص ۱۴۷)

۴۵۸ ما ر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجهٔ اول خشک است (ص ۱۴۷) ۔

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵	اسطوخدوس[۴۴۰]	دہار (ھ)[۴۴۱]	کل وٹو	گرم وخشک ۲	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است۔
۶	اسقوردیون[۴۴۲]	موسیبر (ف)	ون رہن	گرم وخشک[۴۴۳]	
۷	اُسلنج[۴۴۴]		ویھ ٹانگل	ایضاً[۴۴۵]	
۸	اسل[۴۴۶]		پڑھ		بوریا ہا ازاں می بافند[۴۴۷]
۹	کندشس[۴۴۸]	بیخ گاذران (ف)	ساور	گرم وخشک	ماہیت آں بہ کتاب[۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

[۴۴۰] صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ طائے مہملہ وسکون واؤ وضمہ خائے معجمہ وسکون واؤ وسین مہملہ ضبط نمودہ است۔ نزدش لفظ مزبور یونانی است و درعربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۹۱)
[۴۴۱] دھارا (مخزن الادویہ صفحۂ مزبور)؛ [۴۴۲] بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ قاف و سکون واؤ وکسرۂ دال وضمۂ یائے تحتانیہ وسکون واو و آخرش نون۔ [۴۴۳] در اواخر درجۂ سوم (ایضاً ص ۹۷)؛ [۴۴۴] اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلَنج بکسر ہمزہ وسکون سین و فتح لام وسکون نون وجیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹)؛ [۴۴۵] قسم بستانیش گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور)؛ [۴۴۶] اَسل بفتح ہمزہ و سکون سین مہملہ ولام لفظ عربی است کہ در ہندی اورا "کسرانی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔
[۴۴۷] ایضاً صفحۂ مزبور ومزید گفتہ کہ محل روئیدنش آب است یا محل آب؛ [۴۴۸] صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷)؛ [۴۴۹] بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیتش ایں است کہ بیخش ہم شکل حنضی می باشد۔ برگش مائل بہ سبزی وبیخش مائل بہ زردی باشد۔ بقولش در ملک شام مردمان بادجامہ می شویند۔ (ص ۱۵۷)؛

ادویات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱	ابوہلسا	رتن جوت (ہ) [۳۳۴]	کوژ	گرم وخشک [۳۳۵] بدرجہ ۲	بعضے محققاں آں را پیل می دانند
۲	اطریلال	کاک جنگھی (ہ)	کاوہ کھور	گرم وخشک بدرجہ ۳	بہ حال بعضے محققاں اسم بامسمی است
۳	اخریص	کوسم (ہ)	کوسم پوتس	گرم وخشک [۳۳۶] درجہ ۲	
۴	اسارون [۳۳۷]	تگر (ہ) [۳۳۸]	موسے	گرم وخشک ۳ [۳۳۹]	

[۳۳۴] مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۷ درلغت عربی حاء العول وعس الحمار وشجار است و در فارسی ہوجوبہ ۔ دارو ئے مرکور برچہار قسم منقسم است (ایضاً ص مرکور) ۔

[۳۳۵] گرم وخشک در اول درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۲) [۳۳۶] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۹ اما مصنف نام ہندش بجائے "کوسم" "کسنم" نوشتہ است سائر تحقیقش ماہیت مرکور دریں حالعلی ماحریص صحرائی دارد لیکن احریص بستانی طبعیت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است۔ [۳۳۷] اسارون بفتح ہمزہ و سین مہملہ و الف وضمۂ رائے مہملہ وسکون واؤ آخر لعطسہ سریانی در یونانی ادرا سرایوں می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹) [۳۳۸] صحیح "تگر" است (الصاً صفحۂ مرکور) [۳۳۹] سائر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبعیت اش در اواخر درجہ دوم گرم وخشک است (صفحہ ۸۹)۔

نمبل بالاہامہ - یا کونہ بل از پانپور جانب مشرق واقع است - از علف ہا محجوب - آب آں در دریای بہت می رود -

نمبل ایٹھہ کھرو - در پرگنہ لار متصل موضع تجھندنہ - آب آں براہ سند شامل بہت گردد -

نمبل مرہامہ - در پرگنہ دچھن پارہ - قریب موضع مرہامہ - آب آں شامل بہت گردد -

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اوّل ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء و تشریح اسمای بالبست مرتب نہ کردہ اند - احیاناً اگر کردہ باشند بہ وقوع حوادث موجود نیست - لہٰذا مردمان کشمیر از خواص نباتات ایں سر زمین کہ از حد افزون است مجہول ماندہ بہ موجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ ایں جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودۂ ایں جا کہ خواص آں در لغات طبے درج شدہ بود دریں جا مجملاً ایراد نماید -

---

۴۳۲ ؎ وارد شوندگاں :

۴۳۳ ؎ اطباء و حکماء :

زمین آن لالی زراعت کردہ بودند۔ اکنون بسبب انقلاب زمانہ بہر ها معدوم گشتہ لوح زار ها بہم رسید۔ در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند۔ حقیقت آن این است کہ درمیان قطعۂ مذکورہ بعضے جا ها زمین بر روی آب مفروش می باشد در عمق آن آب کہ متعلق بآب انہار دیگر می باشد ماہیان می آمد چنانچہ صیادان فرش زمین را سوراخ کردہ چوب افراز کہ جا صۂ ماہی گیران این دیار است آن را در سوراخ فرو برند و از ہمان سوراخ ماہیان را بہ بچۂ آہنی چسپیدہ از آب بیرون ہمی آرند۔ در جوف آن آب جز سرچشمہ ہای بسیار ند آب آنہا بارود بار سندلار لاحق گشتہ از شارد ابو رسامل بہت گردد۔

نمبل مال گام۔ از صفاپور سمت شمال آب جیرے است وسیع و فراخ از آن جملہ بعضے مزروع و در جوف آن لوح زار و نیستان بسیار مرغان بسار۔ آب آن از راہ نالۂ اچھس بانالاب اولر پیوندد۔

ذرمبل۔ آب جیرے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان بہ آب می باشد و در زمستان خشک گردید گار ها دران متکون می باشد اکثر بادریای بہت مخلوط گردد۔

نمبل کالسیور۔ قریب موضع ۔لہ۔ پرگنہ کروہن۔ آب جیرے است کہ ہمیشہ الکاہ لوح محفوف می سد وکرانہ ہای آن اکثر آباد آب آن بمقام گورش کوی شامل بہت شود۔

نمبل بیت گام پور۔ واقع در پرگنہ سایر المواضع بالا۔ سر تراز کاکاپور آب جیرے است فراخ محفوف از علف ها بعضے مزروع۔ آب آن در بہت پیوندد۔

بطایح کشمیر

بطیحہ را بزبان کشمیر نمبل می گویند و نمبل زمینے است کہ یک حصّہ آب و یک حصّہ خاک بہم آغشتہ ہمیشہ نمناک می باشد و بعضی جاہا چنان می باشد کہ دواب ہا دراں فرو ماندہ ضائع شوند۔ و بعضے جاہا سخت ہم می باشد۔ ازاں جملہ بعضے مزروع بعضے غیر مزروع۔ آں چہ مزروعست کشاورزاں دو بیلچہ در دو دست گرفتہ زمین ہا کاویدہ تخم ریزی شالی ہمی کنند۔ بعضے جاہا کہ اندک زمین درشت می باشد در آب قلبہ رانی کردہ دانہ پاشند۔ و آں چہ کہ غیر مزروع است میان آں کاہ لوخ و نے و علف بہ کثرت می باشد۔

آب خیز بمنہ۔ در حدود جنوبی سرینگر قریب بتہ مالنہ میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع۔ و درمیان آں چشمہ ہا و آبگیرہا واقع۔ کاہ لوخ و علف ہا متنوعہ دراں متکون گردد۔ و در موسم خریف مردماں زمین آں کاویدہ بیخ ہای علف کہ بہم منسج شدہ باشد کشیدہ و خشک کردہ در پخت و پز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند و چکش آب آں بالای شالہ ٹینگ از راہ پل شامل بہت گردد۔

براری نمبل۔ میان شہر در حصّۂ شمالی واقع است۔ گویند در زمان گذشتہ آب آں صاف و متموج ہمی بود۔ الحال لوخ زارے بہم رسیدہ است و در بعضے جا آبگیر ہای صغیرہ دراں یافتہ می شود در تابستان آب آں باآب ڈل آمیختہ براہ نالۂ ارجاری می شود و در زمستان خشک می ماند۔

آب خیز تولہ مولہ۔ آب خیزے است وسیع کرانہای آں مزروع۔ میان آں لوخ زار و نیستان و در وسط آں موضع تولہ مولہ معمور است و سرچشمہ کھیر بھوانی مشہور و در زمان سابق میان آں نہرہای متعددہ کشیدہ

سمت شمال و دور محیط آن تخمیناً چہار پنج میل می باشد۔ در ساحل شمالی آن قریۂ صفاپور و برکنارۂ جنوبی آن گلشن پوسہ یران عرب ریسہ لوح زار است آب آن بہ سیل بن بارہ در بہت می ریزد۔ ایضاً برکنارۂ شمالی آن علامات عمارات باغ صفاکدل ذلت خانۂ نورجہان نوحسرت افزا و اطراف و سواحل مانسبر سر بسر دل کشا و خوش ساحل سر و سرد است محاذی گلشن پوسہ یران سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت رنج سدی بستہ می شود۔ متصل آن چشمۂ دیگر است کہ آب آن بہایت گرم می باشد۔ حوالی مانسر عیون بسیار واقعست کہ در حالت رنج سدی یافتہ می شوند۔

ہاکور سر۔ آب گیری است از شہر بمسافت دو میل سمت مغرب زیر دامن کروۂ ہاچک سطح آن از جزایر دلوح زارہا محفوفست۔ قریب یک طع ہاچک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بنظر می آید۔ بعضے جزایر آن کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح شوشو گردیدہ می باشند در آب بعض باہم ملغامہ دریا سر می گردد بعضی از راہ دروازہ بابہت می پیوندد۔

یماسر۔ کولاست فراخ از شہر بمسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آن لوح زار و سنگارہ یافتہ می شود۔ اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بنظر می آید آب آن از موضع بادکمی با نالۂ ننارد وایورہ لاحق گشتہ۔ درتالاب آولر می گذرد۔

مال سر۔ آبگیریست صغیر کہ دور آن یک میل می باشد قریب موضع ہاسنل۔ بر ساحل آن آثارات ثبت خانۂ درمیہ یافتہ می شود آب آن از عصر سنسل باہت ملحق شود۔

آب صاف و متموج می باشد. تالاب مذکور بیشتر خوردتر بود. در سنه ۱۳۰ هجری [۴۲۹] دریای سند از طغیانی گشته از مجرای خود معاودت نموده داخل آنچار سر گردیده و زمین های زرعی از هر سو خراب ساخته وسعت تالاب سه چند گردانید. در میان آن راجه جیاپیڈ [۴۳۰] سدّے افراشته بود که آن را موسنتهو می گویند. اکنون به باعث طغیان آب خراب و آب آن بمقام شهاب الدین پوره با دریای بهت پیوندد و در میان آن شکار مرغان و ماهیان فراوان.

خوشحال سر - تالابیست در اضلاع شمالی شهر که بر ساحل شرقی آن محله جڈی بل بسمت غربی آن عیدگاه واقع است و دور محیط آن قریب چهار میل. در اطراف آن کاه اوخ بسیار متکون می شود که نصفهٔ آن برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفه دیگر برای ماتم سرای و خانقاه جڈی بل می دارند - در میان آن شکار مرغان بسیار و آب آن داخل آنچار سر گردد.

مانس سر [۴۳۱] - چشمه ایست بطولی شکل بسیار عمیق. و از سرینگر به فاصلهٔ ۱۵ میل

۴۲۹ـه در عهد مهاراجه رنبیر سنگه آنجهانی :

۴۳۰ـه راجه جیاپیڈ پسر راجه سنگرام پیڈ بود. صاحب راج ترنگنی او را مردے متصف به صفات متضاده قرار داده است. بنابر روایت او راجه مزبور علم دوست بهادر و ظالم بود. در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بهیم سین راجه گجرات و راجه نیپال لشکرکشی نمود. گویند که میلان به مذهب بوذا داشت، و در شهر جیه پور؟ برائے عبادت بوذاں سه بت خانه قایم کرد. سی سال حکومت نموده درگذشت (ملخص از راجه ترنگنی جلد اول. ترنگ چهارم. مترجمه ابجهرچند) بنابر تحقیق حسرٹ زمانهٔ حکومتش مابین ۸۰۳ - ۷۷۲ سنه میلادی است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۷۵) :

۴۳۱ـه حالا به تالاب "انس بل" شهرت دارد:

و در کنارهای تالاب لوح زارها و علف‌ها[426] می‌رویند که برای تکلّف دواب و فرش بوریا بکار می‌آید و آب آن کولاب لطیف و خوشگوار است بر درگار گنده می‌شود و بصفای میاه از عمق آن ماهیان بنظر می‌آید و در وسط آن از چهار جا چهار چشمه می‌جوشند و ملّاحان می‌شناسند و درمیان ڈل کلان پیشروی حضرت بل جزیره سونه لنک سلطان زین العابدین احداث کرده قصری سه آشیانه در آن عمارت کرده بود بحادثهٔ زلزله شکست پس شاهان مغلیه مطربے بران افراشتند امیرخان[427] برسم آن کرده بسلسل دولاب بالای جای آب کشیده در صحن عمارت فوّاره بنوع افرا بر داشته بتماشای آن صرف اوقات می‌کرد۔ درین زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیره روپه لنک دارد که سلطان حسن شاه[428] تعمیر کرده بود۔ عمارتش در عهد سکّان ویران گشت در زمان سالف آب تالاب قریب حبه کدل با دریای بهت پیوسته می‌رفت۔ بدشاه ازان جا سدود ساخته بالهٔ بار در نفس شهر حفر کرده آب ڈل بر زراعت پرگنه اچهن جاری ساخت که تا حال در موسم تابستان آب تالاب براه بالهٔ بار جاری می‌باشد و در زمستان براه پوهی کل شامل بهت گردد۔

آنچار سر۔ کولابی است قریب شهر سمت شمال طول آن تخمیناً از تریه‌وار تا سه‌گام چهار میل عرض از شوره تا بدوڈر دو میل می‌باشد۔ اطراف آن از هر سو بکثرت لوح زارها و نی زارها و علف‌ها محفوف است در وسط آن میل در میل

[426] قسمی است از گیاه که از آن بوریا می‌بافند۔

[427] مراد از امیرخان جوانشیر است که در عهد احمدشاه و پسرش تیمورشاه ابدالی از ۱۱۷۷ الغایت ۱۷۷۶ء حاکم کشمیر بود (نگارستان کشمیر)۔

[428] (۸۹۳ / ۱۴۸۷ — ۸۸۰ھ / ۱۴۷۵ء)۔

تخمیناً سہ میل عرض آں از خواجہ یاربل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آں تخمیناً دہ میل[۴۲۲] باشد۔ بہ قول مؤرخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ نام۔ راجہ پرورسین[۴۲۳] ثوری پای بہت را از ناوہ پورہ مسدود کردہ زیر دامان کوہ ماران در نفس شہر جای ساخت۔ بعد از انقضائے دوراں در زمان راجہ درلب[۴۲۴] دیوں دریائی بہت طغیان کردہ میدان مذکور را طوفان نمودہ تالابے بہم رسید۔ حاکمان وقت تسدید آں نہ کردہ بطول زمان عمقے بہم رسانید۔ سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از ناید یار تا نشاط باغ کتب خانۂ اہل ہنود کہ انبارہا جمع کردہ بود در قعر آب انداختہ سدے متین استوار ساخت و شمش جسر سنگین بر سر آں انداخت۔ بعد ازاں سیف خان از خواجہ یاربل تا علیش آباد برای آمد و رفت باغات سدے استوار نمود۔ موجب آں تالاب مذکور را سہ حصہ می شود۔ اوّل ڈل کلاں پیشروی حضرت بل۔ دوم ڈل خورد کہ از کوہ سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدرہ کھون کہ پیشروی کوہ ماران بسیار عمیق یافتہ می شود۔ و درمیان ایں سہ حصہ جزایر موضع نندہ پورہ بہ کثرت آبادی موجود است۔ ازاں جملہ بعضے جزایر بازمین استوار کردہ اند۔ بعضے ہا بر روی آب مفروش می باشند ہر جا کہ خواہند کشیدہ می برند و برجزایر مذکور فالیزہا و اقسام بقولات کہ برای مردم شہر کفایت می شود مزروع گردد۔ بیخ نیلوفر و تخم آں و جیور دراں متکون می شود

[۴۲۲] اما مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار دادہ است۔ صفحہ ۱۴۱۔

[۴۲۳] راجع بہ جلد دوم در ذکر راجہ پرورسین مرقوم بود۔

[۴۲۴] ایضاً۔

[۴۲۵] (۸۲۰-۷۹۸ھ)۔

پیران دیرینه سال میگویند که پیشتر آب چشمهٔ اولر از سطح آب فواره
یک درعه بالا جوشش می زد. فی زماننا همگی حباب ها به نظر می آید متصل اولر ناگ
چشمهٔ دیگر است که آن را یدم ناگ می گویند حباب های آن کم تر. غیر ازین
درمیان تالاب اولر چشمه های بسیار موجود است و در وسط تالاب آب صاف
و مموج می باشد و در کرانهای آن بفصل سنگاره بیرش بافراط متکون می شود
آن که در سواحل شرقی و شمالی آن می روید از ابتدای عهد بڈشاه تاحال وقف
عام است آن را بهرم مبل می گویند و آن که در نواحی غرب و جنوب مے
روید از قدیم ضبط سرکار و درمیان آن تالاب شکار ماهیان و قازان مرغابیان
بزاوان کرده می شود. صیادان بر بهر ازان سفینه های کوچک بر آمده مرغان و
ماهیان را شکار[۴۲۰] کنند. گویند در زمان پیشین تال[۴۲۱] اولر بسیار عمیق بود که بمرور دهور
روز بروز رفعت پذیرفت اکنون سمت جنوب شرقی گوشه عمیق است و در
اطراف دیگر کم تر و در وقت هیجان باد آب آن سخت متلاطم گردد در آن
وقت عبور سفائن متصور نیست۔

و در موسم تابستان بعد دوپهر روز درمیان آن کسے گذر نتواند
کرد تا زمان بڈشاه تالاب اولر تا موضع اشم متموج می بود چنانچه بڈشاه
تعمیر لنک در وسط تالاب مرتفع کرده بود ازان باز لجمت تالاب روز بروز
رفعت پذیرفت و بعد از ساعت به ساعت عارگشت تا آنکه سرزمین
مواضعات هاجن و باندی پوره وغیره حدوث یافت۔ اکنون به باعث طغیان
بهت هرگاه تالاب اولر از آب مملی گردد۔ تا موضع اشم سیلاب گرداند۔
تالاب ڈل متصل شهر سمت مشرق طول آن از گگری بل تا تل بل

۴۲۰ شکار میکنند۔ ۴۲۱ تالاب۔

چشمہ اول ظہور نمود۔ قصہ غرق شدن شہر مذکور در ذکر راجہ سندر سین[۴۱۵] مشروحاً گفتہ آید۔ بعضی امارات عمارات شہر مذکور اکنوں ہم بہ نظر ہمگناں عیاں می شود چنانچہ یکے از محققان قریب ساحل شرقی در عمق دریا پایہای جسر سنگین معائنہ نمود و بعضے ہانجیان[۴۱۶] تالاب می گویند کہ محاذی جبل شیرہ کوٹ از عمق آب غرفہ ہای کوشکی بہ نظر می آیند و متصل آن درختے عظیم ملاحان می بینند۔ مورخان می نگارند کہ از تعمیرات آن زمان بت خانہ بود کہ فرق در زمستان عیاں می شد۔

سلطان زین العابدین بر سر آں بت خانہ بزرگ سفینہ نصب کردہ بالای آں سنگ و خاک انباشتہ جزیرہ وسیع کہ طول آں از شمال تا جنوب یکصد درعہ و عرض ۷۵ درعہ می باشد بلند افراشتہ باغی دل کشا بہ اشجار و ازہار غمزدا احداث نمود۔ و بر کنج شمالی آں عمارتے سنگیں کہ سہ آشیانہ[۴۱۷] مرتفع بود و مسجدے رنگین کہ تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بت زریں کہ پیش ازیں غواصان از بت خانہ مذکور صرف ضروریات جشن شاہی کردہ داد و دہش بسیار فرمود۔ تاریخ لنک[۴۱۸]۔

این بقعہ چو بنیاد فلک محکم باد
مشہور بہ زینہ ڈینب در عالم باد
شہ زین عباد تا کہ در وے جشن کند
پیوستہ چو تاریخ خودش "خرم باد"[۴۱۹]

---

[۴۱۵] رجوع بجلد دوم تاریخ حسن در ذکر راجہ سندر سین پسر راجہ بندر سین۔ [۴۱۶] لفظ کشمیری است بمعنی کشتی بانان

[۴۱۷] آشیانہ بمعنی طبقہ۔ [۴۱۸] لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیرہ

[۴۱۹] ۸۴۰ھ مطابق ۱۴۳۶ء۔ بقول خواجہ محمد اعظم مولف "واقعات کشمیر" تاریخ مزبور تا زمان وی بر سنگے منقش بود۔ ص ۵۰

بہن مل ور ساحل شرق. شمالی آن دہات پرگنہ کوہہامہ دہ منہ گرد موٹا فرہا
سایر المواضع یائس واقع است و در حاق وسط آن چشمۂ اولر ناگ مشہور (اولر
بزبان کشمری سوراخ راگویند کہ آب ازان سوراخ ہمی جوشد) ازان جاکہ آب
این چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ برآمدہ بود لہذا آن چشمہ را اولر ناگ
گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان باستان از کوہستان پرگنہ لار رفتہ از آب چشمہ سار
ستھہ سر آب کوہستان بہ اسہ مل ملحق گشتہ در کرتہ ناگ گامی رفتہ
از اوقات کوہ وگی بہ طرف اموہ ستوہ آمدہ تمام وحمول ہر دو غلطیدہ معد
رود ازراست در راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آن تالاب را ستھہ سرمی گفتند
و دران زمان جوگیان لائعنی بیراوئ بہ سواری سفینہ سوارہائے آن سر سیر می کردند
چنانچہ برکوہ وگی نوکا مدن[۲۱۳] تا حال موجود است بعد مرور دہور و سالہائے شہر
سند متنگر از نکات افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از حادثۂ ہولناک ازماندہ بہ قہر
جبار زمان سبب نازل شد حادثۂ زلزلہ عظیم از لفس شہر زمین برسیدہ سوراخے
بہم رسید و ازان سوراخ آب تالاب سیل سرفوارہ وار یکبار جوشیدہ طوفان
ساخت و آن شہر و شہریان را در ورطۂ فنا انداخت[۲۱۴]۔ ازان باز رود ستھہ
ستی سر زیر دامنۂ کوہ وگی در دہان غار ے درآمدہ از چشمۂ اولر ناگ جوش
می زند۔

چنانچہ یکے از اعیانئ پیشیں سوس شالی زرود بہ اسہ مل انداختہ از

[۲۱۳] نوکا مدن بزبان کشمیری کشتی و مدن جائے بستن آن۔ لہذا معنی اش موضعیست
کہ بدان کشتی را مضبوط می دارند۔

[۲۱۴] تاریخ کشمیر ایشور کول عاجز صفحہ ۴۷۔

کرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی گردد۔ و از مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پہکلی می آید میان درۂ کوہسار تا حدود چاملک ہیبر پور می گذرد۔ پس ازاں میان ملک پنجاب جہانیاں را سیراب کردہ با دریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک انبازی کردہ در بحر[۲۱۰] اعظم می افتد۔

کٹہ کُل - از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم تابستان میانِ حصۂ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفاکدل با بہت واصل گردد۔

سونہ کُل - مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوئی کٹہ کُل نہرے جدا گشتہ با رود دودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور - از دریای بہت بہ مقام شادی پورہ نہرے منشق گشتہ بہ آب ہاکور سر و پماسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہائے کشمیر

تالاب اولر - کولابے است عمیق[۲۱۱] و وسیع بہ شکل مثلث مختلف الاضلاع از سرینگر جانب شمال بہ مسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبۂ سوپور تخمیناً ۱۲ میل۔ عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[۲۱۲]۔ دور محیط آں بر وقت اعتدال تخمیناً

---

۲۱۰ بحر ہند ؛ ۲۱۱ مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصۂ کثیر چہاردہ فٹ انگریزی و در بعضے جا کم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد سٹائن اوسط عمقش پانزدہ فٹ انگلیسی است ص ۱۱۹ : ۲۱۲ اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) در کتاب مزبور طولش ۱۰ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول سٹائن این است کہ طولش ۱۲ میل و عرضش شش میل و میگو بلکہ بوقت سیلاب طولش ۱۳ میل و عرضش ہشت میل می شود ؛

صحیح کوہستان کاغان و چشمہ بالوسر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولۂ آں زمان است ؛

محاذی شیرگڑھ دررود دو دگنگا بمقام جہتہ نل و آب کوشارہ آیرپج مع آب نیلم نیز از پارم پورہ وسمدلار مع آب اچار سر و کوسنحال سر نیل تولہ مولہ از شہاب الدین پورہ و آب تالاب مانسر از سمت بارہ حاسا شامل بہت گردد و بہ امتزاج آن رودہا متموج و متلاطم گشتہ براہ باینہ باری داخل تالاب اولر می شود

در زمان سابق پائین موضع حاجن تا اول اولر لاجوج گشت در بہال ۱۲۰۴ ہجری براہ بائہ بابہ ایری کہ بذلت سورح بھان کندہ بود رجوع نمود از آن بار ہمچنان می گذرد پس از آن آب دریای بہت بہ امتزاج آب تالاب اولر و انہار کوہسار کوہہامہ ۔ غیرہ بحیثیت اجتماع سمت مغرب رجوع می کند و از آب سگل و رود پماسر مصاعد گشتہ میان قصبۂ[۴۷] سوپور برآمدہ از دو آب گاہ تا لہہر وشامل کردہ تا حدود بارہ مولہ بآہستگی در می می گذرد و از آن جا نام بہت نا وقسما از ذات آن ذرع گردد ۔ میں مقام کہنہ نل تا قصبۂ بارہ مولہ[۴۸] سفائن خورد و کلان میان آن در بہار و زمستان سیر وقت می گذرند ۔ مسافت آن از کہنہ نل تا بارہ مولہ مع کج و پیچ قریب یکصد میل می باشد و از قصبۂ بارہ مولہ سمت مغرب میان درہ متصل بکمال زور و شور مسدرگشتہ و از آب ہای کوہسار علاقۂ دیچھہ و کھاوورہ برابد ترقی حاصل کردہ تا حدود مظفرآباد[۴۹] آن را دریای کشمیر می نامند ۔ از ان جا آب

---

۴۷ از بزرگ قصبہ جات کشمیر است بانی آن سر سے سویا نام بود کہ در عہد اونتی ورما (۸۸۳-۸۵۵ء) بوزارت فائز بود ۔ ۴۸ قصبۂ بارہ مولہ در اہمیت بدرجۂ سوم است قبل از تقسیم ہند در میان تجارت ہندوستان و پاکستان یکے از مراکز تجارت کشمیر بشمار می رفت ۔ ۴۹ از تعمیرات مظفرخان بمبہ است (سنہ ۱۶۵۴ میلادی) بقول آمدکول آبادی آن ۲۶۲ ہزار نفر ۔

رود ساندرن - از درّهٔ شاه آباد و رود برنگی از کوهستان پرگنهٔ برنگ و رود آره پتی از کوهستان کوٹهار آمده قریب قصبهٔ اننت ناگ باهمدیگر متحد می شوند پس آب ینابیع اننت ناگ متبوع خود ساخته من مقام کهنه بل عمقی بهم رسانیده بنا بر استوای محل آهسته آهسته بر گل خالص متحد گردد چنانکه آب آں در عرصهٔ یک ساعت از یک نیم تا سه میل موجب قلت و کثرت آب متحرک گردد و از کهنه بل نام آں دریا بزبان شاستر[۴۰۵] وتستا و به لغت فارسی بهت و بزبان کشمیری وتهه گفته می شود. بعد آں به امتلای آب های انهار و رود بار و چشمه سار استعداد فراوان حاصل کرده میان شهر سری نگر جاری گشته مخلوقات و مزروعات را سیراب گرداند. و آب آں از درجهٔ معمولی زمستان در تابستان قریب چهار درعه رفعت پذیرد. زیاده بر آں از کناره ها متموج گشته سیلاب گرداند. و از کهنه بل اوّل رود لمبودری از چهار محل و اصل بهت گردد. اوّل پائین کهنه بل دوّم منز گنڈ سوّم در گوره دیر چهارم در کتره ٹهنگ. انگاه رود بار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آره بدو جا یکے از موضع کاوه ونی دوّم از لله هار و آب کوهستان اولر مع آب چشمه سارها از مکان چرٹسو و آب ینابیع پرگنهٔ دهو و آب ننبل باله هامه از پانپور[۴۰۶] و رود بار دامشی از کاکاپور و رود ناگام از وتهناره و رود دنبل بل و آب تالاب ڈل

---

[۴۰۵] مراد از زبان سنسکرت است کہ در ہند شمالی بزبان "شاستری" ہم موسوم است۔

[۴۰۶] پنڈت آنند کول پامپور نوشته است - بنابر تحقیقش مقام مزبور مابین ۸۱۲ و ۸۴۹ سنه میلادی تعمیر شده است - بانی اش پدم وزیر راجهٔ اجیت پیڈ بود - نام قدیم ایں قریه پدم پور بود - زعفران زار ہائے پامپور مشهور است مردم شماری آں ۳،۳۴۸ نفر۔

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاحی ناگست واز محل دو کلہ بل رود محل کہ منبع آں گورچن ناگ می باشد ما جمیع انہار و جوئبار کہ از کوہ کاحی ناگ می آید ترقی خود حاصل کردہ بمقام دواب گاہ ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالہ پہرو را بمقام پہرو از مجرای خود مسدود کردہ آب آں نہر بحسن پرگنہ ریبہ گیر ساختہ عمارات عجیبہ باغات دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں "جوی خرم"[۴۲] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود او منہدم گشتہ نالہ پہرو براہ خود عود نمود۔ انگاہ شاہان مغلیہ در تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ روی نہی دیدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جاکہ منبع آں رود بار آب کولاب کرشنہ سر کہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رود کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں ناآب ویشہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای ناموز براہ پاپ نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب نم سر و گاڈھ سر و بر آب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی و برزہ بال و گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ و لولاب و ترو شارد ا و کرناہ وغیرہ اطراف و اکناف آں سواد بحیثیت اجتماع رودہا مجمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ بمقام مظفر آباد[۴۳] با شاری دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

[۴۲] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۶ ٭

[۴۳] ۸۶۵ ہجری ٭

[۴۴] پنڈت آنند کول بجائے "مظفر آباد" "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ٭

دومیل قریہ است در شرق مظفر آباد۔ فاصلۂ قریب دو میل ۔ دومیل بہ ہندی مقام اتصال رودہا را گویند و از اس رعایت ایں قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا و جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ٭

رنبیر سنگھ نہر شاہ جوی دنہر ذکر کل متحد کردہ در باغ سیف آباد بزای کارخانہ جنند[1] رہ ہای شالی کوب و طلسم خانہ ابریشم جاری ساخت۔

رود ابرنی[2] - منبع آں سرچشمہ شیر اسر و سرہای دیگر است کہ با آب کوہستان ہرموکھ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درہ نادی ہل پرگنہ کہامہ بہ سہ راہ شامل تالاب اولر گردد و سہ جوی ازاں منفک می شود۔ دو جوی در قصبہ آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیر دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانہ جنندرہ شالی کوب را سر انجام نماید۔

مدمتی منبع آں برفاب کوہستان شمالی ہرموکھ و آب نیلہ سر و آب نالہ بونار است۔ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع ناتنہ پورہ داخل تال اولر گردد و سہ شاخ آں کہ از بالا جدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ وٹ پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آکوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدمتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالۂ پھرو - کہ میان درہ کامراج می گذرد۔ و منبع آں آب کوہستان وچشمہ سار لولاب است۔ بعد آں برفاب کوہستان و عیون پرگنہ ونتر بسبیل نہر کہمل کہ منبع آں سنہ کل ناگست من منقام آوت کولہ شامل آں گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گراں میان آں سایر می باشند۔ انگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گرد و نواح ممتلے گشتہ از موضع کوپہ وارہ رود ماور کہ مخرج

---

[1] نسخہ ناگین ہا ۔

[2] ۱۹۰۱ء ایران - (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

حصر کردہ است لسکر خان کہ در عہد حکومت ناظم کشمیر بود[۳۹۷] بہ کور رامرسب ساختہ از موضع سٹہ پورہ نصارت حسن آب سال جو گرداسد چہارم دکرکول کہ قریب موضع وایلو از مسند جدا می شود ہمدوش آن گل مرو عاب داب پہاک را سیرات می سازد بانی آن راجہ رنبک مشہور است کہ برای آبادی موضع دکرہ جاری کردہ است[۳۹۸] و در عہد سلاطین دہلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و وصل آباد مسلوک ہمی بود[۳۹۹]۔ پنجم شاہ جوی کہ از موضع وانلو جدا می شود۔ سلطان زین العابدین برای آبادی پرگنہ آوردی و باغات و دولت خانہ شاہی حافر آن بالوستہرہ شدہ بود۔

لچھمہ خاتون زوجۂ جلال ٹھاکو نہرے از شاہ جوی جدا کشیدہ تا مسجد جامع رسانید لہذا جوی مذکور باسم لچھمہ کول شہرت یافتہ است شاہان چغتائیہ در عہد خود ترمیم و توسیع جوی شاہی نمودہ آب آن در باغ الٰہی و باغ سحر آرا و باغ گلشن و فرحی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیدہ رنگ ہشت فرمودند۔ و سیف خان برای طراوت باغ سیف آباد پہلوی شاہ جوی نہرے جداگانہ آوردہ بود الآن معدوم است و ملا شاہ برای رونق باغ خود نہرے دیگر تا موضع دربد جاری کردہ بود۔ الحال علامتش غیر معلوم۔ درین زمان مہاراجہ

۳۹۷ھ ۱۶۹ — ۱۶۷ھ / ۱۶۵۹ — ۱۶۵۷ عہد شاہجہان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو اعقاب بابر را کہ بہ ہند حکمرانی کردند خاندان چغتائی موسوم بودند بہ کہ جد اعلیٰ شان امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بود۔

۳۹۸ھ کے از شاہان کشمیر است کہ مذہباً ہندو بود گویند کہ شخص مزبور ہمراہ سلمان در کشمیر آمدہ بود۔ تاریخ ترنگنی جلد اول ترجمہ اچھر چند صفحہ ۱۸۔

۳۹۹ھ تفصیل این ہا در ضمن باغ ہائے کشمیر ملاحظہ کنید۔

تالاب آنجا بسر متلاطم گردانید۔ الی الآن ہمچناں میگذرد و بہ امتزاج آب امرادنی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدر می باشد۔ قدسی

چو کشمیر افتخار ہر دیار است | بہشت و سلسبیلش آب لار است
قضا از سیم نابش آفریدہ | بغیر از موج گل طوفاں نہ دیدہ
ندیدہ دیدۂ افلاک بارے | زجوی شیر زیں ساں آبشارے

و از آب سندلار انہار بسیار منفجر گشتہ مزروعات و باغات را سیراب و شاداب گردانند۔ اوّل نہر لارکول کہ از موضع وسن جدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزروعات بعض دہات لار را طراوت بخشیدہ فیض بخش سایر المواضع پائین[۳۹۴] میگردد۔ ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کردہ است موجب آن نامش لارکول گفتہ اند و در زمان سابق نہر مذکور تا وندہامہ می رفت۔ ازاں جا راجہ جیا پیڈ نہرے[۳۹۵] حفر کردہ آب آں در اندرکوٹ رسانیدہ بود۔ الحال ہنگی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راہ زیر زمین میان نقب میگذرد۔ و نیکہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بودے نہر لاری زیر دامنہ کوہ دیارہ گری جاری کردہ دہات صفاپورہ وغیرہ آباد ساخت۔ دوم ڈب کول از موضع میگام مزروعات را سیراب کردہ تا موضع ڈب میگذرد۔ سوم آرہ کل کہ از موضع برنگ جدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلارخ بہ مسافت دوازدہ کروہ در پرگنہ بھاگ[۳۹۶] مزروعات را سیراب گرداند۔ گویند نہر مذکور راجہ آری رائے

۳۹۴ء پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج (ابن سنٹنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)؛

۳۹۵ء (۸۰۳ — ۷۷۲ء)؛

۳۹۶ء بطور معبرہ حاکم کشمیر شد۔ ۲۳۰۳ سال قبل مسیح وفات کرد۔ راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۸ مملوکہ خانقاہ معلی؛

رودے بہم بستہ۔ بعد آن با رود خانۂ دکھ شامل گشته از علاقۂ کرگل بجانب شمال عبور کند. ازان جا با دریای کھلشری که از کوہستان رودک و چان تھان و گرودک وغیره با کالا ورور شور می آید پیوسته بنام اباسند نامزد گشته میان دره های کوہستان تبت اسکردو و ہوریٔ و نگری و گلگت و دارد و وغیره عبور ساخته زیر قلعۂ اٹک بدریای اٹک مسمّی گردد و دریای لنڈا که از کوہستان کابل می آید شامل آن گشته پائین ملتان دریاہای پنجاب را متلاطم گردانیده در بحر محیط متوازی گردد۔

حصّه دوم آن بجانب مغرب جاری گشته از آب بہار دو جوی از کوہسار پمبر دسار و قار خود حاصل کرده و از آب رود امرادلی که از کوہستان دچھن پاره می آید شکوه آن مضاعف گشته نام آن رود بار سندلار گفته می شود پس ازان جوی بار سلہ گرار از سوره قراو شامل گشته رود کرانکه مدی از مجمع تنگس آمیخته دار موضع دس بهر زہمه سر منقسم کرده پرگنۂ لار را سیراب گرداند و از موضع ہرن منتشر گشته آنش بچند راه داخل آنچار سر گردد. در زمان پیشین سندلار براه سمبه پور عبور کرده از موضع شہاب الدین پوره با دریای بہت ملحق می گشت. امّا در عہد عبداللّه خان درانی[۳۹۲] دریای سند طغیانی شده بطرف آنچار سر جود خود راهے باز کرد. بموجب غفلت حکام دو سه سال ملحق العاکن مانده از سر رو غاب دات لار قریب لک خروار ضائع گشت. و در عہد سردار عظیم خان[۳۹۳] باہتمام علی قلی خان در ترمیم وسد آن سر دہان را رحمتے برانداز سد لیکن بعد دو سه ماه باز طغیانی شده سد متین را از میان برداشته

---

۳۹۲ صوبه‌دار کشمیر در عہد افاغنه (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء)۔

۳۹۳ صوبه‌دار کشمیر در عہد افاغنه (۱۸۱۹ — ۱۸۱۴ء)۔

نوشتحال سرسبز کردہ داخل آنچار سر گردد۔ حصّہ دوم آب ڈل براہ پونٹی کُل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت[۳۹۰] گردد۔

امراوتی۔ از برف آب کوہستان پچھن پارہ و کوہ امرناتھ رودے مجتمع گشتہ میان درۂ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد و بروقت ہیجان آب خاک سفید با آب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید گرداند۔ پائین سونہ مرگ با سندلار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمۂ ہر موکہ گنگا و کولوسر وغیرہ برف آب کوہستان ہرمکھ رودے بہم رسیدہ از موضع کنگن با سندلار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف و خوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سندلار[۳۹۱]۔ سرچشمۂ وگہ سگن بر فرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دو حصّہ می شود یک حصّہ بجانب مشرق می رود و دیگرے سمت مغرب امّا حصّہ شرقی با آب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود دراس می آیند لاحق گشتہ

---

[۳۸۹] خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبدالرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم ظاہری و معنوی بود۔ در علوم قرآن و احادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبدالنبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل و سخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مورکرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کونل ولیم مزبور بہ سیاحت ترکستان می رفت و دوراہ از دست ترکماناں اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ او را از دست آنہا رہائی رسید۔ از تصنیفاتش رسالہ چلّے نامہ در تصوف و دیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

[۳۹۰] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ

[۳۹۱] سندھ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

برگنه پهاک را نضارت بخشید آن را ناوس نامید. و جهانگیر شاه از موضع
هاردن نهرے جدا ساخته باغ شالمار رشک بهشت گردانید. آصف جاه خان
نهرے ازان مشتق کرده باغ نشاط را طراوت بخشید و به سعی جناب خواجه شاه نیاز
نقشبندی نهرے از هاردن بالا بر زیر دامن کوه جاری گشته مزروعات موضع
برین را سرسبز گردانید و آب رودبار هاردن با آب تالاب ڈل متحد گشته به دو
راه جاری می شود یکے نالهٔ مار میں مقام خواجه باریل نهرے از ڈل جدا گشته
داخل براری نبل گردد ازان جا میان نالهٔ مار که بڈشاه میان حصهٔ شمالی شهر
حفر کرده است حضرت شاه بالسان جاری گشته مزروعات انچن را سیراب
گرداند چند جوی ازان مشتق گردد. یکے جوی سید بزرگ شاه[388] که میان جامار
جناب سید بزرگ شاه قادری حفر کرده است دوم دولت کول که دولت چک
در ایام حکومت خود میان صحن خانهٔ خود گذرانیده بود و به سبب واقعهٔ آتش کناره
بازار منهدم گشته. آنگاه خواجه شاه نیاز نقشبندی[389] هفت هزار روپیه صرف
کرده نهر مذکور را باز جاری ساخت. سوم جوی کاوڈاره که براه مرجان پوره
شامل خوشحالسر گردد. چهارم جوی باره پل از استرف کدل جدا گشته در

---

[388] سید بزرگ شاه فرزند ارجمند سید غلام شاه جواد و نیک نهاد بود و از
حلقهٔ والد ماجد خود بابا نور الدین پامپوری اکتساب آداب طریقت نموده بدرجهٔ شهود
اعتلا فرمود. مرشد بود صاحب جود و سخا با وجود خلائق دوستی همیشه در عبادت و ریاضت
می کوشید. وفات ایشان چهارم رجب سنه ۱۲۳۲ به وقوع آمده در حظیرهٔ اجداد آسود.
تاریخ وفاتش ازین شعر معلوم می شود:

هاتفی سجع مهر بیت او ـ جواد سید بزرگ شاه نهاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

[389] رجوع دیگر

سنگ سفید و کاتزہ کلہ و عیون آں سواد است و میان درہ آری گام دنا
راہ مزروعات را نضارت بخشیدہ بمقام چھچھ بل دریای بہت را منضم
گردد۔ آب آں بہ غایت لطیف و خوشگوار۔

رودِ آہیچ۔ منبع آں برف آب کوہستان راہ بار و آب سرچ
آں طرف مجتمع گشتہ مزروعات دہات مانچھامہ و دین سو را سیراب کردہ
بمنہ داخل با آب ہاکور سر لاحق گردد۔

رودِ کانہامہ۔ منبع آں یکے آب تک ناگ و برف آب کوہ
دوم برف آب کوہ پالس و توسہ میدان میان پرگنہ بانگل بہ انہار متعدد
گشتہ مزروعات را نضارت بخشد سہ نہر ازاں منشق می شوند۔ نہر اول
کانہامہ نہر دوم براہ ہانجی ویرہ۔ نہر سوم براہ سلطان پورہ شامل
پماسر گشتہ براہ ناید کھی برآمدہ برابر تارزنار شامل تالاب اولر گردد۔

رودِ ننگل۔ منبع آں سرچشمہ ایلاپتری و برف آب کوہستا
میان گلمرگ ساری گشتہ و از آب کوہستان دیگر استعداد وافر حاصل
زرع پرگنہ کروہن را طراوت بخشیدہ بمقام تارزوہ شامل اولر گردد۔

رودِ بار ہاروتن۔ منبع آں آب سرچشمہ مارسر و برف آب
پھاک است کہ میان درہ داچھیگام براہ تیل بل داخل کولاب ڈل می شو
متعددہ ازاں منفک گردد و راجہ بک نہرے[۳۸۷] از موضع ناگر بورہ حفر کردہ

---

۳۸۵ اما مصنف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاتزہ گل" اکتفا نمودہ است۔

۳۸۶ در حدود غربی شہر سرینگر۔

۳۸۷ راجہ بک پسر راجہ جہر کل است شصت و سہ سال حکمرانی کردہ در گذشت
حکومتش بقول جیرٹ "مترجم آئین اکبری" ۳۲۰۵ سال قبل مسیح بود۔

مزروعات را طراوت کرده به مقام وچی نار شامل منبع خود گردد. دوم جوی ماٹھو
پائین تر و گام منحرف گشته از موضع تر بر شامل سن گلو گردد. سوم لار که مزروعات
سیره سمن راد پرگنه ... کرده و چند دهات چھراٹھ را سیراب کرده از موضع
ڈوکه وتھیب در گدسمه درگوری بوده چکش آب مسل تیه گام بوده و از موضع
لل هار آب نالهٔ رمبی بوده که هم آب رمبی آره است با خود متحد ساخته آب بہت را
آبرو بخشد. چهارم از موضع [381] جدا گشته مزروعات را سرسبز کرده از
موضع کاوه ونی شامل بہت گردد. و خود رمبی آره میان پرگنه شاده می گردد
و مزروعات را سیراب کرده از قریه نامه بار رود دلتو شامل گردد.

رامشی. منبع آن آب سرچشمه رامه سر و برف آب کوہستان جوی کوری
و کاره گله وال وٹ [382] پیدا گشته اند بمقام دال رب سه حصه می شود یکے نہر
ماشی که از راه یکھر پوره با قصبه جرار می گردد. دوم رود حاشی که کرپوره
عام پور را سیراب گرداند. سوم رود راسی که میان تیه چھراٹھ مزروعات
را سیراب کرده بمقام کاکاپور با دریای وتستا [383] شامل گردد.

رود تولہ برن. منبع آن چکش [384] آب کوہستان نواحی جرار دیکھر پوره
است که براه قصر مؤله مزروعات را بارگی بخشیده از موضع دہه مار شامل
بہت گردد.

رود دودگنگا. مخرج آن آب سرچشمه دوده سر و آب کوہستان

---

۳۸۱ الیاس ــ کے الاصل ۳۸۲ ایضاً ۳۸۳ ایضاً وتستا چنانکه قبل
از این مذکور شد نام سنسکرت دریائے بہت که حالا به جہلم شهرت دارد.
۳۸۴ چکش بفتح شین وکسر کاف به هندی تراوش آب را می گویند
(جامع اللغات اردو)

یکے دریای بے پایان ذخّار | ز اوج کوه می غلطد یہ یکبار
چو گردد از فراز کوه راہی | شود کر از خروشش گوش ماہی
بیقینم شد ازیں گردنده دولاب | کہ گردد آسیای چرخ زیں آب
نگہ دارد تماشائے نظر را | کہ پالغزد ازاں نور بصر را

بعد آں آب ہای انہار و چشمہ سار بسیار و رود پوشی کہ از کوہستان دیوه سر می آید شامل آں گردد۔ نہر ونہہ وترد کہ منبع آں سرچشمۂ ونہہ وترد کہ قریب موضع بمنوه مشہور است از آب سُندره نار وغیره سرشار گشتہ از موضع ہابلش رود ویشتو را آبرو بخشد و بمقام نایئنہ از بقیہ آب رنبی آره ترقی یافتہ مزروعات پرگنۂ دیوه سر و آڈون و اننت ناگ را سیراب کرده بمقام سنگم با دریای بہت آشنا گردد۔ دوازده جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جملہ چہار جوی مشہور است یکے سونہ مَن از موضع جمہ نگری برآمده در آردون پائین طراوت بخشیده باز با منبع خود پیوندد۔ گویند راجہ سودرن حفر کرده است۔ دوّم بارڈ کہ از موضع وٹو علیحده گشتہ دہات آڈون را سیراب کرده بمقام ناد پوره شامل منبع خود گردد۔ سوّم ڈونگر کہ از لکھر پوره منشق گشتہ و در ضلعۂ کولہ گام دیوه سر گذشتہ از موضع کیموه لاحق بہ ویشو گردد۔ چہارم۔ ناندی کہ از مقام ہابلش برآمده در ضلع ناندی پرگنۂ اننت ناگ تا بجبہاڑه رفتہ شامل بہت گردد۔ گویند نندی نام زنے فایره بود۔ وی حفر کرده است۔

رنبی آره۔ منبع آں آب نندن سر و چندن سر و برف آب کوہستان رو پڑی و داره ہال[۳۸۰] و پیر پنچال است و از راه ہیر پوره و چاری گشتہ انہار متعدده ازاں منفجر گردد۔ یکے سُن گلو کہ از موضع زدگام می آید و در پرگنۂ آڈون و زینہ پور

[۳۸۰] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔ اما درو بجائے "داره ہال" کوه شوپ کور د راے نیار مذکور است

برف آب کوہستان مرگن وغیرہ آب چشمہ سار اچھبل و سرچشمہ نون و[۳۷۴]
است ناگ وغیرہ رودے مجتمع گشتہ با آب برنگی و ساندرن بہ مقام کھنہ بل[۳۷۵]
لاحق گشتہ عمقے بہم رسانیدہ بدریای بہت موسوم گردد۔

لدر یا لمبودری۔ از برف آب کوہستان کنوبی پرگنہ لار و کوہ امرناتھ[۳۷۶]
چہار جوی یک جا مجتمع گردد۔ یکے از راہ گویہ تری[۱] دوم از کوہ وارہ دان[۲] سوم
آب سرچشمہ ناربرپلاں[۳] پرگنہ پھاک۔ چہارم آب ینبوع[۳۷۷] شستہ رم ناگ[۳۷۸]
بہشت اجتماع رودے بہم رسد و مرد غاب دچھن پارہ را سیراب کردہ
چہار بخش می شود بہ چہار محل و با آب دریائی بہت[۳۷۹] ملحق گردد۔

رود وکسو۔ منبع اصلی آں سرچشم کوتر ناگ است و از برف آب
جبالی کوہستان و آب کوتر سر و تہر سر و سرہای دیگر شکوہ وافر پیدا کردہ
بہ مقام اہرہ بل قریب موضع وٹو آب آں رود از ممال سنگ های دریچہ
مضیق از بلندی سہ چہار صد درعہ مثل آب چادر فرو میریزد۔ بہ تحریک ہوا و
رفعت محل آب را مثل غبار منتشر ساختہ تماشای اعجوبۂ قدرت الٰہی مشاہدہ
گردد۔ چنانچہ شاہان معظمہ برای سیر و تماشا در آں جا می رفتند و شعرا در وصف
آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ ظفر خان احسن

وحشت چند گوی از سخن در   ندارد آبشار ےمثل آہر

---

۳۷۴ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵۔ ۳۷۵ ایضاً۔

۳۷۶ بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از آب کوہن ہار۔

۳۷۷ ینبوع بالفتح چشمہ کہ ہمیشہ ازاں آب جاری و مسکند جمع اش ینابیع (شمس اللغات)

۳۷۸ بطرف شمالی کوہ کوہن ہار بہ کوہ مہاگنس۔

۳۷۹ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۳۔

سوکھ ناگ - در چھتار از مقام بالا آبش در رودخانہ لدرمی رود۔ نہایت عجیب و دلفریب است۔

کوٹھیر ناگ چشمہ ایست دلکشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود۔

چشمہ شمہال ۔ زیر دامن کوہ شمہال۔ آب آں بسیار خوش گوار است و بہ زراعت شمہال سیراب گرداند۔ قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را تچھک ناگ میگویند۔ و برالسنہ عوام مشہور است۔ کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرّہ درآں جا تشریف بردہ اند۔ بلکہ چشمہ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند۔ واللہ اعلم۔

عین العفونت۔ در موضع دین پرگنہ دہو واقع است۔ ازاں جا بوی گوگرد می آید۔

رودخانہای کشمیر

ساندرن۔ برف آب کوہستان برار بال[۳۷۱] و آب سرچشمہ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل[۳۷۲] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد۔

رود برنگی۔ منبع آں برف آب کوہستان ہوکھ سر[۳۷۳] و نوبوگ نے میان پرگنہ برنگ و از آب چشمہ سارکگر ناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود ساندرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد۔

آرہ پتی۔ مخرج آں آب سرچشمہ تہر ناگ و برہمہ سر و رود درہ سر

۳۷۱ھ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵

۳۷۲ھ ایضاً   ۳۷۳ھ ایضاً

• چشمہ شاہی متصل شہر بر دامنۂ کوہ شالمار۔ آب آں نہایت عذب و
لطیف و خوشگوار است سلاطین و امرای ایں دیار بکمال ہوس آب آں چشمہ
استعمال می دارند۔ بنا براں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند۔ شاہجہان
در عہد خود عمارتے خوش و داعی دلکش درآں جا احداث کردہ حوض سرچشمہ را
سنگ بستی عجب آراست کلیم بدیہہ تاریخش گفت ۔

تاریخ
دوش دیدم شہ سکندر گوہر — شاہ مرداں[۳۶۵] علی جم جاہی
گفتمش السلام گفت علیک — گفت برگو دگرچہ میخواہی
گفتمش بہر چشمہ تاریخی — گفت برگو "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود میرزا محرم
تاریخش گفت ۔

تاریخ
سال تعمیر حال چشمۂ شیخ[۳۶۸] — گفت محرم بروی آگاہی

نیلہ ناگ متصل نترا گلز پرگنۂ شاورہ[۳۶۹] بر دامن کریوہ نہایت مرغوبست
کپال موچن۔ در موضع دگام پرگنۂ ناکھو[۳۷۰] بر رودخانۂ ربی آرہ۔ ہنود
آں را پرستش می کنند۔

---

۳۶۵ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالی اند کہ علی مردان خان صوبیدار کشمیر
در عہد شاہجہان چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ٭

۳۶۶ ۱۰۴۲ھ / ۱۶۳۲ء ۔ ۳۶۷ صوبیدار کشمیر بود بعہد سکھاں (۱۸۴۱ — ۱۸۴۶ء)

۳۶۸ ۱۲۵۸ھ ٭

۳۶۹ سور در پرگنۂ مراج (ڈسٹرکٹ جیوگرافی آف کشمیر)

۳۷۰ ماٹ۔ در مراج (ایضاً) ٭

شومہ ناگ۔ در موضع شومہ ناگ پرگنۂ ونر وسیع چشمہ ایست ماہیاں بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ۔ در صحن مقبرۂ زینتی شاہ مستانہ[۳۶۳] واقع است ماہیان بسیار دارد آبش خوشگوار۔

چشمہ منزہار۔ در پرگنہ دتر۔ عجیب چشمہ ایست۔ آب مصفا دارد۔

ناران ناگ۔ در موضع مقام وردہ پورہ پرگنۂ ونر۔ نہایت عجیب۔

ببر ناگ۔ در پرگنۂ ونر بالائی کوہ جلن بسیار فیاض۔

سید گنگا۔ در کندی ونر۔ ہندواں آں را پرستش می کنند۔

رام کنڈ۔ سیتا کنڈ۔ لچھمن کنڈ۔ ہنومان کنڈ۔ در پرگنۂ ونر علاقۂ نے ہری از موضع میل بال یک کروہ بالا برکمر کوہ وٹ چہار چشمہ واقع است۔ گویند رام چندر[۳۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بود مدتے در آں جا ریاضت می کرد۔ اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند۔

گوتم ریشی ناگ۔ در موضع گزریال پرگنۂ ونر چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد۔ ماہیاں بسیار دارد۔ اہل ہنود آں را مبارک می دانند۔

---

[۳۶۳] مجذوبے بود از پکان کپوارہ بہ جذبہ عشق الٰہی آوارہ و عریاں می رفت۔ مقبرہ اش در علاقۂ کامراج زیارت گاہ خاص و عام است۔ بقول صاحب "واقعات کشمیر" شخص مزبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزہ رحمتہ اللہ علیہ است و در خدمت حضرت ایشاں حاضر بشد ؛

[۳۶۴] حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیدہ ہنود ذات باری در و حلول کردہ بود۔ مورخان ہنود زمانۂ شہی ہشت لک سال قبل ازیں بیان کردہ اند؟ (جامع اللغات اردو)

به عبادت مشغول بود نظارهٔ عجب دارد۔
بیچھ ناگ۔ در موضع گردوره پرگنهٔ کوہامه واقع است غسل اراں اہل
حشرت رامقصد۔
پاپ جھں۔ در موضع پاپ جھں پرگنهٔ کوہامه واقع است۔ آب قلیل
ازاں می جوشد۔ اہل ہنود اعتقاد می دارند که از غسل آں گناہاں شسته میشوند
و بر دو رسال بو مسله می باشد۔
حکری ستور۔ در موضع آدیته مُوله پرگنهٔ کوہامه واقع است اہل ہنود
آں رامتبرک می دانند۔
رلی ستور۔ در موضع ہروں پرگنهٔ رسه گیر واقع معبد ہنود است۔
است ناگ۔ بر کوہ ستوه پرگنهٔ رسه گیر واقع است۔ دراں قریه
چشمه ہائی بسیار موجود۔
لچھمن برت[۳۶۱] در موضع لٹ تناث پرگنهٔ رسه گیر واقع است اہل
ہنود بر در بادس[۳۶۲] دراں حاجی روند۔
ہرناگ۔ در موضع ہروں پرگنهٔ رسه گیر واقع است و ہست چشمهٔ
دیگر از ہفت سیر و حوالی آں موجود۔
ستبوه ناگ۔ در موضع تره گام پرگنه ویر چشمهٔ فراخ است ماہیاں
بسیار دارد آبش مصفا۔

(مسلسل) در سنه ۹۹۴ھ در عہد یعقوب خاں یک پادشاه آخری کشمیر رحلت نمود۔
تاریخ وفاتش "حرمعدم" دریافت کرده اند۔
۳۶۱۔ صحیح تیرتھ" بزبان سنسکرت معنی زیارت گاه۔
۳۶۲۔ رود بار دہم کرشن پکھش"۔

وترگنگ - زیر دامنہ کوہ موضع میڈگام پرگنہ لعل واقع است۔ آبش صاف و ہاضم بوقت استقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لختہ از پوست گاؤ درمجرای آب چشمہ پنہاں میدارند۔ فے الحال بارش ژالہ و باراں می شود۔[۳۵۷] نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بسبب شدّت ژالہ محصولات تلف شد و بروز ساون سدی دوادشی[۳۵۸] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

ناران ناگ - در موضع وانگت پرگنہ لار زیر دامن کوہ بوٹی شور واقع است۔ بت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک[۳۵۹] دراں جا موجود۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہرموکھ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و درآں جا ختم یاترای کنند۔

شنگہ پال - برکمر کوہ متصل موضع برار دچھنہ در پرگنہ کوہامہ واقع است شیخ بابا داؤد خاکی[۳۶۰] درآں جا مسجدے عمارت کردہ مدّت چہل چلہ دراں جا

۳۵۷ء ملک حیدر چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر خاصیت مزبور را بیر آزمودہ است چنانکہ می گوید۔

"در پرگنۂ لار برسر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است۔ نام آں جوئے اوترگنگ است۔ اگر کسے درآنجا برسد گوشت گاؤ یا مرغ بہ یزد بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگر سی چہل کس باشند درتہ برف غائب شوند۔"

۳۵۸ء دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

۳۵۹ء (۱۳۳۲ قبل مسیح)

۳۶۰ء مریدے است از مریدان با اخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رح۔ بقول مصنف "واقعات کشمیر" مردے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرائید۔ تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں ورد المریدین و شرح آں دستور السالکین و قصیدۂ جلالیہ و رسالہ غسلیہ مشہور است

(بقیہ برصفحہ آئندہ)

دوازده ماه گرم می باشد۔ صاحبانِ جرب را بر وریک شبه غسل اراں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ در موضع ایتہ بارہ پرگنہ پھاک واقع است آبش قلیلے می جوشد۔ اہل ہنود آں را بزرگ پرستش گاہ پندارند[۳۵۴] و به روز اول ساکھ دراں جامیلہ می باشد۔

وچار ناگ۔ در محلہ نوشہرہ واقع است اہل ہنود تغسل اراں کفارت ذنوب پندارند و بروز ماوسی چیتر[۳۵۵] بدی دراں جامیلہ می باشد۔

چشمہ کھیر بھوانی۔ در موضع تولہ مولہ پرگنہ لار بزرگ پرستش گاہ اہل ہنود است آبش قلیلے براوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ گاہے سبز رنگ۔ گاہے سیاہ رنگ می شود رنگ سیاہ مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہر ماہ بروز اشٹمی شکلہ پچھ[۳۵۶] دراں جا میلہ مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلہ کلاں باشد بسیار خلق جمع می شوند۔

---

۳۵۴ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۱۔ اما دراں نام اس چشمہ کیلئے گپت گنگا "سرپاسر" درج است ؎

۳۵۵ لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماہ چیت ؎

۳۵۶ تاریخ ہشتم روشن شکلہ پچھ یعنی شکلہ پکھش است بر ہنود چنانکہ مذکور شد ہر ماہ بدو حصہ مساوی منقسم است پانزدہ ایام اول روشن و دیگر پانزدہ ایام تاریک حصہ اول را شدی یا شکلہ پکھش می گویند (شکلہ بضم شین و سکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن و پکھش بفتح با فارسی بمعنے بازو) و حصہ دوم را بدی یا کرشن پکھش گویند کرشن بکسر کاف و سکون را آمدہ بمعنی سیاہ در سنسکرت و پکھش ہماں کہ مذکور شد)؎

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند و بعد تقسیم آں بہ عجز و نیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود۔[۳۴۸]

نراین ناگ۔ در موضع کھاگ پرگنہ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ و چند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است۔[۳۵۰] مورخان پیشین می نگارند کہ ہر گاہ کسی بر چشمۂ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج و متحرک گردد۔[۳۵۱] نامہ نگار را تحرک و تموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت متصل ونتی پورہ پرگنہ اولر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را غسل ازاں مفید است۔[۳۵۲]

چشمۂ تنہ دان۔ در موضع دُبجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است آبش

۳۴۸؎ "واقعات کشمیر" دربیان عجائب و غرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

۳۴۹؎ نزد وانگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹ ؛

۳۵۰؎ ابوالفضل در آئین اکبری :

۳۵۱؎ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ اما درو بجائے "کھاگ" "پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد ؛

"در قریۂ پھاک پرگنہ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں متلاطم میشود کہ امواج از کنار گذشتہ بکنار سوم میرسد۔"

۳۵۲؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱۔ اما دراں بجائے "ونتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس حق گویدکہ موخر الذکر درست است ؛

۳۵۳؎ قصبہ ایست در کشمیر جنوبی ؛

چشمۂ رلول۔ در موضع رلول پرگنہ دچھنپارہ واقع است اہل ہنود آنرا[۳۴۳]
بہایت متبرک می دانند[۳۴۴] و روز دوادشی[۳۴۵] ماہ جیٹھ بدی دراں جا میلہ می باشد۔
نیلہ ناگ۔ در کروہ ناگام[۳۴۶] سر راہ چرار واقع است مثل تالاب طویل و
فراخ بود آبش جاری می شد در سنہ ۱۲۹۶ ہجری ناگاہ خشک شد۔
نیلہ ناگ دوم۔ در موضع گوگہ پتھری پرگنہ ناگام زیر دامن کوہ مثل بدی
تالابے است عمق و وسیع آنش ہمیشہ مسدود یک قطرہ بیروں ترشح نمیکند۔
مردمان بسیار کوشش می کردند آبش جاری می شود۔ اہل ہنود آں را پرستش می
کنند میگویند کہ در وقت بیتش چندرہ پنڈت نام شخصے از دست دیوان
درمیاں آں غرق شد۔ از نیلہ ناگ سلامت پوراں تعلیم یافت و در آئین اکبری
مرقوم است کہ درمیاں بدشاہ برہمنے در و مسرف و بعد دو سہ روز بیروں می آمد
و کتھا ہا می آورد و چیزہا می داد[۳۴۷]۔
چشمۂ کرمتور۔ در موضع کرمتور پرگنہ اچھ واقع است در شش ماہ
زمستان ہمیشہ خشک می باشد اوایل بہار مردم زمیندار دراں جا جمع گشتہ

---

[۳۴۳] تحصیل پلوامہ ؛

[۳۴۴] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۸۔ حسب قول ابوالفضل زیوں چشمہ ایست کہ اہل ہنود بادعال نیک یا بد گیرند چنانچہ وقت چیدن فصل زعفراں در چشمۂ مرپور شیرگاو می اندازند۔ اگر در آب جذب شد بہتر ورنہ خواہند دانست کہ دریں سال فصل زعفراں خوب نخواہد شد

[۳۴۵] دوازدہم جیٹھ (مطابق ماہ جون تقویم انگلیسی) تارنگ ؛

[۳۴۶] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹) ؛

[۳۴۷] جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۳ ؛

چشمۂ ہیہ مال - در موضع بلہ پور پرگنہ سرہ حمن دہا بیت داں کاش

چشمۂ ناگی ارجن - در موضع سوپن نامن پرگنۂ بانگو۔

چشمۂ پاہہ ہارن - در موضع سالیہ پرگنہ کہا ہو پارہ مینہ بود است۔

اہل ہنود قایل اند کہ از تفصیل آں جرایم دور می شوند برون[۳۴۱] ؟

اڑپل ناگ چشمہ ایست در پرگنۂ ادلر زیر دامنہ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفور را سیراب می سازد۔

مہا پدم ناگ - در پرگنہ ادلر موضع نزال واقع است۔ گویند در زمان سابق آبش فراواں جاری بود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود۔ مورخان ہنود مبالغہ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمان سابق مستور شدہ در شہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرق آب نمود۔ الحال آں را ادلرناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ ادلر موسوم کردہ اند۔[۳۴۲]

(مسلسل) یک شب آں روز جنیں می ماند۔ بعد آں دوازدہ ماہ خشک خالی است :

[۳۴۱] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد :

[۳۴۲] از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار باں چشمہ منسوب میکنند۔ از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ مزبور قیام گاہ مہا پدم ناگ (مار بزرگ) بود۔ قبل ورود ش در سرزمین کشمیر مہا پدم از ملہ مت بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید۔ او درخواستش را قبول نمودہ در چندر پورہ کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد۔ گویند کہ ریشی درواسا از شاہ وس داگ سو در شہر ش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد۔ چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بہ شکل اصلی آمدہ شاہ مزبور را از غرقاب شدن شہر سندمت نگر آگاہ نمود۔ بنا بر اطلاع مار مزبور شاہ مزبور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف وشوگا سوپور رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت۔ بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمۂ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ ادلر مشہور است (ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) :

بالای کوه در ماه جیٹھ چند روز آتش جوش می زند بدین نہج که یک نفس آب
جوشیده از بلندی کوه مثل باد دوان آب فرو می ریزد۔ چند ساعت گذشته بند
می شود تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقه جاری می شود[338] دران
ایام اہل ہنود دران جارہ غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماہ بساکھ تا ۱۵
بار آتش در شب و روز یازده مرتبه جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشه جاری می
باشد۔ در موسم زمستان دو سه ماه خشک می شود۔

گنگہ براری۔ در موضع تون ہامہ در پرگنہ دیں سوچیتمہ است که
تمام سال خشک می ماند۔ ہمگی تاریخ ۸ بادروں سودی که آں روز در محلہ
ہر موکٹہ گنگا می مانند از جوف چشمه بدگونه آب می جوشد[339] اہل ہنود آں را
گنگہ علش می گویند آں روز دراں جارہ غسل می سازند حاجت آں برابر
ہر موکٹہ گنگا پیدا آرند۔

تھلدر۔ در پرگنہ لار بالای کوہ رنگو چشمه ایست آب آں قطرہ قطرہ
از سنگ تراوش می کند و درمیاں چقری جمع می شود و سرد می رود۔ اہل
ہنود بہ ۱۱ ماہ جیٹھ سودی دراں جارہ غسل می سازند مورخاں بسبب
آں کیفیتے می نگارند غلط صریح ہست[340]۔

338۔ واقعات کشمیر خواجه محمد اعظم صفحه ۲۴۲ ؛ 339۔ تاریخ کشمیر صفحه ۱۶ ۔ اما مصنف
از ذکر میله و رفتن ہنود دراینجا برائے "غسل" خاموشی اختیار کرده است ؛

340۔ لیکن بیان خواجه محمد اعظم در واقعات کشمیر چنیں است ۔
"در پرگنہ لار برسر کوہ رنگو سنگے مجوف کودار است مقرر است که
در ہر دہم ماہ فروردین از ہر پستان آں سنگ آب جاری می شود
تا آں سنگ پر آب می شود و اگر دہ ہزار کس بروند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیه بر صفحه ۱۳)

دوله بیشی نام فقیرے در این جا منزوی بود او را نزد مام مریدم آنجا آمده سنگ[۳۳۷] بست چشمهٔ مذکور که به ترتیب حباض ونادوال آراسته بود بر هم زد و از آن باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید بیت

طرفه عینی هست در کشمیر نامش سند...

آمد و رفتے عجب دارد بروز و شب مدام

پونه سند چشمه ایست غریب متصل موضع سند در پرگنه شاه آباد که آبش درزمستان دو سه ماه خشک می باشد و در ماه بهاگن و چیتر بیاید آبش جاری گردد. بعد آن تا ماه ساون به مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیده جوئے جاری می شود پس نفس دو دم گویا از حلقه بازپس فرو می رود. حوض خشک گردد. هنود آن را پرستش می سازند. شیخ داؤد خاکی می فرماید. بیت

چشمهٔ دیگر بکر هست نامش پونه سند

هست هر دم آمد و شد چون انفاس رجال

لدره سند چشمه ایست در پرگنه شاه آباد قریب موضع بلر متصل غار مندا

(مسلسل) نام جوشش زند. از مجموعهٔ این هر دو چشمه جوش مذکور بر جوش می آید. گاهے چشمهٔ مذکور به سه ساعت متواتر جوش زند و گاهے در آن واحد غائب گردد. بعد ازین آب این چشمه کم پذیر شود حتی که قطرهٔ آب در و نمی ماند."

ملک حیدر چادوره مقام جوشش زدن چشمه مزبور دبالگام قرار داده است (تاریخ کشمیر قلمی صفحه ۱۰۶)

۳۳۷ از خلفائے بابا عفیف الدین صاحب مجاہده و مشاهده و مرد مرتاض بود. قبرش در موضع اکهال نشان داده اند:

موجود می ماند۔ سہ دفعہ آتش[۲۳۶] جوش زدہ و حوض پُر کردہ بیروں جاری می
شود ہمیں حال ہر روز بلا ناغہ تست در روز الی آخر ماہ جاری باشد انگاہ
در زمستاں خشک گردد ہنود آں را برہ سند نامگویند ہر سال در ماہ جیٹھ
دہار دراں جا برای غسل می روند۔
نقل است کہ در زمان پیشیں اہل ہنود دراں جا کثرت می رفتند

[۲۳۶] واقعات کشمیر صفحہ ۲۶۸ دربیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روایت ازیں عبارت عیاں است:-

"در پرگنہ برنگ در موضع زدل گام حوضے است سنگیں سند براری نام یازدہ ماہ خشک می باشد و یک ماہ اوّل بہار ہر روز سہ بار آں حوض پر آب می شود۔ ہر مرتبہ تا دو سہ گری (گھڑی) بقدر دو سہ آسیا آب جاری می شود ملا داؤد مشکاتی ہم در تصنیفات خود تعلیم آوردہ است کہ دو لہ ملا درویشی صالح بود کہ آنجا رفتہ دید کہ از دہام مردم کفار بہر طمعہ بسیار می شود آں سنگ را برہم زدہ ہم بنائے مسجد بود آب آں چشمہ از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود۔"
اما تفصیل حسن۔ مطابق بیان ابوالفضل است کہ در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۶ مذکور است۔ ما حصل درج ذیل است:-
بر دھنہ برنگ حوضے است کہ بقدر نصف ذراع طول است درعمق بقدر قد آدم۔ ایں مقام بسیار مقدس شمار می شود از عجائبات است کہ حوض مذکور تقریباً یازدہ ماہ خشک ماندہ در ماہ اردی بہشت از قدرت ایزدی آب از آں مثل فوارہ جوش زند در زمانہ قدیم ایں جا جائے بود سند براری نام۔ و چوں ایں بر شود از مقام دیگر چشمہ ایست (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

تمامی قصبہ را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد۔ بوی گوگرد ازاں می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد گردد۔ سوای آں در قصبۂ مذکورہ چشمہ ہای بسیار موجود۔

چشمۂ وتھ وترو[۳۳۲]۔ چشمہ ایست متصل بمنوہ سادی وارہ پرگنہ شاہ آباد قلیلے آب ازاں می جوشد۔ اہل ہنود آں را منبع دریای بہت پندارند۔ و از چشمۂ وتھ وترو پائین تر چشمۂ ہفت رکھیشران است۔ آب ہمہ ہا در نہر وتھ وترو میگذرد۔

چشمۂ کانو[۳۳۳]۔ چشمہ ایست در پرگنۂ شاہ آباد سر راہ نو پورہ۔ مورخان پیشین می نگارند کہ درمیان چشمۂ مذکور پیشتر تمامی ماہیان یک چشم بودند۔ موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحد العین[۳۳۴]۔ نامہ نگار را ہمگی یک ماہی واحد العین بہ نظر آمد تتمہ ہمہ سالم بودند۔

سند براری چشمہ ایست عجیب در موضع زلن گام پرگنۂ برنگ ضلعۂ لہرنی کہ در زمستان خشک می باشد۔ اوایل ماہ چیتر[۳۳۴] آبش جوش می زند و تا تاریخ ۱۵ جیٹھ[۳۳۵] آبش بدستور جاری می باشد۔ بعد آں حوض چشمۂ مذکور ہر روز سہ دفعہ بالکلیہ خشک می شود کہ یک قطرۂ آب در قعر حوض

---

۳۳۲ تحقیق اننت ناگ۔ جنوبی کشمیر۔ ۳۳۳ صاحبِ واقعات کشمیر نام آں قریہ کہ دراں چشمۂ مزبور واقعست نیز دادہ است۔ چنانچہ گفتہ است:۔

"چشمہ ایست واقعہ در قریۂ لوکہ بون مسمی بکانو بصورت کشادہ بمعنی واحد العین۔ وجہ تسمیہ این است کہ ہر قدر ماہی دراں چشمہ است یک چشم دارد" ص ۲۷۲۔ س ۲ و ۳

۳۳۴ چیت ماہ ہندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ۳۳۵ مطابق مئی و جون ماہ ہائے انگلیسی:

تاثیر ندارد۔ [۳۲۹]

چشمہ زرلو۔ در موضع زرلو پرگنہ دوہ سر چشمہ است مثل بطیحہ مملو از آب و گل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ در جوف آں کندہا [۳۳۰] موجود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ بسیار بد نامہ نگار بہ نظر تحقیق از کندہا اثرے ندیدہ لیکن از ساکناں آں حاشیدہ شدہ گاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ کندہا بہم می زنند اما کندہا کسے عمیم می بیند این قدر است کہ در چشمہ مذکور ہلتہ انقلاب می باشد آب و گل متحرک بہ نظر می آید گاہ درمیان آں بجانوئے حرکت می کند گو سد سہ چہار گز عمق است

ملک ناگ چشمہ است در قصبہ اسلام آباد بہ کثرت آب معروف [۳۳۱]

۳۲۹ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۵)۔

"پرگنہ دوہ سر چشمہ است پہلو نام کہ در وقت بہار مردم

از برائے آزمائش بخت دہمہ تحریہ سعد نحس، طالع در آں جا

می روند و ظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آں جا پُر

از برنج می کنند و سر آں ہا را می بوشند و نام خود بران ظرف

می کنند و درمیاں آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدت یک سال

درہماں روز کہ آن عمل بجای آرند مے روند بعد ازاں ظرف ہائے

بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ عوض طعام پختہ باشد

خوب است و سال ہر کس کہ کس است بر عکس آں"

۳۳۰ کندہ ہا جمع کندہ بمعنی کاف و بعد دال بمعنی غول ساں بانی (شمس اللغات فارسی)

۳۳۱ تحصیل اننت ناگ جموں اینڈ کشمیر سٹ" صفحہ ۸۸۔

از گردہ ویرناگ نامدار۔ آب آں نہایت بافیض و خوش گوار[326] کہ از جا ہای لب بار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکماں مرمت آں نکردہ موجب آں منتشر ست آب آں بانہر بنگی نے گذرد۔

پانزت ناگ۔ چشمہ ایست مشہور در موضع پانزت پرگنہ دیوہ سر۔ پانزت آب نیز با ویرناگ حوالی آں سر چشمہ ہای بسیار می جوشند مثل آں پیارہ چشمہ بے نام۔ آب آں در دنبہ ویرونی گذرد۔[327]

واسک ناگ چشمہ ایست عجیب در پرگنہ دیوہ سر[328] متصل موضع ولنبگ زیر دامنہ کوہ شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چیتر ساکنان آں نواح در آنجا... نیرت دیگ و نیاز می سازند ہماں روز آب بسیار در چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بہادوں تا زمستاں پختہ می شود باز غایب گردد۔ گویند در علاقہ بنگ در موضع گوپن شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ از ایں جا غایب می شود۔ ہماں روز دریں جا ظہور می کند۔ روزیکہ از ایں جا خشک می شود در آں جا جوش می زند۔ العلم عند اللہ۔ و آب آں نہایت شیریں و لطیف و ہاضم می دانند۔

پہلو ناگ چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنہ دیوہ سر آبش سفید نما و کدر می جوشد۔ مؤرخان پیشین می نگارند کہ در سابقہ زمان مردمان برنج در رومال بستہ میان چشمہ مید اشتند طعام پختہ می شد۔ الحال آں

---

[326] جیرٹ آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶ ؛

[327] تحصیل پانزت ناگ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۸۸ ؛

[328] واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم ص ۲۶۹ بقول سٹائن نام قدیم دیوہ "سرسا" بود۔ اینشنٹ جوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۰ ؛

اہل ہنود آں را بہ غایت متبرک می دانند و از جملۂ گرامی چشمہ ہای ربع مسکون ملک ازگردۂ گیاچی[۳۲۰] آں را فصل پیدا مدو مکتب مہام یعنی حاصب مسلک خوش بہ آفتاب می دہند و در ماہ بود کہ آں را ملہ ماس[۳۲۱] بابہ ماس میگویند دراں جا رفتہ برائے کشائش و رہائش ارواح مردگاں خود شرادھ[۳۲۲] می سازند موی سر در پس می تراشند۔

است ناگ چشمہ است در قصبہ اسلام آباد زیر دامن کرو گڈس آبش بسیار حوالی آں چشمہ سارے تمار اسلام خاں[۳۲۳] در عہد عالمگیر چشمۂ مذکور بہ جیاض سنگین و صفہ ہای دلنشیں و فوارہ و آبشار آراستہ باغی وسیع آباد ساخت و بادشاہ آں را اسلام آباد نام نہاد مہاراجہ رنبیر سنگھ آں را ترمیم ساخت

لوکھ بون چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ[۳۲۴] بہ کثرت آب مشہور سیف خاں[۳۲۵] بہ حکم عالمگیر عمارت مرمت آں کردہ باغی آراستہ بود کہ آں را اورنگ آباد می گفتند و بہ سبب تعمیر سیف خاں نا تمام ماند۔

ککر ناگ چشمہ ایست در موضع سدہ ولن گام پرگنہ برنگ بہ کثرت آب

---

۳۲۰ تحصیل است ناگ ۔

۳۲۱ ملہ ماس ماہی است کہ بعد اختتام عرصۂ دو سال و ششماہ اضافہ کردہ شود ہنود اں دیار درین ایام بر چشمۂ مسرور رفتہ طعام برائے مردگاں خود می برند و صدقۂ غریباں و محتاجاں می کنند ۔

۳۲۲ آں طعامی کہ در حاشیہ سابق مذکور شد ۔

۳۲۳ نواب اسلام خاں صوبہ دار کشمیر ۱۰۷۴ھ / ۱۶۶۳ء

۳۲۴ در نسخۂ دیگر کوٹہار مذکور است ۔

۳۲۵ سیف خاں صوبیدار کشمیر بار اول ۱۰۷۵ھ / ۱۶۶۴ء و بار دوم (۱۶۷۱ — ۱۶۶۹)

پس از آن ملک حیدر بدوران شاہ جہان در ۱۰۳۵ھ[۳۱۵] قرب آن باغ شاہ آباد[۳۱۴] بعمارات عالیہ آباد ساختہ اند بین باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و دلربا مرتب و مزین نمود۔ تاریخ آن بر سنگ بخط جلی کندہ بدیوار آن چسپیدہ است۔ نظم۔

حیدر بحکم شاہ جہان بادشاہ دہر ۔۔۔ شکر خدا کہ ساخت چنین آبشار و جوی

این جوی دادہ است ز جوی بہشت یاد ۔۔۔ زین آبشار یافتہ کشمیر آبروی

تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب ۔۔۔ "از چشمہ بہشت"[۳۱۶] برون آمدہ است جوی

کسانیکہ ویری ناگ را نیلہ ناگ[۳۱۷] پندارند محض افترا است۔ چاشنی گیران عذوبت و خوشگواری آب ویری ناگ را اقرار نمی کنند۔

اچھہ بل۔ گرامی چشمہ ایست در پرگنہ برنگ کوہسار در ذیل کوہسار بہ انفجار آب بسیار نادرۂ روزگار میگویند کہ آب رودبار برنگی کہ از موضع وانگ دیولگام[۳۱۸] زیر کوہ غایب می شود۔ ہمان آب از چشمہ اچھہ بل جوشش ہمی کند۔

چھہ بون۔ چشمہ ایست گرامی واقع در پرگنہ ماڑمنڈز بر دامنہ کربوہ متن

---

۳۱۴ ملک حیدر چاڈورہ ؛ ۳۱۵ صحیح ۱۰۵۵ھ است و آنکہ دریں جا مذکور است غالباً سہو کاتب است زیرا کہ سال ۱۰۳۵ آنست کہ دروے جہانگیر حاکم بود نہ شاہ جہان برائے ثبوت رجوع کنید بقاموس المشاہیر جلد اول ص ۱۸۷ نیز مادہ تاریخ "چشمہ بہشت" کہ در بیت سوم مذکور است مدار برین خیال است ؛ ۳۱۶ ۱۰۵۵ھ ؛ ۳۱۷ اشارہ است بطرف کلہن و صاحب رازہ ترنگنی کہ چشمہ ویرناگ را "نیلہ ناگ" خیال کردہ است (اَن سنٹ جیوگرافی ص ۵۰)

۳۱۸ منبع اش کوہ چوکھہ سر است و نزد کھنہ بل شامل دریائے جہلم گردد "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵)

۳۱۹ مراد از منڈ "گیا" است در صوبۂ بہار (ہند) مندر مزبور برلب دریائے گنگا واقع است و از افضل ترین مقامات مقدسہ اہل ہنود و بودان بہ شمار می رود ؛

تازه و نضارت بے اندازه مشهور است ازاں جمله ذکر لطیفه چشمه سار ما بدار که
شاهان پیشین و عاقبان درین خصوصیت انگاشته به اسمے موسوم کرده اند
ایراد کرده شود۔

ویرناگ چشمه ایست معروف در پرگنه شاه آباد[۳۱۰] زیر دامن کوه باهال
عمق آن علما تا پنج ده ذرعه و دور محیط آن چهل ذرعه بود و در ماه اسوج در دست
میگویند بعضاد آسیائے آب از جوف آن جاری گردد و ماهیان درمیان آن
بزاران در سالفه زمان آب آن از چند جا منتشر همی جوشید چنانچه[۳۱۱] که
نورالدین جهانگیر شاه آب آن یکسل با دان ها در یک جا فراهم آورده حوضے
سنگین هشت پهلو مرتب ساخت و حوالی آن عمارات عالیه مکان مقامات و
ساختگی افراخت و جدار محصور ساخت و چهار طرف تختیب او دو در ها محرابی
این عمارت آتش از سنگ بوده است پادشاه جنت کشور عدالت گستر ابوالمظفر
نورالدین[۳۱۲] جهانگیر ابن اکبر پادشاه غازی تاریخ ۱۵ سنه جلوس درین چشمه فیض
آثار نزول اجلال فرمودند

تاریخ۔ از جهانگیر شاه اکبر شاه — این بنا سر کشیده بر افلاک
بانئ عقل یافت تاریخش — قصر آباد و چشمه ویرناگ[۳۱۳]

۳۱۰ تفصیل است باگ۔ ابوالفضل در آئین اکبری میگوید این فضل بوده است این چشمه را منبع دریائے جهلم قرار داده است طولش مقدار یک جریب است و طول و عمق او را کسے نرسیده است این سر معلوم می شد که دران ایام محیط این چشمه از سنگ بود و در شرق ... بسیار بودند نام چشمه مزبور ویرناگ بوده است چنانکه امروز هم است (حرفس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱)۔ ۳۱۱ تحدید ملک جادوره مصنف تاریخ کشمیر۔ ۳۱۲ ۱۰۳۸/۱۶۲۹ — ۹۷۷/۱۵۶۹

۳۱۳ ۱۰۲۸ھ۔

تگرگ بارید که اکثر محصولات رسیده ضایع گشت و شیشرم ناگ به حصول مدّعا
چندر ریکا نام دختر خود را به هوشناک بخشیده با مال و منال کثیر بخانهٔ او
مرخص کرد و دران جا آوازهٔ حسن و جمال چندر ریکا اشتهار یافت. چنانچه
راجهٔ نر باستماع این خبر به زور و زر خواهش آن دختر نمود. هوشناک
سینه چاک و غمناک شکایت نزد شیشرم ناگ برد. وے کینه ور و غضبناک
بصورت ثعبان هولناک متمثل گشته نفسے چند زهر آلوده بران شهر دمیده
باران آتش افشانده که تمامی شهر و شهریان و راجه متعلقانش را با خاک
یکسان ساخت و دختر و داماد را همراه خود برده پهلوے خود محل سکونت آنها
قرارداده موجب آن چشمهٔ مذکور را زامتر ناگ می گویند.

تارسر - چشمه ایست خوش نما در بلاق پرگنهٔ پهاک متصل کوه رامه ڈچ
آب آن منبع رودبار لمبودری است.

مارسر - چشمه ایست در بلاق پرگنهٔ پهاک متصل تارسر پهلی کوه رامه ڈچ
درمیان حایل دارد آب آن از راه داچیگام در کولاب ڈل شامل گردد. فرد

از بهر دو چشم بت کشمیر نژادی
شد تارسر و مارسر از گریه دو چشم

چندرسر - از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر
می گذرد.

چشمه سار دیار کشمیر

در ساحت خطهٔ کشمیر عیون دل پذیر و سرچشمهٔ بے نظیر در جیب
بادیه و دامن کوهسار به هر کنار موجود است که شمار آن ها هیچ کسے از اعیان
زمان نتوانست کرد. البته به آبیاری آن چشمه ها گلستان کشمیر را حضارت

میلہ برچشمۂ ریوں برگنہ فہو خواہی دید درآں جا یدر بارا ناس نام دلستاں و از زناں او کشف ایں راز رہماں نہ تو خواہد رسید تا کہ تا حب آں برہمن برد موجود برچشمۂ رنوں وستاجب درآں جاست سرم ناگ را بداں نام دلستاں کہ پری وستاں گفتہ بودند. پرسید از واجرای دختر اس راکہ میوۂ نو رسیدہ و ناسدہ می خورد. گفت تنشویال نام برہمے است ریاضت کیش در بیر ولاں درجت. وے محافظ علہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و علات نو رسیدہ را اول نہ خوردن برہماں می دہد پس خود تناول می کند از روساکاں عالم غیب را بہ خوردن اثمار و علات نو رسیدہ دست بمی رسد ہر گاہ میجورانی ازیں چیزے از علات نو رسیدہ پیش از ایثار برہماں پس دست می رسد بر خوردن علات و میوہ جات پختہ و نا رسیدہ و بپائی مرد آں می شکنم تراکہ از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے ایں کلام تشتویال را غافل کردہ پیش از ایثار برہماں طعامیکہ نو رسیدہ بود بخوراسد و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

۳۹ تحصیل ادنتی پورہ (حالاً تحصیل پلوامہ) دیکھوں اسد کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابوالفضل نہ تقلید بس دختر یک چشمہ مر پو تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است ۔

"دردہ ربوں چشمہ است کہ برد ہمود اس دیار لسار متبرک است حال مرداں ایں است کہ تخم ہائے زعفراں ازیں چشمہ برآمد وقت درچیدن فصل زعفراں ہمو چشمہ مر بود را پرستش می کند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مر بود در آب نشست حال نیک شمارند۔ وگرنہ نہ"

جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸ ؛

این امر عجیب نموده در عمق آب باسن ہائی بینند. و گرداگرد آں چشمہ ہفت عیون دیگر است آب ہای آں چشمہ سار منفق گشتہ بدو راه می گذرد یک حصّہ سمت واڑون و حصّہ دوم جانب کشمیر. فقط۔

سوند بمر چشمہ ایست بر کوه امرناتھ آب آں بطرف واڑون جاری میشود

شیشرم ناگ چشمہ ایست ہولناک واقع در کوہستان دچھن پاره بالاتر از پہلگام بمسافت سہ[۳۰۵] میل آب آں فراواں با رودلمبودری[۳۰۶] شامل گردد فقط

زامتر ناگ[۳۰۷] چشمہ ایست پیوستہ با شیشرم ناگ آب آں بامتزاج آب شیشرم با رود لمبودری ملحق گردد و عوام آں را زامتر ناگ می گویند (زامتر بلفظ کشمیر داماد را گویند)

"قف" صاحب راجہ ترنگنی می نگارد کہ در زمان حکومت راجہ نرہ[۳۰۸] ہوشناک نام برہمنے مرتاض کہ بہ زور افسوں قوم اجنہ را مسخر کرده بود بامداداں بہ اراده تغسیل جانب دریای بہت می رفت۔ ناگاه صدای خلخال بشنید و دید کہ دو دختر ماه پیکر زیر درختان میوه ہای فاسده و بوسیده می خوردند و ہوشناک متفحص تناول اثمار فاسده گردید۔ دختراں گفتند کہ بدر با شیشرم ناگ است ہر گاه می روی تو در ماه جیٹھ بدی ۱۲ بروز

---

۳۰۵ صحیح این است کہ مابین شیشرم ناگ و پہلگام فاصلہ دوازده کروه است:

۳۰۶ رود بارہ مزبور بنام لِدر نیز شہرت دارد۔ منبع آں کوہستان کوہن ہار است و پائین کھنہ بل دگراو بر دکھٹر شنگ شامل دریائے جہلم گردد: ۳۰۷ بجانب شمال کوہستان کوہن ہار نزد کوه دہاگس

۳۰۸ نَر بفتح نون و سکون را و سنسکرت نارا بادشاہے از بادشاہان کشمیر است۔ در مخالفت و استیصال مذہب بدهائی غلو کرد۔ چہل سال حکمرانی کرده در سنہ ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد۔ دان سمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۳۷۳ .

جاسمہ ہست گرہ پوست آں حسن داند ارکہ زخم سر دود اثر کرد۔ آب ایں چشمہ از منبع خود بر آمدہ دو حصّہ می شود یک حصّہ سمت جنوب ساری گشتہ بادرہای جسدر پاکالا حق گردد و حصّۂ دوم منبع رودبار ولستو جانب کشمیر جاری می شود۔[۳۳]

ترہر سر چشمہ ایست میاں رہمرگ آب آں درہر دیستو می گذرد۔

کو ہر سر چشمہ ایست واقع بر کوہ پائی جور درعرض راہ ہلی آب آں خوشگوار وبا رود دیستو بار می شود۔

شیر مل بر کوہ برا نال واقع است۔ آبش باسم شال بہر واڑون میشود

ہوکہ سر۔ بالای کوہ قاسم درعرض راہ واڑون آب آں بدال سو جاری گردد

کھل ناگ واقع است فراز کوہسار کوٹھار عمق آں عبد الامتحان معلوم نگشتہ است آب آں جانب واڑون می گذرد۔

کالو سر متصل ہوکہ سر بسیار عمق حوالی آں ششش چشمۂ دیگر آبش بطرف واڑون

ترہر ناگ۔ خوش نما چشمہ است بر کوہ مرگن واقع کوٹھار درعرض راہ واڑون مورخان پاستان در عجائبات کشمیر می نگارند کہ حوض سر چشمۂ مذکور از طرف شمال ہمیشہ پر می باشد ہر چند می آمد کہ آں طرف سرون می آید صورت نمی بندد ہرگاہ بر سطح آب می رسد بے اختیار باسر رہا شدہ تحت تحت می گردد ور قعر آب رسیدہ بار درست می شود[۳۴] محققان حال حقیقت

---

[۳۳] منبع این کوہ کو سر است و بر دسنگم شال در ملائے جہلم گردد (جموں اینڈ کشمیر سیٹلمنٹ)

ابو الفضل ذکرش بتفصیل نمودہ است (راجع آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۶۲)

[۳۴] واقعات کشمیر تالیف محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ فرق ایں است کہ دریں کتاب نام چشمۂ سرہر و ترہر مذکور است۔

آں را دشنہ پاد نام کردہ اند[۳۰۰]۔ آب آں ہمیشہ نیلگوں و درلبش آں قطعات برف گردندہ می باشند مصنّف زینہ ترنگنی[۳۰۱] می نگارد کہ سلطان زین العابدین در موسم تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب ہوا بر کوہ کوثر قطع فرصت می کرد و اکثر اوقات در عین کوثر ناگ بسواری سفینہ یکے از بزرگان آں زماں کہ مربی او بود ہمراہ گرفتہ در مطالعہ و مزاولۂ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات آں اوقات خود در سیر سر چشمہ مصروف میداشت۔ راقم الحروف ہمراہ نفیرے بہ موافقت چند احباب بر چشمہ کوثر ناگ رسیدہ یکے از رفقای باد رچشمہ مزبور غسل میکرد و بہ یاوری شناوری اندک بیروں رفت ناگاہ ہر دو پاسے او از شناوری باز ماندہ شور برداشت دستارش بہ سنگے بستہ بر تاب[۳۰۲] کردیم و بہ تمسک آں کشاں کشاں بر ساحل کشیدہ دیدیم کہ جانورے ہر دو پای او در دہان گرفتہ بلع می کرد۔ ہر چند از سنگ و چوب و تبر مضروب ساختیم مؤثر نگشت و کالبد رفیق ما تا زانو بلع نمود پس ہیزم بر سرش انداختہ آتش افروختیم و باحتراق نار از خوف آں بلا صدای مثل بندوق بہ سمع رسید یکبارہ بر ہوا برخاستہ خود را بدریا انداخت۔ آں اجل رسیدہ را طعمۂ خود نمود۔ آں جانور متشکل بود بہ شکل علق۔ طول آں دو درعہ عرض آں سمت اسفل یک درعہ

---

[۳۰۰] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ در ذکر رودہائے کشمیر صفحہ ۳۔ بقول آنند کول منبع آبشار اہربل ہمیں چشمہ است۔ [۳۰۱] ۱۱۳۵ھ پنڈت زونہ راج۔ زینہ ترنگنی مزبور در نظم مشتمل بر تاریخ عہد آخر ہندوان کشمیر تا عہد سلطان زین العابدین بود۔ بنا بر قول مصنّف "نگارستان کشمیر" کتاب مزبور امروز نایاب است۔ [۳۰۲] بہ فتح تا بن فقط بر حوالہ جانش انتفا نمودہ است۔ برتاب بالفتح با یائے فارسی اینچہ بدست یا از زند و دور افگنند۔ (شمس اللغات)

شمال مسع رود رامشی اسپ کہ مال تیۂ چھرات محدر گردد۔[۲۹۶]

رام سر چشمہ ایست جوش بر کوہ گاتہ گل قریب دو دہ سرآب آں با رود رامشی تیۂ چھرات را سیراب گرداند۔

چیشدن سر[۲۹۷] چشمہ ایست بر کوہ ردیڑی از پیر پنچال سمت جنوب حوالی آں بس چشمہ دیگر موجود است

کرم سر۔ ماں سر۔ ماں سر۔ سہ چشمۂ دیگرے نام دعر مشہور آبہائی آں چشمہ سار بہیئت اجتماع یک حصّہ جانب جنوب با دریائی راجوری شامل گردد و حصّہ دوم بطرف کشمیر می آید و مسع رود مار رمبی آرہ[۲۹۸] گردد۔

مدن سر چشمہ ایست[۲۹۹] دل کشا قرین چیشدن سر بہ فاصلۂ یک میل آب آں مسع رمبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معتبر گرداند۔

وتہ سر چشمہ ایست بر کوہ شوپ کوری آب آں مقام دکھن می رسد

کوثر ناگ چشمہ ایست معروف بر کوہ کوثر و دور محیط آں قریب سہ میل کہ بہ شکل کف پائی مصور گردد و عقیدۂ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای لشن جی جوشندہ است لہذا در کتب شاستری

۲۹۶ھ مرد ایب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مسع رود رامشی کوہ کاژگل، اوٹ، ماتا کوٹی است۔ مرد کا کا پورسال دریای جہلم گردد رود مذکور بہ مقام "داں رٹ" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ نام لمئے امشی، کھاشی و رامشی موسوم گردد

۲۹۷ھ بقول آمد کول مصنف کتاب جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مدور مرد دارالی" شال جہلم گردد۔ ۲۹۸ھ وارد رمبی آرہ" مسع اوس سار و رامت آمد کول کوہ "شوپی کوہ" سلسلۂ پیر پنچال است۔ ۲۹۹ھ مدن سر مثل چیدن بعد دارالی" شال دریائے جہلم گردد۔

تُسکسناگ - در یلاق پرگنہ بیروہ[۲۹۲] بر کوہ ژنہ پتھر در غایت وسعت بینظیر آبش ہاضم و خوشگوار و پسند عیاشان روزگار۔ نہر آں از فرق کوہ آمدہ بمقام [۲۹۳] . . . از بالا مانند چادر آب بزیر ہمی افتد۔ و دراں جا طرفہ اعوالے است کہ مسرت بخش ناظراں گردد۔ اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا درآں جا می روند و شعرای پیشیں در وصف آں داد سخن دادہ اند۔ آب آں با رود ہمکہامہ شامل گشتہ در پماسر گذرد۔

دماہ بسر - کولا بے است وسیع از نوشہ میداں سمت جنوب آب آں جانب پونچھ جاری می شود۔

دودھ سر - چشمہ ایست بر فرق کوہ کاژہ گل[۲۹۴] آب آں عذب و ہاضم و شیریں از منبع خود جوشیدہ میان سنگلاخ کہ احجار آں بالکل سفید است جاری گشتہ از بلندی بسیار بسان چادر آب فرو ریزد و منبع رودبار دودہ گنگا است[۲۹۵]۔ ہوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشاں بہ سیر و سیاحت آں مسرور می باشند لیکن بہ باعث رفعت محل و سختی راہ و برودت ہوا دیدن سرچشمہ متعسر گردد۔

اَنوٹ ناگ - عجائب چشمہ ایست بر کوہ انوٹ از پیر پنچال[۲۹۶] طرف

۲۹۲ء پرگنہ ایست از پرگنہ جات کامراج - نام قدیمش بہ مطابق روایت جونراج پنڈت "بہرویا" بودہ است - اَن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰۔

۲۹۳ء البیاض فی الاصل ؛

۲۹۴ء "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۳۔ کوہ کاژگل بر منحدر کوہ پیر پنچال واقع است ایضاً صفحہ ۴ ؛

۲۹۵ء ایضاً صفحہ ۷ ؛ ۲۹۶ء ایضاً صفحہ ۳ ؛

آں یا مسراح بہر کھمل در بالۂ بہر دیپوند۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ رحد۔ یعنی یوہ کامراج واقع است وہموارہ از برف محفوف می باشد حوالی آں قلۂ ربع چہار چشمہ عجب بکثرت میاہ مشہور اند و بہ باعث صعوبت راہ و دقت محل دیدن آں چشمہا ہر کس را متعسر گردد مگر ساد ہوان[288] و محققان بوریب بدیدن آں بدشواری می رسد از اں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور را سمت مشرق واقع است ہمنہ از عجائب سمات محوب و از قطعات برف مملو می باشد گویند شخصے در حالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاو میاں آں انداخت بوراً ہمچناں تراکم و تگرگ بارید کہ آں بے مبرا ہلاک گردید۔ آبش تسابل رو و ماز تا و در بالہ پہر دمی رود

گور جن ناگ متصل کاجی ناگ جانب جنوب آب آں در رود جمل مرود عا را سیراب کردہ در بالۂ بہر وسندرمع[289] گردد۔

سیلہ لس لگ کہ طرف مغرب واقع است آبہ آں مرود عات را با کھنائی[290] ترا وسد کشیدہ با دریای کشمیر[291] لاحق می شود۔

ڈانگس وار فریب سلہ پس ناگ عرباً جانب جنوب آب آں مرود عا و ہمہ را سیراب کردہ بابہت پیوندد۔

الہ پتھری چشمہ ایست دل پذیر بالای کوہ افروٹ۔ از گل مرگ سمت جنوب سہ کوی از اں منفجر گردد یک جوئی بطرف پنوچہ جاری است آں را ساری سیگویند بہر دوم بجانب بومار مسگذرد آں را بعت کہی می نامند بہر سوم میاں گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

---

۲۸۷ مراد از رام گنڈ ستاگنڈ لچھمن گنڈ ہنومان گنڈ است تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق

۲۸۸ بلبیاں ۲۸۹ شال ۲۹۰ تحصیل اوڑی ۲۹۱ جہلم

کم سر۔ در وسط مرغزار ناگا مرگ بر کوہ شمالی کو بہامہ آبش شامل ندمتی۔
نیلہ سر۔ در عرض راہ گوریز زیر کوہ وبجہ بال باب زلال مالامال از جوف آن یک قطرۂ آب بیرون نمی آید۔ طرفہ این کہ اوایل بہار ہر سال برف کوہستان بہ دفور سنگ وخاک و درختاں درمیان آں غلطیدہ می افتد وتا یک دو ماہ ازاں محجوب می ماند وعمق آں ازاں سنگ وخاک اصلاً پُر نمیشود۔
مرناگ۔ دربلاق پرگنہ اُوتر بر کوہ مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود۔ گویند آب آں چشمہ از موضع منزہار پرگنہ وتر جوش می زند۔ العلم عند اللہ
زہن زہن ناگ۔ بر کوہ گلگوسہ عمیق۔ دور آں پنجاہ قدم آبش بیرون جاری نمی شود۔ گویند آب آں در موضع نرہ گام پرگنہ وتر از چشمہ شیوہ ناگ جوش زند۔ واللہ اعلم
ستہ گل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوہ شمشہ۔ بربلاق بنگس کامراج آب آں فراوان۔ بقدرتِ ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد۔ ازاں جملہ چہار جوی جانب دراوہ کرنا شامل کرشنہ گنگا[285] گردد وسہ نہر دیگر سمت کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ در تپہ وتر جاریست دوم[2] رودہ ماور سوم[3] تالر مزروعات را سیراب کردہ شامل نالہ پہرو[286] گردد۔
کیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوہ بنگس در عرض دراوہ آب

---

۲۸۵ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷۔ لیکن در انجا نامش "ست گل" مذکور است۔
۲۸۶ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶۔ منبع اش بنا برین کتاب مذبور کوہ کاجی ناگ پرگنہ اُوتر جھی پورہ است۔ نزد دو آبہ گاہ شامل دریائے بہت (جہلم) گردد۔

ستر اسر۔ کولالے است زیر دامن عرفی کوہ ہرموکھ وطعات برف
درحوف آں سال و در وسعت برابر ہرموکنٹہ گنگا درمیان آں سنگے وسیع
نمایاں آب آں منبع رود آرتی[282] است سال تالاب اُلر گردد۔ و متصل آں دو
چشمہ دیگر است بے نام۔
دودھ سر۔ از ستر اسر بطرف شمال بر کوہ ملہ دار از عجائبات آں
چشمہ ایں است کہ آتش در ماہ بھادوں ہمت سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری،
مسدود بایک شبانہ روز ہم چناں جاری می باشد آب آں سال رود آرتی
در اُولر ہو مید۔ فقط۔
گنگر سر[283]۔ در دل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر آب ہر دو در اُولر
شمال رود آرتی می رواد۔
سلہ سر چشمہ است خوش بر زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال
آتش بنگوں و باصم بر بلندی کوہ سالی منبع رود مدمتی[284] است کہ میاں درہ
اوسط کوہامہ در تالاب اُلر ہو مید۔
سلہ بول۔ زیر دامن کوہ کچھ مال آتش شامل مدمتی۔
تلاڈل۔ زیر دامن کوہ برہ تال آتش شامل مدمی۔
سال سر۔ در دل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالی آتش در مدمتی۔
مل سر متصل کوہ برہ مال سمت مشرق۔ گویند در آں حالصرف چناں
است اکثر اوقات صدای نغمہ و ساز مسموع گردد۔ آتش ملحق بانہر مدمی۔

---

[282] مُراد از اِرن کہ بردہ ماڈی پور است منبع اس کوہ ہرمکھ است حموں اینڈ کشمیر سٹیٹ
صفحہ ۵ ۔ [283] کن سر مطابق حموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲ ۔ [284] بردہ ماڈی پور منبع اُس
کوہ تراگہ بل ۔

بشن[۲۷۸] جی پندارند آب آں درکرشنہ گنگا لاحق[۲۷۹] گردد۔

پرنگ سرچشمہ ایست از وشنہ سر سمت شمال[۲۸۰]۔

گاڈہ سر[۲۸۱] چشمہ ایست از سننہ سر بجانب مشرق آب آں کہ در درمیان آں ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ماہی نتواند کرد۔

یم سر چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگوں و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "تندوا" نامند۔ انسان را ہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ درکرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر چشمہ ایست بر کوہ ستانی بجانب نیل متصل آں سہ چشمۂ دیگر است بے نام آبش درکرشنہ گنگا۔

کڈوری سر۔ در مرغزار پاتل وان آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

۲۷۸ـہ وشن یا وشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقۂ وشنو اورا بحثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت نر پا اش جاری شدہ بر فرق شیو جی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہابھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہنسر" بآں اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹۷ ؛

۲۷۹ـہ ایضاً صفحہ ۷ ؛

۲۸۰ـہ وشل وشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دومیل شامل جہلم گردد ؛

۲۸۱ـہ و مطابق کتاب مذبور گاڈہ سر، یم سر، ستانی سر، و کڈوری سر ہر چہار جز رود کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

جوشیده شهر سندمت نگر را غرق گردانیده است چنانچه یکی از راجهای پیشین سلوس تالی در رود مذکور برای امتحان انداخته از چشمهٔ ارناگ ظهور نمود۔ والله اعلم بحقائق الامور

ڈوڈھه سر چشمه ایست مذکور در یلاق پرگنه لار[275] آب آن بآب کرامکه ندی شامل گشته در سند لار می پیوندد۔

پرانه گنگ۔ یعنی گنگ کهه واقع در کوهستان پرگنهٔ لار گویند در سالهٔ رمان همادان استخوان مردگان خود را دران می انداختند تا تیر کلجوگ خاصیت آن در هر موکلهٔ گنگا مبدل گشته چشمهٔ مذکور را آب نقصان یافت که از عمق آن سنگ ها نمودار شد۔ الحال قلیلی آب ازان جوشیده شامل کرامکه ندی گردد۔

مس ٹھوکر چشمه ایست بالای کوه گنڈ سر سنگهه آب آن در سند لار شامل گردد۔

برهمه سر[276] چشمه ایست بر کوتهٔ مرغزار دهاله مرگ اهل هنود آن را متبرک دانسته اند آب آن منبع رود مار برهمه سرگفته اند که به مقام وس باسند لار ملحق گردد۔

کرشته سر چشمه ایست، در کوهستان پرگنهٔ لار۔ گویند همین چشمه منبع کرشنه گنگا است[277]۔

وشنه سر۔ کولابیست در مرغزار وشنه سر قریب کرشته سر در جوف آن سنگی وسیع نمودار است اهل هنود آن را مهدر

---

۲۷۵ در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحه ۶ منبع آتش کوه هرکهه

۲۷۶ در کوه مهادیو "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحه مذکور

۲۷۷ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحه ۷ کرشنا گنگا ساور کتاب مذکور بر دو میل از سرحد معرفی کشمیر شامل دریائے جهلم گردد۔

قطعات برف در نفس آں گردندہ آب آں باب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوہ ہرموکھ پنج نہر آب جاری گشتہ باب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جملہ نہر بست کہ آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و سہ نہر دیگر صاف و زلال۔

نندکالو[۲۷۲] متصل ہرموکٹہ گنگا سمت جنوب دو چشمہ مانند دو چشم ہمدوش بیکدیگر اند آب تند و صاف و آب کالو سیاہ گون ہنود ایں دو چشمہ را برادران گنگا پنداشتہ متبرک می دانند

کولو سر[۲۷۳] ہمان کوہ ہمیشہ دامن ہرموکٹہ گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہائی ایں چشمہ سارہا بہ حیثیت اجتماع منبع رودبار کرانکہ ندی ہست اشٹ فیر۔ دو چشمہ است متصل یک دیگر از کولو سر سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمہ دو قطرۂ اشک یانا پاروتی است کہ دراں جا افتادہ است (اشہ فیر بمعنی قطرات اشک آبد ایں دو چشمہ گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستہ سر[۲۷۴] ہفت چشمہ است متصل یک دیگر بر کوہ زوجہ بال از ہرموکٹہ گنگا بہ فاصلۂ ہشت میل سمت شمال آب ہائی آں چشمہ ہا دو حصہ می شود یک حصہ بجانب جنوب بارود کرانکہ ندی لاحق می گردد و حصہ دوم زیر سنگلاخ راستہ بل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا باب کوہستان دیگر شامل رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوہ دگنی در دہان غارے داخل گشتہ مستور گردد۔ میگویند کہ ہماں آب از چشمۂ الزناگ در عہد گذشتہ

---

۲۷۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ؛ ۲۷۳ جموں اینڈ کشمیر گولاسٹر صفحہ ایضاً

۲۷۴ ایضاً لیکن در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن بیان نمودہ است

پرگنہ کوٹھار وصوف[۲۶۲] پرگنہ برنگ نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کہر پشار پرگنہ وہو بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہردن پرگنہ زینہ گیر بشور و خراب۔ چہارم در موضع ژوہن[۲۶۳] پرگنہ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ در کشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اند کہ از غور آں چشمہ ہاکان گوگرد خواہد بود۔ می گویند کہ در کوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنہ مچھی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دُودہی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم میگویند و مظہر جوالامکھی[۲۶۴] میدانند وہنگام ظہور آں ہنود جوق جوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند و برنج و آب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چھقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقہ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند و اہل یورپ کان انگشت انگارند۔

کان سرمہ۔ در پرگنہ کہاورہ موضع بونیار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سرچشمہ ہای کثیر در کوہ وصحرا بہر جا دلپذیر است ازاں جُملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالائی کوہسار بہ سبیل رود بار فیض بخش ایں دیار است یاد کردہ می شود۔

۲۶۲ے صوف نام مقام برنگ در اصل بھرنگا بود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ :

۲۶۳ے در نسخۂ دیگر بجائے "ژوہن" "ژوہگ" یافتہ شد : ۲۶۴ے کوہ آتش فشان :

۲۶۵ے ظرف خاکی :

۲۶۶ے چھقر بضم چ و تشدید قاف در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

کان زر۔ قریب صد سال می گذرد کہ مردم دراں از کوہستان روچہ مال سرق ردیہ برکنارۂ دریا کان طلا یافتہ بودند چندی بداں مشغولی داشتند۔

"وقف"۔ بوزے بیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بود دریافتند، برای تقسیم برحم تبر مصروف ساختند ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت ورا از بالای کوہ لچھے ستر گ فرود آمدہ کان مذکور مسدود گردید شگفتے ہست لیکن دل یر برد۔ آئین اکبری می نگارد کہ از دریای اماسند وبہود می کہ از چلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند۔ یکے بہ خاک شوی بدست آید۔ دوم پوست ملندمو در آب بگسترند و براطراف آں سنگ بہند تا آب نبرد پس از دو روز برداشتہ بآفتاب نگذارند چوں خشک شود برافشانند و ریزہ ریزہ دریابند فقط[26]۔

کان نقرہ و مس۔ اس صاحب درتاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ ومس وقلعی موجود است گویند در کوہستان علش مقام کان مس بود لا گردید وخرچ شمار دآمد بی کم[261]۔

کان آہن۔ در ملک کشمیر از چہار جا حدید می بر آید کے در قریہ لتسر

{مسلسل} ودراں پرگنہ کوہے است بلند ہر موکھ نام تاہر جا کہ تلہ در نظر است مار دکثر دم می باشد حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است وخاصیت کان زمرد ایں است کہ ملمست مار دکثر دم زائل گرداند۔

[26] آئین اکبری جلد دوم ترجمہ ایچ ایس جیرٹ صفحہ ۳۶۵ آنادرے کجا پدمی پدمتی مذکور است۔

[261] ۔ تھوں اسد کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱ امادر دے حفط ذکر کان مس آمدہ است۔

که زرد و خوش نما باشد فراهم کرده در کوره آتش گداز کرده شیشه و کاچ می سازند۔

سنگ گچ۔ از قصبهٔ باره موله[۲۵۷] در میان کنهها پخته کرده به شهر می آرند بسیار صاف و سفید می باشد۔

سنگ چونه۔ در کشمیر بسیار یافته می شود اوّل از کوه آبا ننگ که تمام از سنگ چونه مخلوق است ده بیست کان چونه بیزان در ذیل آن موجود است۔ دوم در موضع اجس پرگنهٔ کوہہامہ۔ سوم در موضع زحیل داره پرگنهٔ جهجهی پوره۔ چهارم در قصبهٔ باره موله۔ پنجم در قصبهٔ اننت ناگ۔ ششم در پرگنهٔ دیوه سر[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ در کشمیر بسیار موجود۔

سنگ فرشی۔ از کوه باره موله بسیار می آرند۔ برای فرش تمامها وغیره مصروف می دارند در پرگنهٔ لعل از موضع نونر بهتر های صاف بهم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در باستان کان های فراوان میان کوهستان کشمیر ظاهر شده بود درین زمان مفقود است همگی کان آهن موجود۔

کان زمرد۔ میگویند بر فرق کوه هرموکه کان زمرد موجود است موجب آن هر جا که قلعهٔ بر فرق کوه هرموکه به نظر می آید در آنجا لدغ مار واقعی مهلک نمی گردد۔ بلکه افعی و مار آن جا ظاهر نمی باشد[۲۵۹]۔

---

۲۵۷ قصبه ایست به شمال کشمیر تا در ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم هند درمیان بهارت و پاکستان مرکز تجارت بود و اما اکنون در وے فرق عظیم واقع شده است۔ آبادی ۵۹۹،۶ نفر ۲۵۸ قدیم "دیواسر" علاقهٔ مراز

۲۵۹ در "واقعات کشمیر" صفحه ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر مذکور است :۔ (بقیه بر صفحه آینده)

عار سر دہ- متصل قصبہ سر دہ عار است بہ غایت طویل کہ نہایت آن کسی ندیدہ گویند امود نام عابدے بود مرتاض بمعہ دہ ہزار دہ شاگرد بود کہ ہمہ ہا بید خوان بودند در آن عار داخل شدہ بازگشت نہ رسیدند- اندرون آن عار چاہے است بہ غایت عمق-

احجار کشمیر

سنگ بلور- در ہیچ زمان سنگ ہای بلور از جبال دچھن پارہ و بلاق پرگنہ لعل فراوان یافتہ اند و درین زمان بعضی اوقات مردم شبان و ساحان دانہ ہای بلور از ییلاق ہای مذکورہ می آرند۔ در سال ۱۹۱۴ عیسوی از کوہستان لعل کان بلور بر آمدہ بود بار معقود شد-

سنگ موسی- از موضع کہر بوہ سار پرگنہ دچھن سنگے سیاہ رنگ وصاف و شفاف و ملائم می آرند نگین ہا و اسبا ہای عجیبہ ازان سازند بعضی آن را سنگ بتا دل می گویند-

سنگ چقماق- کہ آن را حجر النار می گویند از وضع کہر بوہ سار یافتہ می شود-

سنگ بلیس- از پرگنہ دچھن پارہ موضع مال سنگی سرخ نما کہ بسیار ملائم می باشد می آرند ظروف و کاسہ ہا ازان درست می سازند حکم سفال دارد-

سنگ دالم- سنگے است بسیار نرم رشاہ آباد متصل ویرناگ زرگران کوفتہ و بیختہ ظروف برای گداختن زر و نقرہ می سازند

سنگ سفتہ و کاپح- از سند لار متصل ددر ہامہ سنگ ہای صغیر

سہ وید کتاب الہامی اہل ہنود داین در شمار چہار است رگ وید، سام وید، یجر وید- اتھر وید۔

نور ماہ بہ تقاطر آب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔

اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماہ تقاطر آب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پذیرد و در ایامیکہ ماہ تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہر ماہ ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پذیرد۔

اما مخففان بود پس انفی آں می سازند و برہمنان و سادہوان و سنیاسیان و گوسائیاں[۲۵۴] از بلاد ہندوستان و غیرہ اطراف برای زیارت آں مکان بہ مشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدہم می روند۔

غار بازار ہوی۔ در موضع بونو پرگنہ دیہامہ بالای کوہ آہام متصل زیارت سنگسبی بی صاحبہ غاریست طویل کہ منتہای آں را از افراد بشر کسے ندیدہ از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔

غار کوپہ وارہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ در موضع کوپہ وارہ غاریست تاریک کہ در میان آں کسے نمی رود۔ گویند در جوف آں غار شیخ زین الدین[۲۵۵] ریشی مدتے خلوت نشین شدہ بود۔

---

۲۵۴ ہر سہ اخیر طائفہ انداز درویشان ہنود تارک الدنیا کہ گیسو دراز و ژولیدہ مو باشند۔

۲۵۵ ابو الفضل در آئین اکبری غار مذکور را در عیش مقام پرگنہ کھاورپارہ نشان دادہ است۔ شیخ زین الدین ریشی خلیفۂ ثانی حضرت نور الدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندرکوٹ خطۂ کشتواڑ است۔ در حالت کفر زیا سنگھ نام داشت و از قبیلۂ راجہائے آندبار بود و بر دست بابا بام الدین مشرف اسلام شدہ در وے استقامت کرد و از عابدان ایں دیار گشت۔ گویند کہ بعد دوازدہ سال ریاضت دہنۂ غار از سنگ بستہ کردہ غائب شد و تا ایں دم از وے نشان نہ یافتہ اند ؛

امتحان غلط ثابت شد تا یک گهری[251] آواز فرود آمدن آن سنگ در گوش می‌رسید و از سقف گنبد قطره آبی می‌چکید. اندک زمین تر شده بود دران حین خبردار کردند که روغن کم برمانده. ما از همان راه برگشته بیرون آمدیم.

صاحب تاریخ می‌نگارد که راجه اری رای[252] المعروف سندیمان ترک سلطنت نموده و پوست آهو پوشیده در میان آن غار درآمد آنگاه واپس برنگشت بنابران آن غار را آری رای نام نهاده اند. بعد او راجه زنادت باتفاق رانی خود در غار مذکوره داخل گشت و اثری از آنها پدیدار نشد.

غار امرناته[253]. در کوهستان پرگنه دچهن پاره سمت شرقی بالای کوه غاریست عجیب طول آن پنجاه درعه عرض همین قدر ارتفاع سی درعه تا سی و پنج درعه و از عرصهٔ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دران جامد بود است که گاهی شعاع آفتاب نمی‌شد. مورخان کشمیر می‌نگارند که از سقف آن غار قطرات آب متقاطر گردد و به مطابق مد و جزر دریای محیط در تزاید

(مسلسل) در جاگیرش رفاقت کرد. حیدر ملک صاحب سیف هم بود چنانچه در جهی که خلاف راجه پهدر روانه کرده شد حیدر ملک بحیثیت سالار فوج کامیاب شد. در ششم/ ۱۶ ا ه ملک حیدر جاذوره مهرالنساء (بعدهٔ نورجهان) را بعد از قتل شوهرش شیر افگن خان مخاطب کلی نمود. جهانگیر بعلتهٔ خطاب او بالقاب چغتائی و خطاب رئیس الملک مواجه حاکم کشمیر مقرر نمود. و تفصیل مخطوطاتش در سابق تحت حاشیه نمره ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ـ مرمن گهڑی هندی معنی ساعت ۲۵۲ـ پسر راجه مدلود بانی شهر سندست گراست شصت و پنج سال حکومت کرده درگذشت. ۲۵۳ـ برای تفصیل رجوع کنید به حاشیه نمره ۱۴۲.

ارتفاع آں چہار درعہ وکسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیان بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دراں متعسر گردد۔

حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود[250] می نگارد کہ بقصد تحقیق در آں غار درآمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد در یک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بہ نظرم درآمدہ جانب راست راہے[1] مار پیچ دارد و از جانب[2] چپ راہے و بالا[3] روبہ راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی بابل یا سفل بود دریں ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ اما سنگے در راہ پائین روبہ بہ جہتہ

---

[250] تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۲۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات حسب قول اے سی استوری مؤلف ببلیوگرافی آف پرشین لٹریچر حصہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۶۸۰ "تاریخ مذبور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیر شدہ۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنۂ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علے سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذبور خلاصہ "تاریخ ترنگنی" است لیکن در عہداد اخر مصنف اضافۂ معتد بہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذ ہائے معتبرۂ تاریخ کشمیر بہ شمار می رود۔

مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندۂ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھتورہ پرگنہ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذبور کمابیش بیست و چہار سال در ملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳—۹—۱۵۷۸/۹۸۶) ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ د با و در جلا وطنیش بطرف بنگال (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

ہر سو کشیدہ اند۔ درمیان آن ہا موبومر درع بفصل آن در توت و بالیدگی وافرونی بدرجۂ اوسط۔

درجہ سوم دامنہ کوسارہا و کروہ ہا ویستہ ہاست کہ در سطح ہموار یا دورکشیدہ از یک صد یا دو صد فٹ انگریزی از درجۂ اول مرتفع گشتہ اند و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی مساعد بفصل پیدا وار آن در توت و بالیدگی وافرونی بدرجۂ سوم آمدہ می شود۔ میان آن در بعضے جا ہا زمین سنگلاخ و خارستان و مغاک و خراب ہا موجود۔

غارہائی کشمیر

غار مٹڈا درمیان پرگنۂ شاہ آباد از قصبۂ ڈورہ بسمت جنوب بہ مسافت یک میل قریب موضع مٹڈا بر کمر کوہ با ہمال شگفت غاری است کہ از دہان آن غار میان تاریکی بہ ساعل انوار اند کہ پیش رفتہ دو راہ بہ نظر می آمد از ان جملہ یک راہ بطرف چپ بہ جانب خالف و ہولناک است رفتن آن راہ متعسر گردد۔ دوم راہ پیش رو بعد مسافت اند کہ درنفس آن غار حجرہ است و میان حجرہ سرچشمۂ عجب پیدا است کہ آب از دہان غار بیرون ہمی آید بہایت عذب و شیرین و سنگ بستہ می شود و از سقف آن حجرہ قطرات آب ہمیشہ متقاطر می باشد کہ بہ باعث برودت محل تورآ منجمد گردد مردمان دنگالۂ آن بسان نبات دران جا می خورند و مورخان کشمیر می نگارند کہ دنگالۂ مذکور از غار کشیدہ مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری زای۔ غاریست مشہور واقع در موضع بومہ زوہ پرگنۂ مٹن زیر دامن کروہ جانب شمال مسماۃ آن را کسے نمی سد عرض آن پنج درعہ و

؎ قدم دیہ درتوی کشمیر

بیگه زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آں بجای خود گفته آید۔

اراضی کشمیر

ساحت کشمیر برسه درجه منقسم گردد یکے زمین مسطح وهموار دوم دره های کوهسار سوم دامنهٔ کوه ها و کریوه ها. درجه اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح وهموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و نهار زار طول آں از چشمهٔ اچهه بل[245] تا منتهای پرگنه زینه گیر[246] تقریباً پنجاه کروه و عرض آں بدرجهٔ اوسط تا هشت کروه زمین آں قابل زراعت آبی و للمی خاک آں خاکستری رنگ بسیار پرقوت فصل آں سیر دانه و بالیده پیداوار آں افزوں از زمین های بلند دو چند یا سه چند. در اطراف و اکناف آں تالاب ها و سرهای[247] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و انچار سر و مانس سر و پماسر و هاکورسر و خوشحال سر وغیره آب خیز ها و آب گیر ها و نیستان و لوح[248] زار ها واقع. و در وسط آں شهر سرینگر مشهور. بالا و پائین آں دهات موفور معمور. و درمیان ایں سطح دریای بهت همیشه جاری میباشد. و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشته سطح مذکور را سیلابے گرداند. عمارات شهر هم بحادثهٔ طغیان آں بارها ویران گشته است و آبادی دهات و مزروعات خصوصاً پائین شهر اکثر تلف میسازد.

درجه دوم. از کوهستان حوالی کشمیر پوزهای کوهسار درمیان سطح هموار

---

[245] تحصیل اننت ناگ [246] جو نراج بلفظ هندی "جینا گیر" نوشته است. [247] سرد بفتح سین وسکون را بمعنی تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سرو و بلفتح سین و را و سکون واو. [248] و فتح واو ثانی وسکون را. [248] گیاهے است که از دبوریا می بافند.

واچ وڈر[۲۳۸] - در پرگنهٔ لعل متصل ماکوه وشل تونگ اکثر لائق زراعت جسکے قلبلی آبی دزهاں رود آلو برسر آن فراوان از مغز آن نفع می یابد و در دامن آن جوی شاهی که در سر بیگری می رسد جاری است -

کربوهٔ پاندریچ[۲۳۹] - از مازع ملا شاه تا محلهٔ سوره بطول سه کروه قابل زراعت آبی و خشکی بکنارهٔ تالاب آنچار مسر واقع و در عهد سلاطین چغتائیه برسر آن باغات بسیار معمور شده بود -

کربوهٔ چیسدی - در پرگنهٔ دچهن پاره متصل موضع کسل دن طول آن تخمینا چهار میل و عرض یک میل آب رس برسر آن دیهات بسیار آباد

کربوهٔ دلوه نور[۲۴۰] - در پرگنهٔ سیره[۲۴۱] بمس واقع است دست از چهار میل افزون درمیان آن لطائح[۲۴۲] بسیار موجود -

گوس وڈر - در پرگنهٔ چهرات واقع است برسر آن دیهات معمور آباد

ڈدِ وڈر در پرگنهٔ دچهن پاره[۲۴۳] متصل موضع مرهامه برسر آن دیهات آباد -

کربوهٔ ماموره - در پرگنهٔ وچهو[۲۴۴] از پهرسو منقطع یک طرف آن دریای بهت و جانب دیگر تالاب و درمیان آن فاصله های بسیب و فراز واقع بی آب لائق زراعت احساس اکثر ازان جمله قریب یک هزار و دوازده

[۲۳۸] ایضاً [۲۳۹] ایضاً [۲۴۰] تحصیل پرتاب سنگه پوره [۲۴۱] دران ششت جیوگرافی آف کشمیر نام این پرگنه چیس نامیده شد [۲۴۲] لطیحه بفتح طاء و حطیئه غیر منقوط زمین گاه آب که در سنگ زیره باشد کذا فی شمس اللغات - [۲۴۳] تحصیل اونتی پوره نام قدیم دچهن پاره دکشن پاره است دران ششت جیوگرافی [۲۴۴] والصحیح الوالفضل ... [illegible]

و بہ سبیل نہر ہا فصل شالی در بعضے جا ہا متکون گردد و فصل خریف بہ غایت جید و بالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند بر سر آں قریۂ نہال پور آباد نمود۔

کریوۂ کریری۔ واقع در پرگنۂ کروہن[۲۳۱] پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل قابل زراعت آبی و خشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوۂ اشکورہ[۲۳۲]۔ واقع در پرگنۂ کروہن بسیار وسیع و فسیح قابل زراعت بعضے آب رس بر سر آں قریہا آباد و اشجار و خاربن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوۂ واکب[۲۳۳]۔ واقع در پرگنۂ کروہن از ہر سو منقطوع بے آب زراعت خشکی موقوف بغیر اشجار و خار زار مشہور۔

کریوۂ بنڈہ پورہ۔ واقع در پرگنۂ کوہامہ[۲۳۴] آب رس پشت بہ کوہ زراعت شالی و اجناس انبوہ بر سر آں باغ بادام و چند رہا و آسیا ہا برای استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[۲۳۵] موجود است۔

کریوۂ صفاپور۔ واقع در سایر المواضع[۲۳۶] پائین بر کنارہ چشمہ مانس سر آب رس لائق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوۂ کرہامہ[۲۳۷]۔ واقع در پرگنۂ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع آب رس قابل زرع چند قریہ بر سر آں آباد است۔

---

[۲۳۱] نام قدیم کروہن کرودھنہ است (ابن شنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

[۲۳۲] تحصیل بارہ مولہ۔　　[۲۳۳] ایضاً۔

[۲۳۴] ازتحصیل پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہامہ "کوہ باسرم" است (ابن شنٹ جیوگرافی)

[۲۳۵] متوفی ۱۸۵۰ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سواری داشت بعد ہ حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض شصت لک خرید کرد و ہمیں سلطنت در عالم ہستی بعز و فخر قایم ساخت۔　　[۲۳۶] تحصیل سرینگر۔　　[۲۳۷] ایضاً۔

مذکور را دمودر وڈر نام کرده اند والعهدة علی الراوی۔

کریوهٔ کهوستی پوره[۲۲۲]۔ رفیعے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب برلب ناگوسر سلطان زین العابدین بر سر آن عمارات رفیع آباد کرده بود۔

کریوهٔ نارکک[۲۲۳]۔ متصل کریوهٔ کهوستی پوره در آن قریب سه میل مقطوع زراعت خشکی قلیل متکون گردد فقط۔

کریوهٔ بدگام[۲۲۴]۔ واقع است در پرگنهٔ دچهنسو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواهد بود و بر سطح آن دهات موجود مزروع

کریوهٔ چهند پوره[۲۲۵]۔ واقع است در پرگنه ماچهاموں[۲۲۶] بسیار وسیع آب زمین و دهات متعدده بر آن موجود۔

کریوهٔ مکهناگ[۲۲۷]۔ بطول دو سه میل در پرگنهٔ ماچهاموں بے آب و مقطوع متصل کوه دارا واقع است

زیره وڈر[۲۲۸]۔ پشته ایست در پرگنهٔ دچهنسو بطول سه چهار کروه و پهنائی دو سه کروه پشت بکوه اشجار و خارزار انبوه۔

کریوهٔ پلن[۲۲۹]۔ پشته ایست وسیع بر سطح آن دهات بالکل آباد[۲۳۰]

---

[۲۲۲] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پوره ۔ [۲۲۳] ایضاً

[۲۲۴] تحصیل پرتاپ سنگھ پوره ۔

[۲۲۵] ستائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کرده است اما در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام این پرگنه بهمین شکل موجود است۔

[۲۲۶] تحصیل پرتاپ سنگھ پوره ۔ [۲۲۷] ناگ سرام (این شنٹ جیوگرافی)

[۲۲۸] تحصیل پرتاپ سنگھ پوره ۔ [۲۲۹] ایضاً ۔ [۲۳۰] ایضاً ۔

کریوۂ ناگام۔ در عرض راہ پزار رفیع و وسیع قابل زرع للمی[۲۱۷] بے آب و در وسط آں چشمہ انیل ناگ[۲۱۸] ہولناک بُود الحال مفقود۔

دامودر وُدر[۲۱۹]۔ از سرینگر بہ فاصلۂ پنج کروہ جانب جنوب واقع در پرگنۂ اچھہ[۲۲۰] طول آں قریب ہفت میل و عرض آں دو میل از ہر سو مقطوع وہموار و در وسط آں نشیب ہای بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب۔ زراعت اجناس ربیعی و خریفی بآبیاری باراں سیر دانہ و پُر قوت می باشد۔ "قف"۔ میگویند کہ راجہ دامودر[۲۲۱] بالای آں شہر دمودر آباد کردہ بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب دادہ خود برای تغسیل سوی بہت رفت و بیرون درش دو فقیر برہمن از و طعام خواستند راجہ گفت صبر کنید تا کہ من از بہت غسل کردہ می آیم۔ برہمناں دریای بہت در پیش او حاضر کردند راجہ خرق عادت شاں سحر پنداشتہ بر سوی بہت در گذشت۔ برہمناں گفتند ترا شکل مار خواہد شد بہ گفتن شان راجہ بہ شکل مار مسخ گشت و بر سطح کریوہ متوحش ماند۔ برہمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا در یک روز پیش او بخواند بہ شکل خود باز آید و در عرصۂ یک روز کسے نہ توانست خواند و راجہ بہ شکل مار ماندہ بسیار مدّت زندہ بُود بعضے کساں اُورا می دیدند بنا براں کریوۂ

[۲۱۷] للمی بہ تشدید لام دوم بہ معنے زمین خشک :

[۲۱۸] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ :

[۲۱۹] در "جموں و کشمیر سٹیٹ" ایں مقام "دامودر" آمدہ است۔ تحصیل ایضاً :

[۲۲۰] اِک نسکا (راج ترنگنی)

[۲۲۱] مُراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است :

آب سونتی کل بهری جاری ساخته کروهٔ مذکور آباد نمود. گویند دران زمان جماعهٔ
فقیران بمکان رسیده مربی ایشان پادشاه را بطریق امتحان گفت که فقیران
همسر پادشاهان هستند و دو پادشاه در یک جا نگنجند پادشاه برای
رضای فقیران ازان مکان برخاسته بمقام نوشهره[209] دار الخلافت اختیار
نمود و بعد ترمیم عمارات آن جا خراب شد و نهر مذکور منهدم و آب منقطع گشت.

کروهٔ بیج بهاڑه[210]. رفیعی است مختصر از هر سو مقطوع در پیش
زمان یکی از راجهای دوران بر فرق آن دار الحکومت کرده بود.

کروهٔ باباپور[211]. در پرگنهٔ زینه پوره[212] متصل آڈون اقصای آن
مسطح و هوای آن مفرح در بلندی مشهور. نگاهش باطراف دور زراعت
آبی و خشکی فراوان و قریه های بسیار بر سر آن.

کروهٔ خانپور[213]. واقع در پرگنهٔ ناگام[214] بسیار وسیع در عرض راه
شوپیان[215] زمین آن لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ که
دران جا بسر داده و لذیذ و پرقوت می باشد در وسط آن سرای
علی مردان خان[216] موجود.

۲۰۹ه به شمال سرینگر به فاصلهٔ چهار میل.

۲۱۰ه تحصیل کولگام بیجباڑه قصبه ایست بزرگ در جنوبی کشمیر مسافتش راجع به (قام
۶ ۱-۱۱۴) مهاده است تعداد سکان ۴۲۲۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۱۰۷)

۲۱۱ه تحصیل کولگام ایضاً. ۲۱۲ه صاپور (جوراج). ۲۱۳ه تحصیل کولگام

۲۱۴ه ناگام (جوراج). ۲۱۵ه جنوبی کشمیر آبادی ۱۱۴۲ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه
۱۱۸۸). ۲۱۶ه در عهد شاه جهان دو مرتبه حاکم کشمیر بود. بار اول در ۱۰۵۱ه مطابق ۱۶۴۲م
و بار دوم ۱۰۶۰ه مطابق ۱۶۵۰م.

متصل آں چاہ مسجدے بنا فرمود و یکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیدہ دراں جا مدفون گشت۔ فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت و ماروت می دانند و کریوہ مذکور را صحرای بابل می گویند۔

کریوہ نونگری[204] ۔ واقع در پرگنہ چہرات[205] و شادرہ بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروہ و عرض قریباً دو میل منقطع و مسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار و خاربن خالی در باستان راجہ گلکندر[206] بر سطح کریوہ مذکور شہر نونگر آباد کردہ بود بنا براں آں کریوہ را نونگر می گویند۔

کریوہ زینہ پورہ ۔ در پرگنہ اڈون[207] ۔ سطح آں ہموار درمیان آں نشیب ہای بسیار و زراعت آبی و خشکی و اشجار و خارزار بے شمار و بر سطح آں دہات متعددہ آباد۔ سلطان زین العابدین در کریوہ مذکور زینہ پورہ آباد ساخت و بہ عمارات رفیع و کوشک ہای منیع دراں جا دار الحکومت خود طرح انداخت و برای جریان آب بہ مسافت ہفت کروہ سدی متین مسمی بہ زینہ ستھو[208] از پنجاہ درعہ تا صد درعہ رفیع و وسیع افراخت و بر سر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت درین دیار بر بہار ۷۹۶ھ گفتہ اند۔ گویند وقتیکہ آنجناب وارد کشمیر شدند سی صد کس از علماء سادات ہمراہ آنحضرت بودند۔ روز وفات آنحضرت سہ شنبہ ہفدہم ربیع الاول ۸۵۴ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

[204] نونگر تحصیل اونتی پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸)

[205] علاقہ کامراج (دیرین شنٹ جیوگرافی آف کشمیر)؛ [206] ابو الفضل نامش در فہرست راجگان شامل نکردہ است؛ [207] کرالہ (راج ترنگنی) اڑھون (جونراج)

[208] ستھو بفتح سین و تشدید تا لفظ کشمیری بہ معنی سد؛

بر کروہ مذکور شہر پانل آباد کردہ بود و متصل دولت خانۂ خاص بت خانہ
پارتانڈی[۲۱] سور کہ بنیاد آں تا حال موجود است احداث نمود و از کوہستان
کھادر یارہ نہر آبی آوردہ میان شہر جاری ساخت چوں نہر مذکور بہ
سبب بے بندی مسدود شد فرزند او راجہ واسدیو درضمن شہر چاہی
وسیع وعمیق حفر نمود و بعد مرور دہور موجود شہر مذکور ویران وچاہ پرلستان
گشت مردماں برکنارۂ آں چاہ رفتہ از معتقدات سحر می شنیدند
ومردم عوام عقیدہ پیدا کردہ بودند کہ دریں چاہ ہاروت و ماروت
دو ملک آسمانی معذب ہستند باین زعم مردماں جوق جوق بدراب قمبراب
گرفتہ برکنارۂ آں چاہ رفتہ موجب تقرب کفر با و انجاح مدعای خود می
پنداشتند درسال ۷۸۱[۲۲] جناب حضرت امیر کبیر قدس سرہ بہ تشریف
خاص ایں خطہ دلپذیر را اختصاص بخشیدہ فراز آں چاہ چندگاہ اقامت
فرمود۔ وازکیفیت چاہ کہ کمین گاہ شیاطین بود آگاہ گشتہ برای ہدم بنیاد
بدعت آں چاہ را از سنگ بت خانہ وخاک ویرانہ انباشتہ معدوم ساخت بعد
ازاں جناب میر محمد ہمدانی[۲۳] بہ قدوم خود این دیار را رشک بہار گرداندہ

[۲۱] ایں قدیم ترین آثار است کہ درکشمیر جنوبی یافت می شود بت خانۂ مرقوم بفاصلۂ
چہار میل بہ شمال اچھ بل واقع است ہمہ عمارت از سنگہائے منقوش است و تاحال
گرلمداست سنگہائے این بت خانہ در طول نو گز و درعرض شش گز اند۔ وحیرت مستود
کہ بکدام طریقہ سنگہائے مرقوم دریں جا آوردہ برقرار کردہ اند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۴۱)
[۲۲] وصال آنحضرت درخطۂ پکھلی مقام سیر پاسوات بتاریخ ۶ ذی الحجہ ۷۸۶ھ شد
چنانچہ ازیں مصرعۂ تاریخی مستنبط شود۔
بہ قضا پیر کامل امیر کبیر
۷۸۶ھ
[۲۳] بر صفحہ آیندہ

کریوہ ہای کشمیر [196]

درساحت این دیار کریوہ ہای بسیار مسطح و منقطع بہ ہر جا موجود است کہ از سطح درجۂ اوسط از یک صد فٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند۔ از آں جملہ بعضی ہا بہ جبال اتصال دارند و بعضے ہا بلا اتصال مرتفع۔

کریوۂ مٹن [197] - از سرینگر بجانب جنوب بہ مسافت ہجدہ کردہ درمیان پرگنۂ مازنت [198] کہ طوالت آں یک فرسنگ و عرض آں تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آں چشمۂ ساربون و اننت ناگ وغیرہ عیون بے شمار ہمی جوشند۔ ساحت آں مسطح و ہموار قابل زرع و لائق آبادی است لیکن بہ سبب نایابی آب این وقت خراب۔

مترجم نیلہ پوران [199] می نگارد کہ در اوایل کل جوگ راجہ رام دیو [200]

۱۹۶ه کریوہ ہا جمع کریوہ، پشتۂ بلند از کوہ مثلاً ؎

دیدہ انداز پس کریوۂ غیب

رب خود را بدیدۂ لاریب (شمس اللغات)

۱۹۷ه تحصیل اننت ناگ ؛ ۱۹۸ه مٹن (جونراج) ؛ ۱۹۹ه ملا احمد کشمیری۔ نیلہ مت پوران کتابے است قدیم کہ مشتمل بر حالات مقامات مقدسۂ اہل ہنود کشمیر است ؛ اخبار مصنف راجہ ترنگنی پنڈت کلہن راجع بہ کشمیر قدیم از این کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر کہ بیشتر متداول سکان این دیار است از نیلہ مت پوران ماخوذ است ہندوان این خطہ نیلہ مت پوران را تصنیف راجہ نیلہ ناگ (چشمۂ ویری ناگ) کہ وقتے در شکل انسانی حلول کردہ بود خیال می کنند۔ باعتقاد شاں کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب مقدسہ اہل ہنود) بہ شمار می رود لیکن پروفیسر بوہلر او را بیش از یک تصنیف قرن ششم یا ہفتم میلادی خیال نہ کردہ است زیرا کہ نام مقامات ہا کشمیر مابین راجہ ترنگنی و کتاب مزبور ہیچ فرق دریافت نمی شود (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۴۶ ؛ ۲۰۰ه (۲۹۳۶ ــــ ۳۰۰۵ ق م)

مرو[۱۹۰] مالوان گلها و سبزه نامعروف۔

مرغزار مرگن۔ بالای کوه پرگام جانب کوٹهار سطح آن چار کروه مربع۔ دران مرغزار گلهای دلفریب متکون می شوند و راه واڑون[۱۹۱] همان آن جاری است۔

بڈمرگ[۱۹۲]۔ چراگاه دیهی پاره بالای کوه آڑو و منڈل بسیار وسیع از ازهار و سبزه زار دران جا بسیار پیدا، از راه امرناتهه جی بدان صوب می رود

ره مرگ متصل بڈمرگ[۱۹۳]۔ بالای کوه مذکور به کمال نضارت و نضارت مشهور۔

مرغزار سنگ سفید۔ مرغزار است آب و هوا دلکشا فرار کوه سنگ سفید از راه چرار حوالی آن چشمه ایست عجب سیاحان جهان برای کسب هوا و سیر و صفا دران جا اکثر می روند۔

استهان مرگ[۱۹۴]۔ ییلاقیست بر کوه دیهی پاره بالاتر از ستیرم باگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ها دل بدر رو ولی نظیر در این زمان اکثر صاحبان سیاح برای شکار دران جا می روند و در سال ۱۹۰۴ه بکرمی لارڈ رپن وائسرائی کشور هند برای سیر و شکار دران جا رفته بسا خوش وقت شد۔

۱۹۰ه ولقول مؤلف مرلد برد دارڈون۔ ۱۹۱ه ایضاً۔ ۱۹۲ه ایضاً۔ ۱۹۳ه ایضاً

۱۹۴ه اسمال مرگ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸ بقول پنڈت آنند کول مرگ مربور مابین کوه پیه ساسکت دیهگام واقع است۔ رفعت ۱۰۱۲ فٹ۔

۱۹۵ه در علاقۂ مرار بروایت سنائی نام قدیمش دکش پار بوده است۔

* مقصد ایست که مزار حضرت شیخ نورالدین در آن جا واقع است از سرینگر بفاصلۂ بیده میل۔

راہ پونچہ میان آں جاری می باشد[186] گل ہای زنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

ننہ مرگ۔ یلاقے است فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واؤ بطرف گوگل مرگ[187] بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و درمیان ننہ مرگ دہے آباد ساخت الی الآن موجود است۔

زجہ مرگ۔ بالائی کوہ دبوہ سر[188] از جبال کوثر سمت مشرق درعرض راہ کہوری بر کوہ ناربل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بہ مسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع۔

یلاق رای نیور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہاپت کھوڈ درعرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دل کشا و سبزہ ہائی دلنشین معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں دراں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[189] متصل کوہ پیر پنجال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دل کشا و مرغوب در وسط آں تالاب نند سر بسیار خوب۔

فامر مرگ۔ مرغزاریست دل کشا محاذی کوہ ہوکھ سر درعرض راہ

---

۱۸۶ و بقول آنند کول بر سر راہے بطرف پونچھ ٭

۱۸۷ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ٭		۱۸۸ ایضاً

۱۸۹ مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ٭

لولاب [۱۸۱] درغایت وسعت مشہور۔

منہ مرگ ۔ سُلاقیست وسیع لطرف گورس [۱۸۲] بالای لب کچال آب وہوای دلکشا

وچہ مرگ ۔ مرغزاریست بر کوہ وچہ مال واحی پرگنہ کوہامہ برسر راہ گورس بکوں گلہا وسبزہ ہا دراں جا بسیار۔

دہالتہ مرگ ۔ بر فرق کوہ برہہ [۱۸۳] در سُلاق پرگنہ لعل برسر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع ۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالں مرگ ۔ در دل کوہ ہرموکھ [۱۸۴] جانب شمال بہ کمال حصارت و بصارت موسما ۔ وسعت آں قریب دہ میل ۔

مرغزار ہنگس ۔ در سُلاق کامراج سمت کربا [۱۸۵] در غایت لطافت و لطافت ہوا مشہور با قسام گلہا معروف خصوصاً گل رن دور دراں جا بسیار متکوں می شود و در موسم تابستاں مردماں گوجر وستاناں از علاقہ کربا و دراوا و کامراج بہ معہ دواب و مواشے خود دراں جا مے روند و تا عرصہ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و بر فرق آں راہ کربا جاری می باشد۔

توسہ مرگ ۔ بالای کوہ متصل پرگنہ بانگل کہ آں را توسہ میداں می گویند

---

۱۸۱ مطابق راجہ ترنگنی کوہ باسرم دلولاؤ ہر دو در علاقہ کامراج ۔ ۱۸۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما درے ہمراہ گرید دکر بر رل سرآمدہ است ۔ ۱۸۳ ایضاً ۔
۱۸۴ بقول پنڈت آنند کول بالائے کوہ برھ ہچنانکہ مذکور شد ۔
۱۸۵ کرباہ ۔

مرغزار سونہ مرگ مرغزاریست از سرینگر بہ فاصلہ شصت میل جانب مشرق منتہای پرگنہ لعل[۱۷۸] متصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار برلب دریای سندلار باقسام گل ہای رنگارنگ وسبزہ ہای دل پسند موصوف طول آن تقریباً دو کروہ عرض آن مختلف و درموسم تابستان رمہ ہا و گلہ ہای زمینداران برائے تعلیف دران جامیباشد و در اطراف جبال آن اشجار شمشاد و عرعر فراوان و ہوای آن در غایت رطوبت و خنکے بر وقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک۔ درین زمان سیاحان انگلستان آن مقام را پسند کردہ اند فقط۔

مرغزار وشنہ سر۔ ییلاقی است در کوہستان لار زیبندہ بہ گوناگون سبزہ ہا و گل ہای فریبندہ در وسط آن تالاب وشنہ سر ظاہر و دران جاباران مثل غبار ترشح می کند کہ در تمام روز یک لباس تر نمیشود و قسمی از گیاہ بسیار نازک دران جامی روید کہ از برگ مقطوع آن شیر می برآید۔ وقتیکہ مادیان ہا میخورند بہ کثرت لبن بچہ ہای آن ہا ساقط میشود۔

کنہ مرگ[۱۷۹]۔ چراگاہے است مرغوب متصل زوجہ بال سمت دراس رمہ ہا و گلہ ہای بسیار دران تعلف می سازند و فربہ می شوند۔

گنگہ بل مرگ۔ ییلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[۱۸۰] ہرموکھ متصل ہرموکھ گنگا بکثرت سبزہ زار و گل ہای بے شمار زبدۂ کوہساران این دیار۔

ناگہ مرگ۔ مرغزاریست سرسبز و شاداب میان پرگنہ کوہامہ و

۱۷۸؎ بقول صاحب "جموں وکشمیر سٹیٹ" لار۔ و این پرگنہ ایست در علاقہ کامراج (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۱۷۹؎ کھنہ مرگ ۔ ۱۸۰؎ وبقول پنڈت آنند کول "بالائے کوہ "برتھ" در پرگنہ لار ۔

اراں حملہ گل رن دور رنگ حمرا بہ عیر سرہ وتساح بردف دوماں برف بہ مشابہ حوبہ فالین یک دست ار رمیں می روید و با دستہ رور پژمردہ گردد بسیار حوش نماست۔ وقتے جہانگیر بادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست و یک قلم گل ہا در دست آمد بہیست ہزار گل مرگ را گوری مرگ می گفتند در سنہ ۹۸۹ھ یوسف شاہ چک دراں جا بر موضع رفیع عمارات رفیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمتہ داد عشرت می داد بعد آں شاہاں مغلیہ دراں گل زمیں سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا سرمی برد ستاناں را منع کردہ بودند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بودند۔ دریں زماں حکام انگلستان گل گشت آں حوش میدارند و تعمیرات مسازند۔

است بہ سدہ حکم شد کہ برائے یادگار میر را ایلچی شاہ عباس ار حوالی لئے کشمیریاں مکم عدہ عرض کردکہ مابیں پرگنہ بانگل د بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے است گوری مرگ (گل مرگ)

چنانچہ بطریق سردر آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد۔"

؎ ایضاً

؎ دست سنہ ۹۹ھ است دانکہ در متن است غالباً سہو کاتب است بروایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے ۹۸۶ھ تا سنہ ۹۹۴ھ حاکم کشمیر بماند۔

وہموار و بلطافت فضا و نظافت ہوا دل کشا و خوش نما جا بجا موجودند۔ اقسام گل ہای رنگا رنگ ہر سو شگفتہ و سبزہ ہای خوش رنگ ہر جا رُستہ در موسم تابستان طایفۂ شباناں و گلباناں رمہ ہا و گلہ ہای چار پایاں جمع کردہ فراز مرغزار ہا برای چرانیدن می برند و در ماہ کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزار شایاں کہ پسند شاہاں و سیر گاہ سیاحان دوران است گفتہ آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر بہ فاصلۂ سی میل جانب مغرب فراز کوہ رنبوہ[۱۴۳] متصل پرگنۂ بانگل[۱۴۴] و طوالت سطح آں قریب سہ میل و عرض بدرجۂ اوسط قریب دو صد درعہ تا چہار صد درعہ حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آں نہری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعہ۔ آب آں بہ سبب استوای محل بہ تدریج جریان می باشد و در حکومت خود یوسف شاہ چک بہ سواری سفینۂ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گل ہائی رنگا رنگ زیادہ از بیست و پنج[۱۴۵] رنگ شگفتہ می باشد۔

۱۴۳ھ پنڈت آنند کول بجائے "کوہ رنبوہ" کوہ افروٹ نوشتہ است۔ امکان است کہ نام دیگر کوہ مذبور رنبوہ باشد ؛

۱۴۴ھ "بانگل" بکسر گاف پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج حصۂ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی او را بھانگیلا نوشتہ است (ان شئنٹ جیوگرافی صفحہ نمبر ۲۲۱)

۱۴۵ھ ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کردہ است :۔

روزے از زبان قدسی بیان قبلۂ عالم و عالمیاں خدیو زمین و زمانیاں الخاقان ابن الخاقان نور الدین جہانگیر بادشاہ کہ ترجمۂ الہام

مرجع اہل ہنود وجنوب رو بہ زیارت حضرت شیخ حمزۂ مخدوم مطاف اہل اسلام و سر علامت مسجد ملا شاہ[۱۶۹] و خانۂ داراشکوہ جنوب رویہ آں موجود رفعت آں از بحر محیط پنج ہزار و ہفت صد فٹ

آہنگ ٹنگ از سرسگر بہ فاصلہ ہفت[۱۷۰] کروہ بہ جانب شمال قریب صفاپور بر ساحل جنوبی مانسر واقع است و در دل شمالی آں سنگ چونہ پختہ می سازند و برکمر آں جانب جنوب چشمہ آبے ی جوشد و بلندی آں از معدل بحر محیط شش ہزار و دو صد فٹ[۱۷۱]

دارا شش۔ واقع در پرگنہ ماچھامہ مقابل کوہ ماراں سمت جنوب مقطوع و معترا و در دل آں موضع رٹ شوں و چھوڑارہ واقع مزار آں زیارت بابا رحمت دین[۱۷۲] رفعت ۶ فٹ۔

مرغزار ہائی کشمیر

بالای کوہستان ایں دیار مرغزار ہائی بسیار در غایت وسعت مسطح

---

[۱۶۹] ملّا بدخشانی است و شاہ محمد نام در عنفوان شباب از علوم متداولہ فارغ گشتہ۔ اولاً در خدمت حضرت میاں میر پیر لاہوری دتایا در کشمیر وارد گشت۔ بر دامان کوہ ماراں سکونت اختیار نمود۔ از حد باطنی بہرہ کامل داشت و پیر طریقت شہزادہ داراشکوہ پسر بزرگ شاہ جہاں بود کلیات از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخش دانشمند گفت ع داد در توحید ملا شاہ جان ۱۰۷۲ھ ۔

[۱۷۰] ۲۵ میل انگلسی دنگاریسان کشمیر صفحہ نمبر ۸۲

[۱۷۱] ایضاً صفحہ ۸۲ -

[۱۷۲] از خلفائے بابا نام الدین است کرامات و خوارق العادات از حد داشت مدفن در موضع تاگرباں است تاریخ وفاتش معلوم نشد -

برداشته آورده دریں جا بر سر بلند او نهاد بنا براں آں لخت را هاری پربت
می گویند (هاری به معنی شارک، پربت به معنی کوه) بعضے ها پردیمن پیٹھ
نام کرده اند لهذا اهل هنود آں را متبرک میدانند۔ مورخان اسلامیه
کوه ماراں نامیده اند در زمان باستان کوه ماراں میان شهر مانند مرکز
دائره نمایاں بود چنانچه زیر داماں آں قلعهٔ ناگرنگر از تعمیرات اکبر شاه شهر
پناه موجود است اکنوں به صدمهٔ حوادث و نوازل آبادی شهر و دولت
خانهٔ شاهی ویران گشته بجائی عمارات مزروعات یافته می شود و بر
فرق آں قلعهٔ عطا محمد خان[۱۶۸] موجود و بر کمر آں غرب رویه مکان شارکا دیوی

این نزد ما قیامت و نزد هنود "برکے" است ؛

۱۶۵ پسر راجه رانند است نیمست و پنج سال حکمرانی کرده راهی ملک بقا شد

۱۶۶ شنکر یا شنکر اچاریج نام مخالف علمائے بید و بالخصوص یک عالم بید و مبلغ مذهب برهمنی است که مطابق روایتے مابین ۸۲۰ - ۸۸ ء می زیست و به روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود شخصے مذکور باشندهٔ مالابار یا کریلا است شنکراچاریج تمام عمر خود در بحث و مناظره صرف نمود و درین فن بخاں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت که تا امروز نزد متبعیش ثانی شیو ابشمار می رود کرامات هائے چند نیز باو منسوب کرده می شوند شنکراچاریج چهار شاگرد بزرگ داشت که نامش بایشاں زنده جاوید شد۔ یکے ازاں پدم پاد دوم هستملکا سوم سوریشور و چهارم ٹوٹکا است از شاگردانش یک کس آنند گیری نام تاریخ مباحثه اش نوشته است ؛ از بعض روایات چناں معلوم میشود که شنکراچاریج مذکور پیرو شیو بود ؛ ۱۶۷ درست ... واقف است (دی ٹورسٹ گائڈ ٹو کشمیر لداخ اینڈ اسکرده مصنفه آرتھر نیوی صفحه ۴۸) ؛ ۱۶۸ عطا محمد خان پسر مختار الدوله شیر محمد خان از سرداران افاغنه است۔ چندے از جانب شجاع الملک پسر تیمور شاه حاکم کشمیر بود بعده از ضعف او استفاده نموده خود سر شد۔ آخر از دست فتح محمد خان شکست خورده ترک کشمیر نمود و بمع برگ و بارش عازم پشاور شد۔ (نگارستان کشمیر صفحه ۲۳۳)۔

بهی چون پای بر تخت سلیمان   شود کشمیر شهر او ماماں

ملا احمد[162] در تاریخ خود رقم طراز است که حضرت سلیمان[163] پیغمبر بر هوا می پرید چندی بر فرق آن کوه آرمید لهذا آن کوه را تخت سلیمان نام کرده اند ایضاً در سنه ۲۸ کلیگ[164] راجه سندیمان[165] بت خانهٔ رفیعی بر قلهٔ کوه مذکور آباد کرده است بنابران آن کوه را کوه سندیمان می گویند فقط. شنکراچارج[166] نام شخصی دران جا عبادت میکرد و عمر در مراقبه بوده بسر برد موجب آن اهل هنود آن را کوه شنکراچارج نامند و در زمان حال کوه مذکور را تخت سلیمان میگویند رفعت آن ۶۲۶۳[167] فت.

هاری پربت - مورخان هنود می نگارند که در زمان باستان ستارکا دیوی بصورت سارک متشکل گشته لخته از کوه سمیر بمنقار خود

---

۱۶۲ نواسهٔ ملا احمد علامه است در زمان سلطان زین العابدین بود از مصنفات او تاریخ وقائع کشمیر و ترجمهٔ فارسی مهابهارت است.

۱۶۳ سلیمان بن داود علیه السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

۱۶۴ کلیگ یا کل یگ - نزد اهل هنود دنیا چهار دور اند باین ترتیب ست یگ و ترتا یگ و دواپر یگ و کل یگ و مدت هر یک بالترتیب ۱۷۲۸، ۱۲۹۶، ۸۶۴، ۴۳۲ سال است نزد ایشان سه دور اول گذشته اند و اکنون دور چهارم که موسوم به کلیگ یا به کلیگ هست جاری است در ست یگ همه مردمان راست کردار بودند و در ترتا یگ ۳/۴ و در دواپر یگ ۲/۴ انسان راست کردار بودند و در دور موجود ۱/۴ انسان راست کردار اند. و گویند بعد از اختتام این دور از سر نو دور ست یگ و ترتا یگ و دواپر یگ و کل یگ خواهد آمد و همچنان تسلسل خواهد ماند تا که بعد از انقطاع هزارها دور متصل آنها دنیا فنا خواهد شد. نمره های ۱۶۵ و ۱۶۶، ۱۶۷ بر صفحه ۸۲.

و آں وقت از تیغ کوہ سنگے با پارۂ برفے بجانب اسفل غلطیدہ می رود تا کہ برف را منطوی ساختہ ہمچناں زور و شور می کند کہ تمامی برف اطراف لخشیدہ بکمال تندی از کوہسار بسیار فرود آمدہ بہ جانب یمین صعود می کند۔ باز ہم چناں از کوہستان یمین بہ کمال جوش و خروش فرود رفتہ بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوہستان طرفہ احوالے می باشد حتی کہ تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمدہ در نشیب آں درہ جمع گردد و بالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود بلکہ بعضے اوقات تا عرصۂ یک دو ہفتہ آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافراں از راہ مجرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماہ جیٹھ[159] راہ زوجہ بال بدستور جاری می شود۔

کتل لستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشۂ شمال و مغرب منتہای پرگنۂ اوتر۔ رفعت آں نہ ہزار و سہ صد فٹ[160] بر فرق آں راہ کرناہ[161] جاری است از سرینگر بہ مسافت ۲۷ میل۔

انتباہ۔ سہ کوہ عجیب بغیر اتصال جبال مقطوع و معرا و نوش نما سمت شرقی بسان سہ ستارہ میزان بر سطح کشمیر نمایاں ہستند کیفیت ہر سہ در ذیل گفتہ شود۔

تخت سلیمان۔ کہ قریب شہر سرینگر شرق رویہ بطرف شہر استادہ می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفتہ است۔

---

[159] مطابق ماہ مئی تقویم انگلیسی :

[160] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۴ :

[161] کرناہ :

هیجان باد اکثر اوقات مصادم باشد هرگاه احیاناً در موسم سرما قافلهٔ بر آن
گذر کنند بسبب هیجان باد کسی از قافله آشفته گردد و خود بخود برف در
بغل می اندازد و میخورد و خود را می غلطاند پس رفقای خود او را زدوکوب
کرده برداشته می برند و به همان جا صاف می شود و بالای فرق آن کوه
جائیست که آن را برار آنگن میگویند ساکنان آن طرف قائل هستند که دران
جا تصرف اجنه است بعضی کسان جنه را بصورت عورت دیده او را برارباجی
نام نهاده اند گاهی در آن جا صدای نغمه و ساز مسموع میشود میگویند که
دران جا بیشتر اکثر مسافران تلف میشدند تا که در عرصهٔ سنه ۹۱ه
شخصی از اولیاء الله مسمی شیخ عبدالله گربالی[۱۵۷] در آن جا گذر کرده از
ساکنان آن نواح احوال آنجا شنیده بر فرق کوه و زیر دامن آن برجهای
متین استوار ساخت و جهت زود به مقام برار آنگن توقف نموده به توجه
باطنی جنان را حاضر کرده برای آن ها بدرقهٔ معین ساخت یعنی مرددو از
زاد راه خود یا جز از مال تجارت خود چیزی خیرات کنند تا که هر کسی
آسانی بگذرد و آن رسم الی الآن جاری است. ابتدای گنگه گیر تا حدود
روحه مال درهٔ کوهسار به مسافت دوازده کروه بسیار تنگ و دشوار گذار
است از یمین و یسار کوهسار باسد حصار ایستاده میان آن رودبار شده
لار میگذرد[۱۵۸] و در ماه ماگ و پهاگن تمامی کوهستان از برف مملو می باشد

---

۱۵۷ بابا عبدالله گربالی مرید بابا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیه الرحمة است
کرامات و خارق العادات مشهور داشت در ۱۱۱۰ه انتقال نمود. قبرش در موضع
گربال پرگنهٔ دراست. ۱۵۸ رودبار بلورشل کوه روحیلا از درمیان کوه هرمکه
و کوه امرناتھ گذشته برد شادی پور شامل دریای جهلم میگردد جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۵

مشرق وجنوب بفاصلہ شصت میل یازدہ ہزار و پانصد وہفتاد فٹ[148] رفیع
است۔ راہ کشتوار بصعوبت بسیار بر فرق آں می گذرد۔

کتل مرگن۔ از سری نگر بجانب گوشہ مشرق وجنوب متصل نوبوک نے
درعرض راہ مرو واردان واقعست۔ رفعت آں صاحبان سرویر یازدہ ہزار و شش
صد فٹ تحقیق کردہ اند[149]۔

کتل رازدان[151] آنگن[150] از سری نگر بجانب شمال نواحی پرگنہ کوہامہ
درعرض راہ گوریز[152] واقع است بلندی آں یازدہ ہزار وہفت صد وہفتاد فٹ[153]

کتل زوجہ بال[154]۔ از سری نگر بفاصلہ ہفتاد میل بہ طرف مشرق در
حدود پرگنہ لار مابین سونہ مرگ و دراس[155] محل خوف ناک است رفعت آں
یازدہ ہزار وسہ صد فٹ[156]۔ درموسم زمستان عبور آں غیر ممکن چہ دراں جا

سی وشش پرگنہ بماند۔ و درعہد خاندان ڈوگرہ (موجودہ) اولاً شمار مذبور تا چہل وسہ پرگنہ جات
رسید لیکن بعد ازاں این تقسیم در اتباع انگلیسیاں در ہند در ہشت تحصیل کردہ شد
("انشئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۳۵-۱۳۴") ؛

۱۴۸ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۵ ؛

۱۴۹ (ایضاً صفحہ ۶)

۱۵۰ کوہ مذبور بنام تراگ بل نیز شہرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴)

۱۵۱ مابین گریز و بانڈی پور (ایضاً) ؛

۱۵۲ گریز (ایضاً)

۱۵۳ درسنہ ۱۱,۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

۱۵۴ زوجیلا و زوجی بل ہر دو آمدہ ؛

۱۵۵ (ایضاً) ۱۵۶ (ایضاً)

پیر محمد که از مریدان حضرت امیر کبیر است موجود فقط.

کتل ماهیال - از سرینگر بفاصلهٔ پنجاه میل بجانب جنوب مائل شاه آباد و ماهیال مشهور. بلندی آن از سطح بحر ده هزار و سه صد فت[145] می باشد. جانب کشمیر جار و جنگل بسیار دارد و طرف ماهیال برهنه و در موسم زمستان مردمان آزموده کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند. هرگاه هیجان باد می باشد در آن وقت عبور و مرور مفقود است. فی زماننا ملازمان مهاراجه رنبیر سنگه[146] بر تل کوه مذکور جنوب رویه برجهت باد برجهای متعدده پخته و سنگین بفاصلهٔ یک یک تیر پرتاب تعمیر کرده اند تا که بر وقت هیجان ریاح مسافران در میان برجهای مذکوره فوراً داخل گشته از صدمهٔ باد محفوظ می باشند. با وجود آن در بعضی اوقات بر وقت هیجان باد تا چند روز راه مسدود می باشد.

کتل مرل - که در میان پرگنهٔ برنگ[147] و از سرینگر بجانب گوشهٔ

---

[145] آنند کول رفعتش ۲ ۹ فت ذکر کرده است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۲)

[146] مدت حکومت (۱۸۸۵—۱۸۵۷ء).

[147] اشاره بطرف تقسیم سیاسی است که در زمان قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص مورد کرده بودند این نام تا این زمانه موجود است ابوالفضل در عهد آصف خان تعداد پرگنه‌جات را تا سی و هشت رسانیده است و قاضی علی که قدری متقدم در عهد است این تعداد را چهل و یک بیان کرده و برد صاحب ان سٹیٹ "جوگرافی آف کشمیر" صفحات ۲۲۱، ۲۲، ۲۱۹ این تعداد چهل دو است مثبت و چهار در مراد دهتروده در کا مراد هر پرگنه در طول و عرض مختلف است. در عهد مغول و افاغنه در شمار پرگنه‌جات هیچ تبدیلی هم واقع نشده اما در عهد سکهان قدری کمی واقع شد چنانچه تعداد این ها

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و برکمرِ آں غارِ امرناتھ[142] موجود رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ ہمیں است جبالِ شامخہ کشمیر۔

غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافراں از فرقِ آں مے گذرند بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔

کتلِ پیر پنچال[143]۔ از سرینگر بفاصلۂ ۳۵ میل بجانبِ جنوب در عرضِ راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعتِ آں ۱۱۰۲۰[144] فٹ انگریزی نوشتہ اند۔ سلسلِ آں کوہ تا مسافتِ چہار ہزار میل بقولِ انس صاحب مسلسل گشتہ است و درمیان خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہِ آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقتِ ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرقِ آں زیارتِ

کوہ مذکور بنا بر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوظ نمی باشد و ہمیں است کہ زایران ایں مقام مانند تن واحد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیوجی است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذکور عین شب پورنماشی از اسباب قدرتیہ بظہور می آید۔ مصنف "راج ترنگنی" کہ اولین مؤرخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اول صفحہ ۲۶۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہد بادشاہ نارا (۱۰۰۸ — ۱۰۴۸ ق م) نیز بودہ است مصنف کتاب مذکور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مصنفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بلدیہ سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۶، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۳)؛ [143] فریم "پیر پنیت سال" ان شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۶ ؛ [144] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)۔ بنا بر روایت آنند کول مصنف کتاب مذکور پیر پنچال کوہے است کہ خطۂ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفر آباد ۱۲۰ میل است؛

پُر برف۔ زیر دامنش بسیار چشمہ سار سرسبز اند۔

کوہِ افروٹھ۔ کہ از سرینگر بجانب گوشۂ جنوب و مغرب متصل گلمرگ بسرده ہزار و سی و دو فٹ[138] در بلندی معروفست و در دل آن چشمۂ اللہ یتری می جوشند۔

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہارده میل بسمت مشرق مائل لارو یہاک واقعست۔ رفعت آن ۱۳۲ فٹ[139] بود آنرا امسرگ می داند۔ و بر فرقِ آن بحدان ندرلی واقعست کہ دوازده ماه ہمیشہ در اینجا برف موجود می باشد۔ مردمان در شہر رسانده می فروشند۔ ساون پورماشی[140] پنڈتان برائے یاترا در اینجا می روند۔

کوہِ امرناتھ[141]۔ از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہشتاد و پنج میل

---

۱۳۸ درست ۱۲،۵ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۳۹ صحیح ۵ ۱۱ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۴۰ ساون پورماشی نام روز بزرگ اہل ہنود است۔ این روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماه ساون ہندی مطابق ماه اگست انگلیسی است۔

۱۴۱ چہار میل از پہلگام بطرف مشرق رفعتش ۸۹ ۱۷ فٹ انگلیسی (جموں کشمیر صفحہ ۴)

۱۴۲ غار امرناتھ* بر قبۂ کوه امرناتھ واقعست بر اہل ہنود یکے از پنج مقامات مقدسہ مذہب برہمنان است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اڑیسہ و دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولایت دکن است۔ در ماه ساون وقتیکہ مہتاب بر آسمان بکمل مدیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت این غار می آمد روزے قبل از ساون پورماشی تا قلہ زایران در پہلگام جمع می شد و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (القمہ صفحہ آمده)

*(مشتق صفحہ ۷۶)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴ فٹ[۱۳۳] انگریزی - فرق آں ہمیشہ از برف مملو می باشد - صاحبانِ سروے بر قلّۂ آں با قلّۂ ہرموکھ مقابل داشتہ مساحت نمودند - و بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور -

کوہِ ہوکھ سر - کہ از سرینگر بفاصلۂ سی کروہ بجانب مشرق و جنوب مابین پرگنۂ برنگ دمرو داڑون واقع است - رفعتِ آں ۱۵۶۰ فٹ[۱۳۴] - در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود -

گواشہ براری - از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام متصل موضع فرس تُن ونسڈلن - رفعتِ آں ۱۷۸۳۶ فٹ[۱۳۵] - فرق آں ہمیشہ از برف محفوف می باشد - و زیرِ دامنِ شمالی آں میدانیست پرازبرف - در آنجا از عہدِ قدیم برف موجودست - آنرا گنج می گویند آبش در نہر امراوتی یا سندلار می پیوندد -

کوہِ براریال - کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلۂ سی کروہ مابین شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست، رفعت آں ۱۴۳۰۰ فٹ[۱۳۷] - قلّۂ آں ہمیشہ

(مسلسل) (محلات شاہی سابقہ) متعین می شود - (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر مصنّفہ سٹائن صفحہ ۱۳۳ :

۱۳۲ ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش در سابق آمدہ :

۱۳۳ "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲ :

۱۳۴ درست ۱۵۰۶۰ فٹ است - کوہ مذبور مابین پرگنۂ داڑون و برنگ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)

۱۳۵ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷ : ۱۳۶ صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذبور را "دوڈا" نوشتہ است : ۱۳۷ ایضاً صفحہ نمبر ۵ : -

امید زندگانی نمانده عاقبت بحر گذشت. صاحب موصوف تا عرصۂ نه روز
بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔
"قف" گویند بر قلۂ رفیع کوه مذکور کان زمرد دارد۔ لهذا هرجا که قلۂ
کوه ہرموکھ مظہر می آید در آنجا مار و افعی کمتر باشد۔
کوه کوتر[129] که از سری نگر بفاصلۂ سی کروه بطرف جنوب نواحی دلوه سر
در غایت رفعت عظیم الشان است و با حدود دیہات دچھون نمایان۔
رفعت آن ۱۵۵۳ فٹ انگریزی و بر اطراف آن سه قلۂ منیع که آنها
را کوثرن کوتھر نامند و ہمیشه از برف محفوف می باشند۔ گویند که بر قلال
مذکوره تاحال کسے عروج نکرده بود۔ ہمگی صاحبان سروے بر قلۂ صغیر آن
عروج کرده مساحت نمودند۔ و در خلال قلال مذکوره مرغزار است دلکشا
وسط آن چشمه است معروف به کوثر ناگ بسیار عمیق و سهمناک فقط
کوه کاجی ناگ[130] که از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروه در
حدود کامراج[131] درمیان علاقۂ دچھنه و کرناه است۔ رفعت آن بقول

---

۱۲۹ کوه سرائی کوتر ناتھن یاد ۲۰ تیغ ہائے کوه که محفوف از برف باشند بجانب غرب
دره لاهیال واقع اند۔ انها را قلۂ پنجال سرگنه می شود (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفه
آنند کول صفحه نمبر ۲)۔ ۱۳۰ کوه کاجی ناگ یا کالی ناگ در اتر مچھی پوره واقع است
(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفه آنند کول صفحه نمبر ۲) ۱۳۱ در زمانۂ قدیم کشمیر را بدو
حصه کوتی کامراج و مراز منقسم کرده بودند۔ اصل این ها کامراجیه و مرو راجیه بزبان
سنسکرت بوده است۔ بنا بر آراء مسادوله از مراز آن یک حصۂ کشمیر مراد است که تا سرینگر
بهر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج سلاقه پائین آن بان نوع از علامت ہائے
که صاحب راجه ترنگنی ذکر نموده حد این تقسیم موجوده عمارات دتاتر راج گڑھ (بقیه بر صفحه آینده)

مرغزارہای عجیب و چشمہ سارہای دلفریب روح افزاست خصوصاً سرچشمہ ہرموکھٹہ گنگا[۱۲۸] جانب مشرق و سرچشمۂ شیرا سرسمت مغرب واقع میگویند کہ الی حال ہیچ کسے از افراد بشر بر قلال کوہ ہرموکھ عروج نہ کردہ است۔

"قف" چنانچہ یکی از راجہای قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قلہ اوسط مبادرت کردہ بود۔ فی الحال بہ آشوب ہجوم زنبوراں معاودت نمود۔ الحال در ۱۹۱۱ بکرمی مطابق ۱۲۷۰ ہجری اول مسٹر جانسین صاحب سرویر براہ کوہامہ برائے نصب کردن نشان ہای کمپاس بر کوہ مذکور با مردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قلہ منیع دشوار دانستہ بر قلہ صغیر سمت شمالی از دامن کوہ بہ مسافت چہاردہ کردہ عروج نمودہ بر فرق آں کمپاس نصب کردہ رجعت نمود۔ بعد آں مسٹر منٹگمری صاحب افسر سرویر قریب ہزار کس ہمراہ گرفتہ عروج نمود و بر منزل اول رسیدہ بادِ صرصر ہمچناں ہیجان ساخت کہ سنگہائے ثقیل متحرک شدند واحدے را

یک از سہ فرقہ ہائے بزرگ ہندوان امروزہ است۔ بنا بر تحقیق "مصنّف" کاشمیر شیو ازم" مذہب شیو در ابتدائے قرن نہم یا در اواخر قرن ہشتم ع درکشمیر آمد و بہ قول "مصنّف" قرون وسطے میں ہندوستانی تہذیب" اول کسے کہ تعلیمات شیو را درکشمیر رواج داد سوآنند بود۔ ایں مرد در قرن دہم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیو درشٹی (نظر شیو) تصنیف کرد علمائے ایں فرقہ تا اکنون بسیار کتب دریں مذہب نوشتہ اند۔ من جملہ ازاں ہشتاد کتب بر فلسفہ و تعلیماتِ شیو بہ اوقات مختلف از اہتمام "محکمۂ تحقیقاتِ علمیہ" حکومت جموں وکشمیر اشاعت پذیر شدہ اند۔

۱۲۶ "پاربتی جی" نام زن "سداشو"

۱۲۷ پیدائش اوّل

۱۲۸ "ہرموکھٹہ گنگا" نام دریا

کرت ماگنگا دهونا تا ساحل حیدر باگا. محققان یورپ رفعت آن کوهسار
از هشت هزار فت تا هفده هزار متفاوت گفته اند و رقبهٔ آن بقول
اسن[133] صاحب بیست و پنج هزار میل مربع. ازان جمله ذکر بعضی جبال نامی
و کتل‌ها که معبر رجال است گفته آید۔

کوه هرموکه

از سری نگر به مسافت سی کروه بجانب شمال متصل پرگنه لار کوهیست
در غایت بلندی مشهور. رفعت آن تارده هزار و نود و هشت فت انگریزی و
بر سر آن کوه برشکوه پنج قله مرتفع که همیشه از برف محفوف می باشد. ظاهر
ازان جمله قلهٔ اوسط بسیار رفیع و جهت تر برف بنظر می آید. گویند که
سال تمام بر قلهٔ مذکور بوقت ابر برف می بارد همگی در ماه ساون با عرصهٔ[134]
هفت روز بارش برف موقوف می باشد. فی الاصل همان قله را هرموکه
نام نهاده اند بر لقب سداشو[135] موکه. یعنی چهره یعنی چهرهٔ سداشو. اهل هنود
آن را بسیار متبرک میدانند و گویند که ناتا[136] یارشی جی[137] در عصر اول باسم
سنی مسی بوده بر آن کوه اقامت میداشت و درمیان جلال قلال مذکور
حوضه‌های برف از عرصهٔ روزگار موجودند و بسبب تعدد رنگ الوان برف
یعنی سرخ بعضی زرد و سبز و ملمع وغیره بنظر می آید و در دل آن

---

[133] ظاهراً سهو کاتب است مراد مسٹر لارنس صاحب ویلی آف کشمیر است۔
[134] در پرگنه لار تحصیل ۱۶،۸۹ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مسعودیہ گٹ آمد کول)
[135] شیو نا سداشیو گسترش و سکون دادن نام یکے از خدایگان هنود که باعتقاد شان آفریدهٔ و فناکنندهٔ عالم است. ثبت لمیے شیو در اشکال متعلقه که برکیفیت علم و غضب او دلالت کند
در مبادر (معابد) هند یافته می شوند. فرهنگ شیو (بقیه بر صفحه ۷۰۲) (۱۳۶ ۱۳۷ بر صفحه آینده)

متواتر و مستراکم درکنارهٔ آسمان تا آخر شب جلوه می دهد و بعضے تجربه کاران گویند که اکثر اوقات هبوب ریاح هفتم ساون شروع می کند و یازدهم ماه موقوف می شود و هفدهم ماه ساون باز عود میکند۔

باد دلو۔ در اوقات متذکرهٔ بالامیان درهٔ کوه دچهنه وکهاوره سمت مغرب از حدود پنجاب بعد دوپهر روز به شدّت می آید و از پاره مولہ باطراف منتشر گردد گویند به هبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزه عارض گردد

باد شمال۔ در بعضی ایّام تابستان از کوه کرناه که آں را بزبان کشمیری فسادنار گویند محاذی گوشهٔ شمال و مغرب بر کنارهٔ آسمان خط های شعاعی هویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید که اشجار تناور را از بیخ برکند می آید بزبان کشمیری آں را کامراجی می گویند۔

ایضاً در موسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوه دچه بال میان گوشهٔ شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختاں و عمارات را قلع قمع سازند بزبان کشمیر آں را دچه واو گویند۔

کوهسار کشمیر

پیرامون ساحت ایں دیار کوهسار بے شمار مانند حصار تا مسافت بسیار مسلسل و متخلل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت سرسبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیوه دار و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد داور کوه در کوه مغروس و اقسام و الوان نباتات عجیب و غریب انبوه انبوه در هر جا بر زمین مفروش و بالای آں کوهسار چشمه سارهائی بے شمار به هر سو جاری اما حدود آں کوهستان شرقاً پیوسته است به مبادي لداخ و غرباً تا حدود مظفرآباد شمالاً تا دریاي

بسیار افتاده بود و در ماه ساکه که برگ های چنار برابر پنجه مرغ شده بودند
و تخم زیری شالی بقدر یک گره از زمین رسته بود آن زمان چهارده راس
اسپان از جانب سائر المواضع بر سطح یخ بندی اولر بامید خوردن برگ کاه
که در عرض راه افتاده بود بطرف کوهامه عبور کردند اسپان مذکوره در
کوهامه رسیده تخم زیری شالی خوردند تا آن زمان یخ بندی تالاب استوار
و برودت هوا گردیده و آفتاب محجوب و بهت سد بود و تالاب اولر
مع جمیع تالاب ها بعد انقضای سه چهار سال ضرور در یک سال منجمد
گردد لیکن گاه اوقات دریای بهت هم انجماد پذیرد چنانچه در سنه ۱۱۶۷ و
سال سنه [illegible] وسال سنه ۱۱۹۵ وسال سنه ۱۲۳۱ وسال سنه ۱۲۴۸ وسال سنه ۱۲۹۶ هجری
دریای بهت منجمد شده مردمان بسیار محنت کشیدند از آن جا که هوای
زمستان این جا دشوار است موجب آن مردمان بلاد دیگر درین ملک بود
و باش نمی کنند لیکن ساکنان این جا را موجب عادت چندان دشوار
نمی شود و در بعضی فصول زمستان هوا با اعتدال و بارش و برف اندک
می باشد دران سال به باعث کمی آب اکثر جاها نقصان مزروعات متصور
گردد.

ریاح کشمیر

باد جنوب در ماه ساون و بادرون بر تیغ کوه باهال سمت جنوب بعد دوپهر
روز تا شام وحقش ازسید بمسافت یک دو میل جاری گردد زبان کشمیری آن را
داوه مال میگویند و از سحاب مذکور صرصر سخت که بوصول آن اشجار متحرک
گردد برآمده در ساحت کشمیر منتشر شود و بعضی اوقات درختان سطح کشمیر
را درهم برهم سازد گویند که به هبوب ریاح مذکوره محصولات این دیار پخته و
بالیده می شود و بعد سکون ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق های لامعه

دنگاله باشکال مخروطی معلق می باشند- و در بعضے زمستانهای سخت گاهی می باشد که بخارات ارضیه در فضای آسمان عالم گیر گشته هوای دمه واقع می شود که آں موسم مسموم را بزبان کشمیری "کٹ کشو" گویند و دراں زمان فراز کوهستان رفیع آفتاب جلوه گر بوده بارش برف و باراں موقوف می باشد و قریب ساحت زمیں هوا تیره و اندوه گیں گردد و موسم آں گاهے تا دو نیم روز گاهے تا دو نیم هفته بعضے تا دو نیم ماه گزنده و سوزنده میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیه شپلیده خشک گرداند- مردمان بسیار تنگ می آیند و بیضه ها منجمد می شوند و تیل سیاه مثل روغن در کاغذ بسته کرده بقالاں میفروشند در آں زمان بعضے اوقات دریای بهت[۱۲۲] هم یخ بند می شود چنداں که مردماں بالای آں سوار می روند و تالاب اولر دراں وقت همیشه منجمد می گردد که بالای آں مردماں بارهای گراں برداشته عبور مرور همیکنند بعضے اوقات تا دو سه ماه بسته می باشد- میگویند که در سال ۱۲۸۱ هجری موسم زمستان سخت مشکل بود و دریای بهت و تالاب اولر منجمد شده پرگنه سایرالمواضع پائین که بر کنارهٔ تالاب اولر سمت جنوب است و پرگنه کهوهامه بجانب شمال دراں وقت مردمان سایرالمواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اولر در کوهامه آمده به همان راه بارهای کاهِ خشک بر دوش گرفته واپس می رفتند و در اثنای راه برگ کاه

۱۲۲ه نام کشمیری ایں دریا "ویتھ" است که به فارسی "بهت" شد- نزد علمای یونان قدیم همیں دریا به "هائی ڈس پس" و نزدِ علمای سنسکرت به "وتستہ" مشهور است بزبان پنجابی و اردو به "جهلم" معروف است ؁

کانگڑی در بغل گویوں است
لیلئے در کنار مجنوں است

و بہ باعث حرارت کانگری بر شکم وس زاں مردم کسمیر اعضای
سیاہ ملکہ قرحہ و آبلہ پیدا می شود و باوجود کثرت الامراض وا نمیہ
از کانگری گریز ندارند۔

چہارم فصل زمستان کہ عبارت از ماہ پوہ و ماگھ و پھاگن[۱]
می باشد آں وقت در ہوا برودت و یبوست غالب گشتہ شدت مسام از
مکدر حواس و مقوی معدہ و باہ میگردد دراں زماں مردماں در دریچہ بستہ
کردہ در مکان گرم متل حمام وغیرہ می نشیند و در ماہ پوہ باگ بارش
برف ہوا زمتراکم گردد و بعض اوقات در بعض شہر قریب دو ذرعہ
برف جمع می شود زیادہ بر آں حکم نادر دارد۔ آب ہائی تالاب ہا و نہر ہا
منجمد گشتہ رخ بندی ہای عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں دریا
مقیاس الموسم بدرجہ انجماد برسد و در دامن بام ہائی خانہ ہا

کانگڑی

[۱] مطابق دسمبر جنوری فروری ماہ ہائے تقویم عیسوی

گرما طبیعت بجانب تفریح محتاج می شود دراں زماں مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد۔ عیاشاں برای کسب ہوا باطراف و دامنہ میروند و اوایل ماہ ہار طول نہار کشمیر بچہاردہ ساعت و سیزدہ دقیقہ و نیم دقیقہ می رسد و قتیکہ باران برشگال مترشح گردد۔ بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ و تگرگ و ژالہ منصدرع می باشد و حدّت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خریف۔ و آں عبارت از ماہ اسوج و کتک و منگھر[117] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تسدید مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مرداں در جمع کردن اسباب زمستان مثل ہیزم و زگال و سالن ہای[118] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صولت برد برگ ریز می گردد و فضائی غبارناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کند مرداں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو[119] و پوستین و طاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[120] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستان آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

[117] مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

[118] انواع

[119] کمبل ہائے کہ نہ چوں بر ہ بوۓ مالیدہ کردند نزد اہالیان کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند؛

[120] صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید ؛

اعضای رئیسہ[114] حاصل می شود۔ بیت

مصطفے فرمود با صحب کبار   تن میوشانید از باد بہار

دران زمان بود بارش باران در کوه و بیابان ہر جا سبزه ہائی خضرا بہ
نضارت و خضارت از زمین رستہ در اطراف باغات و دہات جا بجا
شگوفہ ہای اشجار و گلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمندان و غمزدای دردمندان
گردد دران زمان شایقان و عاشقان دیوانہ دار بہر سو دامن گیر اشجار
شگوفہ دار گشتہ در تماشای جلوهٔ گلہا سان مجنون مبہوت می باشند و
ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد دستہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فروش
مکلف آراستہ خوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراه داشتہ، با دوستان و
خویشان گاہے برائے تماشای شگوفہ، وقتے برای خوردن توت و خربوزه
و تربوزه بکنار تالاب ڈل می روند و ہمچنان بالہ تیل بل و باغ شالمار
و نشاط و نسیم وغیره در تماشای شگوفهٔ بادام و گل سرخ و یاسمن و گل
کول[115] و نسترن بضاعات خود ضایع نمایند و دیوانہ دار جا بجا گردیده در
زیر درختان علحده می باشند۔

دوم فصل تابستان کہ عبارت از ماه ہار ساون و بادرون[116] می
باشد درین فصل ہوای این دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد
و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و در چشم
بعضے مردمان را تکلیف می رساند و بروقت نصف النہار بموجب حدت

[114] دل و دماغ و جگر

[115] درست کنول بفتح کاف و نون قسمے است از نیلوفر

[116] مطابق جولائی اگست ستمبر ماه ہائے تقویم عیسوی۔

باشد و در زمستاں چنداں ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیمان برف کم تر می بارد۔ شاہان پیشیں و سیّاحان یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رخ نام[۱۱۲] نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک نالار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستاں در زمستاں و تابستاں دلکشا و مسرت افزا است لیکن بہ موجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چہتر و بساکھ و جلیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال ملطّف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

۱۱۲ھ صحیح "ملک لالہ رخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رخ بزبان انگلیسی کہ یک قصۂ خیالی است تھامس مور نغمہ ہائے در تعریف حسن و خوبیٔ باغ شالامار و تالاب ڈل سرودہ است۔ کتاب مزبور در سنہ ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اورپائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رخ" شد؛

۱۱۳ھ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ تعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آں ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک۔ سٹائن در "اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر" تعداد آں ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است؛

حرارت و برودت پس از منطقه معتدله تا مسافت تا نوده هزار میل سمت
جنوب تا نوده هزار میل سمت شمالی منطقه ارد است در حدود این منطقه ها
شعاع آفتاب می تابد لاجرم آب و هوای آن طرف بغایت سرد و برف
و آب همیشه منجمد می باشد ازانجاکه خطهٔ کشمیر در منطقه معتدله شمالیه
واقع است لاجرم هوای این دیار در حرارت و برودت معتدل است سوای
آن که هوائے بلد مرتفع بارد است و هوای بلد منخفض گرم ایضاً هوا اگر
بواسطهٔ مجاورت دریا باشد و آن بالذات برطب کند اما اگر شمالی باشد
تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بود
تغلیظ۔ هرگاه بواسطه بلد طبی باشد برطوبت مائل گردد۔ ازانجاکه بلد کشمیر
میان کوهستان برفین که بلکه اراضی آن زیر آب محبوس یافته می شود
هوائی آن جا از برف و آب و ارض طبی متولد گردد بامتزاج تبرید و
تسخین و ترطیب و تغلیظ کیفیت تعدیل هوا ثابت گردد بنا بران هوای
این دیار در تفریح روح و انتعاش طبیعت و تولید اخلاط صالحه و تقویت
اعضاء رئیسه از جمیع بقاع ربع مسکون افضل است و در موسم گرما
چندان گرم نیست که حاجت مروحه افتد و در موسم زمستان با وجود کثرت برف
چندان مضر نیست که باعث افساد بدن گردد بلکه حرارت غریزی و
مزاج طبعی را در جلوه می آرد و یرگمه نغل و پهاک اعدل بقاع کشمیر
است چنانچه در موسم تابستان میان درهٔ لار و درهٔ تلبال علی الاستمرار
در موسم بهار نوازح روح فزا از مغرب وزیدن گردد و تا آخر روز موجب
انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید که تا هنگام
صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال جنگ می

فصیحے

نسبتِ کشمیر را با روضۂ رضوان چہ کار این بود باغِ سلیمان آن بود باغِ جنان

کلیم[۱]

چرا آشفتۂ اے چرخِ دل گیر تماشا کن کہ کشمیر است و کشمیر
پُر از گل دشت و کوہ و راغ بینے ہزاران باغ را یک باغ بینے

غرض کہ این خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود فصل اوّل۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی۔ فصل دوم۔ در بیان آثار و امارات حدوثی

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

ہوائی کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصّہ کردہ اند و ہر حصّہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است درین منطقہ حرارت آفتاب بہ شدّت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای این دو منطقہ باعتدال است در

---

[۱] نام ابوطالب و تخلص کلیم داشت۔ از بزرگ شاعران ہمدان بود۔ در عہد جہانگیر بار اوّل وارد ہندوستان گشتہ در ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد۔ بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہان بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اختیار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت۔ از تصانیفش ظفرنامہ شاہجہان دیوان فارسی یادگار است۔ بتاریخ ۱۵ ذی الحج ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود۔ در نواح خانقاہِ قدیم درگجن مدفون شد ؂

در توصیف و تعریف این دیار یادگار است شیخ شہاب الدین سہروردی:۔

کَانَ الکَشْمِیرُ لِسُکَّانِہَا حَسْبُ عَذْبٍ ہِیَ لِلْمُؤْمِنِیْن
قَدْ کَتَبَ اللّٰہُ عَلٰی بَابِہَا مَن دَخَلَہٗ کَانَ مِنَ الْاٰمِنِیْن

قطب*

ہزاراں بار اے کشمیر بر باغ جہاں داری کہ در فصل خزاں ہم خوش بہار زعفران داری
ہزاراں گل بود فصل خزاں در باغ کشمیرم چہ می باری نوای کاں ہمیں یک لالہ غوان داری

شاہ جہاں[۱۰]

خورد آدم گندم از جنت کشید مدتش بیروں من کہ خوردم آتش خوبان کشمیرم رساں

طغرا

از شاہ جہانگیر دم مرغ نو جستند تا خواہش دل گفت کہ کشمیر دگر ہیچ

ظفر خاں احسن

کشمیر مگو رشک پری خانہ چین است القصہ بہشتے است کہ بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے کہ بہ کشمیر در آید گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

قدسی[۱۱]

چو کشمیر افتخار ہر دیار است بہشت و سلسلش آب لار است

---

[۱۰] صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دور حکومت ۱۶۲۸ – ۱۶۵۸ء) بادشاہ عادل۔

[۱۱] حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود۔ تصانیفش ظفر نامہ شاہجہانی و بادشاہ نامہ است۔ در لاہور وفات یافت۔

* سلطان زین العابدین۔

سیزدہم۔ در پوران ہای قدیم و پوستکہای ضخیم نوشته اند که خطّهٔ
کشمیر در سابقهٔ زمان سیرگاه دیوتاها بوده اکثر ها درین مقام مقام کرده آثار و
علامت آن ها بهر جا موجود۔

چهاردہم۔ اکثری از عظمای اولیای فرقهٔ اسلامیه درین دیار عالی
مقدار به عبادات و ریاضات تزکیهٔ نفس و تصفیهٔ باطن حاصل نموده معابد و
مقابر آن ها بهر جا محل فیض و فتوح است۔

پانزدہم۔ بر مصداق جنّت نظیر بودن این گل زمین علما و فضلای
متقدمین و شعرا و فصحای پیشین دُرهای آبدار و لآلی تابدار سُفته اند و بزبان
نظم و نثر داستان ها گفته چنانچه مثنوی سلیم۔ و کلیم۔ و قدسی۔ و
خصالی و ظفرخان احسن ۱۰۵ و میر الٰهی۔ و طغرا و عرفی۔ و فیضی ۱۰۸ وغیره

مُسلسل محقق فانی فیض یاب گشت۔ غنی مزبور از خاندان عشائی محسوب می شود۔ استغنا از حد داشت از دیک دیوان یادگار است که بنامش موسوم است در مطبع نولکشور لکهنو مدت شد که طبع شده ؛

۱۰۵ ظفرخان احسن متوفی ۷۳ سنه مطابق سنه ۱۶۶۳ع از امرای شاه جهانی بود منصب هزاری داشت۔ مدت العمر صوبه دار کشمیر بود۔ پدر عنایت خان مصنّف شاه جهان نامه است ؛

۱۰۶ از شعرای عهد مغول است۔ بعهد جهانگیر از هندوستان وارد کشمیر گشته بعد انتقال در گنج بدفون گشت

۱۰۷ نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعهد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد هندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در سنه ۹۹۹ھ در لاهور فوت شد و همانجا مدفون گشت تصانیف مختلفه دارد مگر از انجمله دیوانش که بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شهرت دارد ۱۰۸ معاصر عرفی بود و در عهد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت۔ در هندیان فیضی شخص دوم است که اشعار فارسی مثل اہل زبان گفته نامش ابوالفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چهل و نه سالگی در سنه ۱۰۰۴ھ راهی ملک بقا گردید۔ از تصانیفش تفسیر سواطع الالهام مثنوی نل دمن و ترجمه نثر بید بهاگوت گیتا بسیار شهرت دارد ؛

نظامی[1]

یکی گفتا که در اقصای کشمیر — ساختند از لطافت هیچ تقصیر

مقام حوروشان آن زمین است — که گویی رشک فردوس برین است

سعدی[2]

آن کیست که می رود به نخچیر — پای دل دوستان به زنجیر

هم شیوهٔ جادوان بابل — همشیرهٔ گل رخان کشمیر

جامی[3]

ز کشمیری بتان دین بر انداز — دلم بت خانهٔ کشمیر گشته

غنی[4]

کشمیر از بهار جنت گر جمال است — حسن سیاه آن جا گر هست خال است

۱؎ نظامی گنجوی (۵۹۹ ـ [illegible]ھ) استاد مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیره دارد از آنجمله مشهور سکندر نامه است که در وی تاریخ بادشاه سکندر نظم کرده است خمسه اش یعنی مجموعهٔ کتب باین تفصیل مخزن اسرار لیلی مجنون خسرو شیرین هفت پیکر و سکندر نامه نظیر و نعت دیده نشود

۲؎ نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در ۵۷۱ھ در شیراز پیدا شد و در ۶۹۱ھ دنیا وفات یافت سی سال جهان نوردی کرد صاحب تصانیف کثیره است از انجمله گلستان در نثر و بوستان در نظم لاجواب است و تا امروز از هیچ یکے جواب آن بالخصوص اول الذکر نوشته نشد

۳؎ عبدالرحمن جامی شاعر مشهور فارسی بود بتاریخ ۲۳ شعبان ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات هرات پیدا شد و بعمر هشتاد و یک سالگی بتاریخ ۱۸ محرم ۸۹۱ھ مطابق ۹ نومبر ۱۴۹۲ء به مدینه منوره ازین جهان درگذشت از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفة الاحرار و شواهد النبوه و نفحات الانس و لیلی مجنون و بهارستان در فارسی بسیار مشهور است۔

۴؎ نام محمد طاهر تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود از نگارندگان شیخ

می باشند۔ بیت

چو جنت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزان و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام و خاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار و وحوش و طیور بسیار می باشد چنانچہ شائقانِ انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگاں خوں خوار و حشرات زہر دار مثل مار و کژدم و نہنگ دسنسار[۱] وغیرہ دریں ملک معدوم است و مخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد کسے را با کسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل و فطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری و صنعت گری بر ہنروران امصار دیگر از آنہا فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین و تزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع و منتفع می باشند و غیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روی تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن و جمال ایں محال بہ صباحت و ملاحت بحد کمال و خوبی و رعنائی در غایت لطافت و اعتدال۔

---

[۱] نہنگ بزبان ہندی؛

رودبار دیہر جا اقسام سبزہ زارہای حصر البساں قالین زمردیں گسترده بکمال
لطافت و نضارت خوشنما و روح افزای باشند۔ بیت
رخانہ چوں بہ صحرا سر نہادی میاں سبزہ و گل او فتادی
چہارم۔ ساختن این گل زمین کہ از سلاطین پیش بہ تعمیر رواق و
مسطرہا و بہ تنظیم انہار و آبشار و فوارہ و ترتیب چیاباں و جمنہا و بہ توفیر
اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار و نشاط انگیز نظارگیاں
روزگار است۔ بیت
نگلزار کشمیر خوش گل است
ہزاراں فروں خوشنوا بلبل است
پنجم۔ در حوالی این گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار بہر سو حادی
گشتہ فضائی آں خوش و سواد آں دلکش از آثار قدرت باری کامیاب
وبکمال خضارت و نضارت سرسبز و شاداب کہ برای حفظ مراتب این
گلستاں بپائی استقامت استادہ اند و بمروحۂ قدرت ازلی نسائم
دلکشا و شمائم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔ فرد
در رشک سبزہ زار کوہ کشمیر زعم فیروزہ در معدن شود پیر
ششم مرغزارہای کوہستاں این دیار بہ لطافت ہوا و لطافت
فضا بہجت افزای عشرتیاں کامگار و نظارگیاں ہوشیار است۔ بیت
اگر در مرغزارش میکنی جای
دہد بوسہ دو صد گل برکف پائے
ہفتم۔ درین دیار جلد آثار اشجار میوہ دار باقسام بے شمار در
ساحل و گلستاں و صحرا و بیشہ ہا بہ فواکہ آبدار و اثمار خوشگوار پر بار
٭ بالفتح شہریست در ترکستان از عمر و وفیہ حسن۔ جمال

و بہ نظر تعمق بعضی جاہا دانستہ می شود کہ تا این جا آب بودہ است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نذیر است کہ فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگیں این خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین بہ خصوصیات پسندیدہ جنّتِ نظیر نام کردہ اند۔ الحق ہمچنین خصوصیات دلنشین کہ متعلق این گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافتہ نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای این دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح رُوح و موجب صحّت مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبعیت انسان محتاج بہ مروحہ نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باراں آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوہ می آرد۔ بیت:۔

ہوایش زخُلد آمدہ بے خلاف دہد مردہ را جاں بہ تن بے گزاف
ہمہ سال باشد ہوا معتدل نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہای این گل زمین کہ از کوہستان برف آگیں و از عیون و تالاب ہای گزیں کہ بہ سبیل انہار و جوئبار ہمیشہ جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیدہ روان مردگاں را مژدۂ حیات میرساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

بہ بین آب این بوستاں خوشگوار
لطیف و رواں بخش چوں روئی یار

سوم۔ در تمامی سطح این دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

آن را اشارهٔ غیبی پنداشته درباره مولد به مقام کهاده سار اساس کوه را به استجابت
ذاتیه خود لقب داد سوراخ بهم رسانید و به قدرت رب قدیر ازان سوراخ آب
جوشیدن گرفت تا که ستی سر خشک شده سطح زمین پدیدار گشت و سقف
آن سوراخ تا عهد سندرسین موجود بود آن وقت به سبب زلزله فرو غلطید
و شهر سندیمت نگر را سیلاب نمود

چون کاشف در این دیار جلد نظر درآمد بطواف تمامی تیرت های
این دیار مستفیض گشته بود و باش خود درین دیار اختیار نمود بعد ازان تمامی
رکهیشران هندوستان و عابدان و زاهدان آن زمان درین جا آمده به ریاضت های
شاقه عامل شدند و اکثر موبدان و برهمنان از اطراف آمده درین جا بود و
باش خود اختیار نمودند ازان جا که اشاعت این مکان به پیروی همت کاشف پذیر
شده بود بنابران اسای زمان نام این مکان کاشف مرے گفتند تا که به مرور
ایام کشمیر گفتند. والله اعلم بحقائق الامور

الغرض تائید مقولهٔ مورخان متذکره بالا و به معاینهٔ علامات و نشانات
موجوده معلوم می شود که ساحت این گل زمین در آوان اولین از آب مملو بوده
است و دران زمان بر قلال جبال مردمان بود و باش می داشتند و عبور و
مرور به سبیل کشتی ها بهر طرف می ساختند چنانچه بر کوه هرموکه و کوترناگ و
در ملاو دچهن پاره و لولاب وغیره اکثر جاها نوکابندن ها موجودند چه در
زمان پیشین ملاحان در باطن سنگ ها سوراخ کرده سفائن خود بان مضبوط
می داشتند و آن سوراخ را نوکه بندن میگویند. نوکا بزبان سنسکرت کشتی و
بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوهستان ها دن های سنگین که بکثرت
استعمال صاف و لخت شده است به مواقع متعدد ها موجود است

بجائی صد بقعہ یک بقعہ آب نوشیدہ سیراب شد انگاہ در بجا آوری خدمات رکھیشر استقامت کردہ در ریاضات شاقہ شاغل گشت و ہمیشہ بے خور و خواب در بندگی رب الارباب و خدمت رکھیشر اوقات بسر می برد۔ روزے درخدمت آں مرشد بزرگ شان بیان نمود کہ در سالف زمان جرایم و عصیان بے پایان برمن ثابت و عیان است چگونہ عفو خواہند شد رکھیشر گفت ہرگاہ می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی و میخواہی دراں جا عفو جرایم خود پس پاک و صاف می شوی از گناہاں ہمچنانکہ صاف می باشد آں ہیکل یخ کہ دراں جاست پس کاشیم وبر باتفاق آں فقیر عزم طواف امرناتھ جزم کردہ از راہ کوہستان جنوبی بر کوہ امرناتھ رسید و دراں جا بروز موعود مراسم آں بجا آوردہ اطمینان خود حاصل کردند و بہ عفو جرایم از غیب مستبشر شدند۔ آنگاہ تمامی تیرت ہائی کوہستان کشمیر را طواف کردہ بر مقام کوٹی تیرت در بارہ مولہ رسیدند۔ کاشیم وبر خواص کوٹی تیرت از رکھیشر پرسیدہ۔ رکھیشر گفت کہ درمیان ستی سر یک ہزار تیرتھ موجود است و از غسل کوٹی تیرت ثواب ہزار تیرت حاصل می شود۔ کاشیم وبر گفت کہ کسے آں تیرت ہا را بچشم خود می تواند دید؟ رکھیشر گفت ہرگاہ کشیدہ می شود ایں آب البتہ بہ زیارت آں تیرت ہا ہر کسے کامیاب خواہد شد۔ کاشیم وبر گفت کہ کسے در دنیا می باشد کہ ایں آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت قادر بے ہمال تا ہزار سال البتہ ایں امر محال بر تو آسان گردد پس کاشیم وبر تا عرصہ ہزار سال بر کوہ قیصر ناگ بعبادت پرداختند۔ روزے در صومعہ خود موشی دید کہ کوزۂ آب را سوراخ نمود و آب آں کوزہ از راہ سوراخ بدر رفت کاشیم وبر

وجس های بے شمار پدید آراستند پس دیوتا ها یعنی فرشتگان این مکان را بسند نموده هر کسے بموجب خواهش خود ها در هر جا مقام ها مقرر نمودند چنانچه تا حال استهانها* و ماترا های آن ها در بعضی جا ها مقرر اند بعد آن کشف رکهیشر درین دیار فرحت اثر قرار کرده برهمنان مهذب الاخلاق از آفاق فراهم آورده درین گل زمین آباد ساخت دران وقت این گل زمین را کشف میر نام نهادند. مر بلغت سنسکرت جانه را گویند یعنی جائه کشف نام کردند بعد مرور دهور کشمیر می گفتند. رفته رفته بالقلاب السنه کشمیر گفتند.

ملّا احمد[98] مترجم راج ترنگنی بورانی نقل می آرد که یکے از بزرگ رکهیشران نامی موسوم به امرت ساگر در کوه سند اچهل[99] بعبادت ازلے همال اشتغال می داشت دران زمان کاشم وبر نام پہلوانے در شجاعت و جلادت مشهور بود که یک صد من سنگ در دست گرفته براه می رفت روزے آن دلاور جرار برائے شکار در کوهسار رفته بود تشنه و گرسنه بر در رکهیشر رسید و بکمال خشوعت و درشت مزاجی از وآب طلبید. رکهیشر دلو بدست او داده اشاره به چاه نمود. آن پہلوان دلو در چاه انداخته هر چند شجاعت و جلادت خود در کشش و کوشش خرج نمود دلو از چاه کشیدن نتوانست نهایت متحیر شد و رکهیشر را بر دست و پا بوسه ها داده بساط عجز و بیچارگی ساخت. آن رکهیشر آواز داد که "اے مادر این بهادر را آب بده" کاشم وبر دلو از چاه کشید

---

[98] ملّا احمد نواسه ملّا احمد علامه است در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین رئیس زمان دراز و انیس دمساز بود در شعر و سخن طبع عالی داشت تاریخ وقائع ملک کشمیر و ترجمهٔ مهابهارت وغیره از تصنیفات اوست مدفنش در مزار سلاطین در بها معلوم است

[99] سند اچهل سلسلهٔ کوهستانی است در ولایت دچهن پرگنه دیشن و داچ نهو سه همد ـ

* مقامات متبرک و زیارت گاه

سال ۔ درآں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باندفاع دیو پُر غرہ التجا نمود ۔ جناب عظمت وکبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ باستدعای مدعای خود مجاز گردید ۔ وے برای اندفاع جلدبو اعانت طلبید و از پیش گاہ داور کارگذاراں عالم خیر وشر برہما ۔ بشن و مہیشر برقتل آں دیو بدگہر مامور گردید ۔ پس ہر سہ نامدار تا مدّت بسیار با دیو خوں خوار کارزار میکردند و برقتل او قادر نگشتند ہر گاہ کہ آں دیو مغلوب و منکوب می شد در تحت آں آب مخفی می نشست پناہ او بود دریا و محافظ او بود دعای برہما عاقبت سری بشن جی قریب بارہ مولہ محل برآوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر کوہ خارا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود ۔ چوں آب تالاب فرو رفت جلدبو در کمین گاہ زمین متواری گشت و برہما ۔ بشن و مہیشر ہم جاہای خود درگذشت آنگاہ جلدبو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہ او می جوشید و سطح زمین را می پوشید کشف رکھیشر باز بدرگاہ بے نیاز التجا کردہ پرپند برائی آں شکتی یعنی قدرت تعالیٰ و تبارک بشکل شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند بر ہوا طیران کردہ از کوہ سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ ۔ بر کمین گاہ جلدبو گذاشت تا کہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت و آں کوہ پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند و مقام شارکا بھگوتی دراں جا میدانند و جنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند ۔ بعد دفع جلدبو چوں آب فرو رفت اولاً کریوۂ آڈون ظاہر گشت (آڈ بمعنی اول وِن بمعنی زمین) یعنی آں سرزمین را اول زمین نام کردند ۔ القصہ چوں سطح مسطح ایں گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و آب ہای خوشگوار

چو عفریت حوں حوارۂ پرشکوہ   قوی ہیکلے ہمچو یکپارہ کوہ۔

آں دیوے ہماں در اوائل حال بہ تضرع و ابتہال پورش برہمائی ساخت و درجناب او تقرب حاصل کردہ انعام یافتہ بود کہ درمیاں آب ہیچ کسے بر قتل تو قادر نگردد پس ازاں آں دیو بدستور درمیاں تالاب ستی سر پناہ گرفتہ بر خلائق حال اکثر اوقات می تاخت و بہ ہر جا جانداراں راہب و غارت ہمساحت ہمچنیں تا دہور بموور آں دیو دیگور در خورد ایذای مخلوق معرور بہی بود و حرانی و تباہی می بود۔

بعد آں وقتے از اوقات کشف رکھیشر کہ بہرۂ برہماست برای طواف اطراف عالم بہر سو سیر و سیاحت کردہ در نواحی تالاب ستی سر ورود نمود و بہ نسیم ہوای مرغزار و حال ایں محال باغ دلش گل گل شگفتہ بزباں حال می گفت۔ ست۔

بح بح چہ مکاں دلکش است

بر روئی زمیں ارم ہمیں است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگاں ندیدہ متعجب گردید و از پیر مردے تطاول حال او کہ باعث حرانی آبادی بود معلوم ساختہ دلش بدرد آمدہ بمقام نوبندن بر کمر کوہ کوترناگ یا متصل ہر لورہ صومعہ ساہادہ تا عرصہ ہزار

نقدِ صفحہ ۵۔ کہ وقتے باعث شگافتہ شدن آں کوہ شد کہ بر وقصبۂ بارہ مولہ پیدہ می شود و نظرے بہ عقیدۂ علماء طبقات الارض قریں قیاس است بقول صاحب انسائکلوپیڈیا برٹانیکا درمیاں ہیوں سانگ اطلاق کشمیر بر کابل دیجاب دلایات گاندھار ہم می شد۔ در قرن شانزدہم شاہان چغتائیہ سر بلی ط مصالح ملکی کابل و غربی تا ابل یک ولائت کشمیر کردہ بودند دریں ایام دار الخلافہ کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است ایں لفظ بر زباں اہلیان ایں ملک کشمیر مروج است ۹

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد مسٹر درو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است۔[۹۶]

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی بود عمیق و وسیع مابین جبال بلند و رفیع باآب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ انصال جبال راہ بر آمد آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہرموکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرت کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثر ناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میانِ تالابِ ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تناور و مہیب و دلاور۔ بیت:-

بزور و توانا چو آہر منے
بآدم خوری یمنی پر فنے

۹۶ہمیں رائے قرین صواب است ۹۷ قدیم مؤرخانِ کشمیر مثلاً کلہن پنڈت وسوم پنڈت "نسری ور" و "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادی اوچنیں می نگارند۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرن ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است۔ امّا محققان جدید دریں قصّہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد۔ بنام او ایں سرزمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیاً از امتداد زمانہ کشمیر گشت۔ بر تغیر سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحۂ آئندہ)

ہمچنانچہ از برف محفوف می باشد تا سرد ہزار فٹ دوان[۹۲] برف می شود۔

طول وعرض کشمیر

ساحت کشمیر بہ مثابۂ یکدرہ ایست وسیع میان ہمالی کوہستان منیع که از گوشۂ مشرق وجنوب تا گوشۂ شمال ومغرب بصورت مربع ومستطیل واقع۔ طول آن بقول خواجہ اعظم از حد شرقی تا حد غربی چہل فرسخ[۹۳] واز جنوب تا شمال از ہفت فرسخ تا ہشت فرسخ مساوات وصاحبان سروے[۹۴] مساحت ساحت کشمیر حدود اربعہ آن بر چہار گوشہ مقرر کرده اند۔ گوشۂ شرقی بر کوه ستانسر ناگ که در پرگنۂ دچھن پاره از ششرم ناگ یک کروه بالا است وگوشۂ غربی بر کوه اوڑی وگوشۂ شمال بر کوه دل پوره که از قلعہ گوریس بطرف دو کروه است وگوشۂ جنوبی بر قلہ کوه کوثر نصب کرده دراین خطۂ دلپذیر از مقام مرتل که بر کوه پرگنۂ برنگ واقع است تا شمال ڈوری که بر کوه ستوه لوره است یک صد ونہ میل۔ وعرض آن از کوه ہر موکھ تا کوه کوتر ناگ شصت وہم میل ورقبۂ آن مربع ومکسر پنج ہزار ویک صد وچہل ودو میل وہر میل پنج ہزار ودو صد وہفتاد فٹ که عبارت از یک ہزار وہفت صد وشصت گز باشد مورخ حدیدمسٹر السن[۹۵] صاحب در کتاب خود طول آن از دری ناگ تا ستوه لوره یک صد میل وعرض آن بدرجۂ اوسط بیست وپنج

---

[۹۲] گدا جتن +

[۹۳] یک فرسخ بمقدار پیحده ہزار فٹ باشد ازین حساب یک فرسخ مساوی ۳½ میل خواہد شد۔

[۹۴] مراد از عمال محکمہ سروے آف انڈیا است ،

[۹۵] لارنس +

جزایر بحر الہند

جزایر اوستیمیا۔ ملتیما۔ آسٹرلیتیا۔ پولنلیتیا۔ آبادی سہ کرور وہشتاد لک مردم۔

جزایر سنڈما[۹۰]۔ سماٹرا۔ جاوا۔ مدورا۔ لفرشماری یک کرور و نود لک مردم۔ در ۱۸۶۳ء بسبب زلزلہ یک جزیرہ مع سی ہزار مردم غرق شد۔

بورنیو۔ دو ہزار دیا لصد میل طول است آبادی آن بست لک

جزایر فلپائن۔ دوازدہ صد جزیرہ است۔ کوہ آتش فشان بسیار دارد آبادی شصت و سہ لک آدمی۔

سلبت[۹۱]۔ آبادی آن چہل لک مردم در تحت ڈچ۔

لفرشماری ممالک دنیا و اختلاف اسمہ و سعت کرۂ زمین

کل لفرشماری روی زمین موجب ہنڈرسین عمرا سہ یک ارب و چہل و شش کروڑ و شصت و ہشت ہزار مردم و زبان ہای مختلف در دنیا دو صد و کرۂ زمین یک ارب دیجاہ و دو کروڑ و یک لک و پنجہزار میل مربع۔ ازان جملہ خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سہ لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چہل و شش کرور و شصت و ہشت لک و پنج ہزار میل ی میل

۲۷ اسال۔

[۹۰] در سنسکرت سنڈا۔ نام مجمع الجزائر ملایا است۔ بقول صاحب جامع اللغات مدو حصہ منقسم است۔ سنڈا کلاں و سنڈا خورد اول بورنیو سماٹرا، جاوا و جزائر سلبس را شامل است و دوم بالی دلمبوک و سمباوا وغیرہ را۔

[۹۱] مراد از جزائر سلیبس است۔

جزایر غربی ہند - جزایر کثیر در بحر محیط آباد -
گنی[86] - منقسم برسہ ریاست - برٹش گاینا - ڈچ گائنا - فرنچ
گائنا -
ڈنی زوپلا[87] - بیست دہفتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری -
کولمبیا - بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری -
اکونڈر[88] - آبادی آں دہ لک و شصت و شش ہزار مردم سلطنت
جمہوری -
پیرو - دریں ملک گاہے بارش نمیشود - مردم شماری ۲۵ لک جمہوری
بولویا - سلطنت خود سر مردم شماری بیست و سہ لک -
برازیل - دریں ملک کان ہای جواہر و نقرہ و زر و الماس وغیرہ
فلزات بسیار است آبادی دو کرور -
پراگو - دریں ملک چائی با فراط منکون می شود - آبادی سہ لک
مردم
ارگوبی[89] - آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم - چلی - کان سیماب
و کان زر در آں جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک و ہشتاد و
سہ ہزار -
آرکن ٹین لاپلاٹا کی ؟ سلطنت متحد چہار دہ ریاست - چہار صوبہ -
آبادی ۱۹ لک ملک سردسیر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار - انسان کوتاہ
قد بقدر سہ شبر فقط -

---

[86] گی آنا
[87] وِنزویلا
[88] اکوبڈر
[89] یوروگوئے

و چهار لک و یازده هزار مردم.

گرین لینڈ. ملکیست سردسیر که گوسفند و گاو و اسپ و سگ و گربه و خرگوش دران جا نمی‌باشند آبادی آن ده هزار مردم[83] جزایر بسیار دارد.

روسی امریکه. متعلق بچند صوبه پیدائش غلات دران جا نیست همگی پوستهای جانوران بهم کرده میسر شوند. آبادی سی هزار مردم.

کاناڈا. یعنی برٹش امریکه مشتمل بر هفت صوبه[84] در تصرف انگریز.

صوبجات متحده. پیشتر در تصرف انگریزان بوده عاقبت طاقت بهم آورده خودسر شدند[85] و آن چهل و پنج صوبه است مردم شماری زیاده از پنجاه ملین.

[9333] مکسیکو مشتمل بر چند صوبهٔ کلان آبادی نود و سه[93] لک سی و سه هزار مردم.

وسطی امریکه. در ضمن آن چند شهرهای نامی است و کوه آتش فشان بسیار دارد.

---

۸۲ بقول صاحب جامع اللغات رقبه اش ۵،۶۷،۵ مربع میل است و آبادیش ،، ۱۷ الف

۸۳ ۱۵ الف

۸۴ صحیح هشت صوبه است باین تفصیل نواسکوشیا، جزیره پرنس اڈورڈ، نیو برنزوک کیوبک، اونٹاریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیوفاؤنڈلینڈ.

۸۵ قائد این تحریک حریت امریکه جارج واشنگٹن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) بود که انگلیسیها را در معارضهٔ استقلال وطنی شکست فاش داده جمهوریهٔ متحده امریکائی بوجود آورد و تا هفت سال به صدارت جمهوریه مذکور فائز بود.

دمیا[79]۔ آبادی پنجاہ و پنج لک[80]۔ نوبیا۔ یعنی خرطوم و شرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک۔ زنگبار دو ہزار و پانصد میل طویل صوبہائے بسیار دارد۔ مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ۔ سنی گنیا۔ اپر گنی لوئر گنی۔ جنوبی افریقہ۔ ممالک آں کیپ کالونی۔ نیٹل[81] صوبجات آزاد۔ جزایر افریقہ پرتگیز مدیریا۔ کیپ واڈ۔ سینٹ ٹامس۔ برسنز ایلنڈ۔

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکۂ شمالی دوم امریکۂ جنوبی۔ رقبۂ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[82] آبادی آں دہ کرور

[79] دمیاط شہریست در مصر واقع بر لب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہرہ ۱۲۵ میل بجانب شمال مشرق۔ آبادی ۳۵۰۰۰ نفر۔ (بقول صاحب جامع اللغات)

[80] شمار مذکور از زمانہ حسن تعلق دارد۔ لیکن دریں ایّام صحیح آبادیش ۴۱،۸۷۰۰۰ است۔

[81] نیٹال۔

[82] بر صفحہ ۴۵

دیا بردہ لک مربع میل۔ آبادی[۱] آں بیست کروڑ دیجاہ وہشت لک آدمی فی میل ۱۷ تا ۱۸ نفر و ساعت تمازت آفتاب و باد سموم و ریگستان آبادی آں کم تر است۔

بربر۔ دریں ملک[۲] شہرہای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چہل ہزار مراکو دار السلطنت۔ الجیریا۔ بیست وہشت لک وشصت ہزار مردم۔ ٹونس بیست و یک لک نفر۔ ترپولیا۔ سہ صوبہ کلاں است آبادی آں بارہ لک و پنجاہ ہزار۔ صحرای اعظم بعضی جاہا آبادی دارد و آب در یا بات۔

مصر۔ شامل آں چہار صوبہ کلاں قاہرہ اسکندریہ۔ روزیہ[۳]۔

[۱] صحیح رقبہ اش یک کرور و دوازدہ لک وشصت و دو ہزار مربع میل عرض چہار ہزار و ششصد میل و طول پنج ہزار میل است جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور۔ [۲] علاقہ شمالی افریقہ است کہ مابین مصر و بحر اوقیانوس در شمال صحرائے اعظم واقع است در بربر علاقہ ہائے طرابلس و ٹونس و الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آں زمانہ این ہارا از غلطی خطہ ہائے مختلف خیال کردہ است۔

[۳] صحیح روزیٹا است شہریست تاریخی معروف درین جا در ۱۷۹۹ء سنگی یافتہ شد کہ بر سے کندہ بود در ہر دو رسمہائے قدیم مصری و یونانی از ایں طریق قرأت مصری قدیم دریافتند آبادی ہفت ہزار

در تصرف انگریز۔

افغانستان شرقی مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ وقندھار جلال آباد غزنین ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔

ہندوستان۔ رقبۂ مربع آن ہشت لک وپنجاہ وشش ہزار و پانصد مربع میل[۴۳]۔ صوبجات آن، بنگالہ، ممالک شمال ومغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، وسند، و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، کورک، اجمیر، جزایرہ انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد وپنجاہ وپنج ملین صوبجات[۴۴] باجگذار یک صد وپنجاہ ویک۔ آمدنی آن، ہفت لک وبیست وپنج ہزار پونڈ وغیر باجگذار فی زمانا نیپال۔ سکم۔ بھوٹان۔

جزیرۂ لنکا۔ کہ آن را سیلون وسنگلدیپ نامند طول آن دو صد و ہفتاد میل عرض یک صد وچہل میل۔ نفر شماری [۴۵]

ایران۔ دریں سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک وپنجاہ ہزار۔

عربستان۔ متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم وصد میل[۲۵۰]۔

تشریح افریقہ

حصہ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آن دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار وششصد وپنجاہ میل رقبۂ آن یک کرور

[۴۳] فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہیجدہ لک مربع میل است وآنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن وتخمین است۔

[۴۴] مراد از ریاست ہائے ہند۔ [۴۵] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد۔

رومانیا۔

نفرشماری آن پنجاہ و دو لک و نود ہزار۔

سرویا۔

آبادئ آن ہفدہ لک و بیست و پنج ہزار۔

مانٹ نگر[۶۵]۔

دو لک و پنجاہ ہزار مردم۔ فقط۔

سلطنت ہای حصّہ ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نہ ہزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج ہزار و چہار صد میل۔ کل رقبۂ آن یک کرور و ہفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفرشماری ہفتاد و نہ کرور و پنجاہ و پنج لک و نود ہزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی روس[۶۶]

درین ملک شش صوبہ کلان واقع است۔ طول آن شش ہزار و ششصد میل۔ عرض ہفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماہ آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود آبادی آن ہشتاد لک مردم۔ دارالسلطنت طفلیس ایشیائی روم۔ مشتمل بر شش صوبہ کلان واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا[۶۷]۔ پلس ٹین[۶۸]۔ جورو شلم آرمینیا۔ کردستان۔

---

[۶۵] مانٹی نیگرو۔

[۶۶] مراد ازاں علاقہ ایست کہ گرداگرد بحر ارل واقع است و از ۱۹۱۸ء وقتیکہ حکومت شوریہ روسیہ بوجود آمد اطلاق "ایشیائی روس" بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔ [۶۷] شام۔ [۶۸] فلسطین۔

لوبک ہمسٹ برین۔

آبادی آن ہشت لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر خود سر۔

بوریا۔

آبادی آن پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم۔

(نقشہ ایشیا متعلق صفحہ آئندہ)
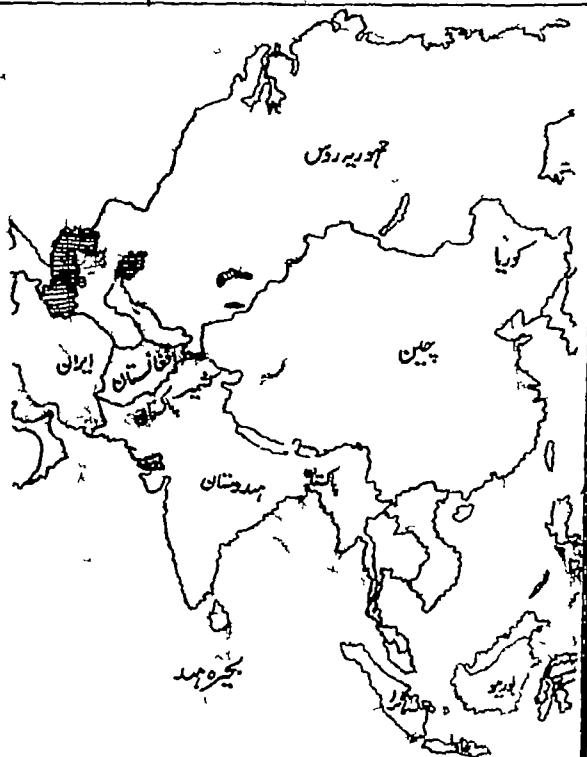
بقدر سه دست۔ نفر شماری آں شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حصّہ می شود ازاں جملہ یک حصّہ در ایشیا است و یک حصّہ در یورپ و در حصّہ یورپ پنجاہ و یک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور وسی و شش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حصّہ کردہ اند۔ ازاں جملہ یک حصّہ ایشیا است و یک حصّہ در یورپ ۲ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خود سر۔ آبادی ۱۶ لک و ہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور و ہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل و یک لک و شصت ہزار نفر۔

پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

سیکنی[۶۴]۔ درمیان آسٹریا و پرشا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خود سر۔

[۶۴] سیکسنی ۔

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔

سلطنت آسٹریا۔

مشتمل بر نوردہ صوبۂ کلاں، نفرشماری کرور ہفتاد وہفت لک و ہشتاد وشش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسائے۔

ممالک خورد جرمنی۔

درین ملک سی وسہ ریاست موجود است بعضے ہا را پادشاہ وبعضے ہا را دوک می گویند۔ نفرشماری چہار کرور وپنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ بعضے رومن وبعضی یہودی۔

سلطنت سوئیزرلینڈ۔

درضمن آن سہ شہر نامی است مشتمل بر بیست ودو صوبہ آبادی ۲۸ لک و ۴۹ ہزار مذہب رومن وپروٹسٹنٹ مخلوط۔

حکومت ڈنمارک۔

درین ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوردہ لک وشصت ونہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔

سلطنت متحدہ سویڈن مشتمل بیست وچہار صوبہ نفرشماری چہل وپنج لک وشصت وپنج ہزار وششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔

ناروے۔

درحدود شمالی آن درموسم تابستان دو سہ ماہ آفتاب غروب نمی کند وعرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد۔ سمت جنوب آن طول نہار ہژدہ ساعت نفرشماری نوردہ لک بیست وپنج ہزار متصل آن ایلینڈ نام شہریست دران جا ہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مردمان آن جا کوتاہ قد

غرب سہ ہزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو ہزار و چہار صد میل۔ رقبۂ آں ہشتاد و ہفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و ہفتاد لک فی میل ۸۰ نفر ہمہ دانا و محنت کش۔ سلطنت ہای یورپ این است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چہار ملک نامی است اوّل انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی ہر دو بمعہ جزایر دو کرور و چہل و شش لک و ہشت ہزار و سہ صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و ہفت لک و سی و پنج ہزار و پانصد و ہفتاد و سہ نفر۔ چہارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاہ و یک لک و ہفتاد و چہار ہزار و ہشت صد و سی و شش نفر۔ مذہب پراٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سہ کرور و ہفتاد و شش لک و ہفتاد ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سہ شہر کلاں است اوّل برسلز۔ دوم گنٹ۔ سوم گنٹورپ[۶۳] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت ہالینڈ۔

دریں ملک پنج شہر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۴۱ لک و ۱۴ ہزار۔

سلطنت پرشیا۔ شامل آں ہشت صوبہ کلاں نفر شماری سہ کرور و ہفتاد لک نفر

۶۳ھ۔ انٹورپ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سہ حصہ یورپ[1] ایشیا[2]۔ افریقہ[3] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصہ تصور کردہ اند۔

تشریح سلطنتہای یورپ[۱۲]

یورپ میں جملہ حصص اربع خوردتر است طول آن میان شرق و
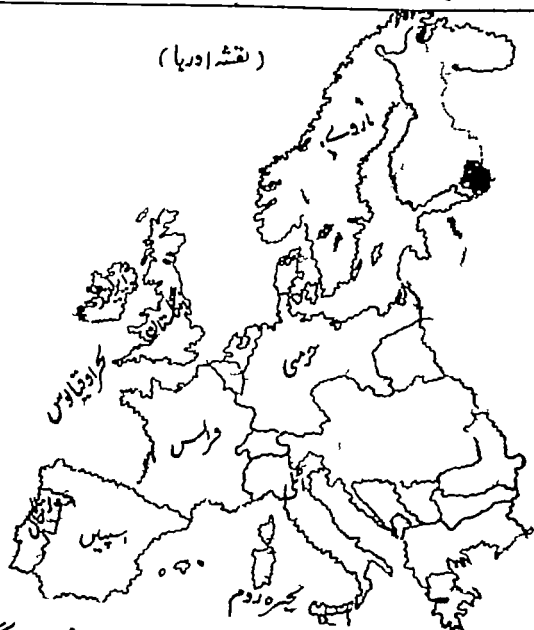
[۱۲] باید دانست کہ تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادی مملکت ہائے اوروپا و آسیا و افریقہ و امریکہ درین جا مذکور است تعلق بقرن نوردہم سنہ میلادی دارد اما اکنون در نتیجہ جنگ ہائے عالمگیر (۱۹۱۴-۱۹۱۸ و ۱۹۳۹-۱۹۴۵) تغیرات اہم واقع شدہ است۔

تا حد شمال ہفت حصہ برابر کردہ ہفت اقلیم نام نہادہ اند۔ اقلیم اوّل طول آں سہ ہزار و بست و دو فرسنگ و عرض آں از خط استوا جانب شمال یک صد و چہل و ہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوہ و سی نہر و مردم آں جا سیاہ رنگ طول نہار دوازدہ ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار و ہشت صد و سی و دو فرسنگ و عرض یک صد و سی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم ہفت کوہ و ہفت دریاست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزدہ ساعت و نصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں دو ہزار و دو صد چہل و چار فرسنگ۔ و عرض یک صد و شانزدہ فرسنگ۔ دریں اقلیم سی و سہ کوہ و بست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہاردہ و نیم ساعت اقلیم چہارم۔ طول آن دو ہزار و دو صد و شصت و شش فرسنگ و عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوہ و بیست و دو دریا۔ رنگ مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزدہ ساعت ربع کم۔ اقلیم پنجم۔ طول آں ۱۷۸۰ فرسنگ و عرض ۸۴ فرسنگ سی کوہ و پانزدہ دریا و لون مردم سفید۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ساعت۔ اقلیم ششم۔ طول آں ۱۵۱۱ فرسنگ و عرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم دہ کوہ و چہل نہر و مردم آں جا سُرخ رنگ۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ربع۔ اقلیم ہفتم۔ نہایت آبادی شمال است عمارت و آبادی دراں کم تر طول آں یک ہزار و یک صد و سہ فرسخ دہ کوہ و چہل نہر۔ رنگ مردم سُرخ و سفید فقط۔

قسمت آبادی دُنیا بر چہار حِصّہ

علمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حِصّہ قسمت کردہ اند۔ از انجملہ

شرقی است یک صد و ہشتاد درجہ و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و شش درجہ۔ بعضے حکما عرض ربع مسکون را از خط استوا تا حد شمال نود درجہ تخمینہ کردہ اند۔ از آنجملہ سی درجہ از سمت قطب شمالی بسبب عدم قابلیت آبادی کہ بباعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است خارج کردہ عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجہ یافتہ اند مسافت درجہ ارضی شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز باشد و دقیقہ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز و میل چہار ہزار گز۔ و تا نہ حصّہ منقسم۔ و تا خط استوا خطے است فرضی کہ مابین قطبین از مغرب تا بمشرق کشیدہ میشود و کرۂ زمین را دو حصّہ کردہ اند حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی چنانکہ متذکرہ بالا گفتہ شدہ آں از جنوب چین شروع شدہ بر لنگ دزد و جزیرہ جموث گذشتہ بر جنوب سراندیب و جزایر رنگ و برجنوب سپاہان مغرب بہ بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[1]

ہفت اقلیم باید ہفت بساط معمولہ از مشرق تا مغرب در ربع مسکون واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا

کرۂ زمین

[1] ہیچ حقیقت ندارد۔ صرف ایں قدر کہ در زمانہ قدیمہ کرۂ ارض را بہ ہفت حصّہ منقسم کردہ بودند۔

عقدہای آبگینہ وپارہ ہائے بلورین وجرس ہای کوچک با چیزہای کم بہا با ایشاں
داد ہفت روز دراں جا توقف کردہ رجعت نمود۔ شاہ اسپین ہفت پلاٹن
سپاہاں در جہاز نشانیدہ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت۔

بعد آں ایں واقعہ شہرت یافتہ شاہ روس وشاہ انگلینڈ وغیرہ
برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستادہ بلادہای آں سواد را قابض شدند۔
در ۱۴۹۹ء امریکو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفتہ انتظام
سیاحت آں جا نمودہ در سفرنامہ خود دنیای نو را امریکہ نام نہادہ براں شہرت
یافت۔ از لندن تا امریکہ جنوبی سی وپنج ہزار وہفت صد[۵۶] میل۔ از لیور پول
تا نیویارک امریکہ شمالی سی ہزار وپنجاہ میل مسافت بحری[۵۷] فقط

طول وعرض زمین

طول معمورۂ ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[۵۸] تا ساحل شرقی آں
بقول بطلیموس[۵۹] یک صد وہفتاد وہفت درجہ وعرض ہفتاد ونہ درجہ۔ و
نزد اکثرے از جزایر خالدات[۶۰] کہ منتہائی غربی است تا گنگ دژ کہ منتہای

---

۵۶ صحیح پنج ہزار وپانصد میل است وآنکہ در متن اصل کتاب است غالباً سہو کاتب است ؛

۵۷ ...۳۵ میل صحیح است ؛

۵۸ مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است ؛

۵۹ "کلاڈیوس ٹیلی میوس" ریاضی دان ومنجم وجغرافیہ دان مشہور بود۔ گویند مصری است۔
لیکن درست ایں است کہ صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بروایاتے کہ مابین عرب
متداول است شخص مذکور بعمر ہفتاد وہشت سالگی فوت شدہ۔ اغلب ایں است کہ سہ
صد سال قبل از مسیح بود۔

۶۰ مراد از جزایر کنیری است۔ در ازمنۂ قدیم مورخان اسلام اینہا را منتہائے زمین خیال می کردند۔

ازبرائے تهیهٔ سامان سفر مبلغے از زر بهم رسانید و سامان سفر درست کرده سی و
دو هزار[۳۲] روپیه را سه منزل جهاز خورد خرید کرده، سوم ماه اگست سنه ۱۴۹۲ء
مطابق سنه ۱۵۴۴ بکرمی بر جهاز سوار شده، جمعی کثیر از مردمان بر لب دریا
جمع آمده، درباره حصول مرامش دست بدعا برداشتند. کلمبس بادبانها
بجانب مغرب برداشته روانه گردید. زمین از نظر آن ها غائب گشته در
بحر اعظم افتادند. کشتی بانان افسوس میکردند. کلمبس بامید حصول مرام
راحت و آرام را وداع کرده بسوی مغرب می شتافت.

بعد انقضای بست و یک روز جهازبانان بحرمان سراسیمه گشته
بر کشتن کلمبس قصد کردند. کلمبس استمالت آنها برفق و مدارا نموده عهد کرد
که هرگاه تا سه روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواهیم نمود. اتفاقاً کلمبس
بهجاره آب شیح اثر زمین دریافته و برگ درختان و جانوران های نو برنده
دیده همراهان را تسلی نمود. یازدهم ماه اکتوبر سنه ۱۴۹۲ء دو پاس از شب
گذشته روشنی متحرک بنظر در آمده شادمان گشتند. دوازدهم ماه مذکور
کلمبس بر زمین نو یافته اول قدم نهاده علم شاه اسپین برپا نموده
توپ ها سر کردند. جمع غفیری از مردمان آن دیار فراهم شده گرد ایشان
گرفتند و از دیدن انواب و اسلحه و اقمشه و پوست های سفید و
ریشهای کلان شان حیرت ناک شدند. خیال کردند که این ها خورشید
زادگان اند. جهازیان از دیدن صورت شان که یکسر برهنه و بی ریش
بودند و پوست بغایت نرم و رنگ تانبه مس داشتند متحیر شدند.
شامگاهان چندکس از ایشان بر کشتی کوچک نشسته نزدیک جهاز آمدند
و چند گونه ماکولات بطریق ضیافت پیشکش کلمبس نمودند. کلمبس در عوض آن

در شہر جینوہ[۵۵] ملک اٹلی پیدا شدہ و از استادان پرتگیز در فن جہاز رانی کمال حاصل کردہ در سیاحت بحری تجربہ ہای گزیدہ و آزمونہائے پسندیدہ بہم رسانید۔ روزے چند چوب خیزراں و مانند آں کہ بالوان نگار برنگاشتہ و ہوای غربی آں را بساحل بحر مغرب انداختہ بود یافتہ بسیار شادماں گردید بہ یقین دانست کہ بسمت مغرب مملکتے یا معمورہ خواہد بود۔ مدعا کہ گونہ آگاہی بریں معنی حاصل کردہ عازم سفر دریا از بہر یافتن معمورۂ مظنون گردید۔ خواست کہ برائے تجہیز سامان ایں گراں مایہ سیاحت طلب اعانت از پادشاہان و فرمارواہان آں کشور نماید۔ اولاً از حکام ملک خود درخواست امداد نمودہ آں ہا دست رد بر سینہ التماس او نہادند۔ بعد ازاں از پادشاہ پرتگال یاری خواستہ وے بنظر منافع کہ مطمح نظر کلنبس بود بہ زودی معتمدی را از دولت خود بدیں مہم امزد ساختہ روانہ نمود۔ چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم نہ بود اندکے راہ دریا طے کردہ بہ خوف امواج طوفان بحری سراسیمہ و ترسناک باز گردید۔ کلنبس جام محرومی نوشیدہ برادر خود برائے دستگیری بسوی دولت برطانیہ رواں ساخت ازاں جا کار بستہ او را کشایش نہ شدہ۔ پس کلنبس بجانب پادشاہ اسپین رجوع نمودہ۔ او با اہل اسلام پیکار داشتہ، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانستہ، درخواست او نامقبول ساخت۔ آنگاہ کلنبس خواست کہ بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند۔ لیکن شاہ بانو خاتون شاہ را بر حال او رحم آمدہ زیورات خود گرو گذاشتہ

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعہ ایں امر واقع شدہ زمینے کہ اولا دیدہ شدہ گوانا ہانی بود کولمبس او را "سان سالی ڈر" نام داد۔

۵۵؎ درست "جینوا" است ؎

را باعث معاد کثیر گردید از آن جمله حکمای یوریپ به خاصیت مقناطیس آلهٔ قطب‌نما اختراع ساخته، و این آله به جهات و اطراف رهنما گشته مردمان در سیاحت بحر محیط دلیر شده، بی‌محابا درمیان بحر محیط هر سو شتافتند. برخلاف جهازرانان چینی که آن‌ها به خوف گم کردن سمت مقصود جسارت بر راندن مراکب در وسط دریا نمی‌نمودند پیوسته ساحل را در نظر می‌داشتند. بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشته شخصی کلمبس[54] نام

[53] تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آهن‌ربا کسی را معلوم نیست اگرچه آرائے مستنده معلوم میشود که سنگ مذکور اولاً در ملک چین دریافت شده است و از اینجا غالباً براه عرب در ممالک یوروپ EUROPE آمده است لیکن از تحقیقات جدیده معلوم میشود که دعوی چینیان بر دریافت کردن مقناطیس درست ثابت نیست زیراکه کتب قدیم ایشان هیچ دلالت بر وجود این سنگ ندارد همچنان دعوی شان بر اختراع آلهٔ قطب‌نما در سنه ۱۳ محل نزاع و بحث است زیراکه اولین ذکر این آله بر اول بار در قرن دوازدهم عیسوی رفته است و این سر برحلت وجود ندارد زیراکه آلهٔ مذکور در آن وقت چیزی نو شمار رفته است. انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

[54] کرسٹافر کولمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶ در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جنیوا پیدا شد. پسر ڈامینیکو کولمبو و ان ٹاٹا روسا است. بسبب دریافت دنیائے جدید که امریکه مشهور است شهرت تاریخی حاصل کرد. کولمبس در سنه ۱۴۹۲ میلادی بروز جمعه ۳ راگست سنه مذکور بوقت صبح از بندرگاه پلوس روانهٔ امریکه شده اولاً وارد جزائر کیسری گشت تعداد جهازرانان که همراه او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شهر سیپانگو بود که در چینی ترکستان است ادعی خواست که خان بزرگ آنجا را مع رعیتش داخل مذهب مسیحی گرداند اما از حسن اتفاق وارد ارض جدید شده اولاً کسی که خوشخبری دریافت امریکه به همراهیان خویش داد ردریگو دی تریانا است و بقول بعض محققان جدید شخص عرب بود علی نام که از همراهیان کولمبس موجب بشارت این امر شده (بقیه بر صفحهٔ دوم)

حِصّہ سوم۔ کہ از حد افریقہ برآمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپوئی* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب شش ہزار میل۔
حِصّہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔
حِصّہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حِصّہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جا کہ درمیان سطح زمین حِصّہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا براں کرۂ زمین را دو حِصّہ می شود، حِصّہ شرقی و حِصّہ غربی۔ حِصّہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکوں و براعظم قدیم۔ حِصّہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مؤرخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکوں سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیاں مکنون بود بہ ہدایت ایزد بے چون و بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ باعث مفاد افزوں گردید۔ ازبسکہ یافتن ایں دیار نادر ترین اعجوبہ روزگار است لہٰذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۱۴۰۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ ع[۵۳] برہنمونی خالق اشیاء سنگ جاذبہ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

* جزیرہ ۵۳۔ ملاحظہ کنند بر صفحۂ آیندہ

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

بیرامون کرهٔ زمین بحر محیط که آن را دریای شور و سمندر می نامند از شش جهت محیط است و این بحر محیط بالذات واحد است عمق آن تا نهصد[9] میل[50] یافته اند۔ و زیاده ازان عمق می نامند۔ حکمای فرنگ آن را پنج حصه فرض کرده اند۔ حصهٔ اول که از بر اعظم جدید یعنی امریکه تا ملک فرنگستان و افریقه واقع است آن را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کرده اند طول آن یک هزار میل عرض از سه هزار تا چهار هزار[51]۔ حصه دوم که حایل است درمیان بر اعظم جدید و بر اعظم قدیم آن را بحر الکاهل و پاسفک سمندر می گویند طول آن نهصد میل عرض دوازده هزار میل[52]۔

---

۵۰ درست نه میل است۔ و آنکه در متن اصل کتاب است غالباً از سهو کاتب شده است در بحر دنیا عمق بحر الکاهل از همه زیاده است و در نواح جزائر جاپان تا نه میل عمق است۔

۵۱ نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلف دارد فاصله که مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است هشت هزار میل تحقیق کرده اند و آنکه مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشان هشت صد میل است و از تمام فاصله کم است تا مابین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقاے شمالی طولش ۳۰۰۰ میل است و همین قدر فاصله مابین راس اسد و لاپلاٹا است که بالترتیب در افریقهٔ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند۔ ۵۲ مثل بحر اوقیانوس بحر الکاهل هم جا بجا طولش مختلف دارد گویند که از مشرق تا مغرب از چهل میل تا ۸۵۰۰ میل رسیده است مابین تنگنائے بیرنگ که اینجا بر اعظم امریکه و ایشیا متصل یک دیگر می شوند فاصله از چهل میل است و مابین کیلے و رمادچین این فاصله تا ۸۵۰۰ میل رسد و نزد علمای جغرافیه فاصلهٔ مذکور درمیان کوٹو در خط استوا و ملکا از ده هزار میل زیاده است محققاً اینکه علاقه آنکه بر او بحر الکاهل محیط است تخمینهٔ رقبه اش از پنج کرور تا ده کرور مربع میل است۔

مقرر کنیم و دُور تر ازاں بفاصلہ ۲۸ گز یک دانۂ خردل عطارد گذاریم و بفاصلۂ پنجاہ و دو گز یک دانہ مونگ زہرہ قیاس کنیم و بفاصلۂ ۷۲ گز یک دانۂ مُشنگ[۴۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلۂ یک صد و نہ گز یک دانۂ عدس مریخ خیال داریم۔ پس بفاصلۂ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید مبتدانیم۔ پس بفاصلہ ۳۷۳ گز برابر سنگترہ مشتری قیاس کنیم۔ پس بفاصلۂ شمس صد و ہشتاد و چہار گز یک سیاہ دانہ را زحل بشماریم۔ پس بفاصلۂ یک ہزار و چہار صد و پنجاہ و دو گز سیّارات دُمدار و ستارہ ہای دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گردۂ اجرام بیرونی صغیر اند و ہمیشہ گرد آفتاب دورۂ خود جلد ختم ہمے کنند۔ در عرصہ بیست و چہار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جملہ ہمگی قمر بزرگ و شاندار است فقط سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باہستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصۂ دہ ساعت بر محور ہائے خود گردش می سازند۔ ہمراہ آن ہا قمر ہای متعدد است۔ بعلاوہ سیّارات مذکورہ دیگر اجسام کہ آن ہا را ذات الاذناب یعنی ستارہ ہای دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاہے قریب بآفتاب می باشند گاہے بعید۔ ازاں جملہ بعضے تا سہ ہزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود کہ اجرام فلکیہ بہ کدام تسلسل و انتظام

[۴۹] مُشنگ بالضم و باکاف فارسی نام غلہ ایست سہ گوشہ برنگ سفید کہ بہندی اورا کوہساری گویند۔ شمس اللغات ۱۲

در نظر می آید۔

زحل ہشتاد و ہفت کرور و بیست لک میل از آفتاب دور است۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و در سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آید۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک حلقہ تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل از آفتاب بعد است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دور است و ہمراہ آں دو ماہتاب بنظر می آید و در ۱۸۴۶ء ظاہر شدہ است فقط۔

اجرام سیارات۔ بداں کہ سیارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آں ہا بیر باشد زمین ہمتہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ در میان سطح سیارات مثل زمین موسم ہا خواہد بود۔ شاید کہ در بسیار ستارہ ابر و باراں ہم می تواند بود۔ و بر بودن آبادی درمیان سیارات چیزے دہ معقول معلوم میشود۔ احوال آفتاب و ستارات ازیں مثال بہ خوبی واضح گردد۔ مثلاً در میدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

---

۱۴۶ صحیح دوری او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر ۸ ماہتاب است۔

۱۴۷ مطابق ویبسٹرس یو اسٹریٹل ڈکشنری ستارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف ستارہ ہا است کہ مشہور بایں نام است و ہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذکور

۱۴۸ نیپٹون را ہیٹرن ہیر می گویند مطابق نوشتۂ ویبسٹرس یو اسٹریٹل ڈکشنری فاصلۂ صحیحش از آفتاب دو ارب ہفتاد و نہ کرور و بست لک می باشد۔ ستارۂ مذکور را گال الی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است۔

کہ مد و جزر[41] آں واقع میشود و نیز وقتیکہ درمیان آفتاب و ماہتاب زمین
می آید خسوف ماہ واقع گردد۔

عطارد۔ سہ کرور و پنجاہ لک میل ۳۵۰۰۰۰۰۰ از آفتاب بعید است[42] و انسان را
چنداں بنظر نمی آید۔

زہرہ۔ شش کرور و شصت لک میل ۶۶۰۰۰۰۰۰ از آفتاب[43] دور است و با
کرۂ زمین نزدیک بنا براں از ستارہ ہاي دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزدہ کرور و نود لاکھ میل[44] ۱۳۹۰۰۰۰۰۰ از آفتاب دور است و رنگ
سرخ دارد۔ امّا بذریعہ دوربین داغہائی بسیار بر سطح آن معلوم میشود
و حکما داغہاي سیاہ را زمین و داغہای سفید را برف تصور ہمے کنند

مشتری۔ چہل و ہفت کرور و شصت لک میل از آفتاب
بعید است و یک ہزار و سہ صد مرتبہ از گردۂ کرۂ زمین کلان و سہ
صد درجہ گراں و چہار ماہتاب شامل اوست[45] حوالیِ آن حلقۂ بسیار

---

[41] معمول است کہ اول ہر یک ماہ قمری آب دریائے محیط بسبب گردش مہتاب جوش می زند و از قرارگاہ خود بالا عروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو ہفتہ آخر کہ ماہ در محاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایّام تحت الشعاع بر کنارۂ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؛

[42] صحیح اینست کہ سہ کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[43] فاصلۂ صحیح اش از آفتاب شصت و ہفت کرور می باشد۔

[44] فاصلہ اش از آفتاب چہاردہ کرور و پانزدہ لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[45] صحیح چہل و ہشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر ہشت ماہتاب است ؛

می کند چنانچہ کاہ ربا و آہن ربا وغیرہ۔ ہمیں خاصیت آفتاب کرۂ
زمین را با ستعداد کشش مادۂ خود ہمی کشد و زمین بر در مادۂ خود
از آفتاب دور رفتن می خواہد۔ ہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین
با آفتاب نزدیک شود و اصلاً نمی تواند کہ دور بر گردد۔ بلکہ از روئے
کشش گرد آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیان زمین و آفتاب
حائل می شود، کسوف آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماہ ۲۱۶۰ میل تصور کردہ اند۔ و از کرۂ زمین دو لک و
سی و ہفت ہزار میل دور است و کرۂ ماہ بذات خود روشن نیست
بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ درحالتے کہ قمر ہمیشہ
گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں روی ماہ ہر روز برابر نظر می
آید چنانچہ درحالت بودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب
آں رخ تابندۂ او از ما منحرف گردد و درحالت بودن قمر خلف
زمین می باشد رخ تابندۂ او بر ما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ
اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز
روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرۂ قمر از خلف زمین
سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندۂ او روز بروز بے نور
گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریای محیط بجوش می آید

لہ بُعد آفتاب از زمین نود و دو کرور و ہشتاد و سہ لک میل می باشد و آنکہ
حسن گفتہ، روایات متزلزلہ آں زمان است۔

کرۂ زمین ۲۴۸۵۶[۳۷] میل - اگر یک ریل گاڑی[۳۸] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصۂ بیست و چہار روز گردِ زمین دورہ تمام کنند۔

آفتاب

بدانکہ آفتاب از کرۂ زمین دوازدہ لک و پنجاہ ہزار درجہ وسیع و کلاں[۳۹] است و سہ لک و پنجاہ ہزار مرتبہ ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دورہ تمام کنند - و نہ کرور و بیست لک میل از کرۂ زمین بعید می نماید[۴۰] و موجودات سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آں بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثہ را تاثیرات حدّتِ آں ضروریست - آفتاب بموجب طاقت کششِ خود زمین را مانند سنگ فلاخن معلّق گرفتہ است - چہ ہر گاہ کسے در جوفِ فلاخن سنگے نہادہ بکمالِ زور گردش می دہد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود - وہمچناں زمین از کرۂ سنگِ فلاخن بہزار چند تیزی گردِ آفتاب دورہ کنند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذرہ نمی آید - بباعث اینکہ آفرینندۂ حقیقی ہر یک شی را بمقدار مادہ خاصیتے بخشیدہ است کہ یک چیز چیز دیگر را بہماں خاصیت کشش

---

۳۷ - صحیح آنست کہ قطر زمین ہشت ہزار میل و محیط او بست و پنج ہزار میل است - جامع اللغات اردو حصّہ بیستم در بیان زمین ۞ ۳۸ مراد از کالسکۂ بخار است ۞ ۳۹ بدانکہ کرہ آفتاب از زمین بحساب کہ حسن گفتہ سی و یک ارب و بیست و پنج کرور میل کلاں تر می باشد - لیکن ایں اندازہ مخالف جمہور علماء جغرافیہ دان است - صحیح اینست کہ محیط آفتاب ہشت لک و شصت و چہار ہزار میل است ۞ ۴۰ برصفحہ ۲۳ باید دید ۞

تغیر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است ہمین سبب در موسم ہا تغیر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرۂ شمالی از گردۂ نصف حصہ جنوبی سردی زیادہ تر می باشد و ششماہ تابستان در حصہ جنوبی از گردۂ حصہ شمالی حرارت افزون گردد۔ و در ششماہ روز ترقی می کند۔ و در ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستان مقابل آفتاب می باشد موجب آن آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آن بر حصہ شمالی منحرف می افتد۔ بسبب آن دران وقت بر حصہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ برعکس آن چون قطب شمالی مقابل آفتاب میشود در آن ایام تابش آفتاب بر ما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ ہمین سبب دران ایام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یکسال [illegible] میل مسافت قطع می کند و بسبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ $\frac{1}{4}$۱۳ میل دور می کند۔ یعنی کہ قریب قطب شمالی است بطئ الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دائرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا مغرب دراز است کشیدہ می شود آن را قطر زمین می گویند۔ مسافت آن ۷۹۱۲ است و محیط

[illegible]۔ محذوف در اصل نسخہ ۔

می ماند۔ بدینساں حصۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حصۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب براں نمی تابد تاریک می ماند۔ پس حصۂ زمین کہ از ما بطرف مشرق واقع است آں حصہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن ہمی کند و ما را طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظہ بلحظہ ما مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الراس اوج می کند، دوپہر می شود۔ پس بحرکت زمین آں حصہ کہ بر سر آں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گراید بما معلوم می شود کہ خورشید در مغرب غروب میکند۔ فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بہ سبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم۔ آفتاب از ما غایب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید۔ ایں حرکت را حرکت روزانہ میگویند۔

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب در سال تمام یک دورہ ختم می کند۔ پس ازیں حرکت تغیر و تبدلِ موسم ہا پیدا می شود۔ زمین بحرکتِ خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را مدار ارضی گویند۔ در ماہ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ نہ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید۔ و در ماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] ازاں جا کہ در ماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد۔ پس ایّام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظہ ۴۸ پل مقرر میشود۔ حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم در ماہ فروری یک روز زیادہ می کنند۔

۳۴۔ "پوہ"۔ نام ماہِ ہندی۔ ۳۵۔ "ہاڑ"۔ نام ماہِ ہندی۔

تقاضای طبعی آں است کہ آب بر جمیع اجزای زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات درخواست بود، خالق الخلق حیلۂ برانگیخت تا آب در بعض اجزای زمین درآید تا کہ زمین از یک جہت مکشوف باشد و حیلۂ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سمت عنصر مسخر و مدخر می شود۔ پس ہر گاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد و خالی شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک می ماند زیرا کہ زمین سال بیست تا حصر نقصاں تواند کرد۔ از آں کہ آب طالب جہت مرکز است بالطبع بداں جایگاہ خالی در زمین می درآید آب کہ در خلل زمین می درآید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بہ سمت مذکور شرح می افتد دیگر آب در آں جا می درآید و روئی زمین مکشوف ماند لصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

لقیاس حکمای متاخرین ثابت آں است کہ آسماں قائم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دور مے کند و انساں و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند از یں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصہ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا می شود۔ چوں آں حصہ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سمت بمقابلۂ چراغ آویزاں می گذاریم حصۂ کہ مقابل چراغ باشد، روشن می شود۔ و حصۂ خلف آں تاریک

و زمین ہمیشہ قایم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمشابہ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بہ خود مے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است بآب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است بآب نہ بہ ہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ در حالیکہ زمین بمشابہ نقطہ ایست در دایرہ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شد، در محاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[۳۳] می نامند بنا بر استوا اینچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استوا زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمشابہ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استوا است و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطۂ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملۂ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آں جبالہا و خرابہا درہمیں محصور است۔

---

۳۳ ـ خطیست موہومی کہ یک سر آں بمشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکما در عین محاذات دایرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ تحقیکہ اگر دایرہ معدل النہار را تیغ عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استوا است ؎

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر بر متابعت او در یک شبانروز می شود۔ ہر چند کہ دور طبعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت۔ درین فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آن را اطلس خوانند۔

اکنون دریابند کہ محیط حقیقی ہمین فلک است و زمین بمثابۂ مرکز است در وسط حقیقی آن۔ چون ہر فلک را دو قطب ضروری است درین جا فرض کنند یکے بہ سمت شمال دوم بطرف جنوب در مقابل آن و میان قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا مغرب۔ و این خط موہوم را دائرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مدور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقطہ قطبی ثبت سازند و ملتقای این دو کاسہ مساوی المقدار دائرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما این فلک را بہ حال خود محدود خوانند و گویند ماورائے این بہ خلاست بہ ملا۔

بیان کیفیت زمین و ستارہ۔

بدانکہ حکما را در وضع آن اختلاف است بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قائم است و بر شکل سیر است

۳۲۔ خط معدل النہار دائرہ ایست کہ تنصیف عالم می ماند از مشرق تا مغرب چون سیر آفتاب برین دائرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شوند مگر در عرض ارتفاعین برابر می شود آفتاب در سال دو مرتبہ برین دائرہ سیر می کند۔

باشد عرض آنها بناحیۂ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی راستا راست هر برج رسیده بمشابۂ قاشهائی خربوزه پس هر برجے به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند پس فلک البروج سی صد و شصت درجه باشد و در هر برجے از اجتماع چند ستاره شکلے از اشکال واقع است آں برج بهماں شکلے مسمے شد چوں حمل ۱، ثور ۲، جوزا ۳، سرطان ۴، اسد ۵، سنبله ۶، میزان ۷، عقرب ۸، قوس ۹، جدی ۱۰، دلو ۱۱، حوت ۱۲۔ بزبان هندی میکه، بکه، منهن، کرک، سنگه، کنیاں، تلا، دریچک، دهن، مکر، قونب، مین۔ ایں که میگویند که فلان ستاره در فلان برج رسید معنی آں باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می آید پس آں وقت خطی مستقیم وهمی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوئیم آفتاب در حمل است وگرنه ظاهر است سیاره ها در آسمان هائے ماتحت اند۔ وقوع این ها در فلک هشتم امکان ندارد۔ و این فلک را نیز دو قطب است و درین محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی مشاهده می شود۔ اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است۔ چنانچه ربع مسکون در ناحیۂ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب۔ فیمابین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد و آں دایره را منطقه البروج گویند۔

آسمان نهم مسمّی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و حرکت وی بر خلاف حرکت آسمان های دیگر است یعنی از مشرق بمغرب در غایت سرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و او همه

خط استوا و حرکت حمائلی بطرسکان اقلیم متوسط این دو سمت۔
بدانکہ حرکت فلک التدویر بہ نسبت ہر فلک مختلف است گاہے
برطبق فلک کلی متحرک شود گاہی مخالف آں۔ ازاں جملہ بعضے بسرعت گردند
بعضی باہستگی بالجملہ فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کرۂ فلک
التدویر آسمانہای دیگر۔ لہذا قمر را یک فلک میگویند کہ فلک تدویر ماہ در
چہاردہ روز دورہ تمام کند۔ آسمان اول۔ کہ آں را آسمان دنیا و فلک القمر
میگویند دریک ماہ دورہ تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک
سال دورہ تمام می کند۔ سوم فلک الزہرہ کہ دریک سال دورہ ختم مے
کند۔ چہارم فلک الشمس دریک سال دورہ تمام مے کند۔ پنجم فلک المریخ
کہ دریک سال و دو ماہ دورہ تمام می کند۔ ششم فلک المشتری کہ در عرصۂ
دوازدہ سال یک دورہ تمام می کند۔ ہفتم فلک الزحل است داوسی سال
دورہ تمام می کند۔ بالاگفتہ شد کہ ہر فلک علوی محیط ماتحت خود است وآنچہ
از تعین مدت دورہی واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبعی آنہاست ورنہ
بسبب گردش فلک الافلاک جملہ آسمانہا را دریک شبانروز بطرف
مخالف حرکت آن ہا بالقسر دورہ تمام می گردد چنانچہ گفتہ شود۔
تشریح آسمان ہشتم کہ آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول
اہل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبعی وے مثل آسمان ہائے دیگر از مغرب
بہ مشرق است گفتہ اند در سی و شش ہزار سال دورہ تمام مے کند و تمامی
ستارہ غیر از سبع سیارہ در ین ثابت اند۔
اکنوں بداں کہ حکما ایں فلک را دوازدہ حصہ مساوی کردہ اند
و آں را دوازدہ برج می نامند طول ہمہ برج بسمت شمال و جنوب

دو قطب وہمی لازم می دارند و قطب آں نقطۂ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطۂ متقابلہ غیر متحرک ضروریست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال و قطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

تخیّل در تعیّن سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است بر چند طبقۂ دیگر و جملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد و مرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکز او نیست و آں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند و آں محیط عالم نیست بلکہ در ضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً و جملۂ این ہا موسوم اند بہ فلک کلّی و فلک ہشتم و نہم غیر این ہا است۔ بداں کہ در ضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد و گردش تمامی آسمان ہا بمانند۔ رحی باشد یعنی مثل آسیا بر سر ما می گردد و یا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند و یا حمایلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بود و حرکت دولابی نظر سکّان

ؔ۔ تصور نہ افلاک اعتقاد مذاہب مختلف است۔ امّا نزد علمائے "سائنس" آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشان نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند۔ جامع اللغات اردو جلد ۲۴ مولفۂ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

نموده تحریف کلمات و اغلاط به قلم تصحیح آراسته، معانی عبر مفید نظر طوالت محذوف بود.

ششم۔ بعضی از اذکار اجاکہ کلھن مذت بعدم وثوق اخبار ترک داده بود موصوف رحمۃ ازین پوران درین رسالہ اندراج پذیرفت۔

هفتم۔ در مطابقت سنین مشهوره هیچ کسی از مورخان پیشین پرداخت نکرده بود۔ این هیچمدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنه هجری و علوی و بکرمی وغیره نموده درین نسخه درج نمود۔ والله الموفق والمعین

مقدمه

در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک بدان که علمائے متقدمین یونان به طبق افلاک ثابت کرده اند که در ضمن هر یک طبقهٔ آسمان چند طبقهٔ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانها همیشه در گردش می باشند و پیوسته اند باهمدیگر بغیر فصل باشد کره های عناصر همچنانکه کرهٔ هوا ملفوف است بر کرهٔ زمین و آب از هر جانب و کرهٔ نار حاوی است بر کرهٔ هوا کذالک آسمان اول پیچیده است بر کرهٔ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان الی آخره و تمامی افلاک مدورانه تشکل کروی باشد مصر و زمین درمیان آسمان به مثال زردی بیضه است. هشت آسمان همیشه دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نهم مخالف دیگر افلاک گردش می کند از مشرق بطرف مغرب که آسمانهای ماتحت خود را تا کرهٔ نار بالقسر با خود می گرداند. علمای اسلامی همگی مخصوص می دارند هفت طبقهٔ آسمان را و فلک هشتم را کرسی و نهم را عرش می نامند اما کردیت افلاک و نه بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت می دارند. و گردش آسمان را قائل اند. حکما هر یک آسمان را

کردہ بعبارت سادہ و منثر سلاسۂ انموذجے عام فہم خالی از شذور مختصر مخل و عاری از قصور طول ممل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہای پیشین مشحون از اغراق و مبالغہ مروی بود اگرچہ ایراد آں محل بیفادۂ اہل نظر برا است، لیکن بنا بر پاشنی خاطر دوستان عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ۔ من جملۂ آں بعضے نکات تسطیر یافت و برائے تنبہ و آگاہی آں علامت "قف"، بر موقعۂ مبالغہ مرقوم شد تاکہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک ہزار و سہ صد و یک ۱۳۰۱ از ممکن خاطر جلوۂ ظہور افروخت و ہنگام تلفیق آں سنوات مختلفہ کہ در تداول از منہ مشہور است، بہ حساب جمل صغیر از خزینۂ خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک ۱۳۰۱ سنۂ عیسوی تاریخ ملوک کاشمیر ۱۸۸۴ سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر ۱۹۴۱ سنہ کلجگ تاریخ بے نظیر در نظامت ولات کشمیر ۴۹۸۰۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استدلال کوس خود ستائی نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ اند نیاز مند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر و جانب داری شیوہ خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہر کس پرداختہ ہیچ کسے را خراش خاطر ننمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب و استکتاب جہلا تصحیف و تحریف یافتہ بود، نیاز مند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

از براین کول، مجموعہ تواریخ از بیربل کاچرو[۳۵]، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[۳۶]
یا وردن یار بار از مسٹر درو صاحب[۳۷] جغرافیہ عالم از ہنڈرسن صاحب، تاریخ
فرشتہ[۳۸] ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات درّانی[۳۹] قصص الہند، اشجار
ہند، گلدستہ کشمیر[۴۰]، جام جہاں نما، رحمت نامہ، خرد افروز، مفتاح الارض
وغیرہ موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات با وصے
الغایات کوشیدہ قصص و حکایات غیر وثوق و اختلاف رد تہ ترک داده
ترتیب آں بر یک مقدمہ و چہار حصّہ منتظم گردید۔

مقدمہ

در تبیین بعضے حالات سماوات و تکثیف آثار و امارات بیکر زمین۔ حصّہ اوّل
در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیت و کیفیت حالات متعلقہ و متفرقہ آں حصّہ دوم در
ذکر راجہای کامگار و سلاطین نامدار حصّہ سوم در ذکر اولیائی بزرگوار و فضلائی
تقوی شعار حصّہ چہارم بیان احوال شعرای بلاغت آثار
اما در تمہید این رسالہ چند چیز مشمول است ـ
اوّل۔ بنا بر رعایت اختصار وقت از تدقیق عبارت و تناقل الفاظ احتساب

[۳۵] کتابچہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۱۴۔
[۳۶] مراد از ویلی آف کشمیر کتاب مذکور در ۱۸۹۵ء چاپ شدہ است۔
[۳۷] "دی ماڈرن ہسٹری آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو مطبوعہ در ۱۸۷۵ء باہتمام
ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس ڈبلیو لنڈن۔
[۳۸] تاریخ فرشتہ از محمد قاسم ہندو شاہ فرشتہ۔
[۳۰] تصنیف ہرگوپال کول خستہ کتاب مذکور در زبان اردو است در ۱۸۸۳ء چاپ
سنگی شدہ۔ فی الحال از نادرات است۔

تاریخ ادبی از محمد حیات و تاریخ مثنوی از سلیم و کلیم و خصالی و مہر الٰہی و احسن در تعریف کشمیر، گلزار کشمیر[۲۳] و گلاب نامہ از دیوان کرپا رام[۲۴]، منتخب التواریخ[۲۵]

کتابخانہ جامعہ آکسفورڈ نمبر ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانہ میوزیم نمبر ۳۶۶ ؛

۲۰ رجوع کنید بہ "ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفیسور سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن، نمبر ۸۷۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر۔ نام کتاب "احوال کشمیر" درج است۔ خان ہیوجل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کردہ است ؛

۲۱ نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم تحت فہرست مخطوطات قلمی نمبر ۹۵۷ (A) موجود است

۲۲ فہرست کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر نمبر ۴۷ و فہرست کتابخانہ آصفیہ حیدرآباد دکن نمبر ۲۰۵ ؛

۲۳ از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوہ نور لاہور ۱۲۸۷ھ ؛

۲۴ گلاب نامہ از دیوان کرپا رام بفرمائش مہاراجہ رنبیر سنگھ (م ۱۸۸۴ء) بطرز اکبرنامہ نوشتہ شد۔ از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود۔ از قصص و روایات عامہ مملو است۔ مصنفش ذکر ماخذہائے خود نکردہ است۔ کتاب مذکور در ۱۹۳۲ بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیۂ انطباع پوشیدہ است و در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۸۶۱ نسخہ موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذکور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود و در قصبۂ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت۔ بعد فوت پدر خود بعہد رنبیر سنگھ مدار المہام ریاست بود۔ در انشاء فارسی و علوم متداولہ مہارت تامہ داشت ؛

۲۵ بفرمائش عارف خان نائب و دیوان صوبۂ کشمیر در ۴۰ سنہ جلوس شاہ عالم نوشتہ شد۔ نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم نمبر ۶۲۸ بمع تتمۂ حالات تا ۱۸۴۷ء موجود است و یک در کتابخانہ موقوفہ عبدالسبحان در کتابخانہ لٹن جامعہ اسلامیہ علی گڑھ نمبر ۱۷ ؛

بهارستان شاهی[۱۸] مشهور بزاره ترنگ، تاریخ حیدر ملک چادوره[۱۹]، نظام الوقائع مولوی محمد، تاریخ مولوی هدایت الله متو[۲۰]، تاریخ شاهنامهٔ محمد توفیق و سامی و ساق منظوم، تحقیقات امیری از امیرالدین پکلیوال، لب التواریخ[۲۱] از مولوی بهاؤالدین، نامع سلیمان از میر سعدالله منظوم[۲۲]، مختصر التواریخ از ملا عبدالنبی

عبدالنبی ان مع دیگرے در کتابخانۂ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (هند) موجود است (فهرست مخطوطات قلمی نمبر ۷۲)۔

[۱۸] از نادرات است مصنف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتداء از منهٔ قدیمه لغایت ۱۰۲۳ھ بیان نموده است از ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل نگارش کرده است (فهرست مخطوطات برٹش میوزیم نمبر ۲۷۷، ۸ و ۲۹۷ B و فهرست مخطوطات کتابخانه انڈیا آفس لندن نمبر ۵۷)۔

[۱۹] بقول صاحب اقبالنامهٔ جهانگیری ملک حیدر چادوره عرصهٔ ۲۴ سال در ملازمت یوسف شاه چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایام جلاوطنی موصوف الذکر به بنگال در جاگیر او همراه آقا و ولی نعمت خود بوده وای بنا فقش از دست نداد ملک حیدر مذکور شاهد عینی واقعهٔ قتل شیر افگن است

یک نقل کتاب (حصهٔ اوّل) در کتابخانهٔ تحقیقات علمیهٔ حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۲۴ موجود است

کتاب مذکور دو حصه انقسام دارد در تاریخ کشمیر از زمانهٔ قدیم تا عهد جهانگیر بیان شده است و در دوم حال اهلے هم عصر ایران و توران مذکور است مصنف اعتماد احوال هنود از راجه ترنگنی تصنیف کلهن پنڈت اخذ کرده است (فهرست مخطوطات کتابخانهٔ انڈیا آفس نمبر ۲۸۴۹ و نمبر ۵۱ و کتابخانۂ برٹش میوزیم نمبر ۲۹۸ B و فهرست کتابخانه پیرس میوزیم مخطوطات نمبر ۶۲۵ و تتمهٔ فهرست مخطوطات مرتبه دکتور براؤن جامعه کیمبرج و

امّا بعد مخفی نماناد که این مخطی محذوف منهی ملهوف فیاجت و عباد ت سیما حسن ابن عبدالرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زونی مر شهر سرینگر کشمیر ستر الله عیوبهما و غفر ذنوبهما به خدمت ارباب فطرت و ذوانت اصحاب خبرت و رزانت متعرض و منز صد گردد که این ضعیف نحیف به علت قلت ممارست طبیعت و عدم مهارت انشاء و عبارت مستدعی این امر خطیر و متحمل بیچارهٔ اهل تعبیر نه بود. امّا به مقتضائی الحاح و ابرام بعضے عظمائی نامی و جمعے از اصدقای گرامی که در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود، در تنسیم و ترقیم این رساله اتفاق انتساق افتاد. و بر وقت تقطیع لباس این عروس و هنگام افتتاح عنوان این منشور منصوص تهیهٔ تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین، بلحاظ توثیق مضامین این نمیقه نگارین از بسکه الزم و متحتم بود بسعی بلیغ همگی سی جلد کتب تواریخ قدیم و جدید که متضمن حالات این گل زمین مبسوط بود دستیاب گشته بر موضع تلفیق و تالیف آن متکفل و مستقصے ملاک این امر گردید۔

تاریخ وقایع کشمیر از ملا احمد[۱۶]، واقعات کشمیر از خواجه اعظم[۱۷]

---

[۱۶] دریں ایام این کتاب از نادرات است۔ امکان است که در عهد مصنّف نسخهٔ "وقایع کشمیر" موجود بوده و بعدهٔ ظاهراً از امتداد زمانه مفقود شد؛ [۱۷] خواجه اعظم متوفی ۱۱۷۹ هجری۔ منشی اشرف علی استاد" دہلی کالج" در ۱۸۴۶ء ترجمہ اردو واقعات کشمیر بنام "تاریخ اعظمی" شایع کردند و در ۱۳۰۳ھ بار اوّل در لاهور متن فارسیش بجامعهٔ الطبایع پوشید۔ غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسلهٔ مطبوعات نمبر ۱۸۰۵ چاپ سنگی نمودند؛
مخطوطات قلمی این کتاب در کتابخانهٔ رضا، رام پور موجود است۔ ازاں جمله یک در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۴۷ء نقل شده است۔ یک نسخهٔ قلمی این کتاب در کتابخانهٔ موقوفه

بسی غوث و اقطاب چون ماهتاب　　منور شد از تاب آں آفتاب
بسے اولیاء کف بداماں او　　شده مست از جام عرفان او
از و شیخ حمزه شده مقتدا[علیه]　　بکشمیر زد رایت اهتدا
درین ملک مملوک او شد تمام　　افاضی ادانی خواص و عوام
شده رهبر و سرور عارفاں　　زده کوس سلطانی اندر جهاں
از و فیض باطن باهل سداد　　رسد دمبدم تا به یوم التناد
نگارم اگر جود و الطاف او　　بگنجد بصد دفتر اوصاف او
از و نام کشمیر والا شده　　از و کوه ماراں مطلّے شده
از و چند[علیه] من نور اسلام یافت　　از و جان من در جهاں کام یافت
بدربار او ار سگے کم ترم　　ولے از نگاهش عصفر درم
بایں حیثیتش پر علیس در روز حشر
الٰهی حسن را بکن بعث و بس

۱۴؎ یکے از بزرگان دین و سر حلقهٔ صوفیائے کشمیر است بقول خواجه محمد اعظم دیده مری صاحب "واقعات کشمیر" در سنه ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند "خاص دهر" تاریخ ولادت شد۔ و در ۹۸۴ھ بتاریخ ۲۴ ماه صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدان خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشان کرده اند ـ

شیخ حمزه مرشد والا گهر　　فوت شد در بست و چارم از صفر
رفت اکمل یافت وصل کردگار　　عاقبت در نهصد و هشتاد و چار

۱۵؎ مراد از شیخ غازی الدین کول است که بتوجه مخدوم شیخ حمزه علیه الرحمة دین اسلام قبول کرد۔ در زمانهٔ کفر موسوم به گنیش دات تریه کول بود ۔

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمه معصومین رضوان الله علیهم اجمعین

خواقین بارگاه عالیهٔ رسالت، ارکان کارگاه نامهٔ خلافت، طرفداران کشور ملت عالی، سپهداران عسکر امت عالی، مقتدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاهوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقوی، مهیان عرفان حقیقت و هدی، تاجداران کوکبهٔ محامدت، نامداران دبدبهٔ شهامت، متوسلان حوض مسعود اولیا، مقتبسان نور اتقیا، اعیان دودمان مروت، اخوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سرداران "والذین معه اشداء علی الکفار"[1]

رئیس جماعت نصوص متین　　فصوص فخامت شموس مبین
همه مخلصان اتقیا نیز ما　　همه پیشوا بعد ما اهتدا
ظهیران امت نصیران دین　　امیران ملت مشیران دین
از ایشان همه پایدار قیام　　سعید و رشید و حمید و همام
بآن آل و اصحاب سلطان دین　　فدا قرة العین کنم از یقین
خصوصاً بآن چار مهر جلی　　ابوبکر و فاروق عثمان علی
مصابیح امت مآب همه　　مفاتیح جنت جناب همه
همه تاجداران ملک یقین　　همه پاسداران دیار دین
همه مهتر و بهتر و شاه دهر　　همه سرور و رهبر دین دهر
ازین پیش در عشق است همه　　که ازین بیش شان پایه رفعت همه

همه هادی راه عین الیقین
سلام علی کلهم اجمعین

---

۱ قرآن کریم پاره ۲۷ سورهٔ محمد ۲

کاسر اکاسر ظلام، ناصر عساکر اسلام، آقای قدسیان آفاق پیشوائے سقف جہان نہ رواق، خدیو جہاں کش، حاکم قضا امضا، خازن مخازن شفاعت، مالک ممالک جلالت، مطاع و ملجأ عالم، مناع و مفخر آدم، قسیم نسیم الصفات جسیم وسیم الحرکات، جناب مستطاب، طٰہٰ خطاب، یاسین القاب، لولاک شان، صاحب قرآن، خاتم النبیین "وما ارسلناک الا رحمۃ للعالمین"[۸]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است ... یلیواج از حضرت تنگری است[۹]

ز نورش مواد ہمہ کائنات ... ظہورش مراد از ہمہ ممکنات

بہار جہاں را بدایت ازو ... خزان زمان را نہایت ازو

بدیع البیان و فصیح اللسان ... شفیع جہاں و رفیع المکان

خور از چتر داران درگاہ او ... مہ از پاسداران خرگاہ او

خلافت گر خاص عالم پناہ ... حمایت گر امت پر گناہ

رفیعے جہاں را کشایش ازوست ... شفیعے کہ ما را رہایش ازوست

شرف بین کہ در کشور کائنات ... نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات

خیابان او باغ ہفت آسمان ... بیابان او ساحت لامکان

چو دربان کیوان بر ایوان او ... سلیمان نگہبان بدیوان او

ز دادار مختار کل در جہاں ... بادوار فرماں دہ سروراں

سزد نزل حق بر رحمتش بر دوام

علیہ الصلوٰۃ علیہ السلام

---

[۸] قرآن کریم پارہ ۱۷، سورۂ انبیا۔

[۹] یلیواج تنگری یعنی پیغمبر خدا بزبان ترکیہ۔

بامدادت بقاع و بلاد و امصار و مساکن و اسواق و استاد با مهبا آرایش داد و
نمایش گاه بظهور رسانید نظم

شهنشاها که تحتش هر مکان است · به ملک آفرینش حکمران است
جهانداران دوران شوکت اوست · پی تعلیم عالم حکمت اوست
شاه خاوری اکلیل زر داد · زبانش را به بحر و کان گهر داد
سکندر صارم از فرمان او یافت · ز مشرق تا بمغرب راست افراخت
سلیمان را چو او تخت و نگین داد · طیور و انس و جان فرمود منقاد
ازو خاقان چین این تاج و تین یافت · ازو قیصر جهان زیر نگین یافت
بدارا روس داد او کوس شاهی · تصلف می کشید از کج کلاهی
ازو موری چو تیمور جهان شد · ثنائی در زبان صاحب قران شد
جهانداران که در دوران ... کرد · مطیع حکم سلطان عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلی الله علیه وسلم

متن کائنین نگاه عظمت و کبریا سر دائره بارگاه جلالت و اعلا
مختار دولت العالیه عاقبتش کارگزار سلطنت محروسهٔ کونین، مدار المهام
مملکت آفرینش، دیوان رواتر داس و بنش، منتظم ریاست مشموله کون و
فساد، مهتمم ولایت آمله مرجع و معاد، سپه سالار عسکر ممکنات و موجودات
سپه دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمة الجیش انبیا و مرسلین، تقدمة
العسکر اولیا و متقین، مبدع قوانین دین و ملت، مخترع مصالح علم و حکمت
والی شارستان طریقت و تقوی، حالی اعیان معرفت و صفا، قاضی محکمهٔ
شریعت، قاضی محلات حقیقت، شارع مترصدان عاصی، جامع متمردان خاصی

منزل مرسول و مشمول و توقیع رفیع جهانداری او صحایف منزله از ل منقول و محمول

"له الملك وله الحمد وهو علے كل شیٔ قدیر"[۳] نظم

تعالی الله شهنشاه جهان است که ظل او همه صاحب قران است
جهانگیران که اکبر در جهان شد چو عالمگیر از و شاه جهان شد
شهنشاهیش دایم بے زوال است قوی قیوم و قادر ذو الجلال است

حبذا پادشاهی است که به قوت قدرت کاملهٔ خود وسعت آباد مملکت دنیا به ترصیص اساس نه گنبد آسمان و به تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان کارگاه نمایان بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق و شگرف کاری آن بآرایش چراغانهٔ ثوابت و طوارق تابندهٔ و از نمایش قنادیل سیارهٔ درخشنده تماشاگاه شایگان بکمال خضارت و نضارت بیراست و پیکر کرهٔ غبراء در کنار دایهٔ آب و هوا برضاعت چهار پستان[۴] ارکان و باغذیهٔ تاثیرات مختصهٔ کواکب آسمان پروردهٔ ظلمت کدهٔ آن از انعکاس انوار مشاعل تابندهٔ نیرین بر انفکاک لیل و نهار روشن کردهٔ عسکرے بدیع مطابق اقتضا و موجب مقصود و مطلوب ارادت ذاتیهٔ خود بر فرق آن بظهور موالید ثلثه[۵] ممکنات و عسکر موجودات بانواع گوناگون و اقسام بوقلمون پیدا ساخته غلغلهٔ "انی جاعل فی الارض خلیفة"[۶] در عالم بسیط انداخته و نوع انسان را به وفور مرحمت و احسان از جمیع موجودات اکلیل فاخرهٔ "و لقد کرمنا بنی آدم"[۷] بر سر نهاده سریر آرای مسند خلافت و حکومت گردانید و کارگاه دنیا را

---

[۳] سورهٔ تغابن پاره ۲۸ ؛ [۴] چهار پستان ارکان کنایه از عناصر اربعه یعنی آب و آتش و خاک و باد ؛ [۵] جمادات و نباتات و حیوانات ؛ [۶] قرآن کریم، سورهٔ بقره پاره ۱
[۷] سورهٔ بنی اسرائیل پاره ۱۵ ؛

بسم الله الرحمن الرحیم

سرنامهٔ عنوان سخن و دیباچهٔ بیان مدوّن لطف‌آرای ستایش و
ثنای شاهنشاه بی‌همتایی تحقیقی مبرهن و معلّی است که تاریخ دیمومت سلطنت او از
بدایت و نهایت معرّا است و کارنامهٔ قیومیت مملکت او از استدلال دال بر احاطهٔ
عظمت و جلال او «تؤتی الملک من تشاء، و تنزع الملک ممن تشاء، و تعزّ
من تشاء و تذل من تشاء»[1] بر مدار ادوار مذکور و مبین و سکهٔ سطوت و استقلال او
«لمن الملک الیوم لله الواحد القهار»[2] بر روی دینار ادوار روزگار نافذ و
مرئی. واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور و آثار و اخبار
حکمت او بر اوراق اسحار و ادوار مسطور. فرامین و قوانین استحکام انتظامش
در عالم کون و فساد هر دم ناسخ و مکمّل و منشور امور مقدورات او بر افراد نوع
مستطاع همیشه مستحکم و مستقل، بر ربیع ملمع احکامات شهریاری او گرامیهٔ

---

[1] قرآن کریم سورهٔ آل عمران پاره ۳ ؛ [2] سورهٔ مومن پاره ۲۴ .

فہرست مطالب

جلد اول

در بیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی